

श्रीकृष्ण-चरित्र

लेखक

कै. चिंतामण विनायक वैद्य,

एम. ए. एल्.एल्. बी.

चित्रशाला प्रकाशन, पुणे, २

—मुद्रक व प्रकाशक—

दामोदर त्र्यंबक जोशी

बी. ए. (टिळक)

चित्रशाळा प्रेस, १०२६

सदाशिव पेठ, पुणे. २.

किंमत २॥ रुपये

आवृत्ति १ ली १९१९.

सर्वाधिकार प्रकाशकारांचे

आवृत्ति ६ वी १९८९.

☆ **Post Graduate Library**
College of Arts & Commerce O. B.

प्रस्तावना

१. श्रीरामचरित्र प्रसिद्ध झाल्यापासून ते लोकास बरेंच पसंत पडलें असें वाटल्यावरून कितीक मित्रांना व मला मी श्रीकृष्ण-चरित्र याच धरतीवर लिहून प्रसिद्ध करावें अशी कल्पना मुचणें माहजिक आहे. त्या कल्पने-प्रमाणें हे श्रीकृष्ण-चरित्र तयार करून वाचकांसमोर ठेवांत आहे. हा ग्रंथ श्रीरामचरित्राच्या नमल्यावर लिहिला आहे हे सागावयाम नकोच. या ग्रंथास भारत, हरिवंश व भागवत या तीन ग्रंथांचा आधार घेतला आहे. रामायणाचा विभाग, कांडात्मक आहे; आणि भारत व हरिवंशाचा पर्वात्मक आहे. पर्ये आणि कांड हे दोन्ही शब्द एकार्थाचेच वाचक अमून त्यांची मराठीतील रूपें, पर्ये व कांड हींही उमाच्या विभागालाच लागतात. अर्थात यापैकी कोणताही शब्द स्वीकारण्यास हरकत नव्हती. तथापि भारत व हरिवंश यास अनुसरून हा ग्रंथ आहे; सवय पर्वात्मक विभाग येथें केला आहे. मान पुकळ पर्ये करता येत नमल्यामळे श्रीरामचरित्राप्रमाणे याची मातृच पर्ये केली आहेत; व त्यास नावेंहि श्रीरामचरित्राप्रमाणेंच दिली आहेत. मजकुरासंबंधाने प्रथम ही गोष्ट सांगणे जरूर आहे की, निरनिराळ्या ऋतूंची व प्रसंगाची जी स्वभावोक्ति वगैरे अलंकारांनी युक्त बहारीची वर्णने भारत, हरिवंश, भागवत ग्रंथात या चरित्रास लागून मावडली ती तेंथें तेंथें घेतली आहेत. ती रामायणातील वर्णनांवालांवालाच मनोहर असून कविभेदाने निराळ्या मोंदर्याची आहेत, हें मर्मज वाचकाच्या लक्षात येईल. या वर्णनात माझी भर थोडी आहे, पण एकंदर श्रीकृष्णाचे चरित्र एका संदर्भाने एका ग्रंथात वर्णिलें नमल्याने ती संदर्भ जुळवून कथा सांगणें व त्याचे संधिभाग दावाविणे हें कठीण काम या ग्रंथांत करणे भाग पडले असून, त्या त्या ठिकाणी वाक्ये व वर्णने मी घातली आहेत. अशा परिस्थितींत एकंदर ग्रंथ एकजीव होऊन सरस झाला आहे किंवा नाहीं, हे ठरविणे मर्मज व गुणग्राही वाचकावर सोंपवितों.

२. भगवद्गीतापर्वाविषयी थोडेसें जास्त लिहिलें पाहिजे. या पर्वांत भगवद्गीतेचें बहुतेक समग्र भाषांतर दिलें आहे. यासाठी या पर्वास श्रीरामचरित्रातील कांडाच्या नावाच्या अनुरोधाने सुंदरपर्व हें नांव शोभलें असतें.

पण तें तें नांव देण्याचें धाडस मी केलें नाहीं. तथापि हें पर्व वाचकांस सुंदर वाटेल अशीच मी आशा करतो. यांत बहुतेक गीतेचें अक्षरशः सोपें भाषांतर दिलें आहे. अध्यायसंगति किंवा विषयसंगति अथवा श्लोकसंगति विशद करण्यासाठी मी आपल्या पदरची वाक्ये ठिकठिकाणी घातली आहेत. ती ' ' अशा एकेरी अवतरणचिन्हांत निराळी दाखविली आहेत; व जेथें समग्र श्लोक एखादा दुमरा किंवा अधिक सोडले आहेत, त्या ठिकाणी त्यांचे आकडे कंसात दिले आहेत. या व्यवस्थेने हे भाषांतर गीता ग्रंथ हातांत घेऊन श्लोकवार ताडून पाहण्यास वाचकांस सोईवार पडेल. गीतेचा व्यासंग करणाऱ्यांनी हें रूपांतर असें जरूर ताडून पहावे, अशी शिफारस आहे. म्हणजे त्यांस यातील रसाचा आस्वाद विशेष घेतां येईल. भिन्न मतांचा अभिमान सोडून हें रूपांतर केलेलें आहे. तसेंच सर्व मतांचा समन्वय करून कर्तव्यमिद्धान्त दृढ करण्याचा गीतेचा मुख्य उद्देश आहे, असें माझे मत आहे; आणि त्यास अनुसरून हे रूपांतर केलेलें आहे. तें कितपत माघले आहे हें ठरविणेंही वाचकावरच सोपविलें. क्वचित् प्रसंगां पूर्वाचार्यांच्या मताहून भिन्न अर्थ करावा लागला आहे; ते प्रसंग मर्मज्ञ वाचकांच्या लक्षांत येतीलच.

३. श्रीरामचरित्राप्रमाणें या ग्रंथास उपोद्घात व उपसंहार जाडले आहेत. उपोद्घातात श्रीकृष्णाच्या चरित्राची महती वर्णिली असून उपसंहारात श्रीकृष्णाच्या कालाची थोडीशी माहिती व श्रीकृष्णाच्या चरित्राचे रहस्य मागितलें आहे. श्रीकृष्णाचे चरित्र श्रीरामचरित्राप्रमाणें उदात्त नाहीं अशी कित्येकांची समजूत आहे. यासंबंधानें पुष्कळ लोक साशंक असतात; पण श्रीकृष्णाचें चरित्र भिन्न परिस्थितीत श्रीरामाच्या चरित्राप्रमाणेच उदात्त व निष्कलंक आहे अशी माझी समजूत आहे. आणि श्रीकृष्णाच्या चरित्रास त्याच्या दिव्य उपदेशाची अर्थात् भगवद्गीतेची जोड दिली म्हणजे तर त्याची महती अवर्णनीय आहे असें मला वाटतें. आणि म्हणूनच तें लांकासमोर मांडण्याचें मी धाडस करतो. विषयानुरूप भाषा भारदस्त ठेविली आहे, तथापि श्रीरामचरित्राप्रमाणेंच हा ग्रंथ आबालवृद्ध स्त्रीपुरुषांस सुबोध व प्रिय होईल अशी मला आशा आहे.

शके १८३६ मासोत्तम मार्गशीर्ष, नोव्हेंबर मन १९१४.

चिंतामण विनायक वैद्य.

श्रीकृष्ण-चरित्र

उपोद्धात

श्रीकृष्णामारग्या सर्वतोपरी अद्वितीय पुरुष हिंदुस्थानांतच काय, पण कोणत्याही देशात आजवर झाला नाही. अलौकिक पराक्रम, अप्रतिम बुद्धिमत्ता, असामान्य स्वार्थत्याग इत्यादि सद्गुणांनी श्रीकृष्णाची व्यक्ति सर्व ऐतिहासिक किंवा काल्पनिक व्यक्तींच्या शिरस्थानी अविष्टित झाली आहे. नेपोलियनमारग्या पराक्रम व नेपोलियनमारग्या बुद्धिमत्ता इतिहासांत अन्यत्र दिसत नाही. पण नेपोलियनची स्वार्थपरायणता त्याच्या पराक्रमाप्रमाणे व बुद्धीप्रमाणेच अवाढव्य होती. या स्वार्थतत्त्वनेने त्यास बुद्धि व पराक्रम याच्या सहाय्याने रंकाचा सार्वभौम बनविले; पण त्याच स्वार्थतत्त्वनेने त्यास पुन्हा सार्वभौमाचा रंक करून सोडले. नेपोलियनचे भाग्यही त्याच्या पराक्रमामारगे अद्वितीय नव्हते, व हा अभागी पुरुष शेवटी कैदेत पडून एका कानाकोपऱ्यातील वेद्यात मरण पावला. या उलट श्रीकृष्णाने आपल्या दीर्घ आयुष्यात जे जे मनावर धरले ते ते सिद्धीस नेले. मोठमोठ्या युद्धात किंवा राजकारणात त्याच्या बुद्धिमत्तेने विजयच संपादन केला. आणि या सर्व कामांत स्वार्थ त्यास कधी शिवला नाही. माराज, नेपोलियनचा पराक्रम, वॉशिंग्टनचा स्वार्थत्याग, ग्लाडस्टन-ब्रिस्मार्कप्रभृति मुत्सद्यांचा नय श्रीकृष्णाच्या ठिकाणी एकवटले होते. आणि सर्वांत अधिक गोष्ट ही की, श्रीकृष्ण जसा राजकारणात अग्रणी होता तसा परमार्थातही होता. बुद्ध, क्षिप्ति, महंमद इत्यादि धर्मसंस्थापकांत त्याची गणना करण्यास प्रत्यवाय नाही. महंमदाने निश्चयाने आपल्या धर्माचा प्रसार केला. ख्रिस्ताने सौजन्याने व बुद्धाने बुद्धिवादाने. श्रीकृष्णाच्या ठिकाणी निश्चय, सौजन्य व बुद्धिवाद या तिन्ही गोष्टी वसन होत्या. तात्पर्य, बल, सौंदर्य, बुद्धि, पराक्रम, साहस, नय, निश्चय, शान्ति, सौजन्य, ज्ञान, स्वार्थपराङ्मुखता इत्यादि अनेक लोकोत्तर गुण भाग्यैश्वर्यासहित श्रीकृष्णाच्या ठिकाणी होते. श्रीकृष्णास आम्ही भारतीय आर्य परमेश्वराचा पूर्ण अवतार मानतो, याचे इंगित हेच आहे. श्रीरामचंद्र पराक्रम व नोनि याच्या उत्कर्षाने नरशिरोमणि होते,

यांत संशय नाही. पण त्या अवतारांत ज्ञानाचा उपदेश भगवंतांनी स्वमुखाने केला नाही. श्रीकृष्णाने आपल्या उपदेशामृताने भारतवर्षाच्या दृष्ट्यटलावर असा कायमचा ठसा उमटवला आहे की, तो पुसटून टाकणे शक्य नाही. श्रीकृष्णाच्या चरित्राने व उपदेशाने भारतीय इतिहासांत जे वळण लागले आहे, ते बदलणे संभवनीय नाही. ज्यांच्या कानांत भगवद्गीतेच्या वेणूचा ज्ञानरव पडला आहे, त्यांस अन्य मताचा ध्वनि मधुर लागणे शक्य नाही. आर्यांच्या वेदान्तज्ञानरूपी दुर्गाची भगवद्गीता ही शतधी आहे. हिच्या मान्यापुढे या किल्ल्यावर इतर तत्त्वज्ञानांचा हत्ता चालत नाही इतकेच नव्हे, तर या दिव्यान्नाच्या सहाय्याने भारतीय आर्यांचे तत्त्वज्ञान सर्व जगास जिंकू पहात आहे. असो. याप्रमाणे श्रीकृष्णाविषयी आम्हां भारतीय आर्यांस जो परमावधीचा आदर वाटतो तो सकारण व योग्य आहे. आणि आश्चर्य हे की, आपल्या या आर्यभूमीत सर्व प्रकारच्या लोकांस श्रीकृष्ण सारखाच प्रिय व पूज्य आहे. वैदिक लोक 'हरिः ओम्' म्हणून वेदाचे पठन करितात. कर्मठ लोक कर्माच्या आरंभी जी परमेश्वराची चौवीस नावे घेतात, त्यांत श्रीकृष्ण हेच शेवटचे नाव आहे. योगी लोक श्रीकृष्णासच योगेश्वर मानतात. भक्तिमार्गी लोक श्रीकृष्णाचे भजन करून भगवच्चरणीं लीन होतात. मथुरा-वृंदावनात तर श्रीकृष्णनामाचा ध्वनि घर-दार, मंदिर-घाट, पृथ्वी-आकाश भरून राहिला आहे. महाराष्ट्रांतही पंढरपूर येथे 'विठ्ठल विठ्ठल' हाच गजर सतत ऐकू येतो. श्रीकृष्णाचे गुणवर्णन करून महाराष्ट्र काय, बंगाल काय, मद्रास काय, आणि गुजराथ काय, सर्व ठिकाणचे भाविक लोक गातात, नाचतात, ध्यानस्थ होतात. सर्व हिंदुस्थानभर आर्य स्त्रियांच्या मुखातून श्रीकृष्णाच्याच बाललीलांची गाणी सदोदित ऐकू येतात. पहाटेस उठून त्यांचेच गुणानुवाद त्या गातात, दळणे दळतात व मुलांना जागे करतात. फार काय वर्णन करावे ? भरत-खंडांतलि आर्यधर्मी स्त्री-पुरुष, बाल-वृद्ध, गरीब-श्रीमंत, नागर-ग्राम्य, पंडित-मूर्ख, संस्कृत-असंस्कृत, संसारी-परमार्थी, सर्वांच्या विचारांत व उच्चारांत श्रीकृष्णाचे नांव व चरित्र भरून गेले आहे. अशा या सर्वव्यापि विभूतीच्या चरित्राची साद्यंत माहिती प्रत्येक आर्याभिमानी मनुष्यास विशेषतः हिंदु विद्यार्थ्यांस, असावी हे अधिक शब्दांनी सांगितले पाहिजे काय ?

श्रीरामचंद्राच्या उदात्त-चरित्ररूपी रत्नास वाल्मीकीच्या दिव्य प्रति-

भेच्या काव्याचें कोंदण मिळाल्यानें जशी फारच शोभा आली आहे त्या-
प्रमाणेंच श्रीकृष्णाच्या चरित्रास व उपदेशास महर्षि व्यासांच्या महाभारताच्या
वाणीची जोड मिळाली ही एक मोठ्या धन्यतेची गोष्ट होय. श्रीरामचंद्राचें
लोकोत्तर उदात्त चरित्र व वाल्मीकीचें लोकांतील उदात्त काव्य हा जसा
समानयोग झाला आहे, तसा श्रीकृष्णाचें उदार चरित्र आणि व्यासाची
उदार वाणी हाही समानयोगच झाला आहे. वाल्मीकीस आद्यकवि हे नांव
जसें शोभते, त्याप्रमाणेंच व्यासास आद्य इतिहासकार हे नांव देण्यास हरकत
नाहीं. व्यासांसारखा व्यवहारचतुर ग्रंथकर्ता भारतवर्षांत झालाच नाही असें
म्हटलें असतां चालेल. आणि व्यवहारांत जसे व्यास चतुर होते तसे तत्त्व-
ज्ञानाचे विषयांतही ते पारंगत होते. “व्यासोच्छिष्टं जगत् सर्वम्” असें
म्हणतात ते कांहीं खोटे नव्हे. व्यवहारांत काय आणि परमार्थांत काय, जी
जी सुंदर कल्पना किंवा कोटि आपल्यास सुचते, ती ती महाभारतांत नाही.
असें ब्हावयाचें नाही. साराश, श्रीकृष्ण जसा व्यवहारांत व परमार्थांत
अग्रणी होता, त्याप्रमाणें व्यासही होते आणि असा समानयोग जमल्यानें
श्रीकृष्णाचें चरित्र व श्रीकृष्णाचा उपदेश आपल्यासमोर फारच सुंदर रीतीनें
मांडलेला दृष्टीस पडतो. भगवद्गीतेसंबंधानें तर या सौंदर्याची कमाल झाली
आहे असें म्हटलें पाहिजे. भगवद्गीतेतील गहन तत्त्वज्ञानास व्यासांच्या गंभीर
व प्रसन्न वाणीची जोड मिळाल्याने गीताग्रंथ सर्व जगांतील अत्यंत मान्य
ग्रंथांत जाऊन बसला आहे. भगवद्गीतेचा प्रत्येक शब्द सुवर्णाच्या मोलाचा
आहे असें म्हणजे म्हणजे अतिशयोक्ति नव्हे. लहान असून वजनदार, प्रज्व-
लित असून मौल्यवान्, अशा या गीता-शब्दांना सुवर्णाची योग्यता नाही
असें कोण म्हणेल ? भगवद्गीतेच्या गहन तत्त्वांचा व भारदस्त भाषेचा जो
जो अधिक ध्यासंग करावा तो तो अधिक आनंद होतो, हें तज्ज्ञांस सांगणें
नको. आज हजारों वर्षांपासून या मोहक ग्रंथाचा आम्ही भारतीय लोक
रसास्वाद घेत आहों, तरी त्याची गोंडी संपली नाही. “तदासेचनकं
तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।” हें जें आसेचनक दृश्य सौंदर्याचें लक्षण
अमरकोशांत आहे तें श्रवणात् हा जरूर तो बदल करून भगवद्गीतेच्या
श्राव्य सौंदर्यास अक्षरशः लागू पडतें. भगवद्गीतेचें श्रवण, पठण व विवरण
आजपर्यंत अनेक विद्वान् लोक करीत आले आहेत, तरी तिचें माधुर्य
अप्रतिहत आहे. असो. श्रीकृष्णाच्या चरित्रास व उपदेशास महाभारताचें

सिंहासन मिळाल्याने अप्रतिम शोभा आली आहे, यांत तिळभरही अतिशयोक्ति नाही. पण येथे एक गोष्ट कबूल केली पाहिजे. श्रीकृष्णाचे तत्त्वज्ञान किंवा मत भारतांत चांगले उद्घाटित झाले आहे असे म्हणता येईल; पण श्रीकृष्णाचे चरित्र भारतांत समग्र ग्रथित झाले आहे असे म्हणता येत नाही. यांत भारत ग्रंथाचा दोष नाही. श्रीकृष्णाचे चरित्र सांगण्याकरितां भारताचा जन्म झाला नाही; तर पांडवांचे चरित्र सांगणे किंवा भारतीयुद्धाची इत्यंभूत हकीकत देणे हे भारताचे प्रयोजन होते. तदनुषंगाने श्रीकृष्णाचे जितके चरित्र सांगणे शक्य होते तितके भारतांत आले आहे. बाकीचे चरित्र वाचकांस ठाऊक आहे असे ग्रंथकार धरून चालला आहे असा भास होतो. साहाजिकच समग्र श्रीकृष्णचरित्र जाणण्याची वाचकांची पिपासा भारताने तृप्त होत नाही. ही उणीव सौतीने हरिवंश पुराणास महाभारताचे बिलपर्व मानून दूर केली आहे. भारतांत जे श्रीकृष्णाचे चरित्र आले नाही ते हरिवंशात आहे, आणि हे दोन्ही ग्रंथ मिळून आपल्यास श्रीकृष्णाचे साद्यंत चरित्र ऐकावयास मिळते, तात्पर्य, श्रीरामचरित्राप्रमाणे एक संदर्भाने, एक हेतूने, एक वाणीने सांगितलेले श्रीकृष्णाचे अथवासून इतिपर्यंत चरित्र जरी आपल्यासमोर नाही* तथापि महाभारत व हरिवंश या दोन ग्रंथांच्या एकीकरणाने आपल्यास समग्र श्रीकृष्णचरित्र समजणे शक्य आहे या दोन अलौकिक ग्रंथांनी श्रीकृष्णाचे दिव्य चरित्र गाइले असल्यामुळे “मणौ वज्रसमुत्कणिं सूत्रस्येवास्ति मे गतिः” या कालिदासाच्या उक्तीप्रमाणे हे दुष्कर काम अल्पमतीसही शक्य झाले आहे.

श्रीकृष्णाच्या चरित्राचा सूत्रभूत एक संदर्भ, एक हेतु कोणता होता हे या दोन्ही ग्रंथांवरून ऐकमत्याने आपल्यास कळून येते. ज्याप्रमाणे हाराच्या सर्व मण्यांत एक दोरा ओवलेला असतो, त्याप्रमाणे श्रीकृष्णाच्या उदात्त चरित्रांत एकच हेतु ओतप्रोत भरलेला आहे. हरिवंशांत म्हटल्याप्रमाणे

ॐ भागवत वगैरे पुराणांसही हेच म्हणणे लागू आहे. सर्ग, प्रतिसर्ग, वंश इत्यादि अनेक गोष्टी सांगत असतांना श्रीकृष्णाचे चरित्र त्यांत सांगितले असते; व तेही समग्र नसते. कारण, भारतासारख्या सर्वमान्य आर्य ग्रंथाचे पूर्वास्तित्व सर्वांसच बाधते व भारतांत आलेला विषय पुन्हा सांगण्याचे धाष्टर्य कोणतेही पुराण करीत नाही.

“ आसुरांचें उन्मूलन करून प्रजाजनांस वर्तनाची मर्यादा लावून देणें ” हाच श्रीकृष्णचरित्राचा उच्च हेतु दिसतो. अवतारी पुरुषाचे चरित्र मननीय व वाचनीय याच कारणानें असतें. जगद्वंद्व विभूर्तीचीं चरित्रें आपल्यास पूज्य व श्रवणीय असतात याचे कारण हेच होय. उदात्त नीतिमत्ता व अद्भुत पराक्रम हेच अवतारी पुरुषाचे लक्षण आहे. श्रीरामचंद्रापासून तों शिवाजीमहाराजापर्यंत अवतारी मानलेल्या सर्व पुरुषांच्या चरित्रात हाच विशेष दृष्टीस पडतो. श्रीकृष्णाचे उदार चरित्र, अद्भुत पराक्रम व लोकोत्तर, नीतिमत्ता यांनीच मनोहर व स्मरणीय झाले आहे. *मर्मज्ञ व्यासभर्षांनी दर्शविल्याप्रमाणे इज्या, अध्ययन, दान व तप हीं धर्माचीं अंगे ‘ दमार्थही’ मनुष्याच्या ठिकाणीं अस्म शक्यता; पण सत्य, शांति, इन्द्रियदमन व विशेषतः निर्लोभता हे वाकींचे चार गुण दंभानें येऊ शकत नाहींत. ते महात्म्यांच्याच अर्गी वसतात. १॥ अशा गुणांनीं श्रीकृष्णाचें चरित्र मंडित आहे, व म्हणूनच तें रमणीय व उदाहरणीय झाले आहे.

श्रीकृष्णाचे चरित्र आणखी एका कारणाने विशेष रमणीय व प्रिय झालें आहे. श्रीकृष्णाचे चरित्र मानवी कक्षेंतील असून प्रत्येक मनुष्यास या संसारात त्याचें उदाहरण घेण्यासारखी उपयुक्तता त्यात दिसून येते. श्रीकृष्णाचे शत्रु प्रत्यक्ष अमुर नमून नेहमीं संसारात दिसणारी आसुरी स्वभावाचीं माणसें हींच त्याच्या शत्रुस्थानीं होती. श्रीरामचंद्राप्रमाणे त्यास प्रत्यक्ष राक्षसांशीं लढावयाचें नव्हतें किंवा त्याचे माहाय्यकर्ते वानर नव्हते. प्रत्येक समाजात, प्रत्येक देशात, प्रत्येक काळात दुष्ट व दुराचारी मनुष्ये निसर्गनियमाने उत्पन्न होतात. अशा मनुष्यास बुद्धि व पराक्रम याचे पाटबळ मिळतें, नेह्या त्याचीं कारस्थानें कम, जरासध दुर्योधन याच्या कारस्थानाप्रमाणे अत्यंत कुटिल व भयकर होतात. अशा बुद्धिमान् व पराक्रमी पण पापी व

* श्रीकृष्णाचे गोपींशीं वर्तन अश्लाघ्य हांतें हा आक्षेप येथें वाचकाच्या पुढे उभा राहील; परंतु हा व इतर आक्षेप खरे नाहींत, याबद्दल स्वतंत्र विवेचन केले आहे.

१॥ इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं दमः क्षमा ।

अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥

तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दंभार्थमपि सेव्यते ।

उत्तरस्तु चतुर्वर्गो नामहात्मसु तिष्ठति

वनपर्व.

लुब्ध मनुष्यांची कारस्थानें नीतिमंतांनीं कशीं उलथून पाडावीं हा एक व्यवहारातील अत्यंत विकट प्रश्न आहे. अशाच प्रकारचे अन्य कठिण प्रश्न प्रत्येक समाजांत होतात, त्या वेळेस नीतिमान् मनुष्यानें काय करावे हें त्यास समजत नाहीं. हाच प्रकार तत्त्वज्ञानाचाही आहे. मनुष्याच्या बुद्धीस मोह पाडणारी पुष्कळ पाखंडें जगतांत आजवर उत्पन्न झालीं आहेत, हल्लीं उत्पन्न होत आहेत व पुढें होतील. अशा मोहक पण असन् मतांपासून सन्मार्ग कसा ओळखावा हें ठरविणें बुद्धिवंतांमही कठिण पडते. अशा प्रकारच्या व्यवहारांतील व परमार्थातील कठिण प्रश्नांचा उलगडा श्रीकृष्णाच्या चरित्रापामून व उपदेशापामून होतो. या कारणानें श्रीकृष्णाचें चरित्र विशेष मनोवेधक व मननीय आहे. आणि ध्यानांत धरण्यासारखी गोष्ट ही कीं, असा उलगडा करितांना श्रीकृष्णाने मानवी उपायांची बहुधा योजना केली आहे. कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्था अशी ईशशक्ति जर अवतारी पुरुष उपयोगांत आणतील तर त्याच्या चरित्रापामून आपल्यास तादृश फायदा होणार नाहीं हें उघड आहे. केवळ इच्छेनेंच रामचंद्रानें किंवा सीतेनें रावणाचा निःपात केला असता, तर त्यांचें चरित्र संसारी लोकांस कधींही उपयुक्त झालें नसतें. सारांश, अवतारी पुरुषांची मानवी कृत्येच मनोहर व मननीय असतात. अशा दृष्टीनें श्रीकृष्णाचें चरित्र विशेष मानवी कोटीतलें आहे. श्रीकृष्णानें सर्व प्रकारें लहानपण पत्करिलें होतें. त्याचा जन्म श्रीरामाप्रमाणें राजाच्या पोटी झाला नव्हता इतकेंच नव्हे, तर राजवंशांतही झाल नव्हता. श्रीकृष्ण राजा नव्हता, राजपुत्र नव्हता, राजवंशीय नव्हता, ज्येष्ठ पुत्रही नव्हता. किंवा दुना त्याचें बालरुण ऐश्वर्यांत गेले नव्हतें, तर अगदीं सामान्य प्रतीच्या लोकांत गेलें. यामुळे श्रीकृष्णाच्या चरित्रास मानवीपणा अधिकच आला आहे. सारांश, श्रीकृष्णाचें चरित्र अनेक दृष्टींनीं अत्यंत मनोहर व उपयुक्त आहे. तें व्यवहारास शहाणपण शिकविणारें, मुमुक्षूस मोक्ष देणारें, विपन्नास धैर्य देणारें, निरुत्साहास उत्साह उत्पन्न करणारें, संशयितास निश्चयाच्या पायरीवर नेऊन पोचविणारें, सामान्य जनास प्रेम उत्पन्न करणारें, श्रीमंतास उन्मत्तपणापामून वांचविणारें, गरिबास आधार देणारें, दुष्टास भय उत्पन्न करणारें, व सुष्टास नीतिपथ दाखविणारें आहे. अशा सर्व बाजूंनीं उपयुक्त व मनोहर असें श्रीकृष्णाचें चरित्र येणेंप्रमाणें:-

बालपर्व

आर्यावर्तांत शूरसेन नांवाचा एक अत्यंत सुपीक व रमणीय देश असून त्यांतून यमुना नदी वायव्येकडून आग्नेयीकडे वहात आहे. या देशाची समृद्ध राजधानी यमुना नदीच्या दक्षिण किनाऱ्यावर वसली होती. ही राजधानी मूळ मधु राक्षसानें वसविली असल्याने तिला मधुपुरी किंवा मधुरा अथवा मधुरा असे म्हणत. हा देश पूर्वी अरण्यमय असल्याने त्यास मधुवन असेही नांव होतें. मधु राक्षमाचा पुत्र लवण ऋषींस फार त्राम देऊ लागला, तेव्हां ऋषींच्या विनंतीवरून अयोध्येचा राजा श्रीरामचंद्र यानें शत्रुघास बरोबर शूर सेना देऊन त्याजवर पाठविलें. शत्रुघ्नानें लवणास ठार मारून मधुपुरीत आपले राज्य स्थापिलें. त्याच्या शूर सेनेनें मधुवनांतील जुनाट मोठमोठ्या वृक्षांनीं भरलेलें भयंकर अरण्य तोडून तेथें वसाहत केली; त्यामुळे या देशास शूरसेन हें नांव पडले. शूरसेनांत सूर्यवंशी क्षत्रियांचें राज्य कित्येक वर्षे नांदून पुढे कालगतानें लयास गेलें, तेव्हां यादव, अंधक, भोज इत्यादि सोमवंशी क्षत्रियांनीं येथें वसति केली. भोजकुळांत उत्पन्न झालेल्या ज्या राजानें मथुरेंत याप्रमाणे प्रथम राज्य स्थापन केलें त्याचें नांव शूरसेनच पडलें. सोमवंशी क्षत्रियांच्या अमत्यांवालीं तो देश व ती राजधानी पुन्हां भरभराटीस आली. अनेक प्रकारच्या व्यापारी, कारागीर व लढवय्ये लोकानीं मधुग नगरी भरून गेली. उंच उंच माड्या असलेल्या प्रासादांनीं ती नगरी कर्णभूषणें घातल्याप्रमाणें शोभूं लागली. तिच्या विस्तीर्ण वसतीच्या सभोवरा उंच तट असून त्याभोंवतीं कमलांनीं भरलेला खंदक नकशी काढलेल्या कमरपट्ट्याप्रमाणें शोभूं लागला. शहराभोंवतीं अनेक बागवगीचे चौफेर असल्यामुळे ती नगरी हिरवी गालू नेसली आहे काय असें मासूं लागलें. मथुरेच्या उत्तरेस यमुनेचें अर्धवर्तुलाकार पात्र असल्याने त्या नगरीनें डोक्यांत चंद्रकोर घातली आहे कीं काय असें वाटे. मथुरेचे बाजार रत्नादि निरनिराळ्या प्रकारच्या वस्तूंनीं व संपत्तींनीं भरलेले असल्यामुळे ती जणुं काय हंसत होती. मथुरेच्या दरवाजाचें उत्तम रक्षण केलें जात असून मथुरेचे रस्ते हत्ती, घोडे व रथ यांनीं नेहमीं भरलेले असत. मथुरेचे लोक शूर

असून हवापाणी चागलें असल्यानें रोगराहित होतें. याप्रमाणें ती नगरां शत्रूस अजिंक्य असून आनंदी व संपन्न स्त्रीपुरुषांनीं गजबजलेली असे. भोंवतालच्या देशांतही जमीन सुपीक असून पर्जन्य वेळचे वेळीं पडत असल्यानें पिकें उत्तम येत व यामुळें शूरसेनांत सर्व प्रकारचें सुख नांदत होतें.

अशा त्या रम्य, विस्तीर्ण, समृद्ध, सुसंरक्षित राजधानीत व सुखी देशांत शूरसेनाच्या कुलांत उत्पन्न झालेला उप्रसेन नावाचा राजा सुमारे ५१०० वर्षांपूर्वीं नीतीनें व आनंदानें राज्य करीत असतां, त्याचा दुष्ट ज्येष्ठ पुत्र कंस यानें त्यास एकाएका कैद करून आपण राज्य बळकाविलें. हा कंस मोठा पराक्रमी होता, पण तो अत्यंत क्रूर असे. तो महाकोपी असून त्याची कृत्ये फार भयंकर असत. त्याचा वचक इतका मोठा होता कीं, त्यास लोक थरथर कांपत. त्याचा निश्चय कडक असून तो मनाचा अति निर्दय असे. राजधर्म सोडून अनीतीनें वागण्यास तो विलकुल कच्चरत नसे. त्याच्या सासऱ्याच्या जोरावर त्याच्या उन्मत्तपणाम अधिकच ऊत आला होता. यमुनेच्या किनाऱ्यानें मत्स्य, कुरु, पांचाल, शूरसेन, चेदि, मगध अशीं जीं त्या वेळेस सोमवंशी क्षत्रियांचीं राज्ये होतीं, त्यांत मगधाचें राष्ट्र सर्वांत बलाढ्य असून तेथील राजा जरासंध हा त्या वेळेस हिंदुस्थानच्या सार्वभौम पदवीस चढला होता. या जरासंधास अस्ति व प्राप्ति नावाच्या दोन मुली होत्या व त्या कंसास दिल्या होत्या. जरासंधाच्या बळावर अत्यंत उन्मत्त होऊन कंस अवरंगजेबाप्रमाणें बापास कैद करून वर मागितल्याप्रमाणें राज्य करूं लागला. या त्याच्या उन्मत्त कृत्यांत त्याच्या ज्या कित्येक धाकट्या भावांचे त्यास सहाय्य होतें, त्यांत केशी व सुनामा हे प्रमुख होत. त्यांस कदाचित यांत फायदा झाला असेल, पण कंसाच्या इतर अनुयायांस त्यांच्या शीघ्र-कोपीपणामुळें, गर्वामुळें व क्रूरपणामुळें या त्याच्या राज्यपद बळकाविण्यापासून कांहींच सुख झालें नाहीं (हरिवंश, ह० अ० ५४).

शूरसेन देशांत भौम, कुकर, अंधक, दाशार्ह, यादव, वृष्णि आणि भोज अशा सात सोमवंशी क्षत्रियांच्या जाती वसाहत करून होत्या. त्यांत यादव प्रमुख असून त्यांपैकीं वसुदेव नांवाचा एक यादव सरदार भोज-राजांचा मांडलिक होता. तो नदीपलीकडील गोवर्धन नांवाच्या टेकडी-जवळच्या आपल्या जहागिरीच्या गांवीं रहात असे. यादवांस राज्याचा अधिकार नाहीं अशी समजूत असल्यानें यादववंशी क्षत्रिय बहुधा गोपांचा घंदा

करून असत. शूरसेन देशाची जमीन गाई चारण्यास फारच नामी होती. तेथील जमीन जरी बहुतेक सपाट होती तरी ठिकठिकाणी लहान लहान टेकड्या असून त्यासभोवतालची कुरणे गुरे चारण्यास फारच पसंत असत. अजूनही मथुरेभोवतालच्या प्रदेशातील गवत गुरास इतके मानवते की, हल्लीही येथील गाईस सकस व गोड दूध पुष्कळ असते. गवळ्याचा धंदा करणारे वैश्य शूरसेनात पुष्कळच होते. भगवद्गीतेन कृषि, गोरक्ष्य व वाणिज्य, अशी जी वैश्याची तीन स्वाभाविक कर्मे सांगितली आहेत, त्यातील गोरक्ष्य पदाची महती हल्लीच्या वैश्याच्या स्थितीवरून आपल्या लक्षात येत नाही. हल्लीचे वैश्य बहुधा वाणिज्यच करतात, यामुळे कृषि व गोरक्ष्य हल्ली शूद्राकडे गेली आहेत, पण प्राचीन काळी गोरक्ष्य हा वैश्याचा स्वतंत्र व महत्त्वाचा उद्योग होता. हिंदुस्थानच्या विस्तीर्ण क्षेत्रात त्या वेळेस जरूर तितकी शेती करूनही इतकी जमीन उरली होती की, हल्ली अमेरिकेतल्या प्रमाणे हजारो गाई चरतील अशी कुरण येथे अनेक असत. आणि वैश्य लोक गाईचे शेकडो कळप बाळगून त्याच्या दूधदुभत्याने व लोण्यातुपाने आपला चरितार्थ चालवीत. असो. गाईचा धंदा करणाऱ्या वैश्याचा शूरसेनात भरणा होताच, पण गोपाचा धंदा करणारे यादव क्षत्रियही येथे पुष्कळ होते. त्यात वसुदेव हा प्रमुख होता. तो रूपाने व गुणाने उदार असून सर्वांस प्रिय होता, तो तेजाने व आचरणाने वश्यपासारखा असून तो वर सांगितल्याप्रमाणे गोवर्धन पर्वताच्या जवळच्या आपल्या जहागिरीत आनंदाने रहात असे (हरिवंश, ६० अ० ५५).

दुष्टलोक सुष्टाचे अकारण शत्रु असनात. अमुक मनुष्य चांगला आहे, तेव्हा तो बहुधा माझा द्वेष करीत असंल असं वाईट मनुष्यास विनाकारण वाटते. त्यांत एखादे अनन्वित कृत्य त्याच्या हातून झाले म्हणजे ह्या त्याच्या कल्पना साहजिकच वाढतात. एका पापापासून अनेक पापी कल्पना त्याच्या मनात उभ्या राहातात, व अशा कल्पनांचा एक प्रचंड वृक्ष बनून त्याच्या पापकृत्याची परंपरा वाढत जाते. उग्रसेनास कैद केल्यामुळे कंसाची अशीच स्थिति झाली. उग्रसेनातर्फे माझ्याशी कोण कोण वैर करतील याचा विचार करता वसुदेवाचे नाव सहजच त्याच्या मनापुढे उभे राहिले. वसुदेवास उग्रसेनाचा धाकटा भाऊ देवक याची कन्या देवकी दिली होती. तेव्हा वसुदेव आपल्या सासऱ्यास बंदीतून सोडविण्याचा प्रयत्न

करील असे कंसास वाटू लागलें. वसुदेव आणि देवकी यांचे पुत्र तर माझ्यावर उठतीलच अशा कल्पना त्याच्या मनांत घोळू लागल्या. इतक्यांत नारदमुनि मथुरेस येऊन त्यांनी शहराबाहेर एका वागेत तळ दिला व तेथें कंसास बोलावून आणिलें. नारदमुनि म्हणजे काळपुरुषाचे कळलावेच होते. त्यांनी देवसभेंत कंसासंबंधानें काय काय भाषणें झालीं ती त्यास सांगितली. “ कंस अति उन्मत्त होऊन प्रजेस छळीत आहे, त्यानें बापासही कैदेत टाकिले आहे, त्याला जरासंधाचा आधार मिळाल्यानें तो बहुतेक अजेय झाला आहे, त्याचा निःपात करण्यास श्रीविष्णूनेंच अवतार घेतला पाहिजे. ” वगैरे वांळणी देवांच्या सभेंत होऊन वसुदेव-देवकीच्या पोटी येण्याचें श्रीविष्णूनें ठरविलें आहे. देवकीचा आठवा पुत्र प्रत्यक्ष श्रीविष्णूचा अवतार होईल व तो तुला ठार मारील, तर मी तुला वेळेवर सावध करण्याकरितां आलों आहे. ” असे नारदाचें भाषण ऐकून कंस गदगदा हंसला. “ देवकीचा आठवा पुत्र मला मारील त्याच्या अगोदर जन्मल्याबरोबर मीच त्याला ठार करतो, देवकीचे सर्वच पुत्र मारून टाकतो म्हणजे आठवा कोणता आणि नववा कोणता हा संशय राहणार नाही. कदाचित् आठवा म्हणून देव मला फमवूं पहात असतील. देवकीचो सर्वच पोरें मारून टाकून मीच देवाम फसवितों. ” असे म्हणून हा ! हा ! हा ! असा कंसानें अट्टहास केला. तो कंसाचा भयंकर विचार नारदास फार आवडला. त्याचें कळ लावण्याचें कार्य उत्तम सिद्धीस गेलें, इतकेंच नव्हे तर कंसाची शंभर वर्षे शंभर वर्षांनीं भरावयाची ती दहा वाग वर्षांतच अशा अनन्वित पापांनीं भरतील असे वाटून त्यांनीं कंसाची तारीफ केली. “ तूं देवांहूनही वस्ताद आहेस, ” अशी त्याची पाठ थोपटून नारदमुनि देवलोकीं निघून गेले. इकडे कंसानें वसुदेवदेवकीस गोवर्धनाहून बोलावून आणून मथुरेस त्यांच्याच वाड्यांत नजरकैदेत ठेविलें. वाड्याच्या बाहेर त्यांनीं जाऊं नये अशी सक्त ताकीद देऊन वाड्यावर चौक्या बसविल्या व आपल्या तफेंच्या हेर बाया देवकीच्या अन्नगृहांत ठेवून तिच्यावर सक्त पाहारा चालू केला (हरिवंश, वि० अ० २).

आधींच कंस दुष्ट, त्यांत राज्याचा पूर्ण मालक आणि त्यांत त्यास संशयाच्या पिशाच्चानें प्राप्तलेलें, मग त्यानें आपली अमानुष प्रतिज्ञा शेवटास नेली हें सांगणें नकोच. देवकीस गर्भ राहिला म्हणजे त्यास बातमी पोचि

व तो तेव्हापासून वाट पाही; आणि योग्यकाळी तसि पुत्र झाला म्हणजे तो ताबडतोब तेथे येऊन वाळंतिणीच्या! ग्योलीतून नवीन उत्पन्न झालेलें बाळ देवकीच्या हातून हिसकून घेऊन दगडावर हापटून ठार मारी. या-प्रमाणें त्यानें दुष्टपणाची कमाल करून देवकीचे सहा पुत्र मारले. देवकी साठव्या वेळीं गर्भवती झाली परंतु भावी दुःखाच्या भीतीनें तिचा गर्भ गळून गेला. वसुदेवाची ज्येष्ठ स्त्री रोहिणी ही वसुदेवाबरोबर वाड्यांत होती तिला याच सुमारास गर्भ राहिला. कदाचित् तिचेही मूल कंस संशयाच्या तारेंत मारील या भीतीने वसुदेवानें तिला आपल्या जहागिरीच्या शेजार-च्या गवळीवाड्याचा पाटील नंद त्याचा जिवलग मित्र होता त्याच्या घरी पोचविलें. यानंतर काहीं काळानें देवकी आठव्यान्दा गर्भार झाली. त्याची खबर कंसास पोचली, तेव्हा तो तिच्यावर डोळ्यात तेल घालून पाळत ठेवूं लागला. त्याने वाड्याभोंवतीं कडेकोट बंदोबस्त केला. वाड्यातून चिटपावरुं बाहेर जाईनासे झाले. पण तारता मागत्यापेशां बलवान् आहे. हजारों आपत्तीतून मनुष्ये बचावून गेल्याची शेंकडों उदाहरणे आहेत. देवकीच्या पोटी या वेळेस प्रत्यक्ष श्रीविष्णूचाच अवतार जन्मास येणार होना, तो कंसाच्या हातीं कसा लागणार ? पुढील आपत्तीच्या भीतीनें म्हणा किंवा अन्य कारणानें म्हणा देवकी आठव्या महिन्यांत अकल्पित वाळंत झाली. ज्यावेळेस सर्वांम क्षोषेनें अगदीं घेरलेले असते अशा ऐन मध्यरात्रीच्या वेळीं श्रावण महिन्यात वद्य अष्टमीस, पाऊस घनघोर पडत असता, श्रीकृष्णाचा जन्म झाला. श्रीवत्सादि चिन्हानीं अंकित असलेले ते परम दिव्य बालक पाहून वसुदेवदेवकीस अत्यंत मोह उत्पन्न झाला. देवकीने प्रेमानिशयानें वाळास पोटाशीं धरून याला वाचवाच अशी वसुदेवास गळ घातली. त्यासही मुलास वाचविण्याची उत्कट इच्छा उत्पन्न झाली. अभिजित् नक्षत्रावर विजय मुहूर्तावर जन्म-लेले ते यशस्वी बाळ त्याने लागलीच घेतले आणि तो आपल्या वाड्याच्या बाहेर बंधडक पडला. सर्व पहारेकरी जागच्या जागीं घनघोर निद्रेत होते. पावसाच्या आवाजात दरवाजे उघडण्याचा आवाज ऐकूं आला नाही. वसुदेव शहराच्या रस्त्यातून यमुनेवर पोचला आणि बिन दिक्कत पाण्यात शिरला. यमुनेचें पाणी श्रीकृष्णाच्या पायाला लागताच उन-रून कमी झालें, वाढलें नाही. नदी उतरून वसुदेव नंदाच्या गोकुळांत

पोंचला. तेथें नंदपत्नी यशोदा एकाएकी अकाली नुकतीच बाळंत झाली असून तिला मुलगी झाली होती. तिच्या ऐवजी श्रीकृष्णास ठेवून वसुदेवानें ती मुलगी उचलून घेतली, आणि आल्या वाटेने परतून तो आपल्या वाड्यांत पोंचला. एवढ्या कृत्यास दोन तीन तास लागले असतील, पण तोंपर्यंत सर्व गोष्टी तेथें जशाच्या तशा होत्या, कोणतीही हालचाल तेथें झाली नव्हती. पहाटेच्या सुमारास मंडळी जागी होऊं लागली; तेव्हां भीतीनें वसुदेवानें कंसास आपणास मुलगी झाल्याची बातमी कळविली. कंस ती बातमी ऐकून खडबडून उठला. नवव्या महिन्यापूर्वीच देवकी बाळंत झाली याचे त्यास आश्चर्य वाटलें, तरी तो वसुदेवाच्या वाड्यांत धांवत आला. “ ही मुलगी आहे, हिला व्यर्थ मारूं नकोस ” असें देवकी काकदूत करून विनवीत अमताही त्यानें तिच्या हातून ती ओले केस असलेली मुलगी ओढून घेतली आणि “ मुलगी आहे तर मारण्यास कांहींच हरकत नाहीं, ती मेलेलीच आहे, ” असे म्हणून त्यानें तिला पूर्वकर्माप्रमाणें शिळेवर हापटून ठार केले. त्या क्षणीं त्या मृतशरीरातून एक दिव्य स्त्री निघून आकाशांत गेली. तिच्या डोक्यावर मुकुट असून तिचे केस सुटलेले होते. तिचें मुख चंद्रासारखें मोहक असून तिचा वर्ण सोन्यासारखा पिवळा होता. तिनें काळें वस्त्र परिधान केले असून गळ्यांत दिव्य माला धारण केली होती. तिला चार हात असून त्यात दिव्य आयुधे होती. यामुळे त्या अंधकारमय रात्री आकाशांत देदीप्यमान देवी कुमारी* पाहून कंस भयभीत झाला. ती आकाशांतूनच म्हणाली, “ अंर कंसा, मला तूं शिळेवर हापटून ठार मारिलेंस यासाठीं जेव्हां तुझा शत्रु तुला फरफरा ओढील, त्या वेळीं मी आपल्या तीक्ष्ण नखांनीं तुझे शरीर फाडून तुझे उन्हून रक्त पिईन ! ” हे भयंकर शब्द ऐकून कंसास भीति, लजा व पश्चात्ताप यांनीं ग्रासिलें. आपल्या भयंकर कृत्यांनींच आपला नाश होईल असें त्यास वाटूं लागलें. लजेच्या भरांत तो देवकीच्या पायां पडला व तिला म्हणाला, “ देवकी, मी तुझे गर्भ विनाकारण मारले. माझा मृत्यु उत्पन्न झालाच आहे. मी हें केवळ मूर्खपणानें काम केले

* हीच देवी विंध्यवासिनी म्हणून मिरझापुजावळ हल्ली प्रसिद्ध आहे. हिची पूजा यादववंशीय विशेष करतात.

याजबद्दल तूं क्षमा कर. तुझे पुत्र आपल्या दैवानेच माझ्या हातून मेले, याजबद्दल तूं शोक करूं नकोस. मी तुला आजपासून बंदीतून मुक्त केलें आहे. ” असें म्हणून कंसानें वसुदेवदेवकीस ताबडतोब पाहण्यांतून मोकळें केलें व लजेनें व दुःखानें तो आपल्या वाड्यांत निघून गेला (हरिवंश, वि० अ० ४).

रोहिणी यापूर्वीच नंदाच्या घरी वाळंत होऊन तिला मुलगा झाल्याची बातमी वसुदेवास लागली होती. नंदाच्या घरी आपला दुसराही पुत्र आहे याची परिस्फुटता मात्र त्याने काणापार्शी केली नाहीं. किंबहुना नंदास व यशोदेस सुद्धा ती गोष्ट कळली नाहीं. यशोदेच्या पुढें आपला मुलगा ठेवून वसुदेव तिला झालेली मुलगी घेऊन गेला, त्या वेळेस यशोदा प्रसवमूर्च्छेत होती. थोड्या वेळाने त्या दिव्य बालकाचें “ क्यांहा ” “ क्यांहा ” “ क्यांहा ” असें आनंददायक रोदन ऐकून सर्व मंडळी जागी झाली व त्यास यशोदेस पुत्र झाल्याचें कळून अतिशय आनंद झाला. राजा असो की रंक असो, पुत्रजन्माचा उत्सव सर्वासच अतिशय असतो. त्यांत नंदास आजपर्यंत अपत्य नव्हतें. यामुळें त्यास परमावधीचा हर्ष झाला. प्रातःकाळ होताच त्यानें गोकुळांत सागर वांटली. लोकांनीही नंदाच्या घरी येऊन त्यास धन्यवाद दिला. गोपाच्या स्त्रियांनी उत्तम उत्तम लुगडीं नेसून डोक्यावर कलश घेऊन नंदाच्या घरी येऊन गाणी म्हटलीं. बालारिष्ट निवारण्यासाठीं नंदाने पंचमी पष्ठीपूजन थाटानें केले व सर्वास पेढे वांटले. बारशाच्या दिवशीं नंदानें सर्व गावास जेवण दिलें व लोकांनीं नंदास आहेर केले. मुलाचें नांव कृष्ण ठेविले. जगताचे पाप क्षालन करतां करतां कलियुगाच्या आरंभी श्रीविष्णूस काळेपण आलें होतें ! किंवा वसुदेवाचा हा पुत्र आहे अशी कोणास शंका येऊं नये म्हणून त्या बालकानें धननील वर्ण धारण केला होता काय ? क्षत्रियांत तर गोष्टच नको, पण वैश्यांतही असा वर्ण काचित् सांपडेल, म्हणून मुलाचें नांव वर्णावरून कृष्ण ठेविलें. वस्तुतः तें नांव केवळ त्याच्या अतिमोहक रूपास नजर लागूं नये म्हणून गालबोटाप्रमाणें होते. त्या मोहक रूपाकडे पाहून नंदयशोदेची तृप्ति होईना; त्यांस त्या दिव्य बालकास अंगावर घेतांच पराकाष्ठेचें सुख होई व ते आपल्यास धन्य मानीत. त्या मुलास ते क्षणभरही विसरेनासे झाले. तीन चार महिन्यांनीं सरकारी देणें

भरण्याची वेळ आली तेव्हां मुलास घेऊन नंद पाटील बायकोसह मथुरेस गेला व तेथे त्याने वार्षिक कर सरकारांत भरला. नंद बायकोसह मथुरेस आला आहे ही बातमी वसुदेवास कळली, तेव्हां त्यास आनंद व भीति वाटली. नंदाने कर भरल्यानंतर वसुदेवाने त्याची एकान्ती भेट घेतली. त्यांनी एकमेकांस कडकडून आलिंगन दिले व बराच वेळ सुखदुःखाच्या गोष्टी केल्या. शेवटी वसुदेव म्हणाला, “नंदा, तू या आपल्या मुलास घेऊन लवकर घरी जा. अनेक प्रकारची संकटे लहान मुलांवर येतात. यासाठी या मुलाचे सावधपणाने रक्षण कर. तुझ्या येथून रोहिणीस मला सध्या आणता येत नाही. तर रोहिणीचा मुलगा संकर्षण व हा तुझा मुलगा कृष्ण यांचेबरोबर संगोपन कर. माझ्या नाशिबी पुत्रसुख नाही, पण तुला ते लाभले आहे. तू खरोखर धन्य आहेस. पण नंदा, तू लवकर घरी जा; येथे राहू नकोस. ही पहा पहाट झाली. हे डाव्या उजव्या बाजूने पक्षी झाडांवर किलविल शब्द करीत आहेत, आणि तुला घरी जाण्यास सांगत आहेत.” वसुदेवाचा निरोप घेऊन नंद, यशोदेसह आपल्या गाडीत बसून तात्काळ निघाला. श्रीकृष्णाला गाडीचा धक्का वसू नये, म्हणून बरोबर डोली घेतली होती; त्यांत त्यास घालून ती डोली भोयांच्या खांद्यांवर दिली. याप्रमाणे पहाटेस निघून यमुनेच्या कांठाकांठाने जाणाऱ्या रस्त्याने जातां जातां प्रहर दिवसाच्या सुमारास गोवर्धन पर्वताच्या पायथ्यापाशी वसलेले गोकुळ नंदाच्या दृष्टीस पडले. त्या ठिकाणी थंड वारा झुळझुळ वाहत होता. गोकुळाच्या सभोवार वेळींनी वेष्टिलेले उंच उंच वृक्ष दिसत होते. ठिकाठिकाणी दुभत्या गाईचे कळप झाडाखाली वसलेले होते. जमीन पांढरी असल्यामुळे व नदीकांठ दरडीचा नसल्याने रस्त्यात किंवा नदीच्या पाणवठ्यांत खांचखळगे मुळीच नव्हते. मस्त बैलांनी शिंगे घासल्यामुळे मोठाल्या वृक्षांच्या साली निघालेल्या होत्या. झाडांवरून पक्ष्यांचे नानाप्रकारचे सुस्वर शब्द निघत होते. त्यांतच गांवातून गाईचे हंबरणे ऐकू येई, तेव्हां ह्या शब्दांची रम्यता अधिक वाढे. उंच, सुदृढ, सुस्वरूप, काळे पिवळे लुगडे नेसलेल्या गवळणी डोऱ्यावर पाण्याची भांडी घेऊन नदीच्या पाणवठ्यावर उतरतांना दिसत होत्या. कावेने तांबडी झालेली धोतरे नेसून कास मारलेले मजबूत गवळी ठिकाठिकाणी काम करतांना दृष्टीस पडत होते. त्या सशक्त गोपांच्या उद्योगीपणामुळे गांव मरभराटीस आलेला दिसत होता. अशा

रीतीची त्या व्रजाची शोभा पाहून नंदास फार आनंद झाला व तो मोठ्या उत्सुकतेने गांवांत शिरला. गांवाच्या शिवेवर रानांतील झाडे तोडून कोट-वजा टाकली होती. प्रत्येकाच्या झोपडीसमोर मोठमोठी अंगणे असून त्यांत वासरांना बांधण्याकरितां खंटे रोविलेले होते व त्यांस दावी बांधिलेली होती. जिकडे तिकडे वाळलेल्या शेणाचा चूर पडला होता. झोपडीजवळ प्रत्येकाचे गाडे पडलेले होते. प्रत्येक झोपडीत ताक घुसळण्याचा माथणाचा ध्वनि ऐकूं येत होता; व त्यांत घुसळणाऱ्या बायकांच्या हातांतील बांग-ळ्यांचा सुस्वर शब्द मिसळत होता. झुलुपे ठेवलेली गवळ्यांची धट्टीकट्टी पोरें दारोदारी खेळत होती. जागजागी तूप कढत होते, त्याचा सुगंध हवेत भरला होता. अशा त्या मनोहर व्रजाने नंद शिरला, तेव्हां वृद्ध गोप त्यास समोर आले. अंगांत काचोळ्या घातलेल्या व कानांत रानटी फुलाचे तुरे खोवलेल्या गवळ्याच्या मुली यशोदेस सामोऱ्या आल्या. सर्वांचे मुजरे घेऊन व सर्वांस विचारपूस करून नंद आपल्या बायको व मुलासह आपल्या घरांत शिरला व तेथे रोहिणीचा पुत्र राम होता त्याच्या बरोबरच त्याने आपल्या मुलास ठेविले (हरिवंश, वि० अ० ५).

लहान मूल जोपर्यंत आपल्या पायावर उभें राहून इकडे तिकडे हिंडू लागले नाही, जोपर्यंत तें केवळ आईबापांच्या आधीन असतें, तोपावेतो त्याचें सुख व प्रेम आईबापांस पराकाष्ठेचें असतें. पशु, पक्षी, मनुष्य इत्यादि सर्व योनींत परमेश्वराने तोपर्यंत आईबापांच्या हृदयांत निरपेक्ष व निरातिशय प्रेम ठेविले आहे; व त्या प्रेमांमुळेच त्यास निरुपम सुख होतें. मुठी वळलेल्या व उताण्या पडलेल्या आपल्या मुलाचें चुंबन घेतां घेतां आईबापांची तृप्ति होत नाही. तशांत तें बाळ सशक्त, सुंदर, वारंवार उगीच हंसणारें असेल तर आईबापांच्या आनंदास पारावार नसतो. नंदाची बायको यशोदा व वसुदेवाची स्त्री रोहिणी यांनी याप्रमाणें परमावधीचें पुत्रसुख अनुभाविलें. आपल्या अत्यंत सुंदर मुलांस पाहून त्यांस अतिशय प्रेम वाटावें, वारंवार प्रेमपान्हा फुटावा व घडोघडी त्यांनी. आपल्या प्रियपुत्रांस अंगावर घ्यावें. त्यांना मंगलवाद्य लावून न्हाऊं घालावें. त्यांस पाळण्यांत निजवून गाणीं म्हणावी. तीं रडूं लागली म्हणजे त्यांस कडेवर घेऊन इकडे तिकडे मौजे दाखवीत हिंडावें. आईच्या कडेवर बसलेलें मूल जणूं सिंहासनावर बसलें आहे असें आनंदांत असतें व आपल्या चिमुकल्या मुठीने तिचें लुगडें घट्ट धरून

कितीही प्रयत्न केला तरी खाली उतरत नाही. अशा वेळी आईलाही जगताच्या मोलाचा ठेवा आपल्या जवळ आहे असेच वाटते. खरोखर कडेवर पुत्र घेतलेली स्त्री आनंदातिशयांत असून सर्वास अत्यंत पूज्य असते. असे मातेवांचून अनन्यगतिक बाळपण संपून राम व कृष्ण रांगू लागले, तेव्हां त्यांच्या आयांना पुरेपुरेसे झाले. डाव्या गुडघ्याने रांगत रांगत गोठ्यांत गाई-जवळ कृष्ण गेला म्हणजे यशोदेने धांवत जाऊन त्यास उचलून ध्यावे व त्याच्या शेणाने व मातीने माखलेल्या अंगाचा स्पर्श झाला म्हणजे निरातिशय सुख अनुभवावे. “कृष्णा, तू फारच अचपळ आहेस. मला घरांत काम कसे तें सुचू देत नाहीस,” असे यशोदेने त्रामून म्हणावे, पण अंतर्द्वारे तिला मोठे कौतुक व प्रेम वाटावे. गाईच्या वासराच्या मार्गे जाऊन त्याची शेंपटी कृष्णाने धरावी आणि त्या वासराने आपल्या भोंवती त्यास फरफटत फिरवावे तेव्हां रोहिणी, यशोदा व गोपाळांच्या स्त्रिया हर्षाने मौज पहात उभे राहावे व हंसावे. “कृष्णा, तुला भूक लागली आहे, ये पी” असे म्हणत कृष्णाला यशोदेने आपला पान्हा द्यावा व व कृष्णाने पितां पितां मध्येच थांबून यशोदेकडे पाहात स्मित करावे. त्या वेळेस त्याचे वारीक दंतकलिका आलेले हंसरे मुख पाहून यशोदेस पराकाष्ठेचे सुख व्हावे. क्रमाक्रमाने राम व कृष्ण उभे राहून इकडे तिकडे फिरू लागले, तेव्हां तर त्यांचे सौंदर्य फारच मनोहर दिसू लागले. त्यांचे अंग धुळीने किंवा शेणाने भरे, तेव्हां ते हत्तीच्या छाव्यासारखे दिसत. त्यांच्या तोंडावर डोकीचे केस पडत, तेव्हां मेघाच्छादित चंद्राप्रमाणे शोभा दिसे. त्यांना खोड्या करण्याची अतिशय हौस होती, पण या त्यांच्या खोड्यापासून लोकांस किंवा आईवापास आनंद व प्रेमच वाटे. भलत्याच वेळी त्यांनी लोकांची वासरे सोडावी व गोपी ओरडल्या म्हणजे हंसावे. लोकांच्या घरांत जाऊन लोणी चोरून खावे व घरांत कांही मिळाले नाही तर लहान मुलांना रडवावे. शिंक्यावर लोण्याचे मडके असल्यास हात पोचत नाही म्हणून काठीने मडके फोडावे व खाली पडलेले लोणी आपण खावे. आणि दुसऱ्या पोरांना, नाही तर माकडांना खाऊ घालावे. अशा नानाप्रकारच्या खोड्या गांवांत करून कृष्णाने आईजवळ सावासारखे येऊन उभे राहावे. गोपींनी येऊन यशोदेपार्शी गाऱ्हाणी सांगावी आणि “कृष्णास तुम्ही मारुं नका-पण नुसते रागे भरा” असे म्हणावे, तेव्हां यशोदेला कृष्णाकडे पाहून रागे-

सुद्धां भरावेंसें वाटूं नये; तिनें नुसतें हंसावें. शेवटीं तिच्यावरच जेव्हा पाळी आली, तेव्हां मात्र तिला कृष्णाच्या खोडकरपणाचा राग आला. कृष्णाच्या पाठावर मूल नसल्यानें कृष्ण मोठा झाला तरी आईच्या अंगावर पीत होता. एकदां यशोदा ताक करीत असतां कृष्णानें धांवत येऊन आईच्या पाठीशीं उभें राहून प्यायला दे म्हणून हट्ट घेतला. यशोदेनें प्रेमानें ताक करणें ठेवून कृष्णास मांडीवर घेऊन स्तनपान दिलें. इतक्यांत चुलीवर दूध उतास जाऊं लागलें, तें पाहतांच स्त्रीस्वभावानुरूप कृष्णास लोटून यशोदा चुलीकडे धांवली. तेव्हां कृष्णानें रागानें ताकाचें मडकें रवीनें फोडलें व एका खोलींत जाऊन स्वारी लपून बसली. “कृष्णा, तूं फारच माजला आहेस, ज्याची त्याची मडकी फोडतोस, थांब, आज तुझी पक्की खोड मोडत्ये.” असें म्हणून रागानें लाल झालेली यशोदा कृष्णास शोधूं लागली. खोलीतून कृष्ण निसटून बाहेर पळाला, तेव्हां यशोदा बाहेर त्याच्या पाठीस लागली. पण तिच्या हातीं तो कसचा लागणार ! “बरं, कधीं तरी तूं माझ्या जवळ येशील ” असें म्हणून विचारी यशोदा थकून खाली बसली. तेव्हां कृष्ण आपण होऊन तिच्या जवळ आला. यशोदेनें त्यास लागलीच घट्ट धरून आंगणातील उखळांपाशीं खेचीत नेऊन जेवढीं दावीं सापडलीं तेवढीं त्याच्या पोटाशीं बांधून त्यास उखळीशीं बांधून ठेविलें. “धांव आतां कसा धांवतोस तो ” असें रागानें म्हणत यशोदा घरांत निघून गेली. आईनें आपल्यास वासरासारखें बांधलें असें पाहून कृष्ण वासराप्रमाणें हातापायांवर फिरूं लागला. तें उखळ उपटून तो बलवान् श्रीकृष्ण आपल्या मागे त्यास ओढीत आंगणाबाहेर दोन जुळे अर्जुनवृक्ष जुने झाले होते, त्यांच्या मधून मुद्दाम गेला. तेव्हां साहाजिकच तें उखळ त्या झाडांस अडकलें. कृष्णानें जोर करून उखळ ओढलें तेव्हां ते दोन्ही वृक्ष उलट दिशेनें उलथून पडले. त्या वृक्षांच्या पडण्याचा आवाज ऐकून चारी बाजूंनीं मुलें, स्त्रिया व पुरुष धांवत आले. यशोदला तो मयंकर प्रकार पाहून दे माय धरणी ठाय झालें. हा काय उत्पात आहे असें म्हणत व यशोदेला नावें ठेवीत नंदानें कृष्णाला त्या उखळीपासून सोडविलें, व त्यास आलिंगन देऊन तिच्या हवालीं केलें. “कृष्णा, मी तुला आतां कधींही शिक्षा करणार नाही ” असें म्हणत यशोदेनें प्रेम-भरानें त्यास पोटाशीं धरिलें व त्यास पान्हा दिला. कृष्णाचें पोट दाब्यांनीं

बांधले होते म्हणून त्यास त्या दिवसापासून गोपी दामोदर म्हणू लागल्या.
(हरिवंश, वि० अ० ७ भाग. ८ १०).

बळराम व कृष्ण असे होता होता सात वर्षांचे झाले. (त्यांच्या वयांत पांचसहा महिन्यांचेच अंतर होते) तेव्हा नंदाने त्यास आपल्या धंद्याच्या धुळपाटीवर बसविले. त्यास झुलपे ठेवून धोतरे नेसावयास दिली. बळराम गोरा होता, त्यास निळे वस्त्र दिले. कृष्ण काळा होता त्यास पिवळे वस्त्र दिले. त्यांच्या हातांत काठ्या दिल्या. गळ्यांत वनमाळा घातल्या. डोक्यावर मोरापिसांचे मुकुट ठेविले. आणि त्यास वासरे चारावयास पाठवून दिले. प्रातःकाळी न्याहरी करून गांवच्या लहान मुलांबरोबर त्यांनी जावे, ते दोनतीन तासांनी गांवच्या जवळच वासरे चारून त्यास यमुनेचे पाणी पाजून परत आणावे. जेवणखाण झाल्यावर दोन प्रहरानंतर पुनः जावे. असा कांही दिवस क्रम चालता चालता रामकृष्ण बारा वर्षांचे झाले. तेव्हा दिवसभर वासरे चांगीत ते रानांतच राहू लागले. शरीराने सशक्त व रूपाने सुंदर असे ते वस्त्र नेसलेले, झुलपे ठेविलेले दोघे कुमार आता आपल्या खेळाडू व प्रेमळ स्वभावाने संवगड्यांस फारच आवडू लागले. त्यांजवर पूर्वी जशा त्यांच्या आया व गावांतील गोपी अतिशय प्रेम करीत होत्या, त्याप्रमाणे आता त्यांजवर त्यांचे समवयस्क संवगडीही अतिशय प्रेम करू लागले. सर्वांवर प्रेम करून सर्वांस सुख देणे, व काहीना कांही चळवळ करणे हे श्रीकृष्णाच्या बालचरित्राचे किंबहुना सर्व चरित्राचे सार होय. त्यांनी कानांवर मोरांची पिसे ठेवून किंवा कमले ठेवून वेणू म्हणजे वेळूची बासरी वाजवावी व आपल्या संवगड्यांस रिक्षावे. कधी रानांत पल्लवाची शय्या करून त्यांजवर पडावे व सोबत्यांसह सुखाचा अनुभव घ्यावा. कधी संवगड्यांबरोबर सगळ्या रानभर लहान शिंगराप्रमाणे हतूतू घातून धांवावे. कधी गोकर्णांनी धोंडे मारावे व झाडावरचीं फळे पाडावी. कधी संवगड्यांच्या अंगांवर धोंगड्या टाकून त्यांना गाई बैल कल्पून धांवडवावे तर कधी स्वतः गाईबैल व्हावे. रानांतील पक्ष्यांचे आवाज काढीत त्या पक्ष्यांना उत्तर देत त्यांच्या मागे लागावे. कोळिना व भुंगांना त्यांच्याच सारखा आवाज

* पूतनेस मारणे, शकट उलथा करणे इत्यादि कित्येक दुसरे चमत्कार श्रीकृष्णाने बालपणी केले, पण नंदास व गोपांस ते उत्पाद वाटले.

काढून संतापबावें किंवा थकवावें, पस्यांच्या छायेबरोबर पळावें. बगळ्यांबरोबर बकथ्यान करून बसावें मोरांबरोबर नाचावें. माकडांबरोबर झाडावर चढावें व त्यांच्याबरोबर जांभया द्याव्या किंवा दांत विचकावे. वेड्यांबरोबर दोन्ही पायांनी एकदम उडी मारावी, प्रतिष्ठाया पाहून वेड्यावाकल्या दाखवाव्या. प्रतिध्वनि ऐकून त्यास वेडीवाकुडी उत्तरे द्यावी. सारांश, नानाप्रकारच्या लीला करून त्यांनी व्रजांतील समवयस्क मुलांना खेळवावें व खेळावें, आनंदवावें व आनंदावें. खरोखर श्रीकृष्णबरोबर ज्या ज्या गोपांच्या मुलांनी या प्रकारची क्रीडा केली ते योग्याहून धन्य होत. त्यांचे लक्ष नेहमी कृष्णावर लागलेले असे. कृष्णाची मूर्ति त्यांच्या डोळ्यांसमोर नेहमी असून मनांतही सतत भरलेली असे. कृष्ण जरा कोठे दिसेनासा झाला की, त्यांनी कावरेबावरे व्हावें. कृष्ण दिसला की, धावून 'मी पहिल्याने शिवलों, ' 'मी पहिल्याने शिवलों' म्हणून त्यास प्रीतीने स्पर्श करावा. कृष्ण आपल्यास सकाळी वेव्हां हांक मारावयास येईल असे त्यास व्हावें. सार्यकाळी गाई घेऊन परत गांवांत येतांना आतां आपणास कृष्णाचा वियोग होईल या कल्पनेने त्यास दुःख व्हावें. याप्रमाणे कृष्णावर अत्यंत प्रेम करणारे व कृष्णार्थी नेहमी खेळ खेळणारे ते गोपपुत्र योग्याहूनही धन्य नव्हेत काय ? (हरिवंश, वि० ६ भा० १२).

काही दिवसांनी नंदगोपाने ते व्रजांचे ठिकाण सोडून दुसरीकडे जाण्याचा विचार केला. हल्लीही गवळी बहुधा एके ठिकाणी दहापाच वर्षे रहात नाहीत. पूर्वी ज्या वेळेस हिंदुस्थानांत वने विपुल होती, त्या वेळेस तर ते मुळीच रहात नसत. घरेदार करून किंवा शेतीवाडी करून घांशांनी राहू नये; तर हंसाप्रमाणे नव्या नव्या हिरव्या गवताच्या ठिकाणी फिरावे अशी त्यांची समजूत होती. एका ठिकाणी राहून भोवतालचे रान तुटून आकाशासारखे उजाड झाले, म्हणजे तेथे गाईस किंवा मनु यास विश्रांति घेण्यास ठिकाण किंवा पिण्यास पाणी उरत नाही. लांकूडपाटे, किंवा गतवाडी आणण्याकरिता दूर जावे लागते. त्याच त्याच जागी गाई चाराभ्या लागल्यामुळे गवताला शेणामुताची घाण येऊ लागून गाई आनंदाने गवत खात नाहीतशा होतात. गांवांत स्थायिक वस्ती होऊन लोक लावडे, गवत व जंगलांच्या भाज्या विकू लागतात, व त्यांचा संचय करू लागतात. सारांश जंगलांतील गौळवाण्यांची सर्व प्रकारची मौज व सोय नाहीशी होते.

यामुळे गवळी लोक पूर्वकाली आपला गौळवाडा दहापांच वर्षांनी हालवीत. त्यांची राहण्याची तऱ्हाही अशा हालचालीस अनुकूल असे. मोठमोठालीं घरे ते बांधीत नसत. त्यांजवळ नेहमी गाडे तयार असून गाड्यांवर वाहून नेतां येईल इतकीच संपत्ति त्यांजवळ असे. पाहिजे तेथें मुक्काम करून पुनः नवीन गौळवाडा तयार करण्यास त्यांस फार वेळ लागत नसे. असो. त्या ठिकाणांची उजाड स्थिति झाल्याने व तेथें कृष्णावरून तीन-चार अरिष्टे गेल्याने व अलीकडे तेथें लांडग्यांचा नवीन त्रास उत्पन्न झाल्याने नंदानें व्रज उठवून दुसरीकडे नेण्याचा, वृद्ध वृद्ध गोपांच्या सहचरानें निश्चय केला. दुसऱ्या दिवशीं पहाटेस उठा, गाड्या जोडा, सामान भरा, अशी एकच ओरडाओरड त्या व्रजात सुरू झाली. गोपांनी आपली चीजवस्त, मांडीकुंडी गाड्यांवर घातली. गोपस्त्रियांनी रव्या व ताकाच्या माथण्या डोक्यावर घेतल्या. गोपांनी दावी व खुंटे बांधून डोक्यावर घेतले. गार्हेचे कळप एकत्र पुढें चालूं लागले. त्यांमागून काळी, पिवळी, तांबडी लुगडी नेसलेल्या गोपींची रांग इंद्रधनुष्याप्रमाणें शोभूं लागली. मध्यंतरी एका रथांत बसून यशोदा व रोहिणी आपल्या दोघां सुंदर पुत्रांस घेऊन चालल्या. श्रीकृष्णाच्या लीलांची गाणी गोपी व यशोदा-रोहिणी मधुरस्वरानें गात होत्या. मागून सामानाच्या गाड्यांबरोबर डोक्यावर दाव्यांची ओझी घेतलेले व पाठीस धनुष्यबाण लावलेले गोप चालले, ते चालत्या वृक्षाप्रमाणें शोभूं लागले. याप्रमाणें तो समूह समुद्रासारखा उसळत व आवाज करीत जाऊं लागला. उत्तरेकडे जातां जातां वृंदावन नांवाच्या एका नवीन वनांत ते जाऊन पोहोचले. हें वन त्यांच्या वसतीला फारच योग्य होतें. या वनाच्या मध्यभागांतून यमुना नदी जात असून चोहीकडे शीतल वारा वाहात होता. चारी बाजूंना कंदबांची झाडी असून अगदी तोंड न लागलेली व गवत वाढलेली शेकडों कुरणें त्यांत होती. पूर्वेकडे गोवर्धन टेकड्यांची रांग आली असून त्याचें एक उच्च व रम्य शिखर नंदनवनांतील मंदार पर्वताप्रमाणें शोभत होतें. गोवर्धनाच्या पायथ्याशी एक भाण्डार नांवाचा हजार खोडांचा जुनाट वटवृक्ष असून त्याच्या झायेंत हजारों गार्हे वसतील असा त्याचा विस्तार होता. बायकांच्या झोकीवरील मांगाप्रमाणें शोभा देत वृंदावनामधून चाललेली यमुना, तो विस्तीर्ण भाण्डारवृक्ष व तें गोवर्धनाचें उंच शिखर पाहून गोपगोपींस मोठा आनंद झाला. त्यांनी यमुनेच्या कांठी एक रम्य जागा पाहून तेथें आपला

ब्रज कायम केला. चारी बाजूंना वृक्ष व कांटेरी झाडे असल्याने त्या अर्ध योजन लांब पडलेल्या ब्रजास सहजच कोटासारखे आवरण पडले होते. त्याच्या आत त्या गोपांनी आपले गाडे अर्धचंद्राकार लावले. जो तो आपल्या गाड्याच्या शेजारची जागा साफ करून तेथे आपले खोपट उभारण्याच्या उद्योगास लागला. आपल्या खोपट्याजवळील जंगल साफ करून त्यांनी तेथे खुंट रोवले व आपली गाईवासरे बांधली. घरे पूर्वाभिमुख केली. घरासमोरील जागा बायकांनी सारवून काढून तेथे त्यांनी खाटा टाकल्या. काही बायका विस्तव पेटवू लागल्या, तर काही यमुनेचे पाणी आणू लागल्या. कोणी माथण्या धुऊन स्वच्छ करू लागल्या, तर कित्येक उखळे पुरू लागल्या. सारांश, लहानथोर सर्व गोपगोपी कामांत चूर होऊन त्यांनी तो गौळवाडा लवकरच तयार केला. त्या घोषाभोंवतीं अरण्या असल्याने तो फार शोभिवंत दिसू लागला. त्या अरण्यांत मधुर फळे, कंदमुळे व उदक यांची समृद्धि होती. पक्ष्यांच्या सुस्वर शब्दांनी ते अरण्य दुमदुमून गेले होते. अशा त्या रम्य वृंदावनांतील ब्रजांत ते गोप सुखाने व आनंदाने राहू लागले. राम व कृष्ण आपल्या संवगड्यांसह पूर्वाप्रमाणे वासरे घेऊन वनांत चारावयास जाऊ लागले. ग्रीष्मऋतु असल्याने ते यमुना नदीत बारंवार उड्या टाकू लागले. भाण्डीर वटाग्वाली जाऊन खेळू लागले व दुपारच्या प्रहरी त्यांच्या छायेत विश्रांति घेऊ लागले. याप्रमाणे त्या बालगोपालांनी ते सर्व वन थोड्याच दिवसांत पायाखाली घातले (हरिवंश, वि० ९).

क्रमाने रामकृष्णांची कौमारदशा संपून पौगंड दशा सुरू झाली. मनुष्याच्या एकंदर आयुष्याचे जसे बालपण, तरुणपण आणि वृद्धपण असे तीन भाग पडतात, त्याप्रमाणे बालपणाचेही तीन विभाग पडतात. सात वर्षांपर्यंत मुख्य बालदशा, चौदा वर्षांपर्यंत कौमारदशा आणि चौदापासून एकविस वर्षांपर्यंत पौगंड दशा. धर्मशास्त्राने व कायद्याने बालपणाचे असेच तीन विभाग मानिले आहेत. सात वर्षांपर्यंत मुलास अपराधाचा किंवा प्रायश्चित्ताचा कसबदा मुळीच लागू नसतो. त्याने चोरी केली तर ती चोरी नव्हे, लबाडी केली तर ती लबाडी नव्हे. सातव्या वर्षापासून चौदाव्या वर्षापर्यंत जशी त्याची बुद्धि पक्क होऊन पाप-पुण्य असूक्त-सूक्त त्यास समजू लागते त्याप्रमाणे तो पापी किंवा अपराधी ठरतो. चौदा वर्षांनंतर जरी तो फौजदारी कायद्याने बांधलेला आहे तरी एकवीस (किंवा अठरा)

वर्षाचा होईपर्यंत दिवाणी कायद्याने तो बांधलेला नाही. त्याची बुद्धि पूर्ण पक्क झालेली नसून त्यास आपले हित-अनहित समजून नाही. या कारणाने तो आपल्या मिळकतीचा पूर्ण मालक मानला जात नाही. या तीन दशेत मुलाची बुद्धि जशी कमीअधिक पक्क होत जाते, त्याचप्रमाणे त्याचे शरीरही कमीअधिक वाढत जाते. अगदी लहानपणी मुलें जरी लह्म असतात तरी ती कौमार दशेत कृश होतात, आणि पौगंड दशेत पुन्हा लह्म होतात, किंवा कृश राहतात. चौदा वर्षे संपून पौगंड दशा लागली म्हणजे मुलें सरासर वाढत जातात हें तर अनेकांच्या अनुभवात अमेळ. या वयात मुलें व्हायची तितकी उंच होऊन त्यांच्या अंगांत भरभर शक्ति येते आणि त्यांच्या शरीर-यष्टीस एक प्रकारचे मोहकत्व प्राप्त होते मुलगा मूळचा अशक्त किंवा कुरूप असला तरी या वयात त्याच्या तोडावर बाल्याचे व तारण्याचे मिश्रण होऊन एक प्रकारची कानि चमकू लागते. रामकृष्णांची अशी पौगंड दशा सुरू झाली, तेव्हां ते सरसर वाढून उंच झाले. त्यांचे शरीर अत्यंत सुदृढ होऊन मोहक दिमू लागले. त्यांच्या जात्या आणि सुंदर वदनावर बालवृत्ति आणि यौवनवृत्ति यांचा मिलाफ होऊन नजर ठरेनाशी झाली. आतां ते मोठे होऊन इतर गोपांप्रमाणे गाईनाही चारावय स नेण्यास योग्य झाले असे समजले जाऊन ते आपल्या वाढलेल्या संवगड्यांबरोबर व इतर मोठाल्या गोपांबरोबर गाई चारण्यास घेऊन जाऊ लागले. वाच, लांडगे वगैरे घातुक जनावरे आल्यास त्यांस मारण्याकरितां त्यांच्या पाठीस धनुष्य-बाण असत. प्रमंग अतिच विरट आल्यास लोकांस इपारा देण्याकरितां ते आपल्या जवळ शिंगही बाळगीत. गोप-पेगू अथवा पांवा उत्तम रीतीने वाजवून ते गाई चरत असता त्यांस रमवू लागले. गळ्यात फुलांचे हार घालून व डोक्यावर मयूरमिच्छांचे मुकुट घालून ते गोपाळांबरोबर नाचू व गाऊ लागले. कधी गोपाळांना नाचवू. रामकृष्णांनी बासरी वाजवून हातांनी ताल घरावा तर कधी गोपाळांच्या तालावर व वाजवण्यावर आपण नाचावे. भांडीरवटाखाली जाऊन गोपांबरोबर त्यांनी नानाप्रकारचे मोठेपणचे खेळ खेळावे, गायन करावे किंवा तुंबीवाद्य वाजवावे. त्यांचा सर्वांत अत्यंत प्रियकर खेळ म्हटला म्हणजे कुस्तीचा असे. त्या वेळी हिंदुस्थानातील आर्य लोकांस कुस्तीचा फारच नाद होता व कुस्तीची कला त्या वेळी हिंदुस्थानांत अत्यंत उत्कर्षास पोहोचली होती. हल्लीही उत्तर हिंदुस्थानांत

लोकांस कुस्तीचा बराच नाद असून कुस्तीच्या कसबांत ते जगतापुढें आहेत असें म्हटलें तरी चालेल. प्राचीन काळीं हिंदुस्थानांतील आर्य विशेषतः क्षत्रिय व वैश्य कुस्तीच्या कामांत फारच निपुण असत. त्याच्यात कुस्ती अथवा नियुद्ध कधीं कधीं प्राणानिकही होत असे. कंस, जरासंध, इत्यादि राजांच्या पदरीं असें प्राणानिक युद्ध खेळणारे मल्ल तयार असत व जरासंधासारखे राजे स्वतःही अशा प्रकारचें नियुद्ध खेळण्यास मार्गेपुढें पाहत नसत. गोपाची तर मल्लविद्या घरची होती. त्यांस पाहिजे तितकें गाईचें (म्हगीचें नव्हे) दूध प्यावयास मिळेल. गाई चारण्याचा धंदा फुरसतीचा व थोड्या मेहनतीचा असल्याने त्यांस मल्लविद्या शिकण्यास कोणतीच अडचण नसे. साहजिकच राम व कृष्ण हे तत्कालीन मल्लविद्या शिकून भ्रामण, लंघन, क्षेपण, आस्फोटन, विरुर्ध्वन इत्यादि नियुद्धाच्या कलात निष्णात झाले व त्यांच्या अंगात हत्तीसारखे बळ खेळूं लागले. ते अवतारी पुरुष असल्याने त्यांच्या अंगात अमानुष शक्ति सहज होती ही गोष्ट वेगळी. पण मनुष्यास शारीरिक शक्ति कशी प्राप्त होते ही गोष्ट त्यांनीं आपल्या उदाहरणावरून व्यक्त केली. ज्यास बालदशेंत आईच्या अंगावर पुरूळ दिवस प्यावयास मिळालें व गाईचें लोणी पाहिजे तितकें प्यावयास मिळालें, जो कौमारदशेंत धावणे, झाडावर चढणे, नदीत पोहणे इत्यादि खेळ गांवाच्या बाहेरच्या शुद्ध हवेत मनसोक्त खेळला व गाईचें दूध थोडे प्यायला तो जर पौगंडदशेंत मल्लविद्या शिकेल निदान शारीरिक मेहनत करील तर तो अप्रतिम शक्तिमान् होईल हें रामकृष्णांनीं आपल्या चरित्रावरून सुचविलें. असो. सोळासतरा वर्षांच्या त्या दोघा कुमार मलाची अमानुष शक्ति पाहून गोपाळ तोडात बोटे घातूं लागले, व त्याचें ते पौगंडदशेंतील अलौकिक सौंदर्य पाहून प्रत्येक स्त्री-पुरुष मोहित होऊं लागला. त्यांत त्यांनीं दोनतीन शक्तींच्या अतर्क्य लीला केल्या. त्या पाहून तर हे दोन देव अवतार घेऊन आपल्या व्रजात आले आहेत असेच लोक मानूं लागले (भाग० १५-१८, हरि० वि० ११).

व्रजाच्या उत्तरेस एका कोसावर यमुनेच्या प्रवाहांत एक प्रचंड व खोल डोह होता. त्यांत एक अंजनराशीसारखा काळाकुट्ट महाभयंकर सर्प रहात असे. पक्षांचा राजा गरुड याच्या भीतीने हा कालिया सर्प या डोहांत दडून राहिला होता. त्याच्या विषाने त्या डोहाचें पाणी अत्यंत दूषित झालें

होते. त्याच्या भीतीने व त्याच्या दर्पाने त्या प्रदेशांत पशु किंवा पक्षी फिरकत नव्हता. जिकडे तिकडे भयंकर रान वाढले असून कालियाचे सचिव त्या रानाचे रक्षण करीत. या सर्पास तेथून हाकलून लावून त्या डोहाचे पाणी निर्दोष व सर्पास कल्याणकारक करावे असा आपल्या मनाशी निश्चय ठरवून श्रीकृष्ण एके दिवशी एकटाच गाई घेऊन निघाला. यमुनेकडे कटाक्ष फेकीत तो वृषभनेत्र श्रीकृष्ण कालियाच्या डोहावर पोचला. डोहाच्या तटावर वाढलेल्या एका उंच कंदब वृक्षावर चढून त्याने आपले दंड जोराने थोपटले. तेव्हा त्या दंड थोपटण्याच्या नादाने ते वन दगाणून गेले. श्रीकृष्णाने मग एक आरोळी ठोकून त्या डोहात बेधडक उडी टाकली. त्याबरोबर त्या डोहाचे पाणी चांहीकडे जोराने उसळले. त्या आवाजाने व पाणी उसळल्याने कालिया खवळून जाऊन पाण्यावर आला. त्याचे डोळे रागाने लाल झाले होते. त्याच्या पांच मुखांतून दहा भयंकर जिभा बाहेर धांवत होत्या. त्याच्या पांच फणा टोकारलेल्या असून त्याच्या नाकांतून विपारी फूत्कार बाहेर पडत होते. त्याने आपल्या प्रचंड देहाने श्रीकृष्णास एकदम विळग्या घातला, व त्यास दंश करण्याकरिता त्याजवर आपल्या फणा भारल्या. पण श्रीकृष्णाने यत्किंचित्ही न घाबरता शिताफीने दंश होण्यापूर्वीच आपल्या वज्रहस्ताने त्याची नरडी धरिली. इतक्यांत श्रीकृष्णाचा माग काढीत त्याचे गोपाल संवगडी डोहावर पोचले. त्यांनी तो भयंकर प्रकार पाहून मोठा आक्रोश केला. “कृष्णाला वांचवा, कृष्णाला वांचवा” असा आक्रोश करीत व शोक करीत ते व्रजांत धांवत परत आले व सर्व लोकांस त्यांनी ती कृष्णकालियांच्या युद्धाची हकीकत सांगितली. ती ऐकून नंद व यशोदा वज्रांचा आघात झाल्याप्रमाणे व्याकुळ होऊन त्यांनी डोहाकडे धाव मारली. त्यांचे पाय दुःखाने व निराशेने लपटपटत होते. त्यांच्या मागून व्रजांतील यच्चयावत् गोपगोपी आक्रोश करीत धांवल्या. ते डोहावर पोचून पाहतात तो श्रीकृष्णास कालियाने गच्च वेष्टून टाकिले आहे असे त्यांच्या दृष्टीस पडले. तेव्हा ते मोठ्याने शोक करू लागले ! “हायरे हाय ! आम्ही मेल्याहूनही मेले झालो. आमच्या लाडक्या बाळाला या कालिया सर्पाने वेढून टाकले आहे. आतां आमचा प्रियकर कृष्ण कसा सुटतो ! हा दुर्दैवी नंद कृष्णाच्या मुखाकडे दृष्टि लावून कसा अचेतन दगडासारखा उभा आहे ! हे यशोदे, तू खरोखरच अभा-

गिनी आहेस; तुझ्या नशिबी पोटचा गोळा समोर मरतांना पाहण्याचें आलें आहे ! यशोदे, दामोदराला घेतल्याशिवाय आम्ही परत जाणार नाही. श्रीकृष्ण मेला तर आम्हीही या सर्पाच्या डोहांत उडी टाकून मरूं. ” अशा प्रकारचा गोर्पोचा विलाप ऐकून व आपल्या मातापितरांची ती मृत्युतुल्य अवस्था पाहून श्रीकृष्णानें त्या सापाची नरडी आपल्या सर्व सामर्थ्याने दाबली. त्याबरोबर तो साप गतप्राण झाल्यासारखा होऊन त्याचे विळखे दिले पडले. त्याच्या तोंडांतून विष व रक्त भडभड ओकून पडलें, व तो पाण्यावर निश्चेष्ट पसरला. इतक्यांत श्रीकृष्ण त्याच्या मधल्या मस्तकावर आरोहण करून नाचूं लागला. तेव्हां त्याचें डोकें थडाथड पाण्यांत बुडूं लागलें. त्याची ती मृततुल्य अवस्था पाहून त्याची बायकापोरें व माणसें श्रीकृष्णास साष्टांग नमस्कार घालून शरण आलीं व त्यांनीं काकळत करून आपल्या पतीचें जीवदान मागितलें. आपल्या बंधु-स्त्रीसह यमुनेच्या डोहांतून तात्काळ निघून समुद्रांत जाण्याची ताकीद करून श्रीकृष्णानें त्या कालियास जीवदान दिलें व त्याच्या मस्तकावरून उतरून तो किनाऱ्यावर आला. श्रीकृष्णाच्या पायांवर डोकें ठेवून व त्याची अनन्यभावानें स्तुति करून कालिया सर्प आपल्या गणगोतांसह लागलीच तेथून चालता झाला. हा सर्व प्रकार नंदयशोदा व गोपगोपी आश्चर्याने व विस्मयाने पहात होत्या. श्रीकृष्णाचें त्या वेळचें दिव्यरूप व सामर्थ्य पाहून हा प्रत्यक्ष स्वर्गाचा श्रीविष्णूच अवतार घेऊन आपल्यांत आला आहे असें त्यांस वाटलें. त्यांनीं श्रीकृष्णास मनोभावानें प्रदक्षिणा घालून निरतिशय प्रेमानें स्पर्श केला. यशोदेनें तर माझा बाळ मला जिवंत मिळाला असें म्हणत त्याच्या कंठास मिठी मारली. मग ते सर्व लोक आनंदानें श्रीकृष्णाचीं गाणीं गात त्यास घेऊन व्रजांत परत आले. असो. कालियाच्या डोहाप्रमाणेंच दुसरें एक ठिकाण त्या वृंदावनांत भयंकर होतें. गोवर्धन पर्वताच्या उत्तरेस यमुनेच्या कांठीं एक तालवन होतें त्यांत एक रानगाढवांचा कळप माजला असून तो मनुष्यांस व जनावरांस त्या वनांत फिरकूं देत नव्हता. त्या गर्दभाचें रूप घेतलेल्या धेनुकामुरास व त्याच्या अनुयायांस रामकृष्णांनीं ठार मारून तें वन मनुष्यांस व गाईंस निर्भय केलें. तसेंच भाण्डीखटापाशीं एक प्रलंब नांवाचा राक्षस गवळ्याच्या वेषानें रामकृष्णांच्या संवगड्यांत शिरला व (हरिणाक्रीडन) एकमेकांच्या पाठीवरून हरिणासारखी उडी मारण्याच्या

खेळांत रामास पाठीवर घेऊन अंरण्यांत पळू लागला. तें पाहतांच रामानें त्याच्या डोळ्यावर इतक्या जोरानें बुक्की मारिली की, ती तात्काळ गतप्राण होऊन खाली पडला. या पराक्रमापासून रामास बलदेव, बलराम व प्रलंबेहन् म्हणू लागले. याप्रमाणें अमानुष शक्तीचीं कृत्ये करून रामकृष्णांनीं तें वृंदावनं गोपांना निर्भय केलें (ह० वि० १२।१३।१४).

या पराक्रमापासून रामकृष्णांवर व्रजांतील सर्व लोकांची विलक्षण भक्ति जडली. श्रीकृष्णास तर, गर्गकृष्णांनीं एकदां नंदास सांगितल्याप्रमाणें, हा विष्णूचाच अवतार आहे असें समजून सर्व व्रजवासी अनन्य भावानें भजू लागले. आजपर्यंत ते त्याजवर अत्यंत प्रीति करीत होते. विशेषतः गोपान्निया त्याजवर निरनिशय प्रेम करीत असत. कारण प्रेमाचा सांठा परमेश्वरानें स्त्रियांजवळ ठेविला आहे. पण आजवरचें त्यांचें श्रीकृष्णावरचें प्रेम निराळें व यापुढचें निराळें. आजवर यशोदा, रोहिणी व इतर सम-वयाच्या स्त्रिया त्याजवर मातृप्रेम करीत होत्या. त्याहून कमी वयाच्या स्त्रिया भगिनीप्रेम करीत होत्या. अविवाहित गोपकन्या “ नंदगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु जन्मनि ” अशी कात्यायनी देवीजवळ प्रार्थना करीत होत्या. पण यापुढें या निरनिराळ्या प्रकारच्या प्रेमांस एकच विलक्षण स्वरूप प्राप्त झालें. तें प्रेम आतां ऐहिक नसून पारमार्थिक स्वरूपाचें झालें. माता-पुत्र, बंधु-भगिनी, पति-पत्नी इत्यादि सर्व ऐहिक नाती श्रीकृष्णाच्या ठिकाणीं लयास गेलीं. श्रीकृष्णास पाहिलें म्हणजे एका प्रकारचें अनिर्वचनीय सुख पाहणारांस होऊं लागलें. श्रीकृष्णाची कलमवृष्टि करणारी दृष्टि पडली म्हणजे प्रत्येक जण मोहित होऊन त्याची समाधि लागे. श्रीकृष्ण दिसेनासा झाला म्हणजे स्त्री-पुरुषांस जग शून्य भासूं लागे. श्रीकृष्ण सकाळीं गाई घेऊन चारावयास जाई किंवा संध्याकाळीं बामरी वाजवीत गाई घेऊन परत येई, त्या वेळेस त्याचें दर्शन घेण्याकरितां आबाळवृद्ध गोपगोपी आपआपल्या दरवाज्यांत उत्सुकतेनें वाट पाहात उभे राहत व श्रीकृष्णाचें दर्शन झालें म्हणजे आनंदभरानें देहभान विसरून जात. याप्रमाणें सांजसकाळ योग्यांसही न मिळणारें परमानन्दसुख व्रजवासी जनांस मिळू लागलें. तेव्हा त्याची मुखकांति ब्रह्मवैद्याप्रमाणें झळकूं लागली. नित्याचें व्यवहार करीत असताही ते श्रीकृष्णाचें ध्यान करून भक्तिरसांत तरंगूं लागले. मनुष्ये तर राहूं द्या, मुक्ती जनावरें सुद्धा श्रीकृष्णा-

वर निरतिशय प्रेम करूं लागली. श्रीकृष्णाचें दर्शन घेण्यास व त्याचा शब्द ऐकण्यास गाईवासरें सुद्धा उत्सुक होऊं लागली. श्रीकृष्णाची वासरी ऐकली म्हणजे सर्व जनावरें चरतां चरतां थांबत व हर्षानें चित्रासारखीं तटस्थ होतां. श्रीकृष्णानें गाईना किंवा वासराना हाक मारली म्हणजे तीं रोमांचित होऊन पुच्छ वर करून त्याजकडे धांव घेत. सारांश, श्रीकृष्णाच्या दिव्य मोहक शक्तीचा प्रभाव सर्व व्रजात पसरून सर्व प्रेमाहून श्रेष्ठ असें जें भक्तिप्रेम तें श्रीकृष्णमुखचंद्रदर्शनानें पर्वकाळच्या समुद्राप्रमाणें व्रजांत उचंबळूं लागलें. श्रीकृष्ण आमचा देव, दामोदर आमचा ईश्वर, अशा भावनेनं गोपगोपी त्याचें अर्थें वचन ऐकण्यास उत्सुक व तयार झाल्या.

असो. कांहीं दिवसांनीं पर्जन्यकाळ संपून शरदतु मुरू झाला. प्रियक वृक्षांच्या पांढऱ्या फुलांनीं व बाणासनांच्या काळ्या फुलांनीं वनराजींना कांहीं विलक्षण शोभा आली. केतकीचीं बने फुलल्यामुळे केवढ्याच्या घम-घमाटानें वनभाग भरून गेले. यमुनेच्या चिखलानें भरलेल्या कांठावर हेंसांचे व सारसांचे समूह बसूं लागल्यानें आधीच रम्य असलेल्या यमुनेस विशेष शोभा आली. कमळे असंख्य फुललीं असल्यानें जलाशय निरभ्र-रात्री अधिक चमकणाऱ्या चादण्यांनीं भरलेल्या आकाशासारखे दिवसा शोभूं लागले. कणसे पिकल्यानें पिवळीं झालेलीं शेते व मत्त झालेल्या क्राँचांचे सारखे चालणारे आवाज यामुळे पृथ्वीला हळद लागून जणुं काय तिचा विवाह मांडला आहे असे वाटूं लागलें. गाई पुष्ट होऊन द्विगुणित दूध देऊं लागल्या. बैल मस्त होऊन द्विगुणित डुरकण्या फोडूं लागले. मोर मात्र गर्वरहित होऊन निःशब्द झाले व त्याचे डोळे पृथ्वीवर जिकडे तिकडे गळलेले दिसूं लागले. मेघही भग्नदंत कुंजराप्रमाणें विद्युद्र-हित व जलहीन झाले; अथवा सर्वस्व दान केल्याने शांत झालेल्या मुनी-प्रमाणे मेघ शुभवर्चस् झाले होते काय ? क्रमाने आकाशातील मेघही नाहीसे झाले; पृथ्वीचा चिखलही वाकून गेला आणि पाणी निर्मळ व प्रसन्न झालें. सारांश, जसा तीनही आश्रमांचा मल ईश्वरभक्तीने नाहीसा होती, त्याप्रमाणें आकाश, पृथ्वी व जल यांचा मल शरदतूनें नाहीसा झाला. वायूही शांत होऊन मंद वाहूं लागला, व मेघांच्या तडाख्यांतून सुटलेला सूर्य शरदतूच्या आगमनानें प्रज्वलित झालेलें आपलें तेज प्रकट करूं लागला. चंद्रही निरभ्र शरदी रात्री आपल्या पूर्ण मोहकत्वानें सम्रा-

टाच्या श्वेतछत्राप्रमाणे शोभू लागला (इ० वि० १५-१६, भा. २०-२१).

अशा त्या शरदतूच्या प्रारंभी व्रजांतलि गवळी शक्रोत्सव करण्यासाठी तयारीस लागले. ' हा उत्सव तुम्ही कशासाठी करिता ' असा श्रीकृष्णाने प्रश्न केला; तेव्हां एक वृद्ध गोप त्यास म्हणाला, " कृष्णा, इंद्र हा मेघांचा राजा आहे. त्याच्या आज्ञेने मेघ पृथ्वीवर वृष्टि करितात आणि तिला तृण-धान्यांनी समृद्ध करितात. इंद्रास आपण यज्ञयागांनी संतुष्ट केले म्हणजे तो आपल्यास याप्रमाणे वृष्टि करून संतोष देतो. इंद्राने विपुल वृष्टि केली म्हणजे तृणधान्ये उगवून वाढू लागतात. नवीन उगवलेले हिरवे गवत खाऊन गाई-बैल पुष्ट होतात; आणि गाई विऊन पुष्कळ दूध देतात. मेघ जेथे याप्रमाणे वृष्टि करीत नाहीत, तेथे दुष्काळ पडून लोकांचे पाण्यावांचून व धान्यावांचून फार हाल होतात. यासाठी राजेलोक, आम्ही गोप, किंबहुना सर्व मनुष्ये पावसाळा संपला म्हणजे मोठे उत्सव करून इंद्राची आराधना करतो! " तेव्हां श्रीकृष्ण गोपांस म्हणाला, "तुम्ही इंद्राचा उत्सव करतां हे बरोबर नाही. ज्याची जी वृत्ति असेल त्याने त्याचे पूजन करावे हे योग्य आहे. एका शेटची नोकरी करून दुसऱ्याची पूजा करणे हे एका पुरुषाची बायको असून दुसऱ्याच्या म्हणजे जाराच्या नादी लागलेल्या असतान्या कृत्याप्रमाणे इहलोकी व परलोकी अनर्थाचा कारण आहे. जेथपर्यंत शेती असते तेथपर्यंत गांवाची शीव असते. या शिवेच्या पलीकडे जंगले व जंगलांच्या पलीकडे डोंगर. जंगले व डोंगर, ही आपल्या उपजीविकेची ठिकाणे आहेत. सिंह, वाघ, लांडगे वगैरे उग्र रूपे घेऊन डोंगर-दऱ्यांतून विहार करतात आणि वनांचे रक्षण करतात. गाईचे रक्षण करणे हे आपले स्वकर्म आहे व ते गिरि व वने यांजवर अवलंबून आहे. ब्राह्मण जसे वेदाचे पूजन करतात व कृषि करणारे वैश्य नांगराचे करतात, त्याप्रमाणे आपण गाईचे व गिरीचे पूजन केले पाहिजे. तर जे दूध, दही, वगैरे सामान तुम्ही जमा केले जाहे, त्याच साहित्याने तुम्ही गिरियज्ञ करा. हा पहा गोवर्धन पर्वत इंद्रधनुष्याच्या रंगाप्रमाणे चित्रविचित्र रंगांच्या पक्ष्यांनी शोभिवंत दिसत आहे. याजवरचे वृक्ष घराएवढाले मोठाले असून फळा-पुष्पांनी भरलेले आहेत. या पर्वताचे आपण पूजन करू या; व तसेच या गाईचेही पूजन करू या. ह्यांच्या गळ्यांत शरदतूंतलि फुलांच्या माळा घालून व शिंगांना तुरे व मोरपिसे बांधून, गळ्यांत लोंबत्या घंटा अडकवून त्यांसह

या पर्वतास प्रदक्षिणा करुं व ब्राह्मणांकडून गिरियज्ञ करवून दुधादह्यांची व मेध्यपशूंच्या मांसांची पक्वान्ने ब्राह्मणांपासून तों चांडालांपर्यंत सर्वांस खायला घालून तृप्त करुं. अशा रीतीनें गाईचें व गिरीचें पूजन करणें हेंच आपल्याला श्रेयस्कर आहे असें मला वाटतें. ” ही श्रीकृष्णाची भावी भगवद्गीतेच्या दिव्य उपदेशांची बीजभूत वाक्यें ऐकून सर्व गोपालांनीं तात्काळ त्याचें म्हणणें कबूल केलें. तूंच आमचा ईश्वर आहेस, तूं सांगशील तें आमच्या कल्याणाचेंच असलें पाहिजे, असें म्हणून त्यांनीं सर्व घोषांतील तीन दिवसांचें दही व दूध जमा केली; व दह्यादुधांची सुंदर सुंदर पक्वान्ने तयार केली. जलप्राशन करण्यासाठीं भंगलकारक कुंभ यज्ञाच्या जागीं नेऊन भरून ठेविले. मांसाची व भाताची तपेलीं बरोबर घेतलीं. शिंगे, तुताच्या इत्यादि मंगल वाद्यांच्या घोषानें व गाई, बैल, वासरें, यांच्या हंवरण्यानें गोपाळांना फारच हर्ष झाला; व ब्राह्मणांनीं सुमुहूर्तावर गोपाळांसह गिरियज्ञास आरंभ केला. यज्ञ संपवून सर्व ब्राह्मण व गोपाळ यांनीं यज्ञांत अर्पण केलेलें सर्वोत्कृष्ट अन्न आतृप्ति भक्षण केलें. नंतर गाईंना शृंगारून त्यांचे कळप करून गोवर्धनपर्वताभोवतीं सर्वांनीं प्रदक्षिणा घातली. तांबडी, पांढरी, पिवळी वस्त्रे नेसलेले व मोरांच्या पिसाचीं बाहुभूषणें घातलेले गवळी हातांत काळ्या घेऊन गाईंच्या मार्गे नाचत व खेळत व चपळ गाईंना आवरीत जात असतांना मोठी मौज दिसली. याप्रमाणें तो गिरियज्ञ संपवून श्रीकृष्ण सर्व गोपालांसह आनंदानें व्रजांत परत आला (ह० वि० १७).

व्रजांतील गोपांनीं नेहमींप्रमाणें आपला उत्सव मुद्दाम केला नाही, हें पाहून इंद्रास क्रोध आला व त्यानें आपलें पर्जन्यास्र व्रजावर सोडलें. हिंदुस्थानांत शरदृतंत बहुधा एक वेळ तरी वृष्टि होतेच, पण या वेळेस उत्पन्न झालेलें वादळ कांहीं विलक्षण भयंकर होतें. हत्तींच्या दाट समुदायाप्रमाणें एकमेकांशीं लागलेले काळे मेघ एकाएकी आकाशांत दिसूं लागले. सर्व आकाश मेघांनीं व्याप्त होऊन चोहोंकडे काळोख पडला. लगेच विजेच्या लखलखाटानें सूचित होणारे मेघांचे भयंकर गडगडाट ऐकूं येऊं लागले. कांहीं वेळानें बांबूच्या दांड्यासारखी किंवा हत्तीच्या सोडेसारखी पावसाची धार कोसळूं लागली. अपार व अगाध आकाशांत असा पाण्याचा कल्लोळ उसळल्यानें जणूं काय समुद्रानेंच आकाशांत उडी मारली आहे

की काय असें भासूं लागले. प्रळयकालच्या वृष्टीसारखी संतत धार चालू झाल्याने, मनुष्य, पशु, पक्षी गांगरून गेले. पंख ओलेचिव झाल्याने पक्षी वृक्षावर जागच्या जागीं दीन होऊन बसले. हरिणाचे पाय चिव झाल्याने चालेनासे झाले. संतत वृष्टीने भिजून गेलेलीं मनुष्ये विद्रूप दिसूं लागली. थोड्या वेळानें पृथ्वी जलमय होऊन ओढे व नद्या पुरानें भरून गेल्या. वाऱ्याच्या सोसाट्यानें व पुराच्या धक्क्यानें वृक्ष उन्मळून पडले. यमुनेच्या प्रचंड पुराबरोबर पडलेलीं झाडे व मेलेलीं जनावरे वाहून येऊं लागली. दोन दिवस तरी झाले वृष्टि थांबेना व चंद्र-सूर्य आकाशान आहेत कीं नाहींत याचा याग लागेना. अशी भयंकर स्थिति पाहून व्रजातील लोक घाबरून गेले. गाई व्याकूळ होऊन दीन स्वरांनें इंबरूं लागल्या. त्यांचीं अंगें आर्द्रतेनें ताडून गेलीं. खावयास न मिळाल्यानें त्यांचीं पोटे स्वपाटीस गेलीं. कित्येक मटकन् खालीं बसल्या तर कित्येकांनीं आपल्या वास-रास प्रेमाने पोटाखालीं घेतले. हा इंद्राचा आपल्यावर कोप झाला आहे असें वाटून लोक हवालदील झाले व 'कृष्णा ! तूंच आता आमचे रक्षण कर ' असें म्हणून त्यास शरण गेले. कृष्णानें त्यास आश्वासन देऊन यत्किंचित-ही न घाबस्ता त्यास आपल्या गाईसह व चीजवस्तेसह गोवर्धन पर्वताला वर उचलून त्याखालीं पावसापासून वाचविले. सात दिवस वृष्टि चालली होती तरी त्यास काडीइतकी इजा झाली नाहीं. शेवटीं इंद्र थकून जाऊन पावसाची झोड बंद झाली. तेव्हां कृष्णानें लोकांस पुनः व्रजान सुरक्षित आणून पोचविले. लोकांनीं श्रीकृष्णास 'तूं उपेंद्र आहेस ' असें म्हणून आनंदानें अभिप्रेक केला, त्याच्या पराक्रमाबद्दल व शहाणपणाबद्दल त्याची स्तुति केली आणि ध्वजाकार पताका उभारून सर्व व्रजांत लोकांनीं आपल्या सुटकेबद्दल मोठा उत्सव केला (ह० वि० १८-१९).

याप्रमाणें लोकांची सुटका केल्यावर श्रीकृष्णानें या शरदृतूच्या दिवसांत नानाप्रकारचे खेळ करून लोकांचे मनरंजन केलें. पावसाळा चांगला झाल्याने मस्त झालेले बैल आणवून त्याच्या झुजा लावल्या. शेण व गवत याचा चुरा पडलेल्या व्रजातील रंद पण वाकड्या तिकड्या रस्त्यात मस्त बैलाचीं झुंजें पाहण्यास व्रजातील स्त्रीपुरुष जमा झाले. एकाद्या झुंजांत बैल अनावर झाला तर श्रीकृष्णाने त्यास आपल्या अबाढव्य शक्तीनें मगरी-प्रमाणे पकडून जागच्या जागीं दाबावे, तेव्हां व्रजातील लोकांस मोठें

आश्चर्य व कौतुक वाटावे. वर्षाऋतूंतली विपुल दुधे पिऊन पुष्ट झालेल्या गोपाल-मल्लाच्याही त्याने कुस्त्या करविल्या. रात्री पिठासारखे शुभ्र चांदणे पडे, त्या वेळेस तरुण गोप व गोपी मिळवून त्याने रासक्रीडा केली. एक पुरुष नंतर एक स्त्री अशी रांग लावून श्रीकृष्णाची गाणी म्हणत त्यांनी तालावर फेरा धरावा, नाचावे व टिपल्या खेळाव्या. श्रीकृष्णाने मध्ये उभे राहून बासरी वाजवावी, तर कधी बलरामाने मध्ये उभे राहून रासात नाचावे. अशा प्रकारच्या रासाच्या नाचात गोपगोपींना पराकाष्ठेचे इंद्रियातीत सुख होऊ लागले. ओल्या हळदीच्या आतल्या गाम्याप्रमाणे पिंपळे रंजन रेशमी वस्त्र नेसलेल्या श्रीकृष्णाची मनोहर मूर्ति पाहून व शरच्चंद्राहूनही अधिक मोहक असा त्याचा मुखचंद्र अवलोकन करून गोपगोपी नाचताना तल्लीन होत. हा प्रत्यक्ष श्रीविष्णूच अवतार घेऊन आपल्यांत आला आहे अशा दृढ भावनेने ते भक्तिरसात दंग होऊन जात. विशेषतः गोपींची या ईशभावनेने श्रीकृष्णावर जी भक्ति बसली ती कल्पनातीत होती. स्त्रिया पुरुषापेक्षा अधिक प्रेमळ व भाविक असतात हे सुप्रसिद्ध आहे. पतिपुत्रावर, साधुसंतावर, देवदेवतावर स्त्रिया निहेतुक व निरातिशय प्रेम करतात हा अनुभव जगतावरील सर्व देशांत व लोकांत आहे. पण व्रजांतील गोपींची श्रीकृष्णावर जी भक्ति व जे प्रेम दसले ते सर्वाहून अधिक होते. त्याची इतकी पराकाष्ठा झाली की, ते जगातील सर्व भक्तिप्रेमास उपमान होऊन बसले. कृष्णाची बासरी ऐकू आली म्हणजे गोपांच्या स्त्रियांनी सर्व कामे टाकून श्रीकृष्णाच्या दर्शनाकरिता धावावे, त्याचे मुख अवलोकन करून देहमान विसरून जावे व आपल्या पतिबंधुसहवर्तमान त्याच्याबरोबर रास खेळून आनंद-समुद्रात बुडून जावे. फार काय सागावे, रात्रंदिवस त्यास श्रीकृष्णाचाच ध्यास लागला. श्रीकृष्णाचे गुणानुवाद गाऊन व त्याचे ध्यान करून त्यांनी आपले नेहमीचे काम कसेबसे तरी करावे व सदोदित श्रीकृष्णचरणीं लीन होऊन निरातिशय ब्रह्मानंदाचे सुख अनुभवावे (हरिवंश, वि० २०).

असो. एके दिवशी अवशीच्या वेळी गोप व गोपी खेळत असता एक भयंकर स्वरूपाचा मस्त बैल व्रजांत शिरला. त्याचा रंग विशाविलेल्या कोळशाप्रमाणे काळाकुळकुळीत होता. त्याची शिगे व खूर तलवारीप्रमाणे

तीक्ष्ण होते. त्याचे डोळे निखान्याप्रमाणे लाल असून त्याजवर लहू मांसल पापण्यांची अर्धवट झांपड पडली होती. त्याचे वशिष्ठ अतिशय मोठे व कठिण असून त्याच्या धक्याने तो झाडेंसुद्धां पाडी. त्याच्या लहू माने-खालची पोळी जमिनीपर्यंत लोंबत होती. त्याचे अंग शेणामुताने माखलेले होते. त्याचे पोट विशाल असून कमर मजबूत होती. खुरांनी जमीन खरडीत, शिंगांनी उंचवटे खोदीत व जागजागी थोडथोडे हगत व मुतत तो मस्त बैल व्रजांत इकडे तिकडे वावरुं लागला, तेव्हा तें अरिष्टराक्षसांचे भयंकर वृषभरूप पाहून गाई-बैल व मनुष्ये घाबरून जाऊन सैरावैरा पळू लागली. तो अति माजलेला बैल डुरकण्या फोडीत गाईच्या मार्गे लागला, तेव्हा गाभण्या गाई दुवेतल्या. याप्रमाणे व्रजांत हाहाःकार उडाला, तेव्हा 'घाबरुं नका, मी आलों,' असे म्हणत श्रीकृष्ण त्या बैलाच्या मार्गे लागला. एक जोराची टाळी वाजवून श्रीकृष्णाने त्या बैलाचे लक्ष आपलेकडे ओढले, तेव्हा तो मस्त बैल त्वेपाने श्रीकृष्णाकडे वळला. श्रीकृष्ण दगडासारखा निश्चल समोर उभा आहे असे पाहून त्यास शिंगाने भोसकण्याच्या इराद्याने शिंगे पुढे करून बैलाने श्रीकृष्णावर उडी घातली. पण श्रीकृष्णाने त्याची शिंगे गच्च पकडून त्यास जागच्या जागी उभे केले, इतकेच नव्हे तर अठरा पावले मार्गे रेंटीत नेले. मग त्याने एकदम त्याच्या शिंगांना व मानेला धोतरासारखा पांढा दिला. तेव्हा तो बैल धाडकन् खाली पडला. श्रीकृष्णाने त्याच्या एका शिंगावर पाय देऊन दुसरे शिंग जोराने उपटले, व त्याच शिंगाने त्याच्या तोंडावर एक असा फटका मारला की, त्या बैलाने तात्काळ रक्त ओकत, हगतमुतत व पाय खरडत आपला प्राण सोडला. याप्रमाणे आपल्या अचाट शक्तीने व्रजावर आलेल्या त्या संकटाचे निवारण करून श्रीकृष्ण आश्चर्यचकित झालेल्या गोपगोपींसह त्या शरदूच्या चादण्यांत पुनः खेळ खेळू लागला (हरि० वि० २१, भा० ३६).

मथुरापर्व

श्रीकृष्णाचे अद्भुत पराक्रम व त्याजवरील गोकुळांतील लोकांची विशेषतः गोपींची देवनिर्विशेष भाक्ति यांची कीर्ति हक्कहक्क चोहोंकडे पसरली यांत नवल नाही. व्रजांत कोणी तरी देवांश विभूनि निर्माण झाली आहे अशी ख्याति सर्वत्र पसरून ठिकठिकाणचे लोक श्रीकृष्णाचे दर्शन घेण्यास धावू लागले. श्रीकृष्णाची सोळासतरा वर्षांची मदनमनोहर मूर्ति, त्याचे नवनागसमान अमानस्य बल, त्याची लोकांचे मन आकर्षण करणारी दिव्य विद्युच्छक्ति यांच्या यांगाने त्याचे दर्शन घेण्यास येणारे लोकांस मोह पडू लागला, व जो तो कृष्णनामाचा ध्यास घेऊ लागला. “ हा नंदाचा पुत्र नमून वसुदेवाचा पुत्र आहे; नारदाने वसुदेवाच्या पोटी श्रीविष्णूचा अवतार येणार आहे असे कंसास सांगितले होते तोच हा श्रीकृष्ण ” असे लोक बोटू लागले. बलराम व श्रीकृष्ण हे रंगाने मात्र निराळे, पण रूपाने अगदी सारखे होते, यामुळे सहजच हा समज लोकांत उत्पन्न झाला. वसुदेवाने रोहिणीस व बलरामास इतकी वर्षे गोकुळांतच कां ठेविले आहे याचे गूढ लोकांस आतां समजले. वसुदेवाने कंसाच्या भतीतीने देवकीचा आठवा मुलगा नंदाच्या घरी चोरून नेऊन ठेविला आणि नंदाची मुलगी मथुरेस आणून कंसाच्या स्वाधीन केली अशीही लोकांत बोलवा सुरू झाली. होतां होतां ही जनवार्ता कंसाच्या कानीं गेली. “ मी वसुदेव—देवकीची आठ पोरे ठार मारण्याचा जो अट्टहास केला तो सर्व फुट गेला अं ! ” असे वाटून त्याच्या अंगाचा तिळपापड झाला. “ माझा शत्रु माझ्याच राज्यांत माझ्या राजधानीपासून तीन कोसांवर सुखाने नांदत आहे व वाढत आहे ” हें मनांत येऊन दिव्याखाली खरोखरच अंधार असतो असे त्याच्या

अनुभवास आलें. “ मी एवढा पराक्रमी, एवढा चौकस, एवढा डोळ्यांत तेल घालून पहाणारा; माझ्या हातावर या गरीब दिसणाऱ्या वसुदेवानें तुरी दिल्या काय ? ” असें म्हणत असतां वसुदेवाचें या वेळीं काय करूं व काय न करूं असें त्यास झालें. आज सोळासतरा वर्षे त्यानें वसुदेवाकडे हा गरीब आहे अशा समजुतीनें दुर्लक्ष्य केलें होतें. त्याच्या जुलमाचा प्रभाव अन्य दिशेनें वाहात असून त्या प्रवाहांत शेंकडों यादव, भोज, वृष्णि वीर सांपडून देशोधडीस लागत होते. वसुदेवास व देवकीस माफी दिल्या दिवसापासून त्यांजकडे त्यानें वक्रदृष्टीन पाहिलें नव्हतें. वसुदेवानेही आपल्या पुत्राच्या प्रेमानें केवळ मौन स्वीकारलें होतें. तो अज्ञातवासाप्रमाणें मथुरेंतच ईश्वर-भजनांत आपला काळ घालवीत होता, तो एकाएकी या जनवातेनें त्यास अंधेरांतून ओढून प्रकाशांत आणिलें, आणि कंसाच्या क्रोधाग्नीची ज्वाळा त्याच्याकडे वेगानें वळली.

वसुदेवास ठार मारल्यानें आपला शत्रु नाहीसा होत नाही हें मनांत आणून दुष्ट कंसानें वसुदेवास अन्य रीतीने शासन करण्याचा बेत केला. सजनांना अपमान मृत्युसमान असतो हें ध्यानांत घेऊन त्यानें वसुदेवाची भरसभेंत छी थू करण्याचा निश्चय ठराविला. असें केलें असता जनवातेत कितपत सत्य आहे हेंही दिसून येईल असा तर्क करून एके दिवशीं कंसानें मध्यरात्री मथुरेंत सर्व सामसूम झाल्यावर यादव, वृष्णि, भोज आदिकरून सरदारांची सभा बोलाविली. वसुदेव, कंक, सत्यक, दारुक, विप्रशु, वभ्रु (अक्रूर), कृतवर्मा, भूरिश्रवा, अंधक इत्यादि महान् महान् वीर सभेंत जमा झाले. कंसानें बंदीत टाकलेल्या आपल्या पित्यासही सभेंत आणविलें आणि नंतर मोठ्या गंभीर वाणीनें त्यानें बोलण्यास आरंभ केला. “ सभ्यहो, मी बोलतो इकडे लक्ष द्या. आपण सर्व वेद जाणणारे असून न्याय, नीति, धर्म, आचार इत्यादिकांत निष्णात आहां. आपण सर्व आप-आपल्या कर्तव्यांस दक्ष आहां. आपण शूर असून धनुर्विद्येंत आपला कोणी हात धरणारा नाही. आपण ऋषीप्रमाणे सदाचारसंपन्न, मरुतांप्रमाणे परा-क्रमी, अग्नीप्रमाणे तेजस्वी आहां. पृथ्वीला जसा पर्वतांचा आधार आहे त्याप्रमाणे आपण या अवनतीस चाललेल्या यदुकुलास सांवरून धरलें आहे. असें असून तुम्ही माझी उपेक्षा करीत आहां हें आश्चर्य नव्हे काय ? गोकु-

ळांत माझा शत्रु नंदाचा पुत्र म्हणविणारा कृष्ण दिवसेंदिवस वाढत असून. माझ्या मुळावर घांव घालण्याची त्याने वेळ आणली आहे हें तुम्हांस ठाऊक नाही काय ? त्याचे खरे स्वरूप व त्याचा पराक्रम याचा मला थाग लागत नाही, यामुळे मी मूढ झालों आहे. एकाद्या दिव्य अवताराप्रमाणें त्याची कृत्यें अद्भुत व अलौकिक दिसतात. वाहेरून गोपासारखा धुल्लक वेप घेऊन त्यानें आपलें खरें स्वरूप गुप्त ठेविलें आहे; व यामुळे रमशानातील अग्नीप्रमाणें तो गुशाल गोकुळांत वाढत आहे. ”

“ नारदानें सांगितल्यावरून देवकीच्या गर्भाविपर्यां जो मी कित्येक वर्षें अट्टहास केला तो वसुदेवानें एका रात्रींत फुकट घालविला असें लोक म्हणतात, तें तुम्हीं ऐकिलें आहे काय ? गोकुळांत नादत असलेला कृष्ण नंदयशोदेचा पुत्र नसून वसुदेवदेवकीचा आठवा पुत्र आहे ही गोष्ट खरी आहे काय ? असें असेल तर ज्याप्रमाणें कावळा ज्याच्या डोक्यावर बसतो त्याच्याच डोळ्यांत मांसासाठी चोंच गुपसण्याचा यत्न करतो, त्याप्रमाणें या वसुदेवानें माझ्या अन्नावर बाधवांसह गुशाल चरून माझ्याच प्राणावर उठण्याची खटपट चालविली आहे. भ्रूणहत्या, गोहत्या, स्त्रीहत्या इत्यादि महापापांनामुद्धां प्रायश्चित्त आहे, पण कृतघ्नाला, विशेषतः आपल्या बाधवां-शीच कृतघ्नपणा करणाराला, प्रायश्चित्त नाही. वरपांगी स्नेह दाखवून जो दुष्ट कृतघ्नपणा करता तो नरकाचीच वाट धरतो. वसुदेवा, तूं वाहेरून मोठा सदाचरणी दिसतोस, पण अंतर्गामी मोठा कपटी व शठ आहेस. तूं अत्यंत पापी असून त्वां माझ्या कुलाशी मोठा विरोध मांडला आहेस. अंर, माझे अन्न खातोस तर माझ्या प्राणापेक्षां तुला आपल्या पोराचे प्राण अधिक प्रिय वाटले काय ? तूं आपल्या पोरास वाचाविलेंस हें तूं योग्य केलेंस काय ? अरे, ज्याअर्थी तूं माझ्यावरच उठला आहेस त्याअर्थी मी अजाण-पणें आपला मृत्युच आजवर पोसला असें मला वाटतें ! अरे, शहाणपणा हा कांहीं पांढऱ्या केसांवर अवलंबून नाही. मूर्खा वसुदेवा ! तुला वाटत असेल कीं कंसाचा नाश झाला म्हणजे माझा पुत्र मथुरेचा राजा होईल, पण थेरडा झाल्यानें तुझी बुद्धि भ्रष्ट झाली आहे ! अरे, तुजवर विश्वासून मी बसलों असतां माझेवरच प्रहार करण्यास तूं उद्युक्त झाला आहेस ! पण थांव, मीच तुझ्या समोर तुझ्या दोघ्रां पोरांची विल्हेवाट लावतों ! जिवंत

राहण्याची इच्छा धरून कोण दंड थोपटून माझ्या समोर उभा राहू शकेल ! अरे मूर्खा, तू विश्वासघात करून आपल्या कुलाचा मात्र नाश करणार आहेस ! वृद्ध झालेल्या व माझ्या अन्नानेच वाढलेल्या माझ्या बहिणीच्या नवऱ्याचा घात, ब्राह्मणहत्येप्रमाणे, मी आजवर केला नाही व पुढेही करणार नाही. पण तू मात्र माझ्या वधाचा उपाय योजून आपल्या तोंडास व या सर्व यादवाच्या तोंडास काळे फासले आहेस ! ” याप्रमाणे अत्यंत निष्ठुर शब्द बोलून कंसाने वसुदेवाची विनाकारण निंदा चालविली असता त्या क्षमासागर गंभीर पुरुषाने क्षमाशील वृत्ति धारण करून काहीच उत्तर केले नाही. परंतु कित्येक यादवाच्या तोंडून, त्याचे भाषण चालले असता, “ धिक् ” “ धिक् ” असे उद्गार निघाल्यावांचून राहिले नाहीत (हरिवंश, वि० अ० २२).

चोरांच्या उलट्या बोंबा या म्हणीप्रमाणे आपण दोषी असता वसुदेवावर दोष लादून पाहणाऱ्या कंसास अंधकाने उत्तर दिले. तो वयोवृद्ध व सर्वमान्य यादव भर सभेत कंसास म्हणाला, “ कंसा, तू जो हा आपल्या वाचेस शीण दिला आहेस तो अत्यंत निंद्य होय. वृद्ध, सन्मान्य, शांतिबंधु अशा या वसुदेवाची तू विनाकारण निर्भर्त्सना करीत आहेस, तेव्हा तुझा मृत्युच जवळ आला आहे असे मला वाटते. या तुझ्या निंदेने तुझे कोणतेच कार्य साधले नसून तू आपले इंगित मात्र लोकांपुढे व्यक्त केलेस. सन्मार्गवर्ती गुरूंची निंदा करणे ब्रह्महत्येसमान महापातक आहे व त्याचा कोप अग्नीप्रमाणे सर्वस्व जळणारा आहे. कंसा ! वसुदेवाने आपला पुत्र लपवून ठेविला यांत त्याने अपराध काय केला ! तू त्याच्या पुत्रांना विनाकारण ठार मारण्याचे जे भयंकर दुष्ट कर्म केलेस त्याबद्दल पश्चात्ताप न दाखविता तुझ्या अन्यायापासून त्याने आपला पुत्र वाचविला त्याजबद्दल उलटा त्यास दोष देतोस ! आपला प्राण खर्चूनही पिता पुत्राचे रक्षण करतो. तुझ्या पित्याने तुला जन्मतःच मारून टाकिले नाही याचे उपकार त्याजला चांगले फळले ! असो. तुझ्या पित्याने व वसुदेवाने आपले कर्तव्य केले. तू मात्र या कुलांत कुलनाशक उत्पन्न झाला असून आपल्या दुष्कृत्यांनी लवकरच क्षयास जाणार आहेस. हल्ली नानाप्रकारचे अपशकुन होऊ लागले आहेत. दिवसां कोल्ह्यांचे रडणे ऐकू येऊ लागले आहे. देवता स्वस्थानापासून

चालित झाल्या आहेत. सूर्यग्रहण नुकतेंच होऊन गेलें आहे. मंगळ चित्रा नक्षत्रांत वक्री झाला आहे. सारांश, अशा अनेक अशुभ चिन्हावरून राजाचा नाश लवकरच होणार असें दिसतें. तुलाही पूज्य व सन्मान्य वसुदेवास भर सभेंत दुरुक्त भाषणें बोलण्याची बुद्धि झाली हें त्याचेंच लक्षण होय. असो. भावी अनर्थ टाळावयाची तुझी इच्छा असेल तर वसुदेवाची क्षमा माग, आणि वसुदेवाला घेऊन जाऊन श्रीकृष्ण आणि बलराम यांना सन्मानानें व्रजांतून आणून त्यांच्याशीं जे तूं अकारण वैर मांडलें आहेस तें मिटीव. नाही तर या यदुकुलावर किंवा हुना या सर्व नगरीवर व राज्यावर भयंकर प्रसंग ओढवेल असें मला स्पष्ट दिसतें. ” या भाषणानें कंसास अत्यंत राग आला, परंतु तो त्यानें दाखविला नाही. तो अक्रूरकडे वळून म्हणाला, “ अक्रूर, तूं व्रजांत जा आणि माझा भाचा आणि बलराम यांस येथें घेऊन ये. त्यास पाहण्याची मला फार उत्कंठा लागली आहे. ते मल्ल-विद्येत फार निपुण झाले आहेत असें मी ऐकितों. आपल्या येथेंही चाणूर व मुष्टिक हे दोघे प्रख्यात मल्ल आहेत. त्यांचें नियुद्ध पाहूं. याशिवाय नंदाला आणि व्रजातील इतर लोकांनाही घेऊन ये. आपण त्यांच्या करमणुकी-करितां धनुर्मुख करूं व त्यांच्यांत कोण कोण धनुर्विद्येत कुशल आहेत तें पाहूं. एक मोठां रंग तयार करण्याची ताबडतोब व्यवस्था कर, आणि लवकरच त्या रामकृष्णांना व नंदाला येथें घेऊन ये. ” असें म्हणून आंतून रागानें संतप्त झालेला पण वरपांणी प्रेम दाखाविणारा कंस सभा बरखास्त करून आपल्या महालांत निघून गेला (हरिवंश, वि० अ० २३).

कंसानें श्रीकृष्णास मथुरेस बोलावण्याचें ठरविलें खरें, पण त्याचे पाय भीतिनें लटलट कापूं लागले. नारदाच्या भविष्याप्रमाणें वसुदेवाचा आठवा पुत्र, मीं एवढा अट्टाहास केला तरीही, जिवंत राहून गोकुळांत मोठा झाला हें पाहून नारदाचें भविष्य खरें होणार असें त्यास वाटूं लागलें. कृष्ण मथुरेस आल्याबरोबर मला मारील अशी त्याची मनोदेयता त्यास सांगूं लागली. तो एवढा पराक्रमी पण या नुसत्या कल्पनेनें त्याचे हातपाय गळले. कृष्णास गोकुळांतच ठार मारावें, येथें येऊंच देऊं नये अशा विचारानें त्यानें आपला भाऊ केशी केवळ त्याचा बाहेर फिरणारा प्राण होता, त्यास बोलावून आणून कृष्णास हरप्रयत्नानें गोकुळांत, इकडे येण्यास निघण्यापूर्वीच

मारून टाकण्याची आशा केली. केशी तात्काळ एका भयंकर घोड्यावर बसून निघाला आणि प्रातःकाळीच त्याने श्रीकृष्णास आपल्या संवगड्यांबरोबर गाई चारावयास निघाला असतां गांठले. त्याने त्याजवर बेलाशक चाल केली. आपल्यावर चातून आलेल्या शत्रूची उपेक्षा करावयाची नाही अशी श्रीकृष्णाची प्रतिज्ञाच होती. गोपाळांनी श्रीकृष्णास पुष्कळ भीति घानली, परंतु श्रीकृष्णास भीतीचा लवलेशही शिवला नाही. त्या भयंकर घोड्याने त्याच्या दंडावर चावा घेण्यासाठी तोंड टाकले तों श्रीकृष्णाने आपले वज्रासारखे कठिण मनगट वेधडक त्याच्या तोंडांत स्वतःच घातले व नुसत्या मनगटाच्या रेठ्याने त्याचे दांत कडाकड उखडून टाकिले. फाटलेल्या ओंठामुळे व उपटलेल्या दातांमुळे रक्तबंबाळ झालेल्या तोंडाने आपल्यास चावतां येत नाही, असे पाहून त्या घोड्याने आपल्या पुढच्या टापा कृष्णाच्या छातीवर मारण्याचा प्रयत्न केला, तो कृष्णाने त्याच टापा धरून त्यास जोराने उलथून टाकले. त्याबरोबर तो घोडा धाडकन् आडवा पडला. त्याच्या वरचा स्वार हापटून तात्काळ मरण पावला. व त्या घोड्यानेही दोनचारदां उठण्याचा प्रयत्न करीत लेंडकें गाळीत धडपडत थोड्या वेळाने प्राण सोडला. याप्रमाणे त्या भयंकर घोड्याची श्रीकृष्णाने विल्हेवाट लाविलेली पाहून गोपाळांस अतिशय हर्ष झाला व कृष्णाची स्तुति करीत ते त्यास घेऊन व्रजांत परत आले आणि सर्वास ती आनंदाची बातमी त्यांनी सांगितली (हरिवंश० व २४).

इकडे मथुरेत एका विस्तीर्ण मैदानांत अक्रूराने रंग व प्रेक्षागार स्थाप्याने तयार करण्याची व्यवस्था लावली. मध्यभागी मळांना व वीरांना आपले कौशल दाखविण्यासाठी मोठ्या हौद्यासारखा रंग घेऊन त्याजभोंवती उंच बिनसंधीचे खांब उभारून हल्लीच्या कॉंग्रेसच्या मंडपाप्रमाणे, एक प्रेक्षागार तयार केले. हजारों लोक बसतील व त्यांचा भार सहन करील अशी चढती बैठकांची मजबूत आंळ तयार केली. दरवाजा रुंद ठेवून त्याच्या ऐन समोर एक उंच वेदी तयार करून त्याजवर राजसिंहासन मांडले. दोन्ही बाजूंच्या अर्धवर्तुळांत त्याहून लहान लहान वेदी म्हणजे उंचवटे तयार करून त्याजवर सरदारांना बसण्यास मंच तयार केले. मंचावर बसण्यास जाण्यासाठी रांगा-रांगांमधून रुंद वाटा ठेविल्या. निरनिराळ्या श्रेणी अथवा जातीच्या

लोकांना वसण्यास वाकीच्या अर्धवर्तुळावर निरनिराळे भाग तोडून दिले, व त्यांचे रस्ते निराळे ठेविले. अंतःपुरांतील स्त्रियांस व सरदारांच्या स्त्रियांस वसण्यासाठी पडदपोशीची जागा करविली. वरचे छपर मजबूत बांधलेले असून चारी वाजूंनी बाहेर पडणाऱ्या वलाभि सुशोभित केल्या गेल्या. याप्रमाणे ते प्रेक्षागार दहापंधरा दिवसांत तयार झाले, तेव्हां ते पाहण्यास केशिवधाने अधिकच संतप्त झालेला कंम स्वतः आला व त्याची सुंदर रचना पाहून तो खुप झाला. त्याने तेथील सर्व खाद्य लतांनी, मालांनी व चित्रांनी गुंगारण्याची आज्ञा केली. मंचावर व सिंहासनावर सुंदर आस्तरणे टाकण्यास सांगितले. मंचांमधील वाटावर वनाती लावून ठिकठिकाणी तोरणे व पताका लावण्याविषयी आज्ञा दिली. हजारों लोक जमतील तेव्हां त्यांच्या खाण्यापिण्याच्या सोईसाठी ठिकठिकाणी सुवर्णमंडित पानकुंभ व खाण्याचे पदार्थ व प्रसंग पडल्यास औषधीवजा कषाय ठेवून देण्याची ताकीद केली. मल्लांच्या उपयोगासाठी वाळलेल्या शेणाचा चूररंगाभवेती ठिकठिकाणी राशी घालून तयार ठेवण्यास बजाविले. हे सांगून शहरांतील सर्व श्रेणीस म्हणजे जातच्या व धंद्याच्या लोकांस व मल्लांस उदईक बारा वाजता प्रेक्षागारांत धनुर्मुख व नियुद्ध पाहण्यास येण्याविषयी बोलावणे करण्याचा हुकूम सोडला. याप्रमाणे तजवीज लावून व अक्रूरस श्रृङ्गण व बलराम यांस आणण्यास तात्काळ निघण्याविषयी परवानगी देऊन तो आपल्या महालांत आला. नंतर त्याने गुप्तपणे चाणूर व मुष्टिक या मल्लांस राजवाड्यांत बोलावून आणिले व त्यांस म्हटले, “ तुम्ही आजवर माझे अन्न खाल्ले व मी आजवर तुमचा सत्कार केला त्याची उतराई होण्याची वेळ उद्या आहे. उद्या ते दोघे गवळ्यांचे पोर कृष्ण व संकर्षण कुस्ती खेळण्यास येणार आहेत, त्यास पाडल्यावर ताबडतोब ठार मारून टाका. ते पोर आहेत, म्हणून बेसावध राहू नका; कारण ते फार बळकट व दमदार आहेत अशी त्यांची कीर्ति आहे. तरी सावध राहून व जीवापाड यत्न करून त्या माझ्या शत्रूंचे तुम्ही निर्दोळन करा.” त्या वेळेस त्यांनी उत्तर केले, “ महाराज, आम्ही एकदा कुस्तीत क्रुद्ध झालो म्हणजे आमच्या समोर ते बिचारे पोर उभे राहिलेच तर प्रेतच झाले असे समजा. ” याप्रमाणे आश्वासन देऊन चाणूर व मुष्टिक निघून गेले तरी कंसाचे मन स्थिर होईना. हे मल्ल माणूस आहेत, कदाचित् यांस

रामकृष्ण जिकतील तरी कुस्ती लावण्यापूर्वीच मस्त हत्तीकडून श्रीकृष्णास चिरडून टाकावा अशी युक्ति योजून कंसाने कुवल्यापीड नांवाच्या आपल्या महाबलाढ्य व मस्त झालेल्या हत्तीच्या माहुतास बोलावून आणून तो हत्ती दरवाजाजवळ असा उभा करण्याविषयी ताकीद केली की, श्रीकृष्ण दरवाजाशी येत असता त्या हत्तीने सहज बेफाम होऊन त्यास चिरडून टाकावे. ' दारी झुलोट गजसंघ ' या उक्तिप्रमाणे राजदरवारी दरवाजावर हत्ती उभा करण्याचा सांप्रदाय आहेच. त्याप्रमाणे दरवाजावर मस्त हत्ती उभा करण्याची ताकीद देऊन तो म्हणाला, " माहुता, तू जर त्या दोघां पोरांना चिरडून टाकशील तर हा जो वसुदेव दुरदूर लावीत आहे व त्याचे अनेक यादव साथीदार मला भय घालीत आहेत ते सर्व निराधार होतील, आणि मग मी या मथुरेस निर्यादव करून सुखाने निष्कंठक राज्य करीन. तर हें माझे अत्यंत प्रिय कार्य तू कर; तू मागशील ते मी बक्षीस देईन. " याप्रमाणे रामकृष्णांस ठार मारण्याची गुप्त तजवीज लावून कंस कांहीसा निश्चित झाला (हरिवंश, वि० २८).

यादवांचे निर्मूलन करण्याचा बेत कंस करीत असता, त्याच्या उलट यादव, वृष्णि, भोज इत्यादि सर्व धत्रिय कंसाचे निर्दालन करण्याच्या विचारांत गुंतले होते. कंसाच्या जुलुमामुळे ते आतिशय त्रस्त झाले असून कित्येक महान् महान् वीर परागंदा होऊन कुरु, पांचाल, केकय इत्यादि परदेशांत काळ कंठीत होते. कंसाने केलेली वसुदेवाची निष्कारण निंदा व श्रीकृष्णास विना अपराध ठार मारण्याचा त्याचा बेत या दोन गोष्टींमुळे त्याच्या जुलुमाचा कळस झाला. पुऱ्या लादलेल्या उंटावर दोन काढ्या अधिक ठेविल्या असतां जशी त्याची पाठ मोडते, त्याप्रमाणे कंसाच्या या कृत्यांनी मथुरेतील धात्रियांच्या राजभक्तीचा कणा मोडून गेला, व त्यांनी गुप्त रीतीने जमून श्रीकृष्णास वांचवून कंसाचा कांटा कसा काढावा याचा विचार चालविला. शेवटी अकूर कंसाचा जवळचा भाऊबंद असून त्याजवर कंसाने विश्वास टाकला आहे, त्यासच आपलेकडे वळवून घ्यावे असे ठरवून गोकुळास जाण्याच्या पूर्वी त्यांनी त्याची गांठ घेतली. श्रीकृष्णास कंसाच्या सर्व दुष्ट बेतांची आगाऊ बातमी देण्याविषयी त्यांनी त्याचे वचन घेतले, व कंस श्रीकृष्णास ठार मारण्याचा यत्न करील तर श्रीकृष्णाने कंसास बेलाशक ठार

मारावें, आम्ही कोणी हरकत करणार नाही असेही त्यांस सुचविण्याविषयी सांगितलें. या कामगिरीबद्दल अक्रूरस संपूर्ण रीतीनें राजी करण्यासाठीं वसुदेवाचा जवळचा नातलग आहुक याची कन्या मुगात्री त्याम देण्याचें त्यांनीं ठरविलें. अक्रूरचें मन पूर्वीपासूनच श्रीकृष्णाकडे ओढत होते, तें यामुळें त्याजला सर्वस्वी अनुकूल झालें; आणि तां रामकृष्णांस आणण्यासाठीं रथांत बसून मांढ्या उत्सुकतेनें निघाला (महा० सभा०).

संध्याकाळचा समय येऊन दिवाकर मंदरश्मि झाला व संध्यामय पश्चिम—दिग्गुहेंत शिरूं लागला. शुद्ध चतुर्दशीचा चंद्रमा भावी स्ववंशाच्या रक्तपाताच्या छायेनें की काय संध्यारागाने रक्तवर्ण झालेल्या आकाशाकडे पाहून फटफटित झालेला पूर्वेस दिसूं लागला. पुढें होणाऱ्या दुःखाचा देखावा टाळण्याकरितांच की काय, पक्षी आपापल्या घराण्यांत दडूं लागले. उलट, रात्री फिरणाऱ्या मांसहारी श्वापदांच्या झुंडी आनंदित होऊन आप-आपल्या गुहांतून बाहेर पडूं लागल्या. सर्व दिशा अंधारानें हळू हळू व्याप्त होऊं लागून जिकडे तिकडे शांत झालें. मधून मधून शिवांचे अशिव शब्द मात्र ऐकूं येऊं लागले. गाई घरी परत येऊन गोठ्यांत बांधल्या जाऊन त्यांचें दूध काढण्यास गोप बसले, पण कांहीं कारण नसतां गाई गोप दोघेही स्तब्ध झाले. कित्येक गाई वासरांस लाथ मारून दूध पाजण्यास हरकत करूं लागल्या. कित्येक वासरांकरितां मोठमोठ्यानें हंबरूं लागल्या. रानांतून डोकीवर आणलेले लांकडांचे भार ग्वालीं टाकून कित्येक गोप आपल्या दरवाजांत सुस्कारे टाकीत बसले. हळूहळू आकाशाचा पश्चिमेकडील भाग अग्नीसारखा जळजळीत व पूर्वेकडील भाग रक्तकमळासारखा लाल होऊन मधला भाग कोळशासारखा काळा दिसूं लागला व अंधुक अंधुक दिसणाऱ्या ताऱ्यामुळें एकंदर आकाश जळून गेलेल्या पर्वताप्रमाणें भासूं लागलें. अशा त्या शांत पण क्रूर वेळीं गांवांत रथ शिरल्याचा आवाज ऐकून गोप व गोपी, गाई व बैल एकदम दचकले. रथ पाहण्यास पुढें धावत आलेल्या व आश्चर्यानें चकित झालेल्या गोपांस ‘ केशवाचें घर कोणतें ? ’ ‘ राम कोठें राहतो ? ’ ‘ नंदाचा वाडा कोणता ? ’ असें विचारीत विचारीत अक्रूर नंदाच्या वाड्याशीं येऊन पोचला. रथांतून तडकन् उडी टाकून तो दरवाज्यांतून अंगणांत शिरला. तों श्रीकृष्णाची

मनोहर मूर्ति गाईच्या ग्वालीं दूध काढण्यास बसलेली त्याच्या नजरेस पडली. हा विष्णूचा अवतार आहे असें समजून हजारों लोक ज्याच्या दर्शनास धांवतात, ज्याच्या नाशाकरितां कंसानें यापूर्वी एवढा अट्टहास केला व हल्ला करीत आहे, जो सर्व यादवांचा मुकुटमणि असून त्यांस श्रेष्ठपदास खचित पोंचविणार असें त्यास सर्व रस्ताभर वाटत होतें, तो सुंदर, सुश्लिष्ट, तेजस्वी, पर्वतप्राय, पीतवसन श्रीकृष्ण समोर पाहतांच अक्रूरानें सद्गदित कंठानें “ प्रभो ” म्हणत त्यास साष्टांग नमस्कार घातला व “ कृष्णा, ये, मला आलिंगन दे ” असें म्हणून त्यास कडकडून आलिंगन दिलें. रथाच्या येण्यानें जिज्ञासा उत्पन्न झालेले वृद्ध वृद्ध गोप इतक्यांत नंदाच्या अंगणांत जमा झाले. पाहुणा कोण आला हें जाणण्यासाठीं नंदही घरातून बाहेर आला. बळराम दुसरीकडे दूध काढीत होता तोही तेथें आला व त्यासही अक्रूरानें आलिंगन दिलें. याप्रमाणें सर्व लोक जमा झालेले पाहून अक्रूरानें बोलण्यास सुरवात केली. “ नंदा, कृष्णा, बळरामा, गोपांनो, तुम्हांस सर्वास मथुरेस नेण्यासाठीं राजाच्या आज्ञेनें मी येथे आलों आहे. राम-कृष्णांची अगाध शक्ति व कुस्तीचें कौशल्य ऐकून कंसराजास त्यांचें सामर्थ्य पाहण्याची इच्छा उत्पन्न झाली आहे. कंसाच्या पदरींही चाणूर, मुष्टिक इत्यादि पुष्कळ बलवान् मल्ल आहेत, त्यांचें व यांचें नियुद्ध तुम्हांस पहावयास मिळेल. याशिवाय तुम्हां सर्वांच्या मनरंजनासाठीं कंस उद्या धनुर्मुख करणार आहे. तो पाहण्यास राज्यांतील सर्व लोकांप्रमाणें तुम्हांसही बोलाविलें आहे. तर आपण सर्वजण पहाटेस मथुरेस जाऊ. वसुदेवासही आपले हे देवासारखे पुत्र पाहण्याची उत्कंठा लागली आहे. विचारी देवकी तर आपल्या या सुपुत्राचे दर्शनास जन्मापासून आज सोळा सतरा वर्षे अंतरली असल्यानें तिचे प्राण कंठांत आले आहेत. तर कृष्णा, संकर्षणा, आपल्यास उद्यां पहाटेस उठून मथुरेस गेलें पाहिजे. नंदा, तूंही राजास देण्याचा करभार व नजरनजराणा घेऊन या गोपांसह आमच्या बरोबर चल. ” हें अक्रूरानें भयंकर भाषण ऐकून नंदाच्या व गोपांच्या डोक्यावर एकदम आकाश कोसळावें तसें झालें. हा काय प्रकार आहे हें त्यांस समजेना. ते आश्चर्यानें व दुःखानें एकमेकांकडे शून्यवत् पाहूं लागले. शेवटीं नंद म्हणाला, “ आपल्या पाहण्याचा फराळ होऊन श्रमपरिहार झाला म्हणजे

त्यास आपण सर्व हकीकत फिरून विचारूं. तोंपर्यंत तुम्ही घरी जाऊन उद्यां पहाटेस निघण्याची तयारी करा आणि राजास अर्पण करण्याचे पदार्थ म्हणजे उत्तम उत्तम गाई, बैल व दूधतूप हीं एकत्र करा.” हें नंदाचें भाषण ऐकून सर्व गोप मुकाट्यानें आपापल्या घरीं गेले व नंदही आपल्या राजकीय पाहुण्याच्या योग्य आदरसत्कार्यास लागला.

भोजनें झाल्यावर अक्र, श्रीकृष्ण व बलराम जे एकान्तांत बसले ते पहाटपर्यंत. त्यांम मध्यंतरीं अडथळा आणून आणखी हकीकत विचारण्याचे नंदास धैर्य होईना. त्याची विचारण्याची स्वतःचीच कंबर खचून गेली होती. श्रीकृष्ण आपला पुत्र नव्हे हें ऐकून त्याला दाही दिशा शून्य झाल्या होत्या. त्याची पत्नी यशोदा तर दुःखाच्या आवेशानें जमीन धरून बसली. तिचें सांत्वन करण्यांत नंदाची सर्व रात्र जागून गेली. “ कृष्णा, तुझे दर्शन मला कायमचें अंतरणार काय ? ” असें वारंवार विचारीत यशोदा सारखी रडत होती. गोकुळांतही ती दुष्ट वातां पसरून घरोघर रडारड सुरू झाली होती. गोविंद, दामोदर, माधव, अशा हाका मारीत सर्व गोपी आक्रोश करीत होत्या. श्रीकृष्णाचा आपल्यास अत्यंत वियोग होणार या कल्पनेनें त्यांचें हृदय फाटून गेलें होतें. याप्रमाणें तो व्रज सर्व रात्रभर शोकांत मग्न होता. त्या रात्रभर चाललेल्या शोकाच्या वर्षावास पहाटेस महापूर आला. पहाटेस सारथ्यानें अक्राचा रथ तयार करून अक्रास वर्दी दिली, तेव्हां त्या तिघांनीं पहाटेचीं नित्य कृत्यें आटोपून निघण्याची तयारी केली. श्रीकृष्ण बलरामासह रोहिणीस व यशोदेस भेटावयास गेला, तेव्हां श्रीकृष्णास पाहतांच यशोदेनें हंबरडा फोडून त्याच्या कंठास मिठी मारली ! “ कृष्णा, मी तुझी आई नव्हे काय ? कृष्णा, तूं मला भेटायला पुन्हां परत येशील ना ? मला वाटतें तुझी माझी ही शेवटचीच भेट आहे. कृष्णा, तूं जाऊं नकोस ! तूं येथून गेलास तर माझे प्राण तुझ्या बरोबरच निघून जातील. रामचंद्र वनवासास गेले तेव्हां कौसल्या चवदा वर्षांनीं तरी रामचंद्राचें मुख पहावयास मिळेल या आशेनें जीव धरून बसली होती. कृष्णा ! मी कोणत्या आशेवर जीव धरूं ? कृष्णा ! आजवर मी तुझे पालनपोषण केलें, तुझे लाड पुरवले, तुला मी आपल्या अंगावर दूध पाजलें, तें सर्व आज फुकट गेलें काय ? तूं खरोखरच आमचा कोणी नाहीस काय ? कृष्णा ! मी जर तुझी

आई असेन, व माझ्यावर जर तुझे प्रेम असेल तर तूं मला दुःखसमुद्रांत लोटून जाऊं नकोस ! ” याप्रमाणे यशोदेचा आक्रोश ऐकून श्रीकृष्णाला गाहिवर आला. त्याने प्रेमाच्या आवेशांत तिला म्हटलें, “ आई, ज्याअर्थी जन्मल्या दिवसापासून तूं माझ्या प्राणांचें रक्षण केलेंस त्याअर्थी तूं मला माझ्या जन्मदात्री देवकीपेशांहि प्रिय आहेस. सर्व जगांत माझी माता म्हणून तुझेच लोक यश गातील. मला कंसानें कुस्तीकरिता बोलाविलें आहे तर मला गेलेंच पाहिजे. ज्याला यश प्रिय आहे तो कुस्तीचें बोलावणें कसें अव्हेरील ? ‘ तुला कुस्तीत यश येईल ’ असा, आई, मला आशीर्वाद दे; आणि नेहमीप्रमाणे मला मांडीवर घेऊन माझ्या मस्तकाचें अवघ्राण कर. आई, मला तूं आनंदानें जाऊं दे. माझे मातापितर मथुरेस माझ्यासाठी आज सोळा वर्षे दुःख करीत आहेत, त्यांचें दर्शन घेण्यास मला परवानगी दे. ” श्रीकृष्णाचे हे शेवटचे शब्द ऐकून यशोदानें आपलें दुःख आवरले. तिने त्यास मांडीवर घेऊन त्याच्या ताळस प्रेमानें हुंगलें व ती त्यास म्हणाली, “ कृष्णा, जा. तुझ्या देवकी मानेस काय दुःख होत असेल तें मला येथून समजत आहे. तुला कुस्तीत यशच येईल. तूं प्रत्यक्ष श्रीविष्णूचा अवतार आहेस. तुला अपजयाची वार्ता कशास शिवेल ? देवकीच्या पोटी जन्म घेऊन तुझे सर्व बाळपण माझ्या घरी गेलें, हेंच माझे महद्भाग्य. हेच मला पुरें. तुझ्या बाळपणाच्या अद्भुत लीला स्मरण करून मी काळ कंठानि. तुझे बाळस्वरूप हेंच मला अत्यंत प्रिय आहे; हाच माझा जीव आहे; माझा बाळकृष्ण हाच माझा आधार आहे. जा, तूं सुखानें जा. तुझ्या भावी मोठेपणाच्या उत्कर्षांत तूं आम्हांस विसरलास तरी ह्मकत नाही. कारण तुझ्या बाळपणाचें जें सुख आम्हीं भोगिलें आहे तें इतरांस, किंवाहूना देवांसही, दुर्लभ आहे. ” असें म्हणत सुश्रुत यशोदेने त्याच्या हातावर थोडें दही घातले. तें श्रीकृष्णानें खाऊन सद्गदित कंठानें आईच्या चरणावर मस्तक ठेविलें, रोहिणीच्या ठेविलें, नंदाच्याही ठेविलें व तो बलरामासह रथांत बसण्यास घराच्या बाहेर पडला.

यशोदेचें समाधान लवकर झालें, पण बाहेर रथापाशी जमलेल्या त्या शेंकडों गोपगोपींचें समाधान लवकर कसें व्हावें ? या वेळेस पहाट संपून अरुणोदय झाला होता. दिसायला लागून तारका अदृश्य झाल्या होत्या.

पक्षी आपआपल्या घराट्यांत किलबिल करूं लागले होते. गार्ह, बैल, श्रीकृष्णाचें शेवटचे दर्शन घेण्यास गोठ्यांत चळवळ करूं लागले होते. अशा वेळीं श्रीकृष्णाचें व बलरामाचें मुख पाहतांच जमलेल्या सर्व लोकानीं गोविंद, दामोदर, राम, संकर्षण असा त्यांच्या नांवाचा एकच गजर केला. श्रीकृष्णाचें हें दर्शन शेवटचेंच असें गोपगोपीस खास वाटत होतें. श्रीकृष्णासही आदले रात्री अक्रूरानें सांगितलेल्या सर्व हकीकतीवरून आपण पुन्हा व्रजांत परत येणार नाही असेंच वाटत होतें. यामुळें त्या दोघांचेही अन्तःकरण त्या वेळीं क्षुब्ध झालें. दोघांच्याही नेत्रांतून पाणी वाहूं लागलें. समवयस्क महत् गोप व कांहीं वृद्ध गोप पाठीराखे म्हणून श्रीकृष्णाबरोबर येणार होते, ते आपआपल्या गाड्यांत बसले. बाकीच्यांस श्रीकृष्ण व बलराम यांनीं आलिंगन देऊन ' येतो, आमची आठवण असूं द्या, ' इत्यादि शब्दांनीं त्याचा निरोप घेतला. पण गोपींचा निरोप घेतांना श्रीकृष्णाच्या तोंडांतून शब्द निघेना. त्यांची विलक्षण भक्ति व त्यांचें त्या वेळचें परम निराशेचें स्वरूप पाहून त्याचा कंठ भरून आला ! गोपीही सद्गदित होऊन म्हणाव्या, "कृष्णा ! आम्हाला सोडून तूं जाणार ना ? आजवर आम्हाला स्वप्नांत ठेवून आतां आम्हांस तूं जागें केलेंस ! हजारों संकटांतून आमचें रक्षण करून आम्हांवर प्रेम केलेंस आणि आतां आम्हांस दुःखांत लोटून तूं जाणार ? तूं खरोखर देव असून आमच्या गरीबांत कसा जन्मास आलास याचें आम्हांस नेहमीं आश्चर्य वाटे; शेवटीं तेच खरें झालें. तूं आमचा नाहीस हें पाहून आमच्या रक्ताचें पाणी झालें आहे ! आमचें पूर्वजन्मीचें पुण्य थोडें तरी होतें, म्हणून तुझें बाळपण तरी आमच्यांत गेलें. ब्रह्मदेव खरोखर दुष्ट आहे, त्याला कोणालाही नेहमीं सुखांत नांदतांना पहावत नाही. त्यानें आमच्या आजवर सुखांत रुळलेल्या व्रजावर आज कायमची दुःखाची छाया पसरली. कृष्णा, तूं आतां आमच्यांत परत येणार नाहीस हे आम्हांस पक्कें माहीत आहे. तुझा मुखचंद्र पुन्हा आमच्या दृष्टीस पडणार नाही. तुझी सुस्वर वेणू पुन्हा आमच्या कानीं येणार नाही. तूं आम्ही गांवढळांबरोबर पुन्हा कधीं रास खेळणार नाहीस. असो. तूं जरी आम्हांस टाकलेंस तरी आम्ही तुला टाकणार नाही. तुझे ध्यान सतत करून आम्ही आपले प्राण तेचूं. तुझ्या लीला वारंवार गाऊन आम्ही आपलें राहिलेलें आयुष्य दुःखानें संपवूं.

गोविंद, दामोदर, कृष्ण इत्यादि तुझ्या नावांचें सारखें स्मरण करून तुला हांका मारूं. तूं ज्या रस्त्यानें गेलास, तूं ज्या ठिकाणीं फिरलास त्या त्या ठिकाणच्या धुळीनें आम्ही आपलें अंग माखून घेऊन आपल्या पापांचें क्षालन करूं. तूं जेथें जेथें आमच्याशीं रास खेळलास तेथें तेथें तुझ्या उमटलेल्या पावलांजवळ प्रहरोप्रहर बसून त्यांस आमच्या अश्रूंनीं आभिषेक करूं. ” याप्रमाणें गोपींचा शोकपूर वादूं लागला, तेव्हां सर्व सृष्टीच्या नेत्रांतून अश्रुधारा खळखळ वाहूं लागल्या. झाडे, घरे हीं पहाटेच्या दंवाच्या मिषानें अश्रु ढाळूं लागलीं व पृथ्वीवरील पापाणही ओले झाले ! तो शोकपूर थांबवून शेवटीं श्रीकृष्ण म्हणाला, “ गोपीनो, मीच खरोखर अभागी कीं मी तुमच्या अनन्य भक्तीला आज अंतरतो आहे. तुम्ही माझ्यावर जें प्रेम केलें व करीत आहां तें आजवर कोणी केलें नाहीं किंवा यापुढेंही कोणी करणार नाहीं. माझ्या भक्तीची तुमच्या ठिकाणीं सीमा झाली. तुमच्या भक्तीची आठवण करून भगवंताचें जे नाम घेतील ते भवसमुद्र तरून जातील. असो. तुमचा माझा वियोग होते आहे तो केवळ माझ्या कर्तव्याकरितां होत आहे. पण मी जरी येथून शरीरानें जात आहे तरी माझा आत्मा याच ठिकाणीं वास करील. गोपीनो, मी तुम्हांस नमस्कार करतो व माझ्याहून लहान आहेत त्यांना आशीर्वाद देतो. माझी तुम्ही आठवण ठेवा हें सांगणें म्हणजे तुमच्या भक्तीस कलंक लावणें आहे. ” असें म्हणत श्रीकृष्ण व संकर्षण रथांत बसले, व अक्रूरानें स्वतः सारथ्य पत्करून घोड्यांस इपारा केला. तेव्हां रथ चालूं लागला. ‘ थांब, अक्रूरा, थांब, रथ चालवूं नकोस; आम्हांला श्रीकृष्णाचें पुन्हा एकवार मुखकमल पाहूं दे; त्याच्या पायांवर आम्हांस मस्तक ठेवूं दे; त्याचे मधुर शब्द पुन्हा एकवार आम्हांस ऐकूं दे; अक्रूरा, भगवंताचें शेवटचें दर्शन आम्हांस पुन्हां घेऊं दे. ” इत्यादि गोपिंचि गह्विरयुक्त शब्द एकावर एक ऐकूं येऊं लागले, पण अक्रूरानें क्रूर हृदय करून रथ चालूच ठेविला. रथ जोपर्यंत दिसत होता तोपर्यंत व रथाचा आवाज कानीं पडत होता तोपर्यंत त्या गोपिका जागच्याजागीं तटस्थ पहात होत्या. तो रथ दिसेनासा झाला, त्याचें निशाणही दिसेनासें झालें, तेव्हां “ हायरे हाय, आमचा हिरा बाळ श्रीकृष्ण अक्रूरानें हिरावून नेला, ” असें

ओरडून सर्व गोपी मूर्छित होऊन खाली पडल्या ! (हरिवंश, २५-२६ भाग० द० ३७-३८).

दुःखसमुद्र मागे टाकून कठिण हृदयानें अक्रूरानें जो रथ चालवला, तो झपाट्यानें एका प्रहरांत मथुरेस नेऊन पोचविला. नंद व मल्लगोप व इतर वृद्ध-गोप ज्या गाढ्यांत बसले होते, त्यांचेही बैल चांगले असल्यानें अक्रूराच्या रथाच्या मागोमाग चालत होते. मथुरा दिसावयास लागली, तेव्हां अक्रूरानें कृष्णास व नंदास सर्वजण माझ्या घरी चला आणि माझें घर पवित्र करा असा आग्रह केला. पण “ आर्यास (वसुदेवाम) भेटून नंतर त्याजबरोबर तुझ्या घरी येऊं ” असें नंदानें व कृष्णानें सांगितलें. सध्या आम्ही आपल्या नेहमीच्या जागेत उतरतो असें म्हणून मथुरेच्या बाहेरच्या एका बागेत त्यांनीं मुक्काम केला. यमुनेवर स्नान व बरोबर आणलेल्या भाकऱ्यावर भोजन करून श्रीकृष्ण, बलराम व त्यांचे साथीदार मल्ल मथुरा पहावयास व नंतर कुस्त्यांच्या ठिकाणाकडे जावयास निघाले. इकडे अक्रूरानें झालेल्या काम-गिरीची वर्दी कंसास दिली व तोही आपल्या घरी गेला. श्रीकृष्णानें आजवर मथुरा इतकी जवळ असूनही पाहिली नव्हती. तिचा मजवूत कोट, उंच दरवाजे, रुंद रस्ते, मोठमोठाले वाडे पाहून त्यास मोठें कौतुक वाटलें. याच शहरांत माझा जन्म झाला अमून माझा पिता बंदिवासात होता व हल्लीं अज्ञात-वासांत आहे हें मनांत येऊन त्यास अनिश्चय दुःख झालें. “ कंसाच्या जुलुमामुळे येथील सर्व क्षात्रिय त्रस्त आहेत, त्यांची सुटका आजच मी करतो ” असा नेहमीच्या निश्चयी स्वभावाप्रमाणे आपणाशीं निश्चय करून थोडा वेळ मथुरा पाहण्यांत घालाविल्यानंतर तो राजवाड्याकडे व धनुर्मळासाठीं मुद्दाम प्रेक्षागार उभारलें आहे असें त्यास कळलें त्याकडे वळला. मुख्य लढणाऱ्या मल्लांस योग्य असा आपला वेप असावा या हेतूनें व कुचेष्टा केल्याशिवाय प्रतिष्ठा वाढत नाही हें ध्यानांत आणून, राजाच्या रंगान्याच्या दुकानीं सुंदर सुंदर वस्त्रे रंगवलेलीं दृष्टीस पडलीं तेथे ते दोघे वीर व त्यांचे अनुयायी उभे राहिले व त्याजपाशीं त्यांनीं वस्त्रे नेसावयास मागितलीं. त्यांचें तें गांव-ढळ स्वरूप पाहून त्या रंगान्यानें “ जा भिकारड्यांनो, तुम्हां गांवढळांना ही उंची राजवस्त्रे काय होत ” असा निर्भर्त्सनेचा जबाब दिला. त्याबरोबर एक जोराची चढकण देऊन श्रीकृष्णानें त्यास तात्काळ यमसदनास पाठविलें.

नंतर त्या दोघां मल्लांनी आपणांस हवी होती तीं वस्त्रे घेऊन बाकीचीं तेथेच टाकून दिलीं. पुढें फुल्लमाळ्याचें दुकान लागलें. तेथें त्यांनीं त्याजपार्शी हार मागितले, ते त्यानें प्रेमानें व आदरानें दिलें. त्यास आशीर्वाद देऊन व ते हार गळ्यांत घालून ते वीर पुढें चालले. तों राजाची कुब्जा दासी राजाकरितां उत्तम गंध व उटणें घेऊन जात होती. तिला तूं कोण कोठें जात आहेस, असा श्रीकृष्णानें प्रश्न केला तेव्हां “ तुम्ही कोणी बाहेरचीं माणमें दिसतां, मी राजाची प्रसिद्ध कुब्जा दासी तुम्हांस कशी माहीत नाही ! राजाच्या स्नानाची वेळ झाली आहे; त्याकरितां उटणें व गंध घेऊन जात आहे, ” असें तिनें उत्तर केलें. तेव्हां हें गंध आम्हांस लावावयास दे, असें मागतांच तिनें मोठ्या आदरानें त्या दोघां सुंदर मल्लांस तें गंध देऊन टाकलें. तें गंध त्या दोघां वीरांनीं आपल्या कपाळीं व अंगांस लाविलें तेव्हां ते दोघे वस्त्र, माल्य व गंध यांनीं अत्यंत शोभू लागले. ज्या धनुष्याचा मख व्हावयाचा आहे, तें धनुष्य कसें आहे हें पाहण्याकरितां राजवाड्यापार्शी पोचून ते आयुधागारात गेले. त्या ठिकाणीं तें धनुष्य बाहेर काढून ठेविलेंच होतें, व शेंकडों लोकांची गर्दी तें धनुष्य पाहण्यास तेथें जमलीच होती. तेथें श्रीकृष्णानें हें धनुष्य किती जड आहे तें मी पाहतों असें पाहरेकऱ्यास म्हणून तें धनुष्य त्यानें सहज उचललें व धनुष्याची दोरी लीलेनें चढवून ती दोरी ओढली त्याबरोबर त्या जुन्या झालेल्या धनुष्याचें लांकूड काडकन् मोडून गेलें. त्या धनुष्याच्या मोडण्याच्या आवाजानें तेथील लोकांच्या कानठळ्या बसल्या. तो अद्भुत पराक्रम पाहून जमलेल्या लोकांस मोठें आश्चर्य वाटलें. ब्रजांतील ज्या गोपमल्लांची आज कुस्ती व्हावयाची आहे ते हेच, ज्या वसुदेवाच्या पुत्रास मारण्याचा कंसानें अट्टहास चालविला आहे तो हाच, असें म्हणत लोकांनीं त्याच्या भोंवतीं गर्दी केली. श्रीकृष्णाची ती दिव्य बालरूपानें अधिकच मनोहर दिसणारी सशक्त व सुबुद्ध मूर्ति पाहून लोकांस आपल्या नेत्राचें पारणें फिटलें असें वाटलें. असो; लोकांच्या गर्दीतून वाट काढीत काढीत प्रेक्षागाराकडे ते जावयास निघाले; तेव्हां आयुधागारांतील पाहरेकरी, मखाकरितां काढलेल्या धनुष्याचे श्रीकृष्णानें तुकडे केले, असें कंसास सांगण्यास धावले (हरिवंश, अ० २७).

बारा वाजण्याच्या सुमारास प्रेक्षागाराकडे प्रेक्षकांची रीघ लागून थोड्या

वेळांत तो मंडप प्रेक्षकांनीं भरून गेला. मोठमोठे सरदार आपापल्या शृंगारलेल्या जागेवर जाऊन बसले. सामान्य लोकांच्या श्रेणी व गण आपापल्या धंद्याचीं सूचकचित्रे काढलेल्या पताकांनीं शोभिवंत केलेल्या जागेत बसले. भरजरी जाळीचे रत्नमंडित पडदे सोडलेल्या दालनांत अंतःपुरांतलिल स्त्रिया बसल्या. आकाशांत हंसाप्रमाणे शोभणाऱ्या पांढऱ्या उंच माळ्यांवरून जाळीमधून पाहण्याच्या जागा केल्या होत्या, त्या शहरांतलिल स्त्रियांनीं भरून गेल्या. निरनिराळे दरवाजे असून जाण्याचे रस्ते रुंद असल्याने सर्वास आप-आपल्या ठिकाणी सहज बसतां आले. याप्रमाणे तो मंडप प्रेक्षकांनीं गच्च भरून समुद्रासारखा शोभू लागला. त्याचे अष्टकोनी खात्र चित्रांनीं व पल्लवांनीं शोभिवंत केले असून दरवाजे पताकांनीं व खिडक्या अर्धचंद्राकृति मालांनीं सुशोभित केल्या होत्या. ठिकठिकाणीं सुवर्णाचे मंच लागले असून त्यांजवर उत्तम उत्तम गालीचे पसरले होते. सर्व रस्त्यावरून बघात पसरली असून मुख्य वेदीवरील राजाच्या मिहासनापासून तो पूर्वाभिमुख दरवाजापर्यंत रंगातून पायघड्यांच्या तांबडा उंची गालिचा पडला होता. जागजागीं प्रेक्षकांची तहानभूक भागविण्यासाठीं सुवर्णमंडित घटात जल भरलेले असून तथे कपाय, आमर्ष व फळफळावळ सेवकांच्या नजरेव्यालीं मज होती. दरवाजावर राजाचे कित्येक मैनिक सज्ज असून कुवल्यापीड हत्तीही जुलून होता व गृंगारलेले कोतवाल धांडे विकाळत होते. याप्रमाणे सर्व तयारी होऊन बाग वाजल्याबरोबर कंसाची स्वारी राजवाड्यातून प्रेक्षागाराकडे जावयास निघाली. यजाकरिता काढलेले धनुष्य कृष्णाने मोडून टाकले ही बातमी ऐकून कंसाने आपले वन मोडले नाहीत. भीतीची उठलेली लहर क्रोधाच्या लहरांनीं दबून जाऊन त्याचे नेत्र क्रोधाने लाल झाले. “ काय चिंता आहे, मस्त हत्तीकडून त्या पोराम चिरडून टाकतो ” असे म्हणत त्याने दुसरे धनुष्य तयार ठेवण्याविषयी मेवकास आज्ञा केली. व पालखीत पाय ठेवला. हा हा म्हणतां राजवाड्यातून निघून कंसाची स्वारी प्रेक्षागारापाशीं पोचली तेव्हा शिंगांच्या उंच ललकाऱ्यांनीं दाही दिशा भरून गेल्या. पालखीतून उतरून मुख्य दरवाजाने कंसाची स्वारी मंडपांत शिरली, तेव्हा सर्व लोक उठून उभे राहिले. स्वच्छ पांढरी उंची वस्त्रे परिधान केलेली, हिऱ्यांचा पांढरा मुकुट घातलेली, डोक्यावर पांढरे छत्र धर-

लेली, त्याची तेजस्वी मूर्ति पाहून लोकांनीं जयशब्दानें त्याचें स्वागत केलें. रंगामधून घातलेल्या गालीच्यावरून झपाझप चालत जाऊन, पायऱ्या चढून कंस आपल्या सिंहासनावर विराजमान झाला. तेव्हां शेंकडों भालदारांच्या ललकाऱ्यांनीं तें प्रेक्षागार दणाणून गेलें. तितक्या अवधीत सेवकांनीं रंगातील पायघड्या चटकन उचलून घेतल्या. क्षणभरानें कंसाचा इशारा होतांच कुस्तीकरितां बोलाविलेले मल्ल आपआपल्या मंडळीसह तुताऱ्यांच्या आवाजांत रंगांत शिरून कंसास मुजरा करून त्यांच्यासाठीं मुद्दाम राखिलेल्या रंगजवळच्या जागेंत भालदारांनीं दाखविल्याप्रमाणें बसले. शेवटीं श्रीकृष्ण व बलराम आपल्या गोपमल्लांसह आले. त्यांचीं मुखें प्रसन्न असून त्यांच्या गळ्यांत व डांक्याभोंवतीं फुलांचे हार होते. त्यांचें उघडें बांधेमूद लोखंडासारखें शरीर बाळपणच्या गोंडसपणानें व सुटसुटितपणानें फारच मनोहर दिसत होतें. त्यांनीं पिवळें व निळें वस्त्र परिधान केलें अमून काच्या मारला होता. तुताऱ्यांच्या आवाजांत त्यांची सलामी झाली, तेव्हां दरवाजावरील सर्व लोकांचें लक्ष त्याजकडे वेधलें. त्यांचें पर्वतप्राय शरीर व सुंदर बाळरूप पाहून हेच ते रामकृष्ण असा मनाशीं निश्चय करून कुवल्यापिंडाच्या माहुतानें त्याजवर आपला हत्ती चालविला. तें पाहतांच तेथें असलेल्या सर्व लोकांत हाहाकार उडाला. तो मंदस्त्राव चाललेला, माणकासारख्या लाल डोळ्यांचा हत्ती आपल्याच अंगावर येत आहे, असें पाहून श्रीकृष्णास अतिशय संताप आला. कंसाच्या दुष्टपणाची व नीचपणाची कमाल झाली असें मनांत येऊन कंस आज खाचित यमाच्या घरी जाणार असें त्यास वाटलें. “ घाबरूं नका, मी याचा सहज समाचार घेतों ” असें आपल्या अनुयायांस म्हणत तो धाडसी, विबुल्लतेसारखा चपल व हत्तीसारखाच बलवान् श्रीकृष्ण दंड थोपटून पुढें सरसावला. व त्यानें मोठ्यानें एक आरोळी ठोकली. त्याबरोबर तो मस्त हत्ती चिडून त्याजवरच घसरला व त्यानें कृष्णाभोंवतीं आपली सोंड टाकली. कुस्तीच्या पेंचाप्रमाणें त्या सोंडेचाच आधार घेऊन श्रीकृष्ण चटकन हत्तीच्या पाठीकडे आला. व त्याच्या पोटाखालीं शिरून त्यानें आपल्या वज्रमुष्टींनीं पोटावर असे प्रहार चालविले कीं, तो हत्ती संतापानें व वेदनेनें गरगर फिरूं लागला. श्रीकृष्ण कोणीकडे आहे हें चांचपडण्यासाठीं त्यानें शृंङ्गाग्रानें एका बाजूस पाहवें

तों तो दुसऱ्या बाजूकडे. याप्रमाणें श्रीकृष्णानें त्या हत्तीची त्रेधा उडवून दिली. या रीतीने कांहीं वेळ त्याची मस्ती जिरवून श्रीकृष्ण पुन्हां त्या हत्तीच्या समोर येऊन दंड थोपटून उभा राहिला. हें पाहून तो चवताळलेला हत्ती दांतांचा प्रहार करण्यासाठी त्याजवर चानून गेला व त्याने दांत भोसकण्यासाठी एकदम मोहोरा करून गुडघे टेकले. श्रीकृष्णानें तोच दांत पविऱ्यांत उभें राहून दोन्ही हातांनी धरून जोरानें वर उचकला. हत्तीचा वरून जोर व श्रीकृष्णाचा खालून, ह्याप्रमाणें दुहेरी जोरात तो दांत काडकन मोडून हत्तीचे तोंड रक्तवंवाळ झालें. इतक्यांत त्याच दातानें श्रीकृष्णानें पुढे गुडघे टेकलेल्या हत्तीच्या मस्तकावर तात्काळ असा एक जोराचा फटकारा मारला की, तो एवढा प्रचंड हत्ती पण मस्तक फुटून घेरी येऊन धाडकन खाली पडला व त्याने क्षणभरानें हगत, मुतत व मोठ्याने चीत्कार करीत प्राण सोडला. हत्ती कोसळल्याबरोबर तो माहूतही खाली पडला. त्याजलाही श्रीकृष्णानें दाताच्या फटकाऱ्यानें लागलीच यमसदनास पाठाविलें. याप्रमाणें त्या प्रचंड हत्तीचा एक्या अर्ध्या घटकेंत श्रीकृष्णानें नाश केलेला पाहून सर्वांनी तोंडात बोटे घातलीं, व श्रीकृष्ण आणि बळराम वीरश्रीनें गर्जना करीत रंगाच्या दरवाज्यात शिरले (हरिवंश, अ० २९).

हत्तीची व श्रीकृष्णाची झुंज कंसानें पाहिली. हत्तिस ठार मारून श्रीकृष्ण रंगद्वारांत शिरला, तेव्हां कंसाचे पाय भीतीनें लटलट कांपूं लागले. मदोन्मत्त हत्ती ज्याने केवळ बाहूंनीं ठार मारिला, त्यापुढें चाणूराचा काय टिकाव लागणार असें मनांत येऊन आपली शंभर वर्षे आज भरलीं, असें त्यास पक्कें वाटलें. इकडे प्रेक्षकांनींही ती झुंज पाहिली होती, त्यांस ती अद्भुत कृष्णलीला पाहून परमावधीचे आश्चर्य वाटलें. हा खरोखरच कोणी देव अवतीर्ण झाला आहे, असें समजून त्यांनीं श्रीकृष्णाचें प्रचंड जयघोषानें अभिनंदन केलें. मदस्त्रावानें व रक्तानें माखलेलें श्रीकृष्णाचें उघडें शरीर, त्याच्या हातांतील अर्धचंद्राकार हस्तिदंत व त्याचे विशाल आरक्त झालेले नेत्र पाहून निरनिराळ्या व्यक्तींस निरनिराळा भास झाला. कंसास अंतका-प्रमाणें, मल्लांस अशनीप्रमाणें, यादवांस विष्णूप्रमाणें, सामान्य लोकांस सम्राट राजाप्रमाणें, स्त्रियांस कामदेवाप्रमाणें व देवकीस बाळाप्रमाणें श्रीकृष्ण

भासला. क्षणभरानें आपल्या भीतीस मागें टाकून कंसानें डोळे फाडून कृष्णाकडे पाहात चाणूराम त्याशीं कुस्ती करण्याची आज्ञा केली व मुष्टिकास बलरामाशीं भिडण्याची आज्ञा केली. तेव्हां ते मल्ल आपआपल्या मंडळीतून आपआपल्या गुरूंस वंदन करून उठले. इकडे श्रीकृष्ण व बलरामही आपल्या गोपमल्लांस योग्य ठिकाणीं बसवून व वृद्ध मल्लांची आज्ञा घेऊन हौद्यांत उतरले. त्या वेळेस ते बाळमल्ल त्या दोघां प्रौढ व कमलेल्या मल्लासमोर कुस्तीस उभे राहिलेले पाहून सर्व यादव, वृष्णि, व भोज वीरांस हा अन्याय आहे असें वाटूं लागले. ही कुस्ती योग्य नाही असेंही कित्येक कुजबुजूं लागले. “नियुद्धाचे नियम ब्रह्मदेवानें घालून दिले आहेत. ते सर्वास मान्य असले पाहिजेत. कुस्ती रंगभूमीवर व्हावी. त्यांत पंच असावेत. कोणीही शस्त्राचा उपयोग करूं नये. ठराविक वेळानें दमलेल्या योद्ध्याम पाण्याचा घोट घेण्याची व गोमयाचें चूर्ण लावून आपला घाम जिरवण्याची परवानगी असावी. नंतर प्रतिपक्ष ज्या स्थितींत असले त्याच स्थितींत दुसऱ्यानें पुन्हां युद्ध सुरू करावें. उभे असल्यास उभ्याने व भुईवर पडले असल्यास पडून सुरू व्हावें. योद्धा लहान आहे की वृद्ध आहे, कृश आहे की लठ्ठ आहे, बलिष्ठ आहे की अशक्त आहे हें परीक्षकांनीं ठरवावें. कोणाचें बल किती, कोणाचें चातुर्य किती, हें परीक्षकांनीं पाहून स्ख्या जोड्या लावाव्या. गडी चीत झाल्यावर प्रतिपक्षानें त्यास काहीं एक करूं नये, वगैरे कुस्तीचें नियम प्रसिद्ध आहेत. प्रस्तुत जोड्यात वयाचे व शक्तीचे फारच अंतर दिसतें. कृष्ण व बलराम पोरवयाचे असून त्यांहून त्याचे प्रतिपक्षी फारच बळकट दिसतात. ” अशा विनंति कंसाम एका यादवानें उघड केली, तेव्हां प्रेक्षकांत अधिक गडबड सुरू झाली. पण इतक्यांत श्रीकृष्णानें उत्तर केले, “सम्यहो, मी लहान असून हा मल्ल विघ्नाड आहे खरा, पण अशा प्रतिपक्ष्याशीं कुस्ती ग्हेळण्यास मी तयार आहे. युद्धाच्या नियमांचा मी अनिक्रम करणार नाही. शेणाचा चुरा अंगाला लावणें किंवा पाण्यानें अंग पुसणें, किंवा अंगाला काव फांसणें इत्यादि आलाढ्याचे सांप्रदाय आहेत, ते मला मान्य आहेत. पण हे सर्व नियम जेथें आकसानें कुस्ती होत नाही तेथें पाळावयाचे आहेत. हा चाणूर करुण देशांतील असून आकसानें युद्ध करणारा आहे. आपलें प्रचंड सामर्थ्य दाखविण्यासाठीं

प्रतिपक्षी चीत झाल्यावरही यानें कित्येकांस ठार मारलें आहे. हा आकसानें युद्ध करण्यास या वेळीं उभा आहे, तेव्हां धर्मयुद्धाचे नियम वाजूस ठेविले तरी हरकत नाही. मी याचा वध करून यास याच्या पूर्वकर्माबद्दल खाचित्त प्रायश्चित्त देतो. ” असें श्रीकृष्ण म्हणत आहे तोंच दंड थोपटून ते दोघही योद्धे एकमेकांवर त्वेपानें आदळले. ज्याप्रमाणें मस्तीस आलेल्या हत्तीची रानांत झुंज लागते, त्याप्रमाणें श्रीकृष्णाची व चाणूराची निकराची झुंज त्या रंगांत लागली. एकमेकांस ओढीत, छातीवर छाती गेटीत, मनगटाचे दंडुके देत, डोक्यावर डोकें थडकीत, वज्रप्राय तळहाताच्या डोक्यावर ताड-ताड चडकणा मारीत, पुन्हा एकमेकांपासून दूर होऊन दंड थोपटून पुन्हा भिडत, पेच किंवा तोड वारंवार करीत करीत असता त्यांजवर नजर ठरत नव्हती. याप्रमाणें त्या दोघां बालिष्ठांचें व नियुद्धकुशलांचें ते आकसाचें युद्ध पाहून प्रेक्षकांच्या हृदयांत थरर होऊन अंगावर कांटा उभा राहिला ‘ वाहवा ’ ‘ शाबास, ’ ‘ हाय, ’ ‘ अरेरे, ’ इत्यादि शब्द त्यांच्या तोंडांतून निघूं लागले. याप्रमाणें कृष्णचाणूरांचें युद्ध चाललें. त्याच वेळेस आखाड्याच्या दुसऱ्या हिस्श्यांत बळराम व मुष्टिक यांचीही कुस्ती चालूं झाली, व तेही अप्रतिम बलशाली मल्ल एकमेकांस चीत करण्याचा नव्हे तर ठार मारण्याचा प्रयत्न करूं लागले.

याप्रमाणें त्या वीरांचें प्राणांतिक युद्ध चालू असतां कंसाचें सर्व लक्ष श्रीकृष्णाकडे वेधलें होतें. तो त्याजकडे पापणीस पापणी न लावतां पाहत होता. त्याचे सर्व प्राण डोळ्यांत आले होते. त्यास यत्किंचितहि गलबला सहन होईना. त्यानें डाव्या हाताच्या खुणेनें प्रेक्षकांची गडबड बंद करविली. उजव्या हातानें मृदंग वगैरे वाद्यें वाजत होती, तीही बंद करविली. चौही-कडे गप्प झालें तेव्हां त्याचा जोरानें चाललेला श्वास सुद्धां ऐकूं येऊं लागला. श्रीकृष्णाची सरसी होई त्या वेळेस त्याच्या अंगांतून घाम येई. चाणूराची होई तेव्हां त्याच्या चेहऱ्यावर प्रफुल्लता दिसे. शेवटीं चाणूराचा दम कमी पडून त्याची बाजू लंगडी पडूं लागली. तेव्हां श्रीकृष्णानें त्यास उभ्या उभ्या आपल्या बाहूंनीं वांकवून छातीवर गुडघ्याची ठोकर दिली, आणि इतक्या जोरानें मुष्टिप्रहार केला कीं, त्याचे रक्तानें थबथबलेले डोळे डोक्यांतून बाहेर पडून लोंबकळूं लागले व लागलीच तो गतप्राण होऊन धाडकन

खाली पडला. ते श्रीकृष्णाचे घोर पण विलक्षण कृत्य पाहून सर्व प्रेक्षकांनी आनंदाने जयजयकाराची गर्जना केली. श्रीकृष्णही सिंहनाद करून दंड थोपटून रंगात कंसाकडे पाहत उभा राहिला. तेव्हा कंसाजैने नोशल नावाचा दुसरा मल्ल श्रीकृष्णाशी युद्ध करण्यास उठला. दंड थोपटण्याचा भयंकर आवाज काढून ते तात्काळ एकमेकांशी भिडले व त्यांचेही एकमेकांचे प्राण घेण्याचे उपाय चालू झाले. इतक्यात बलरामाने आपल्या वज्रमुष्टीचा प्रहार इतक्या जोराने मुष्टिकाच्या डोक्यावर केला की, त्याचेही डोळे बाहेर पडून तो मरून खाली पडला. ते पाहताच श्रीकृष्णानेही विलंब न लावता पर्यंत ताच्या शिखरासारख्या त्या प्रचंड तांशलाला उचलून डोक्याभोंवती फिरवून जमिनीवर जोराने हापटले, तेव्हा तोही मरणोन्मुख होऊन त्याच्या मुखातून रक्त वाहू लागले.

याप्रमाणे तिघां अति बलाढ्य मल्लास ठार मारून श्रीकृष्ण व बलराम यांनी रंगात उभे राहून सिंहनाद केला व क्रोधाने आपले वज्रप्राय दंड थोपटले. तो आवाज ऐकून बाकीचे सर्व मल्ल आपआपल्या जागी धिजून गेले, व रंगस्थान मल्लशून्य होऊन भयंकर दिसू लागले. प्रेक्षकांमधील कित्येकास भीतीने कंप सुटला, तर कित्येकास आनंदाने अश्रु आले. नदादि वृद्ध गोप प्रेक्षकात होते, त्यांना आनंद व भय यांनी एकदम घेरले. देवकीस केवळ आनंदाचे अश्रु आले व पुत्रप्रेमाने तिच्या स्तनातून दूध वाहू लागले. वसुदेवाची जरा नाहीशी होऊन त्याचे पांढरे होत चाललेले केस एकदम काळे झाले. कंसाचे मात्र केस भीतीने एकदम पांढरे पडले. त्याच्या अगाला दरदरून घाम आला. त्याचा घसा कोरडा पडला. शेवटी क्रोधाने व भीतीने तो ओरडून, सेवकाना म्हणाला “ अरे, या गवळ्याच्या पोराना येथून हाकलून द्या; हे दुष्ट पोर माझ्या नजरेसमोर नकोत. नंद गवळ्याला बेड्या घालून कैदेत टाका. या थेरड्या वसुदेवाला फटके मारणे योग्य नाही, पण याला दंडाने शासन करा. याने माझा भयंकर अपराध केला आहे. ” या प्रमाणे कंस बडबडू लागला तोंच श्रीकृष्ण चित्यासारखा रंगातून उठून त्याच्या सिंहासनाजवळ गेला. तो इतक्या तडाक्याने गेला की, तो आग्राड्यातून केव्हा उडाला हें कोणास दिसले नाही. श्रीकृष्ण आपल्याजवळ आलेला पाहतांच कंसाची गाळण उडाली. त्याचा मुकूट खाली पडून केस मोकळे झाले.

ते धरून श्रीकृष्णानें कंसास खाली रंगांन ओढलें. त्याबरोबर त्याचा प्राण भीतीनें व जमिनीवर आपटल्यानें निघून गेला. श्रीकृष्णानें त्यास रंगांत फरफटत ओढलें तेव्हां क्षत्रियांपैकी कोणीही उठलें नाहीं किंवा तोंडांतून चकार-शब्द काढला नाहीं. एक सुनामा नांवाचा कंसाचा बंधु मात्र श्रीकृष्णावर धांवला, त्याचा बलरामानें तात्काळ चेदा उडविला. याप्रमाणें भयंकर प्रकार झालेला पाहून व श्रीकृष्णाची व बळरामाची क्रुद्ध मुद्रा पाहून सभागृह भराभर मोकळें होऊं लागलें. प्रेतांनीं भरलेला आखाडा टाकून ते दोघे वीरपुत्र वसुदेव बसला होना तेंथें गेले व त्यांनीं त्याच्या पायांवर मस्तक ठेविलें. नंतर पायरीपायरीनें सर्व यादवांना व इतर क्षत्रियांना त्यांनीं नमस्कार केला. अंतःपुरांतील स्त्रियांत देवकी बसली होती तेथे जाऊन श्रीकृष्णानें देवकीच्या पायांवर डोकें ठेविलें, तेव्हां तिनें त्यास अश्रुवारांनीं व स्तनांतील दुग्धधारांनीं स्नान धातलें. याप्रमाणें मातापितरांना भेटून व नंदादि गोपांस नमस्कार करून बलदेव व श्रीकृष्ण वसुदेवदेवकीस घेऊन त्या प्रेक्षागृहांतून बाहेर पडले, आणि रथात बसून आरल्या वाड्याकडे चालते झाले (हरि० वि० अ० ३०, भाग अ० ४३-४४).

श्रीकृष्णाच्या भीतीनें दाबून टाकिलेला कंसस्त्रियांचा शोकपूर श्रीकृष्ण जातांच अंतःपुराच्या पडद्याचा बाध फोडून बाहेर निघाला. “ हायरे ! देवा ! आम्हावर कसा रुष्ट झालास ? ” अशा आर्तस्वरानें आकांत करीत कंसाच्या स्त्रिया आखाड्यांत पडलेल्या कंसाच्या प्रेताजवळ येऊन बसल्या व त्याचे हात, पाय, डोकें आपल्या अगावर घेऊन शोक करूं लागल्या. “ नाथा ! आम्हाला अनाथ टाकून आपण एकटेच स्वर्गास कसें चाललां ! प्रिया ! आमच्या अल्पस्वल्प इच्छाही आपण आजवर पुरविल्यात, आमचा शब्द ग्वाली पडूं दिला नाहीं, आणि आज आमच्यावर कां रुष्ट झालांत ! आमचे अपराध झाले असतील तर आम्ही पदर पसरतो. ते सर्व पोटांत धाला आणि आमच्याशीं एक शब्द तरी बोला ! आमच्याकडे प्रेमानें पहा, आम्हाला आपल्याजवळ घ्या. नाथा ! स्वर्गांतिल स्त्रिया आपल्यास आमच्यापेक्षा अधिक प्रिय तर वाटल्या नाहींत ना ! छे ! छे ! त्या बाजारबसण्यांचें प्रेम आम्हांप्रमाणें कसें असेल ! कृतांता ! आमचें जीविताचें सर्वस्व आणि आमचें सुखाचें निधान तूं कसेंरे हिरावून नेलेंस ! पाति हेंच आमचें परम

दैवत आहे. आतां आम्ही कोणाच्या तोडाकडे पहावे ! आम्हांलाही त्यांच्या बरोबर कां नेलें नाहींस ? महाराज, आपण आपल्या सिंहासनावर आपल्या तेजानें देदीप्यमान असें आतांच बसलां होतां ! ते या मार्तांत कां येऊन निजलांत ! आपलें तेज सर्व राजांवर चमकत होतें. शेंकडों मांडलिक आपल्यास करभार अर्पण करीत होते व रत्नें आणून देत होते ते कोठे गेले ? आपलें चतुरंग अजेय सैन्य, ज्यानें आपण इंद्रासही जिंकलें, तें काय झालें ? जरासंधाचें आपल्यास पाठवळ होतें तें आज हतव्रीथ कसें झालें ? महाराज, आपण सर्व राजांत पराक्रमी व बलिष्ठ होतां, ते एका गवळ्याच्या पोरानें आपली ही अवस्था केली तेव्हां काळ दुर्धर आहे असेंच म्हटलें पाहिजे, दुसरें काय ? “ मला देवांची किंवा दानवांची किंवा मनुष्यांची भीति नाहीं. मला स्वार्थी ज्ञातिबंधूंचीच भीति आहे ! ” असें जें रावणानें म्हटलें तें अक्षरशः खरें आहे ! महाराज, आतां आम्ही कृष्णाच्या तोंडाकडे पहावे काय ? हाय ! हाय ! काय आमची दशा झाली आहे ! नाथा ! आमच्यावर कृपा करा. आम्ही आपले चरण धरितों, आपल्या पायांवर डोकें ठेवितों; आपण हा दीर्घ प्रवास धरला आहे तो सोडून आमच्याजवळ परत या ! छे, छे, आतां आमचें नाथ कसचें परत येतात ? आणि आम्ही येथें जिवंत राहून रडत बसावे यांत अर्थ काय ? पर्ताबरोबर आम्ही जावें हेंच आमचें कर्तव्य असून आम्ही येथें रडत बसलों आहों हें आश्चर्य नव्हे काय ? सेवकहो ! आमच्या सहगमनाची लवकर तयारी करा आणि आम्हांस या दुःखसमुद्रांतून बाहेर काढा. ” याप्रमाणें त्यांचा शोक चालला असतां कंसाची आई उग्रसेनासह तेथें आली. तीं दोघें बंदीत होती, त्यांस ती भयंकर हकीकत समजतांच पुत्रप्रेमानें तीं धांवत निघालीं; त्यांस कोणी आडकाठी केली नाहीं. पुत्र कितीही दुष्ट व दुःशील असो, त्याचे मरण म्हणजे मातेस आकाशांतून पडलेल्या कुऱ्हाडीप्रमाणें दुःसह अमर्तें. पुत्राचें प्रेत पाहतांच कंसाची आई त्या प्रेतावर घाडकन पडली. “ हायरे बाळा ! तुझी काय ही गाति झाली ! पुत्रा ! मला टाकून तूं इतक्यांत कसारे निघून गेलास ? ह्या तुझ्या म्रिया करुणस्वरानें तुला हाक मारीत आहेत त्यांजकडे पाहा तरी. अहो महाराज ! या आपल्या वज्रानें छिन्न झालेल्या पर्वताप्रमाणें पडलेल्या पुत्राकडे पहा. याचें उत्तरकार्य राजास योग्य असें करण्याची व्यवस्था

करा. राज्य हें वीरांचेंच असतें हें खरें आहे, आणि आपण या वेळीं परा-
जित झालों आहों, तेव्हां श्रीकृष्णाची परवानगी मागून आणा आणि याला
सद्गति द्या. वैर मरणांत असावें; प्रेताने तुझा काय अपराध केला आहे असें
त्या श्रीकृष्णास समजावा आणि याचें प्रेतकार्य चांगलें करा. हाय रे देवा !
कशी आमची स्थिति दुर्धर झाली आहे ! ” अमें म्हणून तिनें पुत्रास पुन्हां
कवटाळलें. उप्रसेन शून्य दृष्टीनें पुत्राच्या प्रेताकडे पहात होता व भार्येचा
व स्नुषांचा शोक ऐकून नत्रांतून अश्रु ढाळीत होता. शेवटीं भार्येच्या म्हणण्या-
प्रमाणें कंसाच्या प्रेताची व्यवस्था लावण्याविषयी परवानगी मागण्याकरितां
तो मोठ्या दुःखानें श्रीकृष्णाकडे जावयास निघाला (हरिवंश, वि० अ३१).

इकडे श्रीकृष्ण, बलराम, वसुदेव व देवकी आपल्या वाड्यांत येऊन
पोंचले. ज्या वाड्यांतून श्रीकृष्णास जन्मल्याबरोबर कंसाच्या भीतीनें आज
सनरा वर्षे बाहेर नेऊन टाकलें होते, त्या वाड्यांत आज कंसास ठार
मारून श्रीकृष्ण परत आला असें पाहून, त्या वाड्यांत जो आनंद पसरला
होता त्याचें काय वर्णन करावें ? श्रीकृष्ण व बलराम दरवाज्यांत येतांच
त्यांजवरून सेवकांनीं निंबल्लोण उतरविले. आंत जाऊन त्यांनीं हात पाय धुऊन
अंग पुमून स्वच्छ वस्त्र परिधान केलीं व त्यांनीं आपल्या कुलदेवतांस नम-
स्कार केला. ज्या खोलींत श्रीकृष्ण जन्मास आला होता ती पाहून देवकीच्या
डाळ्यांतून खळखळ पाणी वाहूं लागलें. “ श्रीकृष्णा, आम्ही किती अभागी
आहों ! तुझा जन्म या खोलींत झाला त्या वेळेपासून आम्ही पुत्रसुखास
आंचवलों. तुझे लालनपालन आम्हीं केलें नाहीं; तुझे बोटडे मधुर बोल
आमच्या कार्नी पडले नाहींत; तुला अंगावर घेऊन तुझ्या बालमुखाचें चुंबन
आम्हीं घेतलें नाहीं. असो. तूं जिवंत राहून पराक्रम करून आज आम्हांला
परत मिळालास हेंच मोठे भाग्य ! ” श्रीकृष्णानें उत्तर केलें, “ आई, तूं
अभागी नसून आम्हीच अभागी आहों. आम्हांस आपल्या मातापितरांना
आजवर सुख देतां आलें नाहीं हें आमचेंच दुर्दैव ! जे आपल्या माता-
पितरांस, साध्वी भार्येस, गुरूस व शरणागतास सुख देत नाहींत ते यमलोकीं
आपलेंच मांस खाऊन भूक भागवितात. आई, आम्ही समर्थ असून आज-
वर तुमची कंसाच्या भीतीपासून मुक्तता केली नाहीं, तेव्हां आमचे इतके
दिवस फुकट गेले. असो; आतां यापुढें तरी आम्हांस आईबापांची सेवा

अक्षय घडावी हीच परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे. ” हें भाषण होत आहे तों नंद वृद्ध गोपांसह वसुदेव-देवकीस व रामकृष्णास भेटावयास आला; तेव्हां सर्वास दुधांत साखर पडल्यासारखें झालें. वसुदेव-देवकीने त्यांचें आनंदानें स्वागत केलें. श्रीकृष्णानें तर नंदास कडकडून आलिंगन दिलें आणि म्हटलें, “ नंदा, तुझ्या कृपेनें मी सर्व संकटे तरून आज आपल्या आईबापांस भेटलों आहें. पण नंदा, तूं ताबडतोब व्रजास परत जा आणि यशोदामातेस आणि गोपांस सर्व आनंदाची बातमी सांग; सर्व हकीकत तूं प्रत्यक्ष पाहिलीच आहेस. ” असें श्रीकृष्णानें म्हटले तेव्हां वसुदेवाने त्याची तात्काळ बोळवण केली. त्याचे अनंत उपकार स्मरण करून त्यास वस्त्रें, अलंकार, सुवर्ण अर्पण केलें व त्यास दारापर्यंत पोचविलें. तों संध्याकाळचा समय होऊन सूर्य अस्तास जाऊं लागला. इतक्यांत अनेक यादववीर श्रीकृष्णाचें व बलरामाचें दर्शन घेण्याकरितां व वसुदेवास धन्यवाद देण्याकरितां तेथें आले. त्यांचा यथायोग्य आदर करून वसुदेवानें त्यांस उत्तम आसनावर बसाविलें. वसुदेवाचें अभिनंदन केल्यावर त्यांनीं कंसाच्या स्त्रियांचा विलाप श्रीकृष्णास सांगितला, तेव्हा श्रीकृष्णाम अत्यंत वाईट वाटलें. तो म्हणाला, “ यादवहो, रागाच्या आवंगांत मी कंसाचा वध केला व त्याच्या अनेक स्त्रियांस वैभव्यदुःखांत लोटले याजबद्दल मला फार वाईट वाटतें. स्त्रियांचा आर्त स्वर ऐकून कोणाचें हृदय कळवळत नाही ! विधवांच्या करुण विलापानें कृतांतसुद्धां शोकसागरांत पडतां ! मग आपणां सर्वास दुःख होत आहे यात नवल कोणतें ? पण कंस पापी व सज्जनांचा द्वेषी असल्यानें त्याचा वध करण्याचा निश्चय मी पूर्वीच केला होता. निर्दय व पापवृत्ति मनुष्याचा वध करणेंच श्रेयस्कार आहे. ज्याचा लोक धिक् शब्दानें अब्हेर करतात तो मेलाच आहे. दुष्कृत्यें करणें सोपें असल्यानें दुराचारी लोक जगतांत पुष्कळ निपजतात. यासाठीं कंसाच्या मरणानें त्याच्या अनन्विन कृत्यांचा उच्छेद झाला हें एका प्रकारें चांगलें झालें. यासाठीं कंसाच्या स्त्रियांचें सात्वत करी आणि मधुरेंतील लोकांचेही समाधान करा. ” असें बोलणें होत आहे तों कित्येक आणखी यादवांस बरोबर घेऊन उग्रसेन तेथें आला. लज्जेनें तोंड खाली घालून आलेल्या उग्रसेनास वसुदेवानें अत्यंत सत्कारानें मुख्य स्थानीं बसाविलें, तेव्हां तो श्रीकृष्णास म्हणाला,

“ कृष्णा, माझ्या पुत्रास पराक्रम करून तू यमलोकी पाठविलेंस यांत तूं स्वधर्म करून कीर्ति मिळविलीस. आपलें नांव पृथ्वीतलावर प्रथित केलेस. तुझे शत्रु तुला थरथर भिऊं लागले आहेत. यादवांची मजबूत पायावर तूं स्थापना केली आहेस. तुझ्या पक्षाकडील लोकांचीं मुखें अभिमानानें प्रफुल्लित झालीं आहेत. सामंतराजे आतां तुझ्याच भजनीं लागतील; द्विज तुझे स्तोत्र गातील; प्रजा तुझ्या आज्ञेनें वागतील. तर कृष्णा, कंसाचें हें राज्य तूं आपल्या ताब्यांत घे; हे गज, रथ, अश्व, पदाति यांनीं भरलेलें चतुरंग सैन्य आपल्या स्वाधीन करून घे. धन, धान्य, रत्नें, वस्त्रें सुवर्ण, दामदासी इत्यादि जीं राज्याची संपत्ति आहे ती मोजून व पाहून घेण्यास आपले अधिकारी पाठीव. आम्हां दीन झालेल्या लोकांचें एवढेच मागणें आहे कीं, तुझ्या कोपानलानें दग्ध झालेल्या या कंसाचें प्रेतकार्य करण्यास आम्हांस परवानगी दे. याचें और्ध्वदैहिक कृत्य आटोपलें म्हणजे मी, माझी बायको व माझ्या सुना यांस बरोबर घेऊन अरण्यांत जाऊन मृगांबरोबर आपला काळ कंठीन. मृताचें और्ध्वदैहिक करून बांधव त्याच्या ऋणांतून मुक्त होतात त्याप्रमाणें मला मुक्त होण्याची तूं परवानगी दे, एवढीच माझी आतां प्रार्थना आहे. ” हें भाषण ऐकून श्रीकृष्णास गहिंवर आला. तो उग्रसेनास हात जोडून म्हणाला, “ तात, आपण जें बोललांत तें या कालाला व आपल्या कुलाला उचित आहे. पण मी हें जें साहस केलें ते मला राज्य मिळावें या हेतूनें केलें नाहीं, हें आपण स्वचित्त समजा. स्वार्थ मला कधींच शिवला नाहीं, हें मी शपथपुरःसर सांगतो. आपण निश्चित असा; हा जो कंस आपल्या कर्मानें मरण पावला आहे, त्याचा प्रेतसंस्कार राजास साजेल अशाच रीतीनें आपण करूं. नराधिपा, स्वतःच्या कर्मदोषाने तुझ्या पुत्रास मरण आलें आहे. कालानेंच त्याचा अंत केला आहे. मी निमित्तमात्र झालों आहे. मला राज्याची इच्छा नाहीं, हें मी शपथपूर्वक पुन्हां पुन्हां सांगतो. यदुकुलाचा अग्रणी व प्रभु तूंच आहेस; स्वराज्यावर तूंच आपल्यास अभिषेक करून घेऊन आम्हां सर्वांचें व या नगरीचें पालन कर. माझे मन संतुष्ट करावयाचें असेल तर तुला तुझेच राज्य मी परत अर्पण करीत आहे त्याचा स्वीकार करून चिरकाल आम्हांवर राज्य कर. ” हें श्रीकृष्णाचें उदार वचन ऐकून उग्रसेनानें कांहीं

एक उत्तर केलें नाहीं, तेव्हां श्रीकृष्णानें लागलीच कंसाचा मुकुट आणवून उग्रसेनाच्या डोक्यावर आपल्या हातानें ठेविला. त्या वेळीं तेथें जमलेल्या सर्व यादव, भोज, वृष्णि, अंधक क्षत्रियांनीं श्रीकृष्णाचा व उग्रसेनाचा जय-जयकार केला. याप्रमाणें राज्याची व्यवस्था तात्काळ निरपेक्षपणें श्रीकृष्णानें लाविली, तेव्हां ती रात्र सर्वांना समाधानांत गेली. प्रातःकाळ होतांच कंसाच्या प्रेताची व्यवस्था राजास योग्य अशाच थाटानें श्रीकृष्णानें व सर्व यादवांनीं केली. सुवर्णशिबिकेंत त्याचें प्रेत ठेवून राजवैभवानिशीं यमुनेच्या उत्तर तीरावर त्यांनीं नेलें व तेथें चंदनकाष्ठांनीं ते प्रेत दहन केलें. नंतर सर्वांनीं दक्षिण तीरावर येऊन त्यास यथाशाम्न तिलांजली दिले व दहा दिवस हस्ति, अश्व, रथ, अलंकार, दासदासी, भूमि व कोट्यवधि सुवर्ण दान करून उग्रसेनानें कंसाचे और्ध्वदेहिक उत्तम रीतीनें शेवट्यास नेलें. त्याचप्रमाणें त्यानें मुनाम्याचाही अंत्यविधि यथाशाम्न व यथावैभव केला (हरिवंश, वि० अ० ३२, भाग० द० ४६).

याप्रमाणें कंसाचा अंत होऊन वृद्ध व नीतिमान् उग्रसेन राज्यावर बसला, तेव्हां त्याच्या अमलाखालीं मथुरा नगरी पुन्हां सुख पावूं लागली. जे जे यादव, भोज, वृष्णि, अंधक, कुलांतील क्षत्रिय परांगदा होऊन बाहेरदेशीं दिवस कंठीत होते ते सर्व परत येऊन त्यांचें सर्व धन, जहागीर, मानमरातब परत मिळून पुन्हां आनंदांत मथुरेंत राहूं लागले. यामुळे सर्व श्रेणी, व्यापारी लोकही पुन्हां भरभराटीस आले. वसुदेवानेंही श्रीकृष्णाचे व बलरामाचे जन्मापासून राहिलेले संस्कार कुलगुरु गर्गाकडून करविले. क्षत्रियांच्या उपनयनाचा अनतीत काल बावीस वर्षे असल्यानें त्यांच्या मुंजी यथाशाम्न व यथावैभव झाल्या. मुंजी झाल्यावर गुरुगृहीं वास करण्यासाठीं ते दोते वीर उज्जयिनीस सांदीपनी काश्य नांवाच्या प्रसिद्ध गुरुजवळ गेले. तेथें यथाविधि आपलें गोत्र गुरूस निवेदन करून त्यांचें शिष्यत्व संपादन केल्यावर गुरुगृहीं वेदविद्येचा व धनुर्विद्येचा त्यांनीं अभ्यास केला. त्यांची विलक्षण बुद्धिमत्ता पाहून सांदीपनी आश्चर्यचकित झाला व हे कोणी देवांशधारी पुरुष आहेत असें वाटून त्यानें त्यास आदरानें आपली सर्व विद्या दिली. केवळ चौसष्ट दिवसांतच त्यांनीं सर्व वेदांचें ग्रहण केलें आणि नंतर संग्रहसहित धनुर्वेद पठण केला. गुरुगृहीं असतां इतर सर्व शिष्यांप्रमाणें

रामकृष्णांनीं गुरुची सेवा करावी; त्याजकरितां गानातून लांकडे, समिधा, कुश इत्यादि आणून द्यावे; व सर्व प्रकारचीं शारीरिक मेहनतीची गुरुचीं कामे आनंदानें करावी. गाईचें दूध काढावे व गाई चरावयास न्याव्या, ते जरी आतां पूर्ण वैभवशाली राजपुत्र होते तरी त्याची निष्ठा व मेहनत पाहून गुरु त्यांजवर प्रसन्न झाले, त्यास व्रजात सर्व प्रकारची मेहनत करण्याची संवय होतीच, तेव्हा त्यास गुरुच्या घरचे कोणतेंही काम करण्यास हरकत पडलीच नाही. श्रीकृष्णाचे उज्जयिनीतील राहण्याचें ठिकाण व रानांतून लांकडे तोंडण्याचें ठिकाण भाविक लोक अव्याप उज्जयिनीत दाखविताना. मांदीपनीचा आश्रम उज्जयिनीस अंकापात नांवाच्या ठिकाणी असून तेथें हल्लीं अहल्यावाईने बांधलेलें श्रीकृष्णमंदिर आहे. असो; याप्रमाणें उज्जयिनीस महा माहिने राहून सर्व विद्या संपादन करून व गुरुची अनुज्ञा घेऊन रामकृष्ण मथुरेस परत आले तेव्हा सर्वास अत्यंत आनंद झाला. उपसेन स्वतः राजवैभवानिशी त्यास समोरा गेला व वाजनगाजत त्यास शहरांत आणिले. त्या दिवशीं शहरांत कोणीही मलिन वस्त्राचा किंवा दुर्मुखलेला मनुष्य दिसत नव्हता. वसुदेव-देवकीस महा माहिण्याचाही रामकृष्णांच्या वियोग दुःसह झाला होता, त्यास तर त्याच्या परत येण्यानें परमावधीचा आनंद झाला. बळरामाची माता रांडीगी कसाब्या वधानंतर लागलीच व्रजाहून मथुरेस आली होती हे निराळे सांगणे नकोच. तिलाही अतिशय आनंद झाला. पुढील दिवस रामकृष्णाचें भुवदर्शन अनरलेल्या पौरजनांनाही अतिशय आनंद झाला. या पराकर्मा वरिचा पराक्रम, अनुविद्या ग्रहण केल्याने द्विगुणित होऊन मथुरेचें बल द्विगुणित झाले असें सर्व लोकांस दाटून त्याचें बाहू रफुरण पावूं लागले (हरिवंश, वि० अ० ३३. भाग० अ० ४.)

गुरुगृही संपादन केलेली रामकृष्णाची अनुविद्या व मथुरेंतील लोकांचें बाहुस्फुरण लवकरच कसोटीस लागलें. मथुरेंतील सर्व लोकांची रामकृष्णावर अत्यंत प्रीति जडली हे सांगणे नकोच. दोघी स्त्रियांच्या हृदयांत मात्र जो त्याजविषयी द्वेषाग्नि पेटला होता तो शमला नाही. तो हा वेळपर्यंत धुमसतच राहून शेवटीं पुन्हां प्रज्वलित झाला. जरासंधाच्या दोन मुली अस्ति व प्राप्ति कंसाच्या पट्टस्त्रिया होत्या हें पूर्वी सांगितलेंच आहे, त्यांस

श्रीकृष्णाचें वैभव सहन झालें नाहीं. आपल्या पतीस यानें ठार मारून आपणांस दुःखसमुद्रांत लोटलें हें त्या कधी विसरल्या नाहींत. एक वर्ष-पर्यंत त्या कशावशा मथुरेत राहिल्या, पण यानंतर त्या राजगृहीं आपल्या बापाकडे गेल्या व त्याचा क्रोधाग्नि त्यांनी आपल्या आर्त विलापानी व सतत चाललेल्या निःश्वासांनी प्रदीप्त केला. जरासंधासही श्रीकृष्णाच्या कृत्याचा अत्यंत राग आला होता, पण उग्रसेनासच त्यानें राज्यावर बसविल्यानें त्यानें हा वेळपावेतो कांहीं हालचाल केली नव्हती. श्रीकृष्णाचें मथुरेत फारच स्तोम माजलें आहे, उग्रसेन सुद्धा त्याच्या भजनी आहे हें आपल्या मुलीकडून ऐकून जरासंधानें आपल्या सैन्यानिशीं कंसाचा सूड उगविण्यासाठी मथुरेवर चाल केली. जरासंध या वेळेस सर्व हिंदुस्थानच्या सार्वभौम-यदास पोचला होता. सर्व राजांनी त्याचें वर्चस्व कबूल केलें होते. याशिवाय अनेक राजे त्याचे चाहाते व दोस्त होते. त्या आपल्या मित्र राजांस बरोबर घेऊन जरासंधानें मथुरेस वेढा दिला. करुण देशाचा राजा दंतवक्र, चेदि देशाचा शिशुपाल, विदर्भाचा भीष्मक व त्याचा पुत्र धनुर्धर श्रेष्ठ रुक्मी, तसेंच काशी, विदेह, मद्र, त्रिगर्न, शाल्व, दरद इत्यादि देशांचे राजे काश्मोरेश्वर गोनर्द, सौवीर देशाचा शैब्य वगैरे राजांना त्याने आपल्या मदतीस बोलाविलें व शूरसेनांत गवत, धान्य व लांकडे यांचा मुबलक पुरवठा असल्यानें त्यांच्या प्रचंड सैन्यास मथुरेस वेढा देण्यास कांहींच अडचण पडली नाहीं. लाखों सैन्य मथुरेभोंवती पसरलें आहे, हजारों हत्ती व रथ मथुरेभोंवती जमले आहेत, शुभ्र छत्र वर धरलेले शेंकडों राजे शहराभोंवती सैन्य लावीत आहेत हें पाहून मथुरेतील यादव, भोज, वृष्णि, अंधक इत्यादि क्षत्रिय वीर घाबरले नाहींत. श्रीकृष्ण व बळराम या दोन पराक्रमी सेनापतींच्या आधिपत्याखाली त्यांनी मथुरेच्या रक्षणाचें काम जोरानें व सावधपणानें चालविलें. शहराभोंवती मजबूत कोट असल्यानें व त्याजबाहेर रुद व खोल खंदक असल्यानें शहर सुरक्षित होतें. शहरांत अन्नाचा पुरवठा चांगला होता. हजारों वीर दरवाज्यांचें व तटांचें रक्षण करण्यास सज्ज होते. याप्रमाणे दोन्ही सैन्ये समोरासमोरा हाऊन एकमेकांशीं लढूं लागली, तेव्हां भयंकर रणकंदन सुरू झालें. शत्रूकडील वीर खंदक ओलांडून दरवाज्यावर व कोटावर चढूं लागले व त्यांचा प्रतिकार यादववीर करूं लागले. ठिकठिकाणीं खंदक

भरून काढण्याचा वेढा घालणाऱ्यांनी सपाटा चालविला. कित्येक जागी कोट पाडून टाकण्याचाही त्यांनी प्रयत्न चालविला. मधून मधून निवडक यादववीर दरवाजातून बाहेर पडून शत्रुसैन्यावर तुटून पडत. याप्रमाणे, सत्तावीस दिवसपर्यंत ते युद्ध अव्याहृत चालले. बळरामाच्या प्रमुखत्वाखाली अष्टाविसाव्या दिवशी शिनी, अनाधृष्टि, बभ्रु, वगैरे यादववीर अर्धे सैन्य घेऊन दक्षिण दरवाजाबाहेर निघून मगधसैन्यावर तुटून पडले. तेथे स्वतः जरामंध, चेदिपाति, शाल्व, शन्य व आणखी कित्येक उत्तरेकडील गूर राजे होते. त्यांची व यादवांची भयंकर लढाई झाली. जरासंधाजवळ हंस व डिंभक नांवाचे दोन अत्यंत बलाढ्य मल्ल होते, त्यांपैकी डिंभकाची व खास बळरामाचीच लढाई लागली. दोघेही विरथ होऊन बाहुयुद्ध करू लागले, तेव्हा रामाने डिंभकास उचलून धाडदिशी खाली हापटले, त्याबरोबर तो मृतप्राय होऊन निश्चेष्ट पडला. ही बातमी हंसाला समजतांच त्याने यमुनेत उडी टाकून प्राण दिला. त्याचा कधीही पराभव व्हावयाचा नाही, जो केवळ अवध्य होता, त्या डिंभकाचा रामाने प्राण घेतला हे पाहून हंसाने दुःखाने व संतापाने आत्महत्या केली. डिंभक शुद्धीवर आला तेव्हा हंसाने आत्महत्या केली हे ऐकून त्यानेही यमुनेत उडी टाकून आत्महत्या केली. याप्रमाणे जरासंधाचे दोन्ही हात गळून पडले, तेव्हा जरासंधाचा जोर कमी झाला. इकडे श्रीकृष्णाच्या आधिपत्याखाली बाकीचे अर्धे सैन्य पश्चिम दरवाजाने बाहेर पडले होते त्याबरोबर अवगाह, कंक, पृथु, शतद्युम्न इत्यादि यादववीर होते व तेथे भीष्मक, रुक्मी, देवक इत्यादि प्राच्य व दक्षिणात्य राजे उलट पक्षाकडे होते, त्यांचे व यादवांचे न भूतो न भविष्यति युद्ध झाले. रक्ताच्या नद्या वाहिल्या. श्रीकृष्णाने आपल्या नवीन संपादन केलेल्या धनुर्विद्येने विलक्षण पराक्रम करून रुक्मीस व इतरांस पळावयास लावले. याप्रमाणे दोन्ही दिशांच्या राजांचा पराभव करून यादववीर सिंहनाद करीत मथुरेत परत आले. त्या रात्री जयाची आशा सोडून जरासंधाने वेढा उठविला व तो आपल्या देशाकडे परत फिरला. इतर राजेही आपआपल्या सैन्यानिशी स्वदेशाकडे चालते झाले, यादवांचे सैन्य थोडे असल्यामुळे त्यांनी त्याचा पाठलाग केला नाही. अष्टावीस दिवस युद्ध चालून मथुरा मुक्त झाली तरी आपल्यास यश आले असे समजून यादव गाफिल झाले नाहीत. कारण

जरासंध आपल्यावर पुन्हा चाल करून येईल असे त्यास पक्के माहीत होतें. त्यानीं पडलेल्या कोटाची व खंदकाची दुरुस्ती चालविली व शहरांत धान्यसामग्री व शस्त्रास्त्रे याचा पुरवठा करण्याचा सपाटा लाविला (हरिवंश, वि० ३६).

जरासंधाचा पराभव होऊन तो राजगृहास परत गेला, पण यादवानीं कल्पना केल्याप्रमाणे तो थोड्याच दिवसांत अधिक तयारी करून मथुरेवर पुन्हां चालून आला. या वेळीं मात्र मथुरेतील लोक व यादव वाचरून गेले. जरासंधाजवळ अगणित सैन्य असून त्याजला अनेक राजे अनुकूल होते. यादवाची संख्या थोडी असून त्यास कोणाचेंही माहाय्य नव्हतें. पुढें काय करावें याचा विचार करण्यासाठीं सर्व क्षत्रिय जमा झाले, तेव्हा विकट्ट नावाचा एक वृद्ध व श्रेष्ठ यादवसरदार म्हणाला, “ कृष्णा, राजकारणाचा व बलाबलाचा विचार करून मला काय वाटते तें मी स्पष्ट बोलतो. मथुरा नगरीची मागील वेळ्यात फाम्ब्र गवरावी झाली आहे. तिची तटबंदी अद्याप दुरुस्त झाली नाही. भोवतालच्या खंदकांतलि पाणीही अद्याप साफ झालें नाही शिवाय दृग्दूर आणखी तटबंदी उभारणे जरूर आहे. शहरांत धान्य-सामग्री व जळण याचा अद्याप पुरवठा पुरवठा झालेला नाही; शेंकडों क्षत्रियवीर मागच्या रणान्त पडल्यामुळे आपले मनुष्यमामर्त्यही कमी झाले आहे; लोकानां अद्याप त्राण आला नाही. अशा स्थितीत शत्रूम सामना न देता बाहेर पाय काढावा असं मला वाटते. मथुरा पुन्हा वेळ्यांत मापडली तर यादवानीं आरमान्त दुर्ही करून आमचा सर्वस्व नाश केला असेंच लोक म्हणतील. तुझ्या पराक्रमावर व सेनानायकत्वावर भाक्षा पूर्ण भरोसा आहे. तथापि या वेळीं मी अशी मला देता की. जरासंधाचा राग तुझ्यावर आहे तर काही दिवस तूं येथून दक्षिणेकडे जा. दक्षिणेकडे यादवाची चार राज्ये आहेत, त्याच्या आश्रयाने तूं काही दिवस कालक्षेप कर. यदूला नाग-कन्यापासून चार पुत्र झाले होते, त्यांचीं नावं मुचुकुद, पद्मवर्ण, मारम व हरित अशीं होती. या चौघानीं विश्वाद्रीच्या दक्षिणेस चार राज्ये स्थापन केली. मुचुकुदानें ऋशवान् पर्वताच्या आश्रयाने नर्मदातीरावर माहिष्मती व पुरिका अशीं दोन शहरे स्थापन केली. पद्मवर्णाने सत्याद्रीच्या पठारावर वेणा नदीच्या काठीं करवीर नावाचें नगर बांधून तेथें आपले राज्य स्थापिलें. त्यास पद्मावत असें म्हणतात. सारसानें क्रौंचपूर नावाचें शहर

त्याच्याही दक्षिणेस वनांत स्थापन केलें. त्या नगराभोंवतालचा प्रदेश तांबड्या मातीचा असून सुपीक आहे; त्याच्या देशास वनवासी असें म्हणतात. हरितानें अगदीं समुद्रकिनाऱ्यावर आपलें राज्य स्थापन केलें. तेथील कोळी समुद्रांत बुड्या मारण्यांत कुशल आहेत व ते समुद्रांतून मोती, शंख, प्रवाळ इत्यादि रत्ने काढतात. तेथील व्यापारी दूर दूरदेशीं या रत्नांचा व्यापार करून हरितास संपत्ति आणून देतात. हरिताच्या देशास रत्नद्वीप असें म्हणतात. असो; तर ही चार यादवराज्ये दक्षिणेंत नांदत आहेत तिकडे जाऊन तूं कांहीं दिवस रहा. मथुरेंतून तूं निघून गेलास म्हणजे जरासंध मथुरेवर येणार नाही असें मला खात्रीनें वाटतें. हें माझे प्रांजल मत ऐकून तुला उचित वाटेल तें कर. ” राजकारणांत कुशल असलेल्या त्रिकटूचें हें भाषण वसुदेवाला मान्य झालें, व त्या महात्म्यानें पुत्रलोभास न गुंततां श्रीकृष्णास हीच सल्ला दिली. तेव्हां श्रीकृष्णानें उत्तर केलें, “ ज्याअर्थी जरासंधाचा मी अपराध केला आहे त्याअर्थी माझ्याकरितां या मथुरा नगरीवर अनर्थ आणणें हें मलाही पसंत नाही. माझ्या अपराधाचें प्रायश्चित्त भोगण्यास मी तयार आहे. जो मनुष्य आपल्या चुकीसाठीं दुसऱ्यास दुःख भोगावयास लावतो त्याच्या स्वार्थीपणाची कमाल आहे. मी याच क्षणीं आर्य रामासह मथुरेंतून निघून दक्षिणेकडे जातों. बलिष्ठासमोरून अशक्तानें पाय काढण्यांत कोणताही दोष नाही. सामर्थ्य येईल त्या वेळेस लढावें ही राजनीति आहे. तुमच्यावरचा अनर्थ टाळण्यास जरी मी शक्तिमान् आहे, तरी अशक्ताप्रमाणें या वेळीं दक्षिणेकडे जातों. करवीर, क्रौंचपूर वगैरे शहरे व सखाद्वीची उंचउंच रम्य शिखरे पाहून आमचें तिकडेही मन रमेल. ” याप्रमाणें जबाब देऊन श्रीकृष्णाने व बळरामानें एक क्षणाचा विलंब न लावतां दक्षिणापथाचा रस्ता धरला; व ते नाना देश व रम्य स्थले पहात पहात दक्षिणेंतील करवीर शहराजवळ पोचले (हरिवंश, वि० भा० ३७-३८-३९).

वेणानदीच्या काठी एका मोठ्या विस्तीर्ण वटवृक्षाच्या छायेत बसलेला एक अत्यंत, तेजःपुंज ऋषि त्याच्या दृष्टीस पडला. त्याच्या मस्तकावर अटाभार असून त्याच्या खांद्यावर परशु पडला होता. त्याचें शरीर स्वच्छ गोरे असून त्याच्या तोंडावर अमीसारखें तेज चमकत होतें. त्रिकाळ स्नान
५ श्री.च.

करून अग्नीचें त्रिकाळ हवन करीत असल्यानें त्याचें अंग ओलसर व प्रज्वलित होतें. त्याजवळ एक पांढरी सुंदर धेनु असून तिची ओटी दुधानें भरलेली दिसत होती. क्षत्रियाचा अनेक वेळा अन्त करणारा प्रत्यक्ष परशुरामच हा असावा असा तर्क करून त्या दोघां वीरांनीं त्याजवळ जाऊन त्याच्या पायांवर मस्तक ठेविलें व तें त्यांच्या समोर हात जोडून बसले. नंतर श्रीकृष्ण म्हणाला, “ महाराज, आपल्या पित्याचा महान् अपराध करणाऱ्या सहस्रार्जुनाच्या हजार बाहूंचे अरण्य आपल्या परशूनें तोडणारे परशुराम आपण आहां असें मला खचित वाटतें. आपणच ह्या सत्याद्रीपासून समुद्रास बाणानें मार्गें हटवून जेथे वाण पडला तेथें पांचशें धनुष्ये (चार हातांचें) लांब व अडीचशें धनुष्ये रुंद असें शूर्पारक नगर स्थापन केले. आपणच पृथ्वीवरील क्षत्रियांस एकवीस वेळां मारून रक्ताचे पाट वाहविले, त्यामुळें ही पृथ्वी अद्याप ओली व लाल दिसत आहे ! असो. आपण आम्हांस या संकटाचे वेळीं कृपा करून सल्ला द्याल तर आमच्यावर उपकार होतील. ” असें म्हणून श्रीकृष्णानें त्यास आपली सर्व हकीकत सांगितली. व जरासंध आपला पाठलाग करील तेव्हा त्याजपासून आपलें कसें संरक्षण करावें याजबद्दल सल्ला विचारिली. परशुरामानें उत्तर केलें, “ मी तुम्हांस भेटण्यासाठींच येथें बसलों आहे. तुम्ही कोण आहां हें मी जाणतो. या करवीरास तुमचाच यदुवंशीय शृगाल नांवाचा राजा राज्य करीत आहे, पण तो दुष्ट आहे. त्यानें आपल्या भाऊवंदांस, पुत्रांस व प्रजेला त्राहि त्राहि करून सोडलें आहे. तो अत्यंत गर्विष्ठ, मत्सरी व संयमरहित आहे. तर तुम्ही या करवीर नगरीत राहूं नका. आपण आतांच आपल्या बाहूंनीं ही वेणा नदी पोहून जाऊन पलीकडे या देशाच्या शिवेवर यज्ञगिरी नांवाचें सत्याद्रीचें शिखर आहे तेथें आज रात्री राहूं. तेथून उद्यां पुढें जाऊन खट्वांरा नदीचा धबधबा पाहूं. ती नदी उंच पर्वतावरून तेथें पडत असून मोठमोठ्या काळ्या कसोटीच्या शिळा तिच्या प्रवाहांत पडल्या आहेत. तेथें ग्वाली एक तपोवनही आहे. तेथें दुपारची विश्रांति घेऊन आपण पुढें जाऊं. पुढच्या पर्वतावर मानार्ह असूनही मानाची इच्छा न करणारे अनेक तपस्वी ब्राह्मण आहेत. त्यांचें दर्शन घेऊन आपण पुढें जाऊं. पुढें आपल्यास क्राँचपूर लवकरच लागेल. तेथें यदुवंशीय राजा राज्य

करीत आहे, आणि तो चांगला आहे. त्याच्या आश्रयाने तुम्ही गोमंत-
पर्वतावर रहा. हा पर्वत फारच उंच असून फलपुष्पांनी भरलेला आहे.
जरासंध जरी तेथे आला तरी त्याच्या सैन्याचे तेथे काही चालणार नाही.
कारण त्यास डोंगरांत कसे युद्ध करावे हे माहीत नाही. तुम्हांस त्याच्या
सैन्याचा फडशा करण्यासही तेथे सुलभ पडेल. तर उठा, आपण ह्या होम-
धेनूचे अमृततुल्य दूध पिऊन गोमंतपर्वतास जाऊं ” असे म्हणून जाम-
दग्न्याने त्या गाईचे दूध काढून त्या दोघांस प्यावयास दिले व आपणही
प्राशन केले. त्या दुधाने त्या दोघांस एकदम हुपारी आली व त्यांचे बल
वाढून ते तिघेही वर वर्णन केलेल्या रस्त्याने मार्गस्थ झाले. मत्त हत्ती-
प्रमाणे वेगाने व दर्पाने जात जात दुसरे दिवशी सायंकाळी ते गोमन्ता-
चलावर पोचले. गोमंताची शोभा पाहून रामकृष्णांस फारच आनंद
झाला. त्यांची उंच शृंगे गगनास पोचली होती. त्याजवर पनस, आम्रा-
तक, आम्र, अगरु, चंदन, एला, तमाल इत्यादि मोठमोठ्या वृक्षांची वने-
च्या वने लागली होती. चारी बाजूंना मोठमोठ्या दऱ्या व अरण्ये असून
त्याच्या शिखरावर शुभ्रवर्णाचे मेष बसले होते. नीलमण्यांच्या राशीच्या
राशी व धातुरस त्या पर्वताच्या कड्यांमधून दिसत होते. मोठमोठे जलैष
पर्वतावरून पडत असतांना त्यांचा धो धो ध्वनि ऐकू येत होता. त्यांतच
मयूराचे टाहो व हत्तीचे चीत्कार ऐकू येत. ठिकठिकाणी खोलगटांत जला-
शय भरले असून त्यांत कमले फुलली होती. त्या भोंवतालच्या जमिनीवरही
स्थलकमले फुललेली होती. ठिकठिकाणी मोठमोठे काळेभोर कडे तुटलेले
असून त्यांची फारच भयानक शोभा दिसत होती. चोहीकडे पक्षांचे मुस्वर
शब्द व रानकिड्यांचे कर्कश आवाज ऐकू येत होते; व त्यांचा प्रतिध्वनि
समोरच्या तुटलेल्या कड्यांवरून उमटत होता. त्या पर्वतावर मनुष्याचा
बिलकुल संचार नसून सिद्ध, चारण, गंधर्व हे मात्र व्याघ्रांच्या रूपाने त्याज-
वर आनंदाने फिरत होते. त्या पर्वतास इंद्राच्या वज्राचा म्हणजे अशनीचा
आघात माहीत नव्हता किंवा वणवा किंवा झंझावात यांचाही त्याला स्पर्श
झाला नव्हता. यामुळे गर्द अरण्ये असलेल्या चढत्या भूमिभागांनी त्यास
फारच शोभा आली होती. जसा सुंदर स्त्रियांनी वेष्टिलेला पति शोभतो
त्याप्रमाणे तो दऱ्या, गुहा, नद्या, वनराजि यांनी वेष्टिला असून शोभिंवत

दिसत होता. त्याचा पायथा फार खोल व विस्तीर्ण असून त्याची शिखरें आकाशांत उंच गेली होती, यामुळे जणू काय पृथ्वी व अंतरिक्ष या दोहों-मध्ये तो पर्वत बुडी मारून बसला आहे असे वाटत होते. याप्रमाणे त्या पर्वताचे रम्य व भविष्य स्वरूप पाहून रामकृष्णास फारच आनंद झाला व हे ठिकाण आपल्या निवांत राहण्यास उत्तम आहे असे वाटून त्यांनी परशुरामाचे आभार मानले. नंतर त्यांनी गिरिशिखरावर आपल्यास रहावयास एक आश्रमरूपी झोपडे बांधले व त्यांत ते सुखाने राहू लागले. तेव्हा जामदग्न्यही त्यांस आशीर्वाद देऊन शूर्पारक नगराकडे निघून गेला (हरिवंश, अ० ३९-४०).

परशुराम निघून गेल्यावर रामकृष्ण गोमंताच्या शिखरावर नानातऱ्हेचीं रूपे घेऊन आनंदाने फिरू लागले. त्यांचा वर्ण अनुक्रमे गौरा व काळा असून ते काळे व पिवळे वस्त्र नेसत. गळ्यांत वनांतील पुष्पांच्या माळा घालीत. डोंगरांतील धातुरांनी ते आपली शरीरे निरनिराळ्या रंगांनी रंगवीत. याप्रमाणे नानारूपे धारण करून ते तरुण वीर रम्य स्थले पहात हिंडत व पर्वताच्या उंच शिखरांवरून चंद्राचे व ग्रहांचे अस्तोदय पहात. थोड्या दिवसांतच त्यांस वेगाने चालणाऱ्या रथांचे ध्वजाग्र दुरून दिसू लागले. भाक्ति केल्याप्रमाणे जरासंध मथुरेवरची चाल सोडून दक्षिणेकडे श्रीकृष्णाचा पाठलाग करीत गोमंत पर्वतापाशी येऊन पोचला, तेव्हा पृथ्वीवरून आकाशांत दिसणाऱ्या हंसांच्या पंक्तीप्रमाणे गोमंतावरून पृथ्वीवर राजांच्या शुभ्र छात्रांच्या पंक्ति दिसू लागल्या. पृथ्वीवरून आकाशांत जसे काळे, बीज चमकावणारे मेघ दिसतात, त्याप्रमाणे गोमंतावरून सोन्याच्या अलंकारांनी शृंगारलेल्या काळ्या कुळकुळीत हत्तींच्या रांगा दिसू लागल्या. हजारों घोडे पक्ष्यांच्या थव्याप्रमाणे उड्या मारीत गोमंताकडे चाल करून येत आहेत असे दिसले. पायदळ सैन्य असंख्य असल्याने टोळधाडीप्रमाणे पुढे येत होते व शिपायांच्या ढाला पंखांप्रमाणे दिसत होत्या; आणि त्यांचा कुजबुजाट अगाणित टोळ्यांच्या गोंगाटाप्रमाणे वर ऐकू येत होता. काही वेळाने ते प्रचंड सैन्य पसरावयास लागून, रथांचे घडघडाट, हत्तींचे चीत्कार, घोड्यांचे खिंकाळ व पायदळ सैनिकांचे सिंहनाद यांनी द्राही दिशा भरून गेल्या. रात्र पडली तेव्हा चोहोंकडे लोक आगट्या पेटवून आपआपले स्वयंपाक करू

लागले, तेव्हां पृथ्वीवरून जसें निरभ्र आकाश लाखों चांदण्यांनीं व्याप्त झालेलें दिसतें, त्याप्रमाणें गोमंतावरून पृथ्वीवर पसरलेल्या काळोखांत चांदण्या चमकत आहेत कीं काय असें भासूं लागलें. असो. दुसरे दिवशीं सर्व राजांनीं मिळून गोमंत पर्वतावर कसा हल्ला करावा याचा विचार सुरू केला (हरिवंश, अ० ४०-४१).

ज्याप्रमाणें शहरावर चारी बाजूंनीं हल्ला करतात त्याप्रमाणें निरनिराळ्या चार टोळ्यांनीं चारी बाजूंनीं पर्वतावर चढत जाऊन रामकृष्णांस मध्यें घरावें व मारून टाकावें असा जरासंधानें अभिप्राय दिला, पण शिशुपालानें ही सल्ला पसंत केली नाहीं. तो म्हणाला, “ आले हे क्षत्रिय मैदानांत रथांत बसून बाणांनीं युद्ध करणारे असल्यानें सुकुमार आहेत. त्यांस पर्वत चढण्याची संवय नाहीं. कांट्यांतून, दगडांतून, झाडांतून, धांवत्या ओढ्यांतून वर चढणें याच्या हातून होणार नाहीं. शिवाय रामकृष्णांस वरून खालीं धोंडे लोटण्यास किंवा बाण मारण्यास फारच सोपें जाईल. तर मला असें वाटतें कीं, वाळलेलें गवत व लांकडे या डोंगराभोंवतीं पसरून त्यास आग लावून द्यावी म्हणजे हा सर्व डोंगरच पेटेल, आणि कृष्ण व बळराम होरपळून जातील; नाहीं तर उड्या टाकीत मैदानांत येतील. ” ही शिशुपालाची सल्ला सर्वास पसंत पडली. मग त्या अगणित सैन्यानें गवत, लांकडे, शेंण्या जमा करून पर्वताच्या भोंवतीं पसरल्या व त्यांस आग लावून दिली. त्या आगीमुळें डोंगरावरील अरण्यानें पेट घेतला, व वायूच्या सहाय्याने ती आग थोड्या वेळानें पसरून तो सर्व डोंगर चारी बाजूंनीं जळूं लागला. तेव्हां चोहोंकडे भयंकर कल्लोळ झाला. जागोजागी धुराचे काळे लोट आकाशांत जाऊं लागले. दिवसा, विशेषतः रात्री, धुरामागून ज्वाळा उठून दाही दिशा दीप्त दिसूं लागल्या. मोठमोठ्या शिळांचे तुकड चारी बाजूंनीं उत्कांप्रमाणें उडूं लागले. अग्नीच्या प्रखर तापानें डोंगरांतील धातुसुद्धा पातळ होऊन त्यांचे रस वाहूं लागले. मोठमोठ्या झाडाचे धगधगति निखारे खालीं पडूं लागले. शरीर अर्धे जळल्यामुळें वेदनेनें फूत्कार टाकणारे, भयंकर फणा टोकारलेले व क्रोधानें लाल डोळे झालेले सर्प इकडेतिकडे उड्या मारूं लागले. सिंह, वाघ, लाडगे व्रस्त होऊन आपल्या गुहांतून बाहेर निघून जळत्या आगींतून बाहेर पडण्याच्या हेतूनें लांबलांब उड्या मारतांना दिसूं लागले.

पण ते शेवटीं डोकीं हापटून मरतांना त्यांच्या भयंकर गर्जना ऐकूं येऊं लागल्या. हरिण, ससे इत्यादि लहान श्रापदे सैरावैरा धांवूनही जळून मरूं लागलीं. राख व निखारे यांच्या योगानें पिंगट झालेली हवा आकाशात वर जाऊं लागली व पक्षी त्या हवेंत सांपडून गुदमरून प्रेतवत् खालीं अग्नींत पडूं लागले. याप्रमाणें तो पर्वत दोन दिवस जळत होता, तेव्हां त्याच्या तापानें पायथ्याभोंवतीं पसरलेले सैन्यसुद्धां अर्धा कोस मार्गे हटलें. आपल्याकरितां त्या पर्वतावरील वृक्षांची व प्राण्यांची अशी राखरांगोळी झालेली पाहून रामकृष्णांस अतिशय कोप आला व ते आपलीं आयुधें घेऊन पर्वतावरून उडी टाकून खालीं जरासंधाचें सैन्य पसरलें होतें त्याज-
वर धसरले. युद्धास योग्य जागा पाहून तेथें दोघांनीं मार्गे पर्वताचा आश्रय घेऊन आपलीं धनुर्विद्या प्रकट केली व हजारों रथी, घोडे, हत्ती व पायदळ बाणांनीं ठार मारले. श्रीविष्णूचेच दोन अर्ध असल्यानें राम व कृष्ण युद्धांत अजेय होते. त्यांनीं आपल्या धनुष्यबाणांनीं शत्रुसैन्यास पळावयास लावलें. मग दोघांनीं आपलीं आवडतीं शस्त्रें हल व चक्र घेतलीं. हलानें रथ किंवा हत्ती ओढावा आणि मुसळाच्या तडाक्यानें जमीनदोस्त करावा, याप्रमाणें बलरामानें कंदन चालवले. श्रीकृष्णाने आपलें चक्र फेंकावें, तें कित्येकांचीं शिरें तोडून पुन्हां हातांत यावें व त्यानें तें पुन्हा फेंकावें. या-
प्रमाणें त्या दोघां वीरांनीं कंदन चालविलें, तेव्हां जरासंधाच्या सैन्याची दुर्दशा झाली. साठ साठ वर्षांचे हत्ती मांठमांठ्यानें ओरडत रणांगणावर पडले. शेंकडों रथांचा चुराडा होऊन किंवा एकेक चाक मोडून रणाच्या मैदानावर अस्ताव्यस्त पडलें. हजारों घोडे व माणसें मरून पडल्यानें रण-
भूमीवर रक्तमांसाचा चिखल झाला. याप्रमाणें तें रणमैदान यमधर्माच्या विहारभुवनाप्रमाणें भयंकर दिसूं लागलें. शेवटीं जरासंध पराभव पावून परतला. त्याचें व इतर राजांचें हतशेष सैन्य तेथून निघून गेलें. श्रीकृष्ण व बलराम यांनीं त्याचा पाठलाग केला नाही. ते तेथून निघून क्रौंच-
पुरास आले. तेथें शिशुपालाचा बाप चेदिपति दमघोषास व क्रौंचपुराचा राजा यांनीं त्यांच्या अद्वितीय पराक्रमाची तारीफ केली. दमघोषास श्रीकृष्णाची सख्खी आत्मा दिली होती; तो संबंध मनांत आणून त्यानें जरासंधाची साथ या वेळीं सोडली. नंतर त्या दोघां राजांनीं रामकृष्णांस उत्तम रथ देऊन

व कांहीं सैन्य बरोबर देऊन त्यांची मथुरेश जाण्यासाठी उत्तरेकडे रवानगी केली (हरिवंश, अ० ४२-४३).

“ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् । हतान्येकेन रामेण मानुषेण पदातिना । ! ” जनस्थानांत एकट्या रामचंद्राने चौदा हजार राक्षस पार्या लढून मारले, त्याप्रमाणे गोमंताजवळ त्या दोघा वीरांनी जरासंधाच्या लक्षावधि सैन्याचा पराभव पार्या केला. तेव्हां त्यांची मलाविद्येत आजवर जशी ख्याती होती तशीच यापुढे धनुर्विद्येतही ख्याती झाली. यापुढे धनुर्धरश्रेष्ठ असेच त्यांस लोक म्हणू लागले. या त्यांच्या विलक्षण पराक्रमाने शृगाल राजाची मात्र खात्री झाली नाही. त्या दुर्वृत्त व गर्वाने फुगलेल्या राजाने रामकृष्ण करवीरावरून जाऊं लागले तेव्हां त्यास प्रतिबंध केला. सावित्र व्रत करून सूर्यापामून मिळविलेल्या एका दिव्य रथात बसून तो एकटाच शहराबाहेर पडला आणि श्रीकृष्णास द्वंद्वयुद्धास आव्हान करून म्हणाला, “ कृष्णा, जे अनेक राजे तूं गोमंताजवळ जिंकलेस त्यांत कोणी खरा शूर नव्हता किंवा खरा नायकही नव्हता, यामुळे तुला आयता जय मिळाला. आतां माझ्याशीं गांठ आहे. मी एकटाच तुझ्याशीं धर्मयुद्ध करून तुला यमसदनास पाठवितों. ” असें बोलून त्यानें श्रीकृष्णाशीं द्वैतयुद्ध सुरू केलें व त्यावर बाणांचा वर्षाव केला. श्रीकृष्णाने हांसतच त्याच्या अनेक बाणांना आपल्या बाणांनीं तोडून टाकिलें. शेवटीं त्यानें आरलें अमोघ सुदर्शनचक्र त्याजवर फेंकलें तेव्हां तें चक्र त्याची छाती फोडून बाहेर निघून पुन्हां श्रीकृष्णाच्या हातांत आलें ! याप्रमाणें शृगाल राजा आपल्या गर्वाने पतंग जसा अर्मांत उडी टाकून भरतो त्याप्रमाणें श्रीकृष्णाशीं विनाकारण युद्ध करून मरण पावला. तेव्हां त्याच्या स्त्रिया व पद्मावती पट्टराणी त्याच्या लहान मुलास पुढें करून श्रीकृष्णास शरण आल्या. श्रीकृष्णानें त्यांचें सांत्वन करून त्या मुलास तात्काळ सचिवांकरवीं पुरोहिताकडून राज्याभिषेक करवून करवीराच्या गादीवर बसविलें आणि शृगालाचा दिव्य रथ घेऊन ते दोघे बंधु त्याच दिवशीं तेंथून पुढें चालते झाले (हरिवंश, अ० ४४).

पांच दिवस रस्ता चालून व एक दिवस चोदिपति दमघोष याच्या राजधानीत राहून श्रीकृष्ण व बलराम मथुरेजवळ पोचले, तेव्हां मथुरेतलि लोकांस पराकाष्ठेचा आनंद झाला. सर्व शत्रु जिंकून व सर्व धनुर्धरांत श्रेष्ठ

पदवी मिळवून ते दोघे वीर आपल्या शहरी परत आले, तेव्हा यादवांस व सर्व शहरवासी लोकांस सहजच अत्यंत अभिमान वाटला. सुंदर पताका लावून त्यांनी सर्व शहर शृंगारलें व उत्तम उत्तम पोषाख करून उग्रसेनासह ते रामकृष्णांस सामोरे आले. आकाशांतील पक्षी सुस्वर शब्द काढूं लागले. गाई, घोडे व हत्ती आनंदाचे हंवार, हेरा व चीत्कार करूं लागले. स्त्रिया सुस्वर स्वरांत गाणी म्हणूं लागल्या. आकाश निरभ्र होऊन वायु मंद व कल्याणकारक वाहूं लागला. सारांश, सर्व तऱ्हेने शुभसूचक मुहूर्तावर श्रीकृष्ण व बलराम यांनी मथुरेत प्रवेश केला, त्या वेळेस रस्त्यांत जमलेल्या हजारों लोकांनी जयघोष केला. त्यांच्या मागून यादववीर आपापल्या ऐश्वर्यानिशी चालत होते. याप्रमाणें जातां जातां ते दोघे वीर वसुदेवाच्या वाढ्यापाशी आले. तेथे त्यांचें मंगलयुक्त स्वागत होऊन ते घरांत शिरले व त्यांनी आपल्या मातापितरांच्या पायांवर मस्तक ठेविलें. याप्रमाणें श्रीकृष्णाचा मथुरेस पुन्हां परत येण्याचा उत्सव आद्वितीय थाटानें होऊन सर्व लोक आनंदित झाले व सर्व शहर तेव्हांपासून निर्भय होऊन रामकृष्णांच्या पराक्रमाच्या छत्राखाली पुन्हां भरभराटीस येऊं लागलें.

मथुरा निर्भय झाल्याने यापुढील दोन तीन वर्षे श्रीकृष्णाची मोठ्या आनंदांत गेली. त्यांच्या पराक्रमाच्या दर्पानें कोणीही शत्रु मथुरेकडे वांकड्या नजरेने पहात नव्हता. यामुळे सर्व लोक सुखांत व आनंदांत होते. रामकृष्णांसही आपल्या मातापितरांच्या सेवेत परम सुख वाटत होतें. आपले आससंबंधी कोण कोण आहेत यांची त्यांस या वेळी चांगली ओळख झाली. वसुदेवाची बहीण पृथा अथवा कुंती ही पंडूची बायको होती. ती नुकतीच आपल्या पांच पुत्रांसह पंडूच्या मरणानें निराश्रित होऊन हिमालयांतून हास्तिनापुरास आली असें त्यांस कळल्यावरून त्यांनी तिच्या समाचारास अक्रूरस पाठविलें. तिच्या लहान मुलांचें म्हणजे धर्म, भीम व अर्जुन यांचे वय या वेळी सात-सहा-पांच वर्षांचें होतें. श्रीकृष्णाचें वय या वेळी सुमारे बावीसतेवीस वर्षांचें असून तो पूर्ण ताळण्यांत आला होता. आपल्या आतेभावांस योग्य तऱ्हेने वागवा असा निरोप त्यानें अंध धृतराष्ट्रास व भीष्मद्रोणादि त्याच्या प्रधानांस पाठविला. अक्रूरानें कुंतीची भेट घेऊन तिला अर्भक पुत्रांच्या पाठीवर पराक्रमी श्रीकृष्ण आहे असें कुंतीस आश्वा-

सन दिलें व अंध धृतराष्ट्रासही योग्य उपदेश करून तो तेथून परत आला. इकडे चेदिपति दमघोष यांची बायको म्हणजे शिशुपालाची आई हीही वसुदेवाची बहीण होती. ती वसुदेवास भेटावयास मथुरेस आली. श्रीकृष्ण नुकताच तिच्या घरी जाऊन आला होता. तिचेही श्रीकृष्णानें समाधान केलें. आपला पुत्र शिशुपाल जरासंधाच्या नादी असला तरी त्याचे अपराध तूं क्षमा कर असें तिनें श्रीकृष्णास विनविलें. तें श्रीकृष्णानें मान्य करून तिची सुखानें व समाधानानें खानगी केली. ब्रजवासी गोपगोपिचें समाधान करण्यासाठीं खुद्द बलराम गोकुळास गेला, तेव्हां ब्रजवासी लोकांस जो आनंद झाला तो काय वर्णन करावा ! कंसास ठार मारून व जरासंधाचा पराभव करून रामकृष्णांनीं जो लौकिक मिळविला होता तो त्यांस कळलाच होता. अशा भरतखंडांत प्रसिद्ध झालेल्या क्षत्रियांचें योग्य स्वागत आपल्यासारख्या गरीब गांवढळीकडून कसे होतें याची त्यांस मोठी पंचाईत पडली. पण बळराम मुळीच गोपवेशानें तेथें गेला; त्यामुळे तेथील लोकांस कांहींच अडचण न पडतां त्यांस मागिल सुखाचे दिवस आठवले. नंदयशोदा व गोपगोपी यांनीं त्याचा सत्कार आपल्या जवापाड केला; व श्रीकृष्णाविषयी त्याजपाशीं वारंवार चौकशी केली. श्रीकृष्णाचे गुणानुवाद सतत गाणाऱ्या व घरी-दारी, रानांत, वनांत, निजल्या वसल्या, काम करतांना व झोपीं जातांना गोविंद, दामोदर, माधव इत्यादि मधुर नावांनीं श्रीकृष्णास वारंवार हांक मारणाऱ्या त्या गोपींच्या प्रेमपुरांत बलराम वाहून गेला. असो. नंदयशोदेचें व गोपगोपीचें कसेवसें समाधान करून बलराम मथुरेस परत आला आणि श्रीकृष्णास ब्रजांतील लोकांचें त्यानें कुशल सांगितलें, तेव्हां वसुदेवासमोर त्या दोघां बंधूंच्या ब्रजांतील अनेक जुन्या आठवणी निघून नानाप्रकारच्या गोष्टी झाल्या, त्या ऐकून वसुदेवास आनंद व आश्चर्य वाटलें (हरिवंश, अ० ४६ व भा. अ० ४९).

आतां रामकृष्णाचें बय ऐन तारुण्याचें होऊन त्यांच्या विवाहाची काळजी वसुदेव व त्यांच्या दोघी पत्न्यांस लागली. क्षत्रियांचा विवाह बहुधा स्वयंवरानेंच झाला पाहिजे. निदान कोणी बरोबरीचा कन्या सांगून आला पाहिजे. असें असल्यानें मातापित्यांस घाई करता येईना. इतक्यांत विदर्भाचा राजा भीष्मक कुंडिनपुरास आपल्या रूपवती कन्येचें स्वयंवर करणार

आहे अशी बातमी दूतांनी आणली. भीष्मक विशेषतः त्याचा पुत्र रुक्मी जरासंधाच्या पक्षाचा असल्याने या स्वयंवरास श्रीकृष्णास निमंत्रण नव्हते. श्रीकृष्ण व रुक्मिणी ही एकमेकांकरितांच निर्माण झाली होती. शेंकडों अवतारांत लक्ष्मीनारायणाचे जोडपे हेच होते. तशांत श्रीकृष्णाचे अद्भुत पराक्रम रुक्मिणीच्या कानावर गेलेच होते; आणि बापाने व भावाने ज्यास मुद्दाम वगळले, त्याजवर क्षत्रियकन्येचे मन गेल्याशिवाय रहावयाचे नाही. सारांश, रुक्मिणीच्या मनाने श्रीकृष्णाचा ध्यास घेतला यांत आश्चर्य काय ! जयचंदनाच्या मुलीप्रमाणे तिने श्रीकृष्णास या वेळी निरोप पाठविला नाही हे जरी खरे, तरी तिच्या भक्तीनेच श्रीकृष्णाचे मन तिच्याकडे ओढले. निमंत्रण नाही तरी जबरदस्तीने मुलगी हरण करण्याचा क्षत्रियांस अधिकार आहे हे मनांत आणून श्रीकृष्ण आपल्या यादवसैन्यानिशी घांवला. मथुरेच्या रक्षणासाठी बलरामास ठेवून तो झपाट्याने प्रवास करून स्वयंवराच्या आदले दिवशी कुंडिनपुरास पोहोचला. तेथे पाहतो तो अनेक राजांची शिविरे शहराबाहेर पडली आहेत असे दिसले. या सर्व राजांत श्रीकृष्ण आपल्याची बातमी पसरून खळबळ उडाली. भीष्मकाने जरी श्रीकृष्णाम बोलाविले नव्हते तरी तो आला हे पाहून भीष्मकाचा आस नयकुशल ऋयकैशिक राजा याने श्रीकृष्णाचे अर्घ्यादिकांनी रीतसर स्वागत केले व त्यांस आपल्या शिविरांत उतरवले. आतां पुढे काय करावे याचा विचार करण्यासाठी जमलेल्या राजांची व भीष्मकांची बैठक रात्री बसली. श्रीकृष्णाच्या पराक्रमाची त्यांस माहिती होतीच. हा स्वयंवर आनंदाने तडीस जात नाही असे वाटू लागले. कन्याप्राप्तीसाठी श्रीकृष्ण ग्यास आला आहे व तो तिला बलात्काराने नेणार असे जरासंध म्हणाला. स्वयंवरांत हाच मोठा दोष आहे की, तेथे संप्राम झाल्याशिवाय रहावयाचा नाही असे मुनीथ म्हणाला. पण दंतवक्र म्हणाला, “श्रीकृष्ण आला आहे, तो कन्येसाठीच खरे; पण तोही सुज्ञ व न्यायी आहे, त्यास आपण स्वयंवरांत घेऊं या. कन्येने त्यास वरले तर मुळीच हरकत नाही.” कारण कन्येच्या मताविरुद्ध तिजवर कोणीहि प्राज्ञ मनुष्य हक्क सांगणार नाही. ” याप्रमाणे दंतवक्राचे भाषण ऐकून शाल्व, शिशुपाल इत्यादि राजे क्रोधाने संतापून गेले. “श्रीकृष्ण मूर्धाभिषिक्त राजा नसून त्यास तुम्ही स्वयंवरांत घ्याल तर आम्ही हरकत

करूं. श्रीकृष्ण कितीही पराक्रमी असला तरी त्याच्या भीतीस्तव आम्ही आपल्या बरोबरीने त्यास घेणार नाही. मरण हें केव्हां तरी येणारच आहे, पण आम्ही क्षात्रघर्मानें मरूं ” असें ते म्हणूं लागले. तेव्हां परशुरामापासून अस्त्रें प्राप्त करून घेतल्यानें उन्मत्त झालेला रुक्मी म्हणाला, “ स्वयंवरांत काय किंवा इतर रीतीनें काय मी आपल्या बहिणीस कृष्णास कधीही वरूं देणार नाही. ” याप्रमाणें भाषणें होतां होतां पहाट झाली. इत्यर्थ कोणताच ठरला नाही. दुसरे दिवशीं क्रथकैशिकानें श्रीकृष्णास आपलें राज्य अर्पण करून त्याजला मूर्धाभिषेक केला. भीष्मकानेंही प्रीतीनें किंवा भीतीनें श्रीकृष्णाचें त्याच्या घरीं जाऊन स्वागत केलें. ही बातमी ऐकून जरासंध, शाल्व, शिशुपाल इत्यादि राजे श्रीकृष्णाच्या अभिषेकसमारंभास किंवा स्वागतसमारंभास गेले नाहीत—इतकेंच नव्हे तर रागानें संतप्त होऊन ते कुडिनपूर सोडून आपआपल्या देशांम चालते झाले. अर्थातच रुक्मिणीचा स्वयंवर राहिला. तेव्हां श्रीकृष्णही आपल्या यादवांसह मथुरेस परत जावयास निघाला. त्यानें क्रथकैशिकास त्याचें राज्य परत दिलें व त्याचा मोठ्या प्रेमानें निरोप घेतला. श्रीकृष्णास पोंचवावयास भीष्मक राजा व इतर अनेक राजे जमले होते, त्यानीं अत्यंत प्रेमानें व आदरानें त्यास विदा केलें (हरिवंश अ० ४७-५२).

रुक्मिणीच्या स्वयंवराचा याप्रमाणें घांटाळा झालेला जरासंधास सहन झाला नाही. “ मी हिंदुस्थानचा सार्वभौम असून माझी अवहेलना या पोरानें जागजागीं करावी ” हें मनांत येऊन त्याच्या तळपायाची आग मस्तकास गेली. कृष्णाचे जड पारडें कोणी तरी बाहेरील शत्रु आणल्याशिवाय हलकें व्हावयाचें नाही, असा विचार करून जरासंधानें (जयचंदानें शाबुद्दीनास बोलाविलें त्याप्रमाणें) कालयवनास आपल्या मदतीस बोलाविलें. पश्चिमेकडून कालयवन व पूर्वेकडून जरासंध याप्रमाणें दोहोंकडून मथुरेवर चाल करून मथुरा चिरडून टाकावी असा त्यानें व्यूह रचला. आपल्या तर्फेच्या सौभ देशाच्या शाल्व राजास त्यानें मुद्दाम कालयवनाचें मन वळविण्याकरितां पाठविलें आणि कालयवन व शाल्व हे दोघे मिळून मथुरेवर पश्चिमेकडून चालून आले. इकडे जरासंधही आपलें प्रचंड सैन्य घेऊन ठराविक दिवशीं मथुरेवर पोंचवण्याच्या इराद्यानें निघाला. ही

सैन्याची हालचाल श्रीकृष्णास गुप्त हेरांकडून समजली, तेव्हां त्यास मोठी काळजी उत्पन्न झाली. ज्या मथुरेने वनमालांनी सुशोभित केलेल्या पताका उभारून माझे नुकतेच स्वागत केलें व रस्त्यावर चंदनाचे सडे घालून अगर, गुग्गुळ, धूप आणि सर्जरस जाळून सुवासानें भरलेल्या रस्त्यावर माझ्या-करितां पायघड्या घातल्या, त्याच मथुरेत आतां परचक्राच्या रथांच्या पताका फडफडून रस्त्यांत रक्ताचा सडा पडून प्रेतांचे दुर्गंध सुटतील; ही कल्पना येऊन श्रीकृष्णास फार दुःख झालें. डोक्यावर कलश घेतलेल्या स्त्रियांनीं जेथें माझे स्वागत करून “ या उदार श्रीकृष्णानें कंसाच्या रिकाम्या पडलेल्या सिंहासनावर आरोहण केलें नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर त्यास राजेंद्र-पद मिळालें असूनही उप्रसेनाकडून अर्घ्यपूजा न घेतां मथुरेचा राजा तूंच आहेस, असें त्यांचें सांत्वन करून निरपेक्षपणाची कमाल केली ” अशी माझी स्तुति केली. याच मथुरेतील स्त्रियांनीं, “ या कृष्णानें जरासंधाचें हाडवैर संपादन करून आमच्यावर हें वारंवार येणारे दुःख आणलें आहे ” असें म्हणावें, हें मला अत्यंत लाजिरवाणे आहे असें त्यास वाटलें. काल-यवन व जरासंध हे दांघेर्हा आपल्यास अवध्य आहेत हें जाणून श्रीकृष्णानें या वेळीं त्यांच्या त्रासापासून मथुरेची कायमची सुटका करण्याचें मनांत आणलें. मथुरा सोडून देऊन सर्व यादवांनिशीं आनर्त देशांत जाऊन समुद्र किनाऱ्यावर एक नवीन शहर स्थापन करावें असा आपल्या मनार्शी निश्चय करून त्यानें तो ब्रेत सर्व यादवांपुढें मांडला व जरासंधाच्या व कलयव-नाच्या हालचालीची त्यांस बातमी सांगितली. जरासंधाचें सामर्थ्य कालयव-नाच्या मदतीनें अधिकच दुर्निवार झालें आहे, व कालयवन बहुतेक नजीक येऊन पोचला आहे असें जाणून सर्व यादवांनीं श्रीकृष्णाची सल्ला आनं-दानें पसंत केली. तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाला, “ यादवहो, आजच दिवस चांगला आहे. आजच्या आज आपण आपलें सैन्य व अनुयायी बरोबर घेऊन येथून निघून जाऊं. ” याप्रमाणें श्रीकृष्णाची आशा होतांच वसु-देवप्रभृति सर्व यादव सरदार आपली कुटुंबे, सैन्य व द्रव्य घेऊन मथुरेचा त्याग करून दुंदुभीचा निर्घोष करीत निघाले. गजाश्वरथादि वाहनें सज करून त्यांनीं आपल्याबरोबर घेतली. निरनिराळ्या तुकड्यांनीं आपआपल्या सैन्यां-सह व संपत्तीसह निघून पश्चिमेकडे प्रयाण केलें. पश्चिम व नैर्ऋत्य या दिशांच्या

अनुरोधानें जातां जातां ते आनर्त* देशांतून समुद्राच्या किनाऱ्यावर पोचले तेव्हां नारळांची, एलांची, पुन्नागांची, व केतकींची वनें पाहून त्यांस फार आनंद झाला. आपण शहर कोठें वसवावें याचा विचार करिता सागरानें चारही बाजूंनीं वेष्टिलेला व रेतड तांबड्या मानीचा एक कुशस्थली नावाचा हवाशीर विस्तीर्ण प्रदेश त्यांस दिसला; तेथें नगर कायम करावें असा विचार करून तेथे श्रीकृष्णानें सर्व यादवांना आपआपल्या सैन्यासह उतरविलें व त्यांनीं तेथें तात्पुरतीं शिबिरे आपल्याकरितां बांधलीं. नंतर चारही बाजूंनीं कोट बांधण्याचें काम श्रीकृष्णाच्या हुकुमानें चालू झाले. याप्रमाणें सर्व यादवांची व त्याजबरोबर जे मथुरेहून लोक आले त्यांची व्यवस्था लावून श्रीकृष्ण कालयवनाचा समाचार घेण्यासाठीं पुन्हां मथुरेकडे परतला (हरिवंश, ५३-५६).

या नवीन उत्पन्न झालेल्या नगररूपी बालवृक्षावर कालयवनरूपी हत्तीचा पाय पडून नये यासाठी त्यास मथुरेजवळच गांठण्याच्या इराद्यानें श्रीकृष्ण पुन्हां क्षपाट्यानें परतला, तो त्यास त्यानें धोलपुराजवळ गांठलें. कालयवनास लढाईचा आव दाखवून श्रीकृष्णानें मार्गे पाय घेतला, तेव्हां श्रीकृष्णाचा जोरानें पाठलाग करीत कालयवन डोंगरांत शिरला. युद्धपटु श्रीकृष्णानें त्यास धोलपूरच्या डोंगरांत नेऊन त्याचें सैन्य अडचणीच्या जागेंत फसविलें, तरी तो एकटाच निर्भयपणें श्रीकृष्णाचा पाठलाग करीत चालला. तेथें जवळच एका मोठ्या गुहेत राजर्षि मुचुकुंद त्रेतायुगापासून निजला होता. हा मुचुकुंद इस्वाकु वंशातील मांधात्याचा पुत्र असून त्यास देवांनीं असुरांविरुद्ध लढण्याकरितां आपल्या मदतीस नेतलें होतें. शेंकडों वर्षें युद्ध चालून मुचुकुंदानें असुरांचा पराभव केला, तेव्हां देवांनीं संतुष्ट होऊन त्यास वर माग असें म्हटलें. “ तुझी बायकापोरें, अमात्य, सेवक इत्यादि सर्व लोक या अवधीत पृथ्वीवर मेले आहेत ” असेंही त्यांनीं त्यास सांगितलें; तेव्हां त्या श्रांत व खिन्न झालेल्या राजर्षीनें दीर्घ निद्राच मागितली. “ मला जो जागा करील त्याजकडे मी पाहतांच तो भस्म व्हावा ”

* आनर्त अथवा गुजराथ या देशाच्या राजाची कन्या बलरामाची बायको होती. पुढें पान ८३ पहा.

असा देवांपासून वर मागून घेऊन मुचुकुंद तेथे एका गुहेत निजला होता. श्रीकृष्णास ही सर्व हकीकत नारदापासून माहीत झालेली होती. त्याच गुहेत प्रवेश करून श्रीकृष्ण बाजूस अंधेरांत मौज पाहत उभा राहिला. थोड्या वेळाने कालयवन तेथे आला व त्याने “हा गुलाम येथे झोपेचे सोंग घेऊन पडला आहे” असे म्हणत त्या मुचुकुंदास लाथ मारली; त्याबरोबर मुचुकुंद जागा झाला व संतापाने त्याने कालयवनाकडे पाहिले, तेव्हा त्याच्या नेत्रांतून निघालेल्या ज्वालने कालयवन भस्म झाला, कालयवनाचा मृत्यु मुचुकुंदाच्या हातून होणार होता त्याप्रमाणे युक्तीने तो घडवून आणून श्रीकृष्णाने मुचुकुंदास दर्शन दिले. हल्ली कोण युग चालू आहे, असे त्याने विचारले, तेव्हा “हल्ली द्वापरयुग संपत आले आहे. कलियुग लागलेच आहे असे समजा,” असे श्रीकृष्णाने त्यास सांगितले. श्रीकृष्णास नमस्कार करून मुचुकुंद गुहेबाहेर पडला तो त्यास सर्वच गोष्टी चमत्कारिक दिसल्या. लहान लहान माणसे, लहान लहान वृक्ष, लहान लहान गार्ड—वैल इत्यादि सर्वच जीवसृष्टि अल्प परिमाणाची, अल्प बलाची, अल्प उत्साहाची झालेली पाहून व आपले राज्यही दुसरे कोणी घेतले असेल असे मनांत येऊन राजर्षि मुचुकुंद श्रीकृष्णाच्या अनुमताने हिमालयांत बदरिकाश्रमी तपश्चर्या करण्याकरितां निघून गेला. इकडे सेनानायक नाहीसा झाल्याने कालयवनाचे सैन्य डोंगराच्या अडचणीच्या जागेत होते, त्याचा श्रीकृष्णाने सहज पराभव करून त्यांतील हस्त्यश्वरथादि सर्व संपत्ति आपल्या हस्तगत केली व कित्येक यवनवीरही त्याने आपल्या नोकरीस ठेविले. याप्रमाणे कालयवनाचा कांटा नाहीसा करून श्रीकृष्ण त्या सैन्यानिशी व संपत्तीनिशी मथुरेस आला. तेथे उग्रसेनास सर्व हकीकत सांगून व त्याचे सात्वत करून तो लागलीच ते सैन्य व ती संपत्ति घेऊन द्वारकेस आला. इकडे जरासंधास कालयवनाच्या मृत्यूची व यादवांनी मथुरेचा त्याग करून समुद्रांत आपल्याकरितां स्वतंत्रपणे द्वारका शहर स्थापन केल्याची हकीकत समजली, तेव्हा तोही आपली मथुरेवरची चाल बंद करून मगध देशास परत गेला (हरिवंश, वि० अ० ५६-५७).

द्वारकापर्व

कालयवनास ठार मारवून, जरासंधास परतवून व कालयवनाची अगणित संपत्ति धेऊन श्रीकृष्ण द्वारकेस आला, तेव्हां सहजच त्यास निर्भयपणाने द्वारकेची रचना करण्यास कोणतीच हरकत उरली नाही. शहराला लागूनच एका प्रशस्त ठिकाणी त्याने द्वारकेचा भुईकोट किल्ला बांधण्यास सुस्वात केली. शनिवारच्या दिवशी रोहिणी नक्षत्रावर प्रातःकाळी ब्राह्मणांकडून पुण्याहवाचन व स्वास्तिवाचन करवून त्याने किल्ल्याच्या पायाचा दगड वसविण्याचा समारंभ सर्व यादवासमक्ष वसुदेवाकडून करविला. नंतर देशो-देशीचे उत्तम कारागीर बोलावून त्यांजकडे किल्ला व शहर बांधविण्याचे काम सोंपविले. थोडक्याच दिवसांत ज्याचे संरक्षण स्त्रियांनीमुद्रां करावे असा एक मजबूत किल्ला त्या कारागिरांनी बांधून तयार केला. त्या किल्ल्यास चार वेशां ठेविल्या असून त्यांची नावे शुद्धाक्ष, ऐन्द्र, भल्लात व पुष्पदंत अशी होती. किल्ल्याच्या आंत टोलेजंग राजवाडा असून तेथे एक विस्तीर्ण देवालयही श्रीकृष्णाने बांधिले. त्यांत कुलदेवतेची स्थापना करवून शिवाय ब्रह्मा, वरुण, रुद्र, इंद्र इत्यादि देवतांची स्थाने कायम केली. शहरांतील जागा दोन्या लावून निरनिराळ्या यादव सरदारांस श्रीकृष्णाने वांटून दिल्या, त्या ठिकाणी त्यांनी आपआपल्याकरितां सुंदर वाडे बांधविले. शहराच्या मूळच्या लहान टापूंत सर्व लोकांस जागा पुरेनाशी झाली, तेव्हां श्रीकृष्णाने समुद्रापासून बारा योजने जागा धेऊन ती शहरांत सामील केली. त्यामुळे सर्वांस विपुल जागा मिळून शहराभोवती बागवगीचेही तयार झाले. श्रीकृष्णाने आपल्यासाठीही विस्तीर्ण अन्तःपुर व शालांसह एक भव्य प्रासाद तयार करविला. बलराम, सात्यकि, अक्रूर इत्यादि अनेक सरदारांचेही टोलेजंग

वाडे तयार झाले, सारांश, थोड्याच अवधीत इंद्राच्या अमरावतीप्रमाणे समुद्राकिनाऱ्यावर एक सुंदर व विस्तीर्ण नगर निर्माण झाले. किल्ल्यास धरून सर्व शहराभोंवतीं मजबूत कोट असून तो आतून दगडाचा होता व त्यास बाहेरून सुवर्णाचा पत्रा लोखंडा होता, यामुळे तो रात्रांदिवस लखलखलख प्रकाशे. कोटाच्या बाहेर पाण्याने भरलेला रुंद खंदक होता; त्याच्या पोटांत मगरी व लोखंडांचे तक्षिण कांटे भरले असून त्याच्या पृष्ठावर सुंदर कमले फुललेली होती. खंदकाच्या बाहेरच्या बाजूस आणखी एक मजबूत घस खंदकांतून काढलेल्या मातीचा होताच. कोटास ठिकाठिकाणी रत्नांनी सुशोभित केलेले अनेक दरवाजे असून त्या त्या ठिकाणी खंदकावरून शहरांत जाण्यास पूल होते. दरवाज्यांच्या आंत रुंद सडका असून प्रत्येक चवाठ्यावर सुंदर कर्झी उडत होती. मोठमोठी बाजाराची ठिकाणे बांधलेली असून ती देशोदेशींहून आलेल्या व्यापाऱ्यांनी व मालांनी भरली होती. चारही बाजूंनी उंच इमारती असलेले विस्तीर्ण चौक त्या शहरांत शेकडो होते. सर्व शहरांत समुद्रावरून स्वच्छ व थंड वारा वाहत असल्याने कोठेही कोंदटपणा किंवा चिवचिवाट नव्हता. शहरांत व बाहेर विपुल व मधुर पाण्याच्या हजारां विहिरी होत्या व त्यामुळे शहरांत व शहराभोंवतीं फुले व फळे लागलेल्या वृक्षांनी भरलेले हिरवेगार बागवगीचे होते. याशिवाय भाजीपाल्याच्या वाड्या शहराजवळ किती होत्या त्यांची गणतीच नव्हती. याप्रमाणे सर्व सुखसाधनांनी समृद्ध झालेल्या त्या सुंदर नगरीत श्रीकृष्णाने आपल्या शांतिबांधवांसह वसति करून चंद्र जसा आकाशास शोभा देतो त्याप्रमाणे त्याने तीस शोभा आणली. इतकेच नव्हे, तर श्रीकृष्णाच्या कृपेने त्या शहरांतील यादव व इतर सर्व लोक संपन्न व सुखी होऊन त्या नगरांत राहण्यास सर्व तऱ्हेने योग्य झाले. द्वारकेत मालिन वस्त्राचा किंवा विपन्न मुद्रेचा एकही मनुष्य दिसेनासा झाला. “ मला काही द्या हो ” हा भिक्षेकऱ्यांचा आवाज द्वारकेत ऐकू आला नाही. असो. अशा त्या सुखी व संपन्न नगरांत श्रीकृष्णाने वसुदेवास राज्याभिषेक करविला. राजास सर्व कामांत सल्लामसलत देण्याकरिता दहा शहाण्या यादवांचे एक मंत्रिमंडळ नेमिले. बलरामास युवराज नेमून विप्रथूस मुख्य प्रधान नेमिले. अनाघृष्टि व सात्याकि यांस मुख्य व नायब सेनापति नेमिले. आपला गुरु सादीपनि

काश्य यास उजयिनीहून बोलावून आणून राजपुरोहित केलें. याप्रमाणें स्वार्थरहित बुद्धीनें सर्वास यथायोग्य अधिकार देऊन श्रीकृष्णानें राज्याची व्यवस्था लाविली, तेव्हां तें यादवांचें राज्य तात्काळ सहजच संपन्न व बलिष्ठ झालें (हरिवंश, वि० अ० ५८).

श्रीकृष्णाचें वय या वेळीं ऐन तारुण्याचें म्हणजे पंचवीस वर्षांचें होऊन तो विवाहास अगदीं योग्य झाला. त्यानें आपल्याकरितां स्वतंत्र गृहही बांधलें होतें, पण तें गृह अद्याप गृहिणीवांचून शून्य दिसत होतें. बलरामाचा विवाह यापूर्वीच मथुरेत झाला असून त्यास आनर्त देशाच्या रेवत राजाची मुलगी रेवती दिली होती. किंबहुना याच संबंधामुळें श्रीकृष्णानें व यादवांनीं आनर्त देशाजवळ समुद्रकिनाऱ्यावर आपलें शहर वसविले होतें. सौंदर्य, पराक्रम, बुद्धि, सौजन्य, इत्यादि श्रीकृष्णाच्या सद्गुणांस अनुरूप अशी भार्या त्यास कशी मिळते याविषयी सर्वास मोठी विवंचना लागली. त्यास सर्वतोपरी योग्य अशी पत्नी म्हणजे एक रुक्मिणी होती. पण हा समानयोग जुळणार कसा ! क्षत्रियाच्या कन्येचा विवाह तीन तऱ्हेनें व्हावयाचा. स्वयंवरांनं, दानानें किंवा हरण केल्यानें. रुक्मिणीचा स्वयंवर तर बंदच झाला होता. भीष्मक व त्याचा पुत्र रुक्मी हे जरासंधाच्या पक्षाचे असल्यानें ते रुक्मिणीस श्रीकृष्णास देतील हेही संभवनीय नव्हतें. राहिलें हरण करणें, त्यांत काय काय अनर्थ ओढवतील याचा भयंसा नसतो. तशांत अन्वेप्रमाणें तिनें आपल्या मनानें पूर्वी कोणास वरलें असल्यास भीष्माप्रमाणें शूर क्षत्रिय तिला कधीही स्वीकारणार नाही हें उघड होतें. अशा सर्व तऱ्हेच्या अडचणींत श्रीकृष्णास रुक्मिणीचा लाभ कसा व्हावा याची सर्वास काळजी लागली. इतक्यांत जरासंधाच्या आग्रहावरून शिशुपालास रुक्मिणी देण्याचा निश्चय होऊन कुंडिनपुरास लग्नसमारंभ मांडल्याची खबर श्रीकृष्णास लागली. तिथिनिश्चय होऊन जरासंधाहि राजे कुंडिनपुरास जमा होऊं लागले. श्रीकृष्णाचें व शिशुपालाचें आतेमामेभावाचें नातें असल्यानें दमघोषाकडून यादवास कुंकुमपत्रिकाही येऊन पोचली. अशा स्थितींत काय करावें आणि काय नाही हें श्रीकृष्णास सुचेना. त्याचें मन स्वयंवर मोडल्या दिवसापासून रुक्मिणीवर बसलें होतें तें तेथून ढळलें नव्हतें. रुक्मिणीनेंही त्याच दिवशीं मनानें श्रीकृष्णास वरून त्याचाच ध्यास घेतला होता.

विमलचरित कमलनयन श्रीहरीशिवाय मी इतरांची नवरी होणार नाही, असें तिनें लजा सोडून आईबापांस सांगितलें. पण ज्येष्ठ बंधु रुक्मीच्या हट्टा-पुढें तिचें ऐकतो कोण ? “ मुली स्वतंत्र आहेत काय ? श्रीकृष्ण आमचा कट्टा शत्रु त्यास आम्ही आपली मुलगी काय म्हणून द्यावी ? ” इत्यादि रुक्मीच्या भाषणांनीं रुक्मिणीचें श्रीकृष्णावरचें प्रेम व त्यामुळें होणारें दुःख अधिक मात्र वाढलें. प्रेमपुरास व दुःखपुरास जों जों बांध घालावा तों तों तो बळावत जातो. जसजसा लग्नाचा दिवस जवळ येऊं लागला तसतसे रुक्मिणीचे प्राण कासावीस होऊं लागले. श्रीकृष्णाशिवाय इतरांवर माझ्या अक्षता पडल्या तर माझे प्राण जातील असें तिनें आईस बजाविलें. “ पण प्राण जावयास काय वाटेवर पडले आहेत ” असा हट्टी रुक्मीनें रोकडा जबाब दिला, तेव्हां रुक्मिणीचा उपाय खुंटला. ज्येष्ठ बंधु जर आपल्या बहिणीस विकील तर कोणास शरण जावयाचें असें वाटून तिच्या नेत्रांतून घळघळ अश्रुधारा वाहूं लागल्या. पण क्षणभरानें तिला एक विचार सुचून हिम्मत आली. आईबाप, भाऊबहिणी इत्यादि सर्व नात्यांहून अत्यंत श्रेष्ठ व पवित्र नातें स्त्रियांना पतीचें, त्या पतीलाच शरण जाण्यास काय हरकत आहे ? असें मनांत येऊन तिनें श्रीकृष्णाकडेसच आपलें गाऱ्हाणें गेलें. तिनें आपल्या मनानें वरलेल्या पतीस प्रेमानें, भक्तीनें, विनयानें व अनन्यभावानें ओतप्रोत भरलेलें एक पत्र लिहिलें. * “ हे भुवनसुंदरा अच्युता, ऐकणा-न्याच्या अंगाचा ताप हरण करणारे तुझे गुण, व पाहणाऱ्यांच्या नेत्राचें साफल्य करणारे तुझे रूप, यांची कीर्ति ऐकून माझे निर्लज मन तुझ्या चरणारविदांत जाऊन बसलें आहे, तें तेथून हालत नाही. हे नृसिंहा, मुकुंदा, वरास अवश्य असणाऱ्या कुल, शील, रूप, विद्या, वय, धन व तेज या गुणांनीं या भूलोकीं तुझ्यासारखा तूंच आहेस; त्या तुला कोणती मोठी झालेली कन्या, मग ती कितीही धैर्य धरणारी व कुलवान् असो, विवाह-

* श्रुत्वा गुणान्भुवनसुंदर शृण्वतां ते, निर्विशय कर्णविवरेहरतोऽङ्गतापम् ।
रूपं दृशां दृशिमतामीखलार्थलाभं त्वय्यच्युताविशति चित्तमपत्रपं मे ॥ पासून,
यस्यांघ्रिपंकजरजःस्नपनं महान्तो, वाञ्छन्त्युमापतिरिवात्मतमोपहत्यै ।
यस्यम्बुजाक्ष न लभेय भवत्प्रसादं जह्यामसून् व्रतकृशाञ्छतजन्माभिः स्यात् । पर्येत
भागवतांतील दशमस्कंध उत्तरार्ध, अध्याय ५२ मधले श्लोक पाहावे.

कालीं स्वतःस अर्पण करणार नाही ! यासाठी प्रभो, मी तुला आपला पति म्हणून वारिलें असून आपला आत्मा अर्पण केला आहे यांत नवल मानूं नकोस, आणि या वेळेस जें योग्य आहे तें तात्काळ करण्यास राहूं नकोस. नाही तर सिंहाचा भाग जसा कोल्हा घेऊन जातो, त्याप्रमाणें हा दुष्ट शिशुपाल मला घेऊन जाईल. जर मी देवांचें, ऋषींचें, गुरूंचें व परमेश्वराचें मनोभावानें पूजन केलें असेल तर तूं माझी या वेळीं उपेक्षा करणार नाहीस तुझ्या बंधूंना मारल्याशिवाय मी तुझें कसें हरण करूं अशी तुला शंका येईल, तर लग्नाच्या आदल्या दिवशीं गिरिजेच्या दर्शनास वधूला नेण्याचा आमच्या कुलांत सांप्रदाय आहे तेथून तूं मला घेऊन जा. याप्रमाणें अंबुजाक्षा श्रीकृष्णा, माझ्यावर जर तूं कृपा करणार नाहीस तर मी आपले प्राण जन्मोजन्मी व्रतानें कर्षण करून शंभर वेळ जरी वेंचावे लागले तरी वेचून तुझी कृपा संपादन करीन. ” असें प्रेमपूर्ण पत्र लिहून तें एका भरंवशाच्या ब्राह्मणाच्या हातीं तिनें ताबडतोब द्वारकेस पाठविले. श्रीकृष्ण आपल्या गृहांत रुक्मिणीचेंच ध्यान करीत चिंताक्रांत बसला होता, तों कुंडिनपुराहून एक ब्राह्मण आला आहे अशी त्यास वद्री मिळाली. तेव्हां लागलीच त्यानें त्यास बोलावून सिंहासनावरून उठून विनयानें योग्य स्थानावर बसविलें व कुशल प्रश्न करून कुंडिनपुराकडील लग्नाची हकीकत विचारिली, तेव्हां त्यानें बरोबर आणलेलें पत्र श्रीकृष्णापुढें टाकलें. रुक्मिणीची ती अनन्यगतिक प्रेमपत्रिका वाचीत असतां श्रीकृष्णाचें अन्तःकरण कळवळलें. त्याच्या नेत्रांतून अश्रु वाहूं लागले. रुक्मिणीची अनन्यभक्ति पाहून आनंदानें त्याच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले. “ ठीक आहे. या दुःखापासून रुक्मिणीस मी निश्चयानें सोडवतो ” असें आश्वासन देऊन श्रीकृष्णानें दारुकास आपला रथ ताबडतोब जोडून आणण्याची आज्ञा केली. शैब्य, सुग्रीव, मेघपुष्प व बलाहक असे चार शुभ्रवर्ण अश्व जोडलेला रथ दारुकानें आणिला, तेव्हां श्रीकृष्ण त्या ब्राह्मणासह रथांत बसला आणि कुंडिनपुराकडे तात्काळ खाना झाला. मी कोठें जातो आहे व कशास हें कोणास सांगण्याचेंही त्यास भान राहिलें नाही. रुक्मिणीस त्या दुष्ट शिशुपालाच्या हातून मी केव्हां सोडवून आणीन असें त्यास झालें. त्याच्या ध्यानीं मनीं रुक्मिणीशिवाय दुसरें कांहीं राहिलें नव्हतें. कुंडिनपुराचा एक ब्राह्मण येऊन श्रीकृष्णास घेऊन गेला ही

खबर बलरामास लागली तेव्हा त्याच्या लक्षांत सर्व प्रकार आला; व युद्धाचा दुर्धर प्रसंग लवकरच श्रीकृष्णावर ओढवेल हें लक्षांत आणून यादवांचें सैन्य घेऊन तोही पाठोपाठ निघाला (भागवत, द० ५२).

इकडे कुंडिनपुरास लग्नाची सर्व तयारी झाली. वधूपक्षाकडे लग्नाच्या पूर्वी कुलानुरूप अनेक संस्कार व समारंभ व्हावयाचे असतात ते झाले. शिशुपालाकडील वरपक्षीय मंडळी येऊन त्यांचें सीमान्तपूजन भीष्मकानें याटानें करून त्यांस जानोशाच्या जागी उतरविलें. सर्व शहर पताकातोरणांनीं शृंगारलें जाऊन जिकडे तिकडे मंगलकारक चौघडे झड्डें लागले. श्रीकृष्ण पूर्वीप्रमाणें येऊन बखेडा घालील या कल्पनेनें शिशुपालाचे शाल्व, जरासंध, दंतवक्र, पांडू इत्यादि दोस्तराजे आपआपलीं सैन्ये घेऊन आले. त्यांचेही भीष्मकानें उत्तम स्वागत करून निरनिराळ्या प्रासादांत त्यांस उतरविलें. शिशुपालाकडील मांडवांतही दमघोषानें वराच्या संबंधाचे समारंभ केले. याप्रमाणें सर्व मंडळी लग्नाच्या अनेक व्यवसायांत व धामधुर्मांत गुंतून गेली, यामुळें जिच्या सुखाकरितां एवढा समारंभ चालला होता तिच्या मनाची स्थिति काय झाली आहं याजकडे कोणाचेही लक्ष नव्हतें. आपण पाठविलेला ब्राह्मण अद्याप परत आला नाही, हें पाहून रुक्मिणच्या मनांत अनेक तर्कवितर्क उत्पन्न होऊन तिचें अंतःकरण दुःखसमुद्रांत बुडालें होतें. “ ब्राह्मणास रस्त्यांत काहीं विघ्न तर झालें नाहीना, किंवा माझ्या ठिकाणीं काहीं न्यूनता पाहून श्रीकृष्णानें माझा अघेर तर केला नाहीना ! आई जगदंबे देवी, माझ्यावर तूच करुणा करशील तर मजवर येऊं पाहणारा हा भयंकर अनर्थ टळेल ” असें म्हणत तिनें आपले डोळे मिटले व मनोमय कुलस्वामिनीचा धावा केला. तिच्या नेत्रांतून अश्रुधारा चालल्या व तिचें मुख चित्तेनें म्लान झालें. क्षणभरानें तिनें डोळे उघडले तों तिच्या समोर पाठविलेला ब्राह्मण उभा असलेला दृष्टीस पडला. त्याची प्रसन्नमुद्रा पाहून हा कार्य सिद्ध करून आला आहे असें वाटून हर्षभरानें ती तटकन् उठली. या वेळेस यास काय बक्षीस द्यावें हें न सुचून तिनें त्यास केवळ नमस्कार घातला. “ बाईसाहेब, उठा, तुम्ही काळजी करूं नका; श्रीकृष्णास घेऊन आलों. त्यांनीं तुम्हांस निश्चयानें घेऊन जातों असें वचन दिलें आहे. तर उठा आणि आनंदानें व निर्भयपणानें आपल्या कार्यास लागा. ” हे त्याचे

उत्साहजनक शब्द ऐकून रुक्मिणी उठली आणि म्हणाली, “ सुदेवा, तुमचे उपकार मी जन्मोजन्मी विसरणार नाही तुम्हाला ब्राह्मणांना काय द्यावे हेंच मला समजत नाही. यासाठी मी तुम्हांस जन्मोजन्मी नमस्कार करीन.” हाच तिचा उपकार पुरे आहे असे मानून सुदेवाने आपल्यास धन्य मानले. काही वेळाने कुलसाप्रदायाप्रमाणे देवीच्या दर्शनास वधूस नेण्यासाठी ब्राह्मण व क्षत्रिय सुवासिनी म्रिया आल्या. त्यांनी रुक्मिणीस स्नान घालून तिला विवाहकौतुकमूत्र बांधले. दोन उंची कोरी वस्त्रे एक नेसावयास व एक अंगावर घेण्यास तिला दिली. उत्तम उत्तम अलंकार घालून तिला भूषित केले. अगोदरच ती अत्यंत लावण्यवती, त्यात राजवैभवास योग्य अशा विवाहाच्या वस्त्रालंकारांनी सजवलेली; शिवाय मनाने वरलेल्या पतीचे आज दर्शन होऊन आपण त्याच्या स्वाधीन होणार या कल्पनेने हृदयांत आनंदाचा पूर दाटलेला; मग तिच्या तेजस्वी सुंदर मुखाकडे पाहवेनासे झाले यांत नवल काय ! वृद्ध ब्राह्मणक्षत्रिय सुवासिनींनी व आई आल्या इत्यादि आमांनी वेष्टिलेली ती सुंदर वधू पायांनी मंगलगीतांच्या प्रोत्साहनाने देवीच्या दर्शनास निघाली. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंस सशस्त्र सैनिक उभे होते. मार्गे-पुढे नागव्या तलवारी घेतलेले रक्षक चालत होते. बरोबर दोनतीन सख्या नम्र भाषणे करीत हात धरून चालल्या होत्या. मंदिर राजवाड्याजवळच होते. तेथे लवकरच पोचून, हातपाय धुऊन रुक्मिणी मंदिरांत गेली आणि तिने देवीची यथासांग पूजा केली. नंतर सद्गदित कंठाने “ माते, भवानी, इंदाणी, नारायणी, मला ईशित पति दे ” अशी तिने हात जोडून देवीस प्रार्थना केली. तेव्हां पुजाऱ्याने तथास्तु म्हटले व म्रियांनी हळद-कुंकू वस्त्रे, नारळ वाटले. नंतर सर्वांचा आशीर्वाद घेऊन रुक्मिणी, हृदय थरथर कांपत, मुखावर विवर्णाची लहर जात येत, देवळाच्या बाहेर पडून पायऱ्या-पाशी आली, ती एक मेघासारखा घोष करणारा रथ तेथे धांवत आला. तो कोणीकडून कसा आला याचे कोणास भान राहिले नाही. त्यांत लक्ष-

* हरिवंशात इंद्राणीचे देऊळ होते असे वर्णन आहे. हरिवंशात ब्राह्मण पाठविल्याची जरी कथा नाही तरी स्वयंवर मोडल्यावर रुक्मिणीने श्रीकृष्णास मी वरीन असा निश्चय केल्याचे वर्णन आहे.

चंद्रकांतानें शोभणारें श्रीकृष्णाचें मुख पाहतांच रुक्मिणीचें देहभान नाहींस झालें. पतीचें दर्शन झाल्याबरोबर धांवून येणाऱ्या सुखी लज्जेनें तिला सांवरून धरलें. अवर्णनीय स्मितानें शोभणारें आपलें मुख तिनें खाली केलें. तिची ती रम्य अवस्था पाहून श्रीकृष्णानें आनंदातिशयानें तिला एकदम रयांत फुलासारखें उचलून किंबहुना ओढून घेतलें. “ हा ! हा ! हें काय ! हें काय ! ” असा चोहोंकडे कल्लोळ उसळत असतां श्रीकृष्णाचा रथ तेथून झपाट्यानें निघाला, तो पाहतां पाहतां दिसेनासा झाला. हा सर्व प्रकार होत असतां पाहरेकरी व रस्त्यांत उभे असलेले शिपाई मोहानें बेशुद्ध होते असेंच म्हटलें पाहिजे. ते या वेळीं सावध होऊन ‘ धावा, कृष्णानें रुक्मिणी हरण करून नेली, ’ असें ओरडत श्रीकृष्णाच्या रथामार्गे धांवले. विजेच्या वेगानें ती वातमी तोंडोतोंडी चोहोंकडे पसरून शिशुपालाचें तोंड लज्जेनें काळें पडलें आणि जरासंध व रुक्मी यांचें क्रोधानें लाल झालें (भागवत, ६० अ० ५३).

व्याप्रमाणें सिंह कोळ्यांमधून आपल्या भागास उचलून घेऊन जातो आणि मग ते कोल्हे त्याच्या मार्गे कोल्हेकुई करीत धांवतात, किंवा गरूड कावळ्यांमधून आपला भाग घेऊन गेला म्हणजे कावळे त्याच्यामार्गे कांव कांव करीत उडत जातात, त्याप्रमाणें जरासंध, शाल्व इत्यादि राजे श्रीकृष्णामार्गे धांवले. त्यांस बलराम, अनाधृष्टि, कंक इत्यादि यादव वीरांनीं अडवून धरलें तेव्हां त्यांच्या व यांच्या सैन्याची लढाई चालू झाली. शेवटीं या लढाईत आपल्यास यश येणार नाहीं असें जाणून ते सर्व परत फिरले. धन जर स्वतःच चोरांच्या हातांत जाऊन पडलें, तर तें आपल्या घरी कसें राहणार असा युक्तिवाद सांगून जरासंधानें शिशुपालाची समजूत काढली व त्यास शांत करून आपल्या देशास पाठवून दिलें. पण रुक्मीचें क्रोधानें ओतप्रोत भरलेलें अन्तःकरण शांत कसें होणार ! त्याचें या युक्तिवादानें कसें समाधान होणार ! मी एवढा पराक्रमी, माझ्या हातावर तुरी देऊन श्रीकृष्णानें माझ्या ताब्यांतून रुक्मिणीस हरण करून नेलें. त्याजबद्दल त्यास अत्यंत विषाद वाटला. रुक्मिणीस श्रीकृष्णाला न देण्याचा हट्ट त्याचाच होता. तो त्याचा चालला नाहीं, यामुळे तो अतिशयच खवळला. “ श्रीकृष्णास मारून रुक्मिणीस परत आणनि तरच मी कुंडिनपुरास तोंड दाख-

वीन ” अशी प्रतिज्ञा करून एका जलद चालणाऱ्या रथांत बसून तो धांवला. जरासंधादि राजांचें व बलरामाचें सैन्य झगडत होतें त्यास बाजूस टाकून त्यानें द्वारकेचा रस्ता धरला आणि श्रीकृष्णास नर्मदेवरच गांठलें. “ थांब चोरा थांब, ” असें ओरडत त्यानें श्रीकृष्णास युद्धास आव्हान केलें; तेव्हां श्रीकृष्णानें रथ थांबवून तो त्याच्या सन्मुख केला. त्या वेळेस रुक्मिणीस ‘ दे माय धरणी ठाय ’ झालें. इकडे पति तरी मरतो, नाही तर भाऊ तरी मरतो असा प्रसंग पाहून तिचें तोंड उतरून गेलें ! “ रणांत सन्मुख धाव खाऊन मेलेल्या पतीबद्दल किंवा भावाबद्दल क्षत्रियस्त्रिया शोक करीत नाहीत, ” हें श्रीकृष्णाचें वाक्य ऐकून तर तिला रडें कोसळलें ! “ प्रभो, दोघेही सुरक्षित ठेवणें हा आपल्या पराक्रमाला कांहीं भार नाही, ” असें तिनें हात जोडून म्हटलें, तेव्हां श्रीकृष्णास सानंद गहिवर आला. “ बरें, तूं म्हणतेस तसें होईल. तुम्ही स्त्रिया आपलेंसें केल्याशिवाय राहणार नाही. ” असें म्हणून तिला रथांत मागे बसवून तो युद्धास पुढें झाला. रुक्मीनेंही धर्मयुद्ध करण्याच्या निश्चयानें त्याजवर असावध प्रहार केला नव्हता. “ हां, सावध रहा ” असें ओरडून रुक्मीनें द्वैरथ सुरू केलें, व परशुरामापासून मिळविलेल्या अनेक अस्त्रांचा श्रीकृष्णावर एकामागून एक भाडिमार केला. श्रीकृष्णानें त्या सर्व अस्त्रांचा प्रातिघ्ननें टाकून प्रतिकार केला, इतकेंच नव्हे तर घोडे व सारथी बाणांनीं ठार मारून त्याच्या ध्वजाचाही विध्वंस केला. तेव्हां रुक्मी ढालतरवार घेऊन रथातून उडी टाकून श्रीकृष्णावर धांवला. इतक्यांत श्रीकृष्णानें रुक्मिणीच्या प्रेमानें किंचित् कांपणाऱ्या हातानें धनुष्य ओढून त्याजवर शेवटचा बाण टाकला. त्या बाणानें रुक्मी घायाळ होऊन खाली पडला व त्यास मूर्च्छा आली. श्रीकृष्णानें रथाखालीं उतरून रुक्मीचे हात त्याच्या उत्तरीयानें बांधून टाकिले, आणि नंतर आपल्या रथांत बसून द्वारकेकडे प्रयाण केलें. रुक्मीचे अनुयायी मागून येऊन तेथें पोचले, त्यांनीं त्यास दुसऱ्या रथांत घालून कुंडिनपुराकडे चालविलें. रुक्मी रस्त्यांत शुद्धीवर आला, तेव्हां त्यानें तेथेच मुक्काम केला. कुंडिनपुरांत रुक्मिणीस आणल्याशिवाय तोंड दाखविणार नाही ही प्रतिज्ञा त्यानें आमरणान्त सिद्धीस नेण्याचा निश्चय करून तेथेच भोजकट नांवाचें शहर स्थापन केलें व तेथेच तो राहूं लागला. इकडे श्रीकृष्ण रुक्मिणीस घेऊन द्वारकेस

आला, तेव्हां द्वारकेंतील लोकांच्या आनंदास पारावार राहिला नाही. बलराम व इतर यादव परत येतांच श्रीकृष्णाचा व रुक्मिणीचा यथाविधि विवाह अवर्णनीय थाटाने झाला. शहरवासी लोकांनीही घोघर गुड्या, तोरणे व केळीचे खांब लावून विवाहाचा उत्सव परिपूर्ण वैभवाने केला, हे विस्ताराने सांगणे नको (हरिवंश, वि० अ० ५९-६०).

रुक्मिणीसारख्या सुंदर, चतुर, सुशील, पतीवर निस्सीम प्रेम करणारी गृहिणी श्रीकृष्णास मिळाल्याने त्याचा गृहस्थाश्रम योग्य वैभवाने व सौख्याने चालू झाला. सर्वतोपरी उत्तम गृहस्थाश्रम कसा चालवावा याचे उदाहरण घालून देण्याकरितांच श्रीकृष्णाचे द्वारकेंतील आयुष्य होते असे म्हटले असता चालेल. बालपण कसे घालवावे आणि सर्वास प्रिय होऊन शारीरिक शक्ति कशी कमवावी याचे उदाहरण देणारे श्रीकृष्णाचे जसे गोकुळांतील बाल-चरित्र होते, किंवा पौगंडवय म्हणजे १६ पासून २४ पर्यंत मनुष्याने विद्या संपादन करून आपल्या पराक्रमाने निर्वाहाचे साधन व स्वातंत्र्य कसे संपादन करावे याचे निदर्शन त्याच्या मथुरेंतील चरित्रावरून जसे होते त्याप्रमाणे २५ पासून पुढच्या वयांत गृहस्थाश्रमाचा उपभोग मनुष्याने कसा घ्यावा हे दाखविणारे त्याचे द्वारकेंतील चरित्र रमणीय होते. त्याचे लग्न २५ व्या वर्षी होऊन त्याची धर्मपत्नी व पट्टराणी रुक्मिणी लग्नांत सुमारे १८ वर्षांची असावी. त्याचे परस्परांवर निरतिशय प्रेम असून त्यांनी एकमेकांस सुमनाने वरिले होते. ती दोघेही समान कुलांतील असून अतिशय सुस्वरूप व परा-क्रमी होती. साहजिकच त्यांस जे प्रथमापत्य झाले ते सौंदर्याचे व परा-क्रमाचे निधान होते. प्रद्युम्न म्हणजे शंकराने भस्म केलेल्या मदनाचा अवतार होता. प्रद्युम्नाच्या मागून रुक्मिणीच्या पोटी श्रीकृष्णास चारुदेष्ण सुदेष्ण, सुषेण, चारुगुप्त, चारुबाहु, चारुविंद, चारु, सुचारु व भद्रचार असे नऊ सुंदर पुत्र व एक चारुमती नांवाची सुंदर कन्या झाली. ह्या सर्व सुंदर अपत्यांनी भरलेले श्रीकृष्णाचे गृह म्हणजे एक आनंदाचे निवास-स्थान होते. श्रीकृष्णाने रुक्मिणीशिवाय आणखी सात स्त्रिया त्या वेळच्या क्षत्रियांच्या चालीप्रमाणे केल्या हे खरे; परंतु या आठ विवाहित स्त्रियांत रुक्मिणीचाच अधिकार श्रेष्ठ होता व तिजवरच श्रीकृष्णाचे निरतिशय प्रेम होते. घराची मालकीण ती होती. आल्या-गेल्याचा योग्य पाहुणचाः

करून देव, द्विज, आतिथि यांचें पूजन ती करीत असे. सारांश, गृहस्था-
श्रमाच्या सर्व सुखांचें व कर्तव्याचें तंत्र तिच्या आधीन होतें. छांदोग्योप-
निषदांत मनुष्यानें जसें आयुष्य घालवावें म्हणून लिहिलें आहे, “ आचार्य-
कुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुंबे शुचौ देशे
स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधदात्मानि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठान्य अहिं-
सन् सर्वाणि भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकम-
भिसंपद्यते । ” (१५ खं.) “ आचार्यगृही वेदाचें अध्ययन करून,
गुरुच्या आज्ञेनें अभिसमावर्तन करून, शुद्ध देशांत कुटुंबांत राहून, स्वाध्याय
वेद नेहमी पठण करीत, धर्मकृत्यें संपादित, इंद्रियांचा आपल्या ठिकाणीं
निरोध करीत व अन्यत्र तीर्थेभ्यः कोणतीही हिंसा न करतां, याप्रमाणें जो-
पर्यंत आयुष्य आहे तोपर्यंत जो वर्तेल तो ब्रह्मलोकास जाईल. ” अशा
प्रकारचें आयुष्य द्वारकेत श्रीकृष्णानें घालविलें. त्यानें आपलें मध्यम वय
कुटुंबाचें सौख्य अनुभवति व गृहस्थाश्रमाची योग्य कर्तव्ये निरपेक्ष, निर-
भिमान व अहिंसावृत्तीनें बजावीत घालविलें. त्याच्या इतर सात स्त्रियांचीं
नावें सत्यभामा, नम्राजिताची कन्या नाम्राजिती सत्या, शिवि राजाची कन्या
सुदत्ता, मद्रराजाची कन्या लक्ष्मणा, जांबवती, मित्रविदा व कालिंदी अशीं
होती. त्या सर्वांस त्यानें सारख्या प्रेमानें वागाविलें व त्या सर्वांस त्याजपासून
अनेक पुत्र झाले. सत्यभामेला भानु, भीमरथ इत्यादि सहा पुत्र व भानु-
कन्या वगैरे चार मुली झाल्या. जांबवतीचा पुत्र प्रसिद्ध वीर सांव होता.
याशिवाय मित्रविंद वगैरे आणखीही तिला पुत्र होते त्याच्या इतर स्त्रियां-
नाही पुत्र व कन्या झाल्या. याप्रमाणें संसार योग्य रीतीनें करीत श्रीकृष्णाचा
काळ द्वारकेत आनंदानें जाऊं लागला (हरिवंश, वि० अ० ६० व १०३).

श्रीकृष्णाच्या आठ स्त्रियांत राक्ष्मिणीच्या खालोखाल सत्यभामेवर त्याचें
प्रेम असे. तिच्या लग्नाची हकीकत फारच मनोरम आहे. ती हकीकत
म्हणजे स्यमंतक मण्याची कथा होय. या मण्यानें कोहिनूर हिच्याप्रमाणें
मोठमोठ्या भत्यांची अब्रू घेतली; पण श्रीकृष्णाचें वर्तन या हकीकतीत ताप-
लेल्या सोन्याप्रमाणें शुद्ध व प्रज्वलित असेंच आपल्यास दृष्टीस पडतें. सत्रा-
जित नांवाचा एक यादव सरदार द्वारकेत रहात असे. त्यानें सूर्याची आरा-
धना करून हा स्यमंतक माणि मिळाविला होता. तो अत्यंत तेजस्वी असून

दररोज दोन भार सुवर्ण देत असे. अशा प्रकारचे राजरत्न आपल्याजवळ निदान आपला पिता द्वारकेचा राजा वसुदेव याच्या जवळ असावे असे वाटून श्रीकृष्णाने एकदां तो मणि सत्राजिताजवळ मागितला. बलाने तो हरण करावा असे श्रीकृष्णाच्या मनांत कधीही आले नाही. “ याच्या मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा । ” हा न्याय मनांत आणून त्याने सत्राजिताजवळ याच्या केली; पण ती विफल झाली यांत नवल नाही. अशा प्रकारचे दिव्य रत्न कोण उगाचि देईल ! असो. सत्राजिताचा सख्खा भाऊ प्रसेन एक दिवस ते रत्न गळ्यात घालून शिकारीस गेला असता त्यास सिंहांने ठार मारलें. त्या सिंहास अस्वलान्चा राजा जांबवान् याने ठार मारलें. तेव्हां तो मणि जांबवानाने नेला व आपल्या मुलाच्या गळ्यात बांधला. इकडे प्रसेन स्यमंतक मण्यासह नाहीसा झाला हे पाहून सत्राजिताच्या मनांत श्रीकृष्णाविषयी शंका आली. मणि मागून मिळाला नाही म्हणून श्रीकृष्णाने हे पापकृत्य करविले असे त्याने भर यादवसभेंत बोलून दाखविले; तेव्हां श्रीकृष्णास फार वाईट वाटलें. आपल्यावर आलेला हा आरोप नाहीसा करण्यासाठी तो तात्काळ उठला आणि हुशार माग काढणारे बरोबर घेऊन ऋक्षवान् पर्वताच्या अरण्यांत शिरला. प्रसेनाचा माग काढीत काढीत ते त्याच्या प्रेताशी येऊन पोचले. पुढे सिंहाचा माग काढता सिंहाचे प्रेत सांपडले, तरी मणि सांपडला नाही. सिंहास अस्वलाने मारले आहे असे पाहून त्याचा माग काढीत जांबवानाच्या गुहेपाशी ते पोचले. तेथे आपल्या लोकांस गुहेच्या तोंडावर ठेवून श्रीकृष्ण गुहेत शिरला. तो त्यास तो मणि जांबवानाच्या मुलाच्या गळ्यात दृष्टीस पडला. जांबवानाने तो मणि सामोपचाराने दिला नाही, तेव्हां त्याचे व श्रीकृष्णाचे एकवीस दिवस युद्ध होऊन शेवटी अजिंक्य जांबवानास श्रीकृष्णाने जिंकले. जांबवानाने हा श्रीविष्णूचाच अवतार असला पाहिजे असे जाणून त्यास तो मणि अर्पण केला इतकेच नव्हे, तर आपली कन्या जांबवती हीही त्यास दिली. याप्रमाणे मणि घेऊन जांबवतीसह श्रीकृष्ण द्वारकेस आला व सत्राजितास सर्व हकीकत सांगून यादवसभेंत सर्वासमक्ष त्याने त्यास तो मणि परत दिला. तेव्हां आपण श्रीकृष्णावर व्यर्थ आरोप आणला असे वाटून त्याने तोंड खाली घातले. आपल्या दोषाचे परिमार्जन कसे करावे याजबद्दल त्यास चिंता पडली. शेवटी त्याने

श्रीकृष्णास आपली सुंदर कन्या सत्यभामा देऊन आपल्या दोपाचें प्रायश्चित्त घेतलें. तिच्या बरोबर स्यमंतक मणिही आंदण म्हणून तो श्रीकृष्णास देऊं लागला. परंतु श्रीकृष्णानें मण्याचा स्वीकार केला नाही. ज्याबद्दल मजवर एवढा आरोप आला तो मला नको असें सांगून त्यानें तो आपला सासरा सत्राजित याजजवळच राहूं दिला (हरिवंश, वि० अ० ३८ व भाग० अ० ५७).

पण स्यमंतक मण्याचें आख्यान एवढ्यानें संपलें नाही. श्रीकृष्णानें ह्या दिव्य मण्याच्या लोभास थोडेंसें तरी गुंतून तो सत्राजिताजवळ मागण्याची प्रयत्न जी चूक केली, त्या चुकीपासून होणारी अनर्थपरंपरा येथेंच थांबली नाही. श्रीकृष्णाचें लग्न सत्यभामेशीं झालें, पण या लग्नानुळे शतधन्वा नांवाच्या भोजसरदारास फार वाईट वाटले. त्यानें सत्राजितापाशीं तिच्याबद्दल मागणी केली होती. आपली मागणी अवेहेरल्याबद्दल शतधन्वा सत्राजिताचा सूड घेण्यास तयार झाला. या कामांत त्यास अक्रूराची व कृतवर्म्याची सहाय्य मिळाली. सत्राजितास मारून तो मणि त्याजपासून घ्यावा असा शतधन्वानें वेत केला व त्यास अक्रूरानें व कृतवर्म्यानें सहाय्य देण्याचें कबूल केलें. शतधन्वास आपला दुष्ट डाव साधण्याची संधि लवकरच मिळाली. श्रीकृष्णाचे आतेबंधु कुंतीचे पुत्र हस्तिनापुरांत द्रोणाच्या शिक्षणाखालीं अस्त्रविद्येंत तरबेज होत होते. मथुरेंतून पांडवांचा प्रथम समाचार श्रीकृष्णाने घेतला, तेव्हांपासून आज पंधरा सोळा वर्षांत आतेमामेभावांच्या भेटी द्वारकेत दोनतीनदां झाल्याही होत्या. सर्व शिष्य तयार झालेले पाहून द्रोणाचार्यानें एक मोठा रंग तयार करवून अंध धृतराष्ट्रास व भीष्म-कृप इत्यादि सरदारास त्यांच्या अस्त्रविद्येच्या शिक्षणाची परीक्षा दिली. त्या वेळीं भीम व अर्जुन यांचें दुर्योधनाशीं भांडण होऊन दुर्योधनास कर्णाचें सहाय्य मिळालें वगैरे हकीकत भारताच्या वाचकांस माहितच आहे. चुलतबंधूचें भांडण विकोपास जाऊं नये म्हणून धृतराष्ट्रानें पांडवांस व कुंतीस वारणावतास कांही दिवस पाठविलें, व तेथें ते ज्या राजवाड्यांत रहात होते तो वाडा आंतून लाविलें भरवून धृतराष्ट्रानें जाळवला व त्यांत कुंती व पांच पांडव जळून भेले अशी सर्वांची समजूत झाली. ही खबर द्वारकेत पोचली तेव्हां बळराम व श्रीकृष्ण दुःखानें ग्रस्त होऊन हस्तिनापुरास दुखवट्यासाठीं

गेले. कपटी धृतराष्ट्राबरोबर त्यांनी पांडवांची व कुंतीची क्रिया करून त्यास तिलांजलिही दिल्या. इकडे मथुरेत रामकृष्ण दोघेही नाहीत ही संधि साधून शतधन्याने सत्राजिताचा खून केला, व त्याचा माणि हिरावून नेला. बिचारी सत्यभामा बापाच्या मरणाबद्दल आक्रोश करीत हस्तिनापुरास गेली, व श्रीकृष्णास तिने तो मजकूर सांगितला. ती हकीकत ऐकून बलराम व श्रीकृष्ण हे एक आणखी दुःख ओढवले असे म्हणत द्वारकेस आले. व शतधन्यास शिक्षा देण्यासाठी ते त्याजवर धावले. परंतु तो दिवसांत शंभर योजने जाणाऱ्या एका चपल घोडीवर बसून पळाला. त्याने श्रीकृष्णाशी सामना देण्यासाठी अक्रूराजवळ व कृतवर्म्याजवळ साहाय्य मागितले. पण रामकृष्णांशी समोर कोण लढेल असे सांगून त्यांनी ते आयत्या वेळी नाकारले. मात्र शतधन्याने पळ काढण्यापूर्वी स्यमंतक माणि अक्रूराच्या पदरी बांधला. असे. शतधन्याचा पाठलाग करीत रामकृष्ण निघाले ते त्यांनी त्यास काशीजवळ गाठले. शेकडों कोस पळतां पळतां शतधन्याच्या खालची घोडी मरून पडली, तेव्हा तो पार्याच धावू लागला. श्रीकृष्णानेही पादचारी होऊन त्याचा पाठलाग केला व शेवटी त्यास गाठून त्याने त्यास ठार मारिले. याप्रमाणे श्रीकृष्णाने शतधन्यास त्याच्या घोर पापाबद्दल देहान्त प्रायश्चित्त दिले. पण त्याच्याजवळ स्यमंतक माणि सांपडला नाही. श्रीकृष्ण बलरामाजवळ येऊन त्यास ही हकीकत सांगू लागला, तेव्हा बलरामदादा त्याजवर विनाकारण रागावले. “ स्यमंतक माणि तुझ्या मनांतून गिळंकृत करावयाचा आहे. बरे आहे. मी स्यमंतक माणि पाहिल्याशिवाय द्वारकेचे तोंड पाहणार नाही. ” असे म्हणून बलरामदादा मिथिला नगरीत शिरले. तेव्हा श्रीकृष्णास दुःखाने द्वारकेस एकटेंच परत यावे लागले. मिथिलेच्या राजाने बलरामास सत्काराने ठेवून घेतले; इतकेच नव्हे तर दुर्योधनाने ही भावाभावांची दुही साधून बलरामापासून गदायुद्धाची कला या वेळी संपादन केली. इकडे श्रीकृष्णास बलरामावाचून द्वारकेत चैन पडेना. स्यमंतक माणि कोणाजवळ असावा याचा त्याने बारकाईने शोध चालविला. अक्रूराजवळ तो माणि होता. त्यास रोज सुवर्ण मिळत होते. त्याचा त्याने नेहमी दानधर्म करावा किंवा तो पैसा त्याने यज्ञांत लावावा. ह्याप्रमाणे अक्रूराने अतोनात धर्म सुरू केला, तेव्हा त्यास पूर्वी लोक दानपाते म्हणतच होते,

ते आता यज्ञपाति म्हणू लागले. अक्रूराजवळ इतकें द्रव्य कोठून येतें, याचा श्रीकृष्ण विचार करूं लागला, तेव्हां त्याजवळ स्यमंतक मणि असावा असा त्यास संशय आला व तो त्यानें सभेंत बोलूनही दाखविला. तेव्हां श्रीकृष्ण आपल्यावर चाल करील हें मनात येऊन अक्रूर पळून काशीस आपल्या मामाकडे गेला. अक्रूराचा बाप श्वफल्क यास काशीराजानें गादिनी नांवाची आपली कन्या दिली होती, तिच्यापासून अक्रूर व आणखी पुष्कळ मुलगे त्यास झाले होते. अक्रूर स्यमंतक मण्यासह काशीस गेला तेव्हां काशीत पर्जन्य पडून दुष्काळ नाहीसा झाला, व सर्व प्रकारचें सुख तेथें नांदूं लागलें. इकडे द्वारकेकडे पर्जन्य कमी होऊन दुष्काळ पडूं लागला. तेव्हां श्रीकृष्णास आणखी दुःख झालें. वास्तविक पाहतां स्यमंतक मण्यावर त्याच्यापासून झालेल्या सत्यभामेच्या मुलाचा हक्क होता. तो हक्क बजावण्यासाठी अक्रूरावर स्वारी करून त्याजपासून तो मणि हिरावून घेण्याचें त्यास सामर्थ्यही होतें. पण घरांतील विरोधापासून होणारी दुर्हा टाळण्यासाठी त्यानें स्वार्थाचाही त्याग करून स्यमंतक मण्यावरचा आपल्या मुलाचा हक्क सोडला. ' यादवसभेंत स्यमंतक मणि दाखव म्हणजे बलरामाचें समाधान होईल, मग तो मणि तूं आपल्याजवळच ठेव, ' असें अक्रूरास सांगून पाठवून त्यानें त्याचें समाधान केलें. मग अक्रूर व बलराम दोघेही द्वारकेत येऊन, सर्वासमक्ष अक्रूरानें तो मणि सभेंत बाहेर काढला व श्रीकृष्णानें कबूल केल्याप्रमाणें तो मणि अक्रूरासच दिला. असो; असें हें विलक्षण रत्न भल्याभल्यांची अन्न घेऊन शेवटीं दानशूर अक्रूराजवळच राहिलें (हरिवंश, वि० अ० ३९).

स्यमंतक मण्याच्या भानगडीत श्रीकृष्णास जांबवती व सत्यभामा या दोन स्त्रिया मिळाल्या. त्याची चौथी स्त्री नामजिती सत्या ही कोसल देशाच्या नम्रजित् राजाची मुलगी असून ती वीर्यशुक्ला होती; म्हणजे जो कोणी सात मस्त बैल बांधील त्यास ती द्यावयाची असा तिच्या बापानें पण लावला होता. तो पण कोणास जिंकतां येत नाही, हें ऐकून श्रीकृष्णानें तो पण आपल्या सामर्थ्यानें जिंकला, तेव्हां नम्रजितानें त्यास आपली मुलगी आनंदानें दिली. त्याची पांचवी स्त्री मित्रविंदा ही अवंतीच्या राजाची मुलगी असून ती श्रीकृष्णाची अतिबहीणच होती. तिचे बंधु प्रसिद्ध विंद आणि अनुविंद हे दुर्योधनाच्या पक्षाचे होते. मित्रविंदेनें श्रीकृष्णास स्वयंवरांत वरलें,

तेव्हां श्रीकृष्णानें विद्वानुविदास जिकून तिला आणिलें. त्याची सहावी स्त्री प्रत्यक्ष कालिंदी म्हणजे मनुष्यरूप धारण करणारी यमुनाच होती. त्याची सातवी स्त्री लक्ष्मणा ही मद्रराजाची मुलगी असून तिनें श्रीकृष्णास स्वयंवरांत वरलें होतें. आठवी स्त्री शैब्या अथवा कैकयी हीही त्याच्या आत्येची मुलगी असून केकयराजानें तिला श्रीकृष्णाला प्रेमानें अर्पण केलें. याप्रमाणें श्रीकृष्णाच्या आठ मुख्य स्त्रिया अथवा महिषी होत्या (भागवत, द० अ० ५८).

याशिवाय त्यास सोळा हजार एकर्गे उपस्त्रिया होत्या, असें वर्णन आहे. ही संख्या केवळ अनेक एवढ्याच अर्थाची द्योतक आहे हें उघड आहे. या सर्व स्त्रिया त्यास एके ठिकाणी व एका पराक्रमानें मिळाल्या या गोष्टीवरूनही हीच गोष्ट सिद्ध होते. प्राग्योतिषाचा म्हणजे आसामाचा राजा नरकासुर राक्षस महादुष्ट व उन्मत्त होता. त्याने सर्व पृथ्वीवरच्या गंधर्वअप्सरांच्या, राक्षसांच्या व मनुष्यांच्या सुंदर सुंदर मुली हरण करून एका पर्वतावर कैदेत ठेविल्या होत्या. रावणानें जशा तिन्ही लोकातील एक हजार सुंदर स्त्रिया हरण करून आपल्या अंतःपुरांत टाकिल्या होत्या, किंवा मेक्सिको देशाचा नरमांसभक्षक ऐतिहासिक राजा माटेझ्सा यानें, धाय धाय रडणाऱ्या आईबापांपासून एक हजार तरुण मुली बलात्कारानें हरण करून आपल्या जनानखान्यांत अडकविल्या होत्या, त्याचप्रमाणें या नरकासुरानें नानादेशांच्या व नानाजातीच्या मुली हरण करून आपल्या राज्यांत जमा केल्या होत्या. त्या गरीब मुलींस सोडविण्याचा श्रीकृष्णानें विचार केला. इतक्यांत नरकासुरानें अदितीची कुंडलें बलात्कारानें हरण केली आहेत असें त्यास इंद्रानें कळविल्यावरून त्यानें नरकासुराचें पारिपत्य करण्याचा निश्चय केला. सत्यभामेस बरोबर घेऊन त्यानें प्राग्योतिषावर स्वारी केली. मुद्द, निःसुंद, हयग्रीव इत्यादि नरकासुराच्या सेनापतींस ठार मारून शेवटीं नरकासुराचाही त्यानें युद्धांत वध केला. नंतर त्या सर्व मुलींस त्यानें कैदेतून सोडविलें, तेव्हां त्यांनीं आपण होऊन श्रीकृष्णास मनोभावानें वरिलें. नरकासुरानें त्रिभुवनांतील रत्नेंही बलात्कारानें हरण केली होती. तींही श्रीकृष्णानें हस्तगत केलीं. पांडव्या रंगाचे व चार दातांचे हत्ती येथें मिळाले, त्यांसह त्या सर्व कन्यांस व रत्नांच्या संपत्तीस त्यानें द्वारकेस पाठविलें. नरकासुराची आई भूमि हिच्या विनंतीवरून त्याच्या भगदत्त नांवाच्या पुत्रास

अभय देऊन व तेथील गादीवर बसवून नंतर श्रीकृष्ण अदितीची कुंडलें घेऊन स्वर्गास गेला व तेथें अदितीस ती कुंडलें त्यानें परत दिली, तेव्हा अदितीस फारच आनंद झाला. तिनें श्रीकृष्णाच्या इंद्रतुल्य पराक्रमाची तारीफ करून त्यास व सत्यभामेस आशीर्वाद दिला. असो. अदितीची व इंद्राचीही भेट घेऊन श्रीकृष्ण स्वर्गातून निघाला, तेव्हा पारिजाताचा एक वृक्ष नंदनवनातून उपटून त्यानें आपल्या बरोबर घेतला आणि तो द्वारकेत आणून सत्यभामेच्या मंदिरांत लावला (हरिवंश, वि० अ० ६३ व ६४).

श्रीकृष्ण लढाईतून सुरक्षित परत येवो असा नवस करून पतिपरायणा रुक्मिणी इतके दिवस उपवास करीत होती तें ऐकून श्रीकृष्णास अतिशय प्रेमपूर्ण समाधान वाटलें. त्यानें रुक्मिणीच्या उपवासाचें पारणें मोठ्या थाटानें फेडलें. रैवत पर्वतावर सर्व लहानथोर आत्मांस व सच्छील वेदाविद् ब्राह्मणांस बोलावून श्रीकृष्णानें पारण्याचा मोठा उत्सव केला, व प्राग्योतिषाहून आणलेल्या संपत्तीपैकी दिव्यदिव्य रत्नें सर्वांस देऊन आभारी केलें. रुक्मिणीनें केलेल्या व्रताच्या पारण्याचा हा अद्वितीय समारंभ पाहून सत्यभामेस ईर्ष्या उत्पन्न झाली. तिनें नारदाच्या सांगण्यावरून पुण्यक नांवाचें व्रत केलें. या पुण्यक व्रताचा विधि त्यांनींच तिला सांगितला. त्याप्रमाणें तिनें स्नान—उपवास इत्यादि विधि करून व महेश्वराचें पूजन करून पारण्याच्या दिवशीं नारदास पक्कान्नांनीं जेवू घातलें. नंतर पारिजात वृक्षाशीं श्रीकृष्णास सुतानें बांधून तो वृक्ष श्रीकृष्णास नारदास तिनें दान केला. मग नारदांनीं थट्टेनें म्हटले, “श्रीकृष्णा, तूं आतां माझा आहेस, मला वाटेल त्या ठिकाणीं मी नेईन; तूं माझ्याबरोबर चल.” असें म्हणून थट्टेलोर नारद श्रीकृष्णास घेऊन जाऊं लागले, तेव्हां सत्यभामेचा जीव कंठांत आला. थोडीशीं मौज करून शेवटीं नारद म्हणाले, “बरे तर श्रीकृष्णा, मी तुझा मोबदला घेऊन तुला सत्यभामेसच देतो.” मग एका सवत्स कपिला गायीचें उदक भामेकडून सोडवून नारदांनीं श्रीकृष्णास तिच्या स्वाधीन केलें. त्या वेळीं तिनें आनंदातिशयानें अनेक सुवर्णराशि ब्राह्मणांस दिल्या. याप्रमाणें सत्यभामेकडून पुण्यक व्रत करवून व सर्व द्वारकेस पारिजाताच्या पुण्यांचा व मधुर सुवासाचा एक वर्षपर्यंत लाभ देऊन श्रीकृष्णानें तो वृक्ष नारदा-

बरोबर स्वर्गलोकी परत पाठवून दिला* (हरिवंश, वि० अ० ६५ व ७२).

श्रीकृष्णाच्या परत येण्याचा आनंद सर्वांस अतिशय वाटला. याचें एक कारण त्याच्या पश्चात् झालेली द्वारकेची दुर्दशा हें होय. श्रीकृष्ण द्वारकेत नाहीं ही संधि साधून शिशुपालानें आपला अनेक दिवसांचा रोष द्वारकेवर काढला. त्यानें द्वारकेवर चाल करून ती हस्तगत करण्याचा यत्न केला, परंतु तो सफळ झाला नाहीं. परंतु त्यानें जातां जातां द्वारकेस आग लावून दिली. त्यानें टाकलेल्या अग्नीमुळें द्वारकेचा बराच भाग जळून गेला. श्रीकृष्णानें परत आल्यावर आपण निराश न होता. द्वारकेची पुनर्रचना अधिक विस्तृत रीतीनें व वैभवानें केली. प्रत्यक्ष विश्वकर्माचें सहाय्य घेऊन त्यानें द्वारकेस या वेळीं वैकुंठाप्रमाणें बनविलें. सभोवतीं अत्यंत सुंदर बगीचे निर्माण केले. सर्व शहराच्या आंत चार उभ्या व चार आढव्या अशा विस्तीर्ण रस्त्यांची आंखणी करून सोळा मोठमोठाले चौक पाडले व ते सर्व तऱ्हेनें सुशोभित केले. मोठमोठाले प्रासाद नवीन निर्माण करून त्यांस सुवर्ण, मौक्तिक, वैडूर्य, स्फटिक इत्यादि रत्नांनीं सुशोभित केले. सोन्याच्या कळसांनीं सुशोभित केलेलीं त्यांचीं शिखरें मेरूच्या शिखराप्रमाणें दिसूं लागलीं. श्रीकृष्णानें आपल्यासाठीं एका चार योजन लांब रुंद अशा जागेत घनाढ्य प्रासाद बांधविला. त्यांत तरतीं उपवनें, कृत्रिम क्रीडापर्वत व रत्न-खाचित पायऱ्यांच्या पुष्करणी अनेक होत्या. त्याच्या अष्टनायिकांस राहण्याकरितां त्यांत निरनिराळे प्रासाद होते. ब्राह्मणांच्या सत्काराकरितां व पूजेकरितां एक स्वतंत्र दिव्यसभा होती. त्यांतील बागेत सर्व ऋतूंत येणारी सुवासिक फुलें व स्वादिष्ट फळें लागलेलीं झाडें असून त्यांजवर नानाप्रकारचे मधुर शब्द करणारे पक्षी होते. याप्रमाणें आपल्याकरितां नवीन मंदिर बांधवून त्यानें त्या वाड्यांत आपल्या मुलाबाळांसह व स्त्रियांसह प्रवेश केला. नरकासुरानें बंदीत टाकलेल्या स्त्रिया बंधमुक्त करून आणल्या होत्या, त्यांस रहावयास आपल्या वाड्यांत त्यानें एक उत्तम जागा दिली व त्यांस वस्त्रा-

*कृष्णिच्या व सत्यभामेच्या सवतीमत्सराच्या अनेक ग्राम्य कथा नाटककारांनीं व कथेकऱ्यांनीं या पायावर बनविल्या आहेत, त्या अर्थात् त्याज्य आहेत हें सांगणें नको.

लंकारांनी व दासदासींनी संतुष्ट करून आपल्या ज्ञातिबांधवांच्या परवानगीने त्यांशी विवाह केला. वसुदेव, देवकी, रोहिणी, आहुक व रेवती यांनीही त्या स्त्रियांचा चांगला सत्कार केला. असो. श्रीकृष्णाच्या सर्व स्त्रियांत सत्य-भामा ही श्रेष्ठ भाग्याची होती, पण रुक्मिणी ही सद्गुणसंपन्न ज्येष्ठपत्नी असून घराची मालकीण होती (हरिवंश, वि० अ० ९८-९९).

● पुरुषयज्ञ कल्पिला तर त्याची प्रथमची चोवीस वर्षे प्रातःसवन होत; व पुढची चव्वेचाळीस वर्षे माध्यंदिनसवन होत. चोवीस वर्षे म्हणजे आपला प्रातःकाळ असें जो समजेल व पुढची चव्वेचाळीस वर्षे माध्यंदिनसवन समजून योग्य रीतीने घालवील त्याचा सायंकाळ आणखी अडेचाळीस वर्षे जाईल यांत संशय नाही. पंचाविसाव्या वर्षी लग्न करणाऱ्यांनी, पुढची चव्वेचाळीस वर्षे गृहस्थाश्रमांत नियमाने राहून आनंदाने काढावीत. या मध्यवयाच्या चव्वेचाळीस वर्षांपैकी पहिला भाग ऐन तारुण्याचा असतो. ऐन तारुण्यांत यथायोग्य रीतीने संसारसुखाचा अनुभव घेणे हे वावगे नाही, इतकेच नव्हे तर श्रेयस्कर आहे. यथाशाल्म वृत्तन करून व यथान्याय द्रव्य मिळवून गृहस्थाश्रमाचा उपभोग घेणे हे मोक्षप्रदही आहे. कारण या दोन अटीच तलवारीच्या धारेप्रमाणे कठिण आहेत. शास्त्रानुसार वागण्यास व न्यायाने द्रव्यार्जन करण्यास, जितका मनोनिग्रह इतर आश्रमांस जरूर आहे, तितकाच गृहस्थाश्रमास जरूर आहे; आणि म्हणूनच गृहस्थाश्रम इतर आश्रमांहितकाच बंद्य आहे. किंबहुना इतरांहून तो श्रेष्ठ आहे; कारण या आश्रमांत इतरांचा परामर्श घेता येतो व स्वतः सुख भोगून इतरांस देता येते. असो. श्रीकृष्णाने द्वारकेत उत्तम रीतीने गृहस्थाश्रम पाळून सर्वांस सुखी केले. आपल्या स्त्रियांचे सर्व मनोरथ पूर्ण करून त्यांजकडून नानाप्रकारची व्रते कराविली मधून मधून त्यांस राग आणून कांहींसे चिडवावे, नंतर आपणच त्यांचा कोप शांत करावा. खरे प्रेम करणाऱ्या

* “पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशति वर्षाणि तत्प्रातःसवनं चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनम् । अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यंदिनःसवनं चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यंदिनःसवनम् । अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयःसवनं अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागतं तृतीयः सवनम् । ” (छां० प्रपा० २ (वं० १६)).

७ श्री.च.

स्वस्त्रीशीं नर्म भाषणें करीत दिवसाचा काही काळ घालविणें हाच गृहस्था-
श्रमांत परम लाभ आहे. श्रीकृष्णानें स्त्रियांकडूनच व्रतें करविलीं नाहींत, तर
स्वतःही त्यांच्याकरितां व्रतें व तपें केली. जांबवतीस पुत्र होत नव्हता,
तेव्हां श्रीकृष्णानें तिच्याकरितां हिमालयावर जाऊन एक वर्ष तपश्चर्या करून
महादेवास प्रसन्न केलें. तिजला पुत्र होऊन त्याचें नांव सांब ठेवले.
श्रीकृष्णानें आपल्या स्त्रियांस जसें सुत्र दिलें तसेंच त्यानें आपल्या आमांसही
दिलें. वसुदेवाकडून त्यानें नानाप्रकारचे अश्वमेधासाहित यज्ञ करविले व
ब्राह्मणांस इष्टभोजनें व दक्षिणा दिल्या. आपल्या भावांबंदांस व त्यांच्या
मुलांस वैभवास चढवून त्यांस यथायोग्य अधिकार दिले. याशिवाय प्रत्येक
उत्सव त्यानें बांधवांसह थाटानें साजरा करावा. कित्येक वर्षांनीं समुद्रयात्रा
आली. तेव्हां श्रीकृष्णाच्या आज्ञेने सर्व यादवांनीं स्त्रियांसह समुद्रावर जाऊन
जलक्रीडा केली. स्त्रियांनीं कमंडलूतक्या खोल पाण्यांत पोहून आपल्या पती-
वर पाणी उडविलें. सायंकाळीं उत्तम उत्तम पकान्नांची भोजनें समुद्रतीरी
केली व रात्री गाणें करून अप्सरांचें नृत्य करविलें. श्रीकृष्णास व बलरामास
लहानपणापासून गाण्याचा छंद होता; त्यांनीं या वेळीं अप्रतिम छालिक्य
गान यादवांना शिकविलें. या गाण्यांत सर्वांनीं मिळून गावयाचें असतें.
श्रीकृष्ण, बलराम, प्रद्युम्न, सांब इत्यादि यादव वीर या गाण्यांत प्रवीण
असत. छालिक्यांत सर्व गानविद्या अंतर्भूत होत होती. हें छालिक्य गान
स्वबुद्धीनें जाणून श्रीकृष्णानें यादवांना साध्य करून दिलें होतें. त्या छालिक्य
गानानें त्या दोघां यादवांनीं सर्वास तल्लीन करून सोडलें. याप्रमाणे गृहस्था-
श्रमाचा योग्य उपभोग घेत श्रीकृष्णाची मध्यवयाच्या पूर्वार्धाचीं वर्षे द्वारकेत
आनंदानें गेली (हरिवंश, वि० अ० ८९).

द्रौपदीचा स्वयंवर मांडला, त्या वेळेस श्रीकृष्णाचें वय ४५-४६
वर्षांचें होतें. या स्वयंवरास द्रुपदाकडून यादवास निमंत्रण आल्यावरून
श्रीकृष्ण आपल्या पुत्रांस घेऊन स्वयंवरास गेला. त्याचा ज्येष्ठ पुत्र प्रद्युम्न हा
या वेळीं एकवीस बावीस वर्षांचा असून पराक्रमी व सुंदर होता. त्याजला
द्रौपदी मिळाल्यास पहावी या उद्देशानें श्रीकृष्ण पांचाल देशाच्या कापिल्य
नगरास गेला. या वेळेस पांडव जिवंत असते तर द्रौपदीस अर्जुनच वर
योग्य होता असें त्यांस वाटून खेदही झाला. त्याबरोबर आणखी यादववीर

स्वयंवर पाहण्यास व आपल्या पराक्रमाची परीक्षा देण्यास निघाले. बलराम आपल्या दोघां पुत्रांसह (निशठ आणि उत्सुक) बरोबर होता. बलरामानंतर रोहिणीच्या पोटी वसुदेवास सारण इत्यादि आणखी पुत्र झाले हांते तेही बरोबर होते. देवकीला श्रीकृष्णाच्या पाठीवर एक गद नावाचा पुत्र झाला होता तोही होता. या गदावरून श्रीकृष्णास गदाग्रज म्हणत. याशिवाय अक्रूर, सात्यकि, उद्धव, कृतवर्मा, पृथु, विपृथु, कंक, शंकु, विदूरथ इत्यादि यादव-भोज वीर स्वयंवरास गेले हांते. या स्वयंवरास भरतखंडातील बहुतेक मोठमोठे राजे आले होते. भारतीय युद्धाच्या वेळी हजार असलंले बहुतेक राजे द्रौपदीस्वयंवरास हजर होते. दुर्योधन आपल्या बंधूंसह व कर्णासह आला होता. गांधार देशाचे शकुनि, सौबल, बृहद्वल इत्यादि राजे होते. तसेच पंचनदांतील मणिमान्, दंडवार, सहदेव, जयत्मेन, व मेघसंधि होते. विराट देशाचा राजा शंख आला होता. वार्धक्षोमि, सुशर्मा, सेनाविंदु, अंशुमान्, चेकितान, जरासंध, विदंड, पौडूक, वासुदेव, भगदत्त, मद्रराज, शल्य, रुक्मागद, रुक्मरथ, सोमदत्त, भूरि, भूरिश्रवा आणि शल, कांशोजचा सुदक्षिण, दृढधन्या, पौरव, बृहद्वल, सुप्रेण, शिबि, औशीनर, भगीरथ, बृहत्क्षत्र, संधव, जयद्रथ, बृहद्रथ, बाल्हिक, उलूक, कैतव, चित्रांगद, वत्सराज, मनिमान्, चेदिपति, शिशुपाल इत्यादि राजे द्रौपदीच्या सौंदर्याची कीर्ति ऐकून ह्या समारंभास आले होते. पण द्रुपदाने मांडलेला पण कोणाही क्षत्रियास जिकतां आला नाही. श्रीकृष्ण व सात्यकि, समर्थ असून उठले नाहीत. कर्ण उठला, पण तो अधिरथि सूत असून पक्षा क्षत्रिय नसल्यामुळे द्रौपदीने त्यास धनुष्यास हात लावू दिला नाही. शेवटी ब्राह्मणवेप्रांने आलेल्या अर्जुनाने पण जिकला आणि द्रौपदीने त्यास आनंदाने माळ घातली. अर्जुनास पाहतांच श्रीकृष्णाने त्यास ओळखिले. पांजी पांडव जिवंत आहेत हे पाहून त्यांस पराकाष्ठेचा आनंद झाला अर्जुन द्रौपदीला घेऊन आपल्या भावासह गरीब स्थितीतल्या आपल्या बिन्हाडी आला, तेव्हा पाठोपाठ श्रीकृष्णही तेथे गेला, व त्याने पृथेच्या पायांवर डोकें ठेविले. पांडवांचे समाधान करून द्रौपदीस आपली बहीण मानिले. याप्रमाणे हकीकत झाली, तेव्हा वारणावृतांत पांडव व कुंती जळाली नसून सुरक्षित आहेत, ही बातमी चौहीकडे तात्काळ पसरली. द्रुपदासह

आपणास हवे होते तेच जावई मिळाल्यानें मोठा आनंद झाला. कांपित्य-पुरास पांची पांडवांची एका द्रौपदीशीं लग्नं थाटानें झालीं; तेव्हां श्रीकृष्ण व चलराम यांनीं आपल्या वैभवानुरूप आपल्या आतेभावांस अहेर व देणग्या दिल्या (भारत, आ० अ० १८६, १८९, १९९.).

पांडव जिवंत असून त्यांस द्रुपदाची कन्या मिळाली व श्रीकृष्ण-चल-रामांनीं त्यांचा यथायोग्य सत्कार केला, ही बातमी अंध धृतराष्ट्रास समजली. तेव्हां त्या लोभी आंधळ्याचें धात्रें घडाडलें. बहुधा यादव व पांचाळ यांचें साहाय्य घेऊन पांडव आपला हक्क मागण्याकरितां कुरुदेशावर चाल करून येतील अशी त्यांस धास्ती पडली. किंबहुना आपण त्यांस कपटानें कसें जाळलें याचाही परिस्फोट होईल असें त्यास वाटलें. शेवटीं दुसरें कपटनाटक करून पांडव जिवंत असल्याबद्दल त्यानें मोठा आनंद प्रदर्शित केला. विदुरास पाठवून पांडवांस व कुंतीस श्रीकृष्णासह त्यानें प्रेमानें हस्तिनापुरास नेलें. “ सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पंडितः । ” या न्यायानें त्यानें पांडवांस व दुर्योधनास समजावून पांडवांस अर्धें राज्य दिलें. त्यांतही त्या लोभी म्हातान्यानें यमुनेकडचा जंगलांनीं भरलेला मुलूख पांडवांस देऊन हस्तिना-पुराचा गंगेकांठचा मुलूख आपल्यास म्हणजे आपला पुत्र दुर्योधन यास ठेविला. पांडवांनीं शातनाप्रिय होऊन तेंही कबूल करून पश्चिम कुरुंचें राज्य यमुनेच्या कांठी स्थापिलें. श्रीकृष्णाच्या सल्ल्याने यमुनेच्या कांठी मूळच्या खांडव-प्रस्थ गांवाशेजारीच इंद्रप्रस्थ नांवाचें नवीन शहर वसवून त्या राजधानींत पांडव नीतीनें व पराक्रमानें राज्य करूं लागले. तेव्हां थोड्याच दिवसांत पांडवांचें राज्य भरभराटीस आलें. याप्रमाणें पांडवांची म्हणजे आपल्या आते-भावांची व्यवस्था लावून श्रीकृष्ण द्वारकेस परत आला. श्रीकृष्णाविषयींचें पांडवांचें प्रेम या दिवसापासून वाढतच गेलें. श्रीकृष्णाचा अद्भुत पराक्रम, त्याची लोकोत्तर बुद्धिमत्ता, त्याचें अप्रतिम सौंदर्य इत्यादि गुणामुळे त्याज-कर लोकांची देवनिर्विशेष भक्ति जडलीच होती. हा प्रत्यक्ष श्रीविष्णूचा अवतार आहे असें लोक मानीत. त्याप्रमाणें पांडवही मानूं लागले त्यांत नवल नाहीं. त्यांतल्यात्यांत अर्जुनाचें श्रीकृष्णाशीं अधिक सख्य जडलें. रंगानें काळासांवळा, रूपानें मनोहर व पराक्रमाने इंद्रासमान अशा त्या अर्जुनाचें सहजच श्रीकृष्णाशीं सख्य व प्रेम जुळलें. त्यांची जोडी म्हणजे

नरनारायणाची जोडी होती. अर्जुन श्रीकृष्णाचा प्रत्येक बाबतीत शिष्य झाला. इतर पांडवांचेही प्रेम श्रीकृष्णावर कमी नव्हते. धर्मराज तर राज्याच्या प्रत्येक बाबतीत त्याचा सल्ला घेऊं लागला. पण सर्वांहून अधिक भक्ति श्रीकृष्णावर द्रौपदीची जडली. स्वयंवर झाल्या दिवशीच तिला त्यानें बहीण म्हटलें तें त्याचें प्रेम तिच्या गुणांनीं व भक्तीनें दिवसेंदिवस वाढतच गेलें. सारांश, पांडवांच्या कुटुंबांत श्रीकृष्णाची भक्ति कायम झाली ती परस्परांच्या निर्व्याज आचरणानें गुरूपक्षातील चंद्राप्रमाणें वाढत गेली (भारत, आ० अ० २००-२०७).

द्रौपदीस्वयंवराचे वेळीं अर्जुनाचें वय २६-२७ वर्षांचें असावें. त्यानंतर दोन वर्षांनीं इंद्रप्रस्थाची स्थापना झाली, म्हणजे इ० म० पूर्वी ३१४० वे वर्षीं हें अर्वाचीन कालांतही प्रख्यात असलेलें शहर स्थापन झालें. इंद्रप्रस्थांत पाच पांडव आपल्या एका प्रिय भायेंसह आनंदानें राज्य करीत असतां एके प्रसंगीं अर्जुनास पाचां नवऱ्यानीं आपसांत ठरविलेला नियम ब्राह्मण-कार्याकरितां दुर्दैवानें मोडावा लागला, व त्यास धर्मराज व द्रौपदी एकांतांत बसले असतां तेथें जावें लागलें. त्यामुळें ठरलेल्या प्रायश्चित्तानुरूप अर्जुन बारा वर्षांच्या तीर्थयात्रेस गेला. तीर्थयात्रेस जातांना त्याचें वय सरासरी ३६ वर्षांचे असावें. तीर्थयात्रा संपतां संपतां अर्जुन द्वारकेस आला. द्वारकेजवळच सोमनाथाचें व प्रभासपट्टणाचे प्रसिद्ध तीर्थ होते. तेथील यात्रा करून अर्जुन द्वारकेस श्रीकृष्णास भेटण्यास आला, तेव्हा त्याच्या सन्मानाकरितां श्रीकृष्णानें रैवत पर्वतावर मोठा उत्सव केला. या उत्सवांत सुभद्रा अर्जुनाच्या दृष्टीस पडली. सुभद्रा ही रोहिणीची शेवटची मुलगी असून बलरामाची सख्खी बहीण व श्रीकृष्णाची सावत्र बहीण होती. तिचें वय या वेळीं सरासरी सोळा सतरा वर्षांचें असावें. तिला दुर्योधनास देण्याविषयी बलरामाचा व्रत चालला होता. तिचें रूप पाहताच अर्जुन मोहित झाला. त्याची भावावलेली वृत्ति पाहून श्रीकृष्णानें त्यास सुभद्रेस बलात्कारानें हरण करून नेण्याची सल्ला दिली. अर्जुनावर श्रीकृष्णाचें अत्यंत प्रेम असून त्यास सुभद्रा मिळाल्यास फारच उत्तम होईल असें त्यास वाटलें. पण बलरामदादा ऐकतील किंवा नाही याचा भरंवसा नव्हता. शिवाय सुभद्रेचें मन कोणास पसंत करील-दुर्योधनास किंवा अर्जुनास-

याचाही त्यास अदमास होईना. कारण दुर्योधन स्वतः राजा असून अर्जुन फक्त राजाचा भाऊ होता. असो. एकंदर विचार करून श्रीकृष्णाने अर्जुनास सुभद्रेचे हरण करण्याविषयी सल्ला दिली. त्याप्रमाणे त्याने मृगयेस जाण्याचे निमित्त केले, व तात्काळ तिचे हरण केले. तिला रथांत घालून त्याने स्वदेशाकडे चालविले. बलरामास सुभद्रा नेल्याची हकीकत कळली तेव्हां सर्व यादवसैन्यास निघण्याविषयी त्याने आज्ञा केली; पण श्रीकृष्ण चरोवर निघना, तेव्हां त्यास खरे इंगित कळले. शेवटी बलरामाने सुभद्रेसह अर्जुनास सामोपचाराने परतवून द्वारकेस त्यांचा विवाह मोठ्या थाटाने लाविला. या विवाहाने अर्जुनाचा व श्रीकृष्णाचा संबंध आणखी दृढ झाला. आतेभाऊ, प्रिय शिष्य, मानलेला मेहुणा व प्रत्यक्ष मेहुणा अशा चार नाती एके ठिकाणी झाली (भारत, आ० २१९-२२०).

श्रीकृष्णाचा व दुर्योधनाचा संबंध असा जुळणार होता, तो जरी जुळला नाही तरी अन्य रीतीने त्याचे व दुर्योधनाचे नाते लवकरच जुळले. श्रीकृष्णाच्या प्रथम पुत्राचा म्हणजे प्रद्युम्नाचा विवाह रुक्मीच्या मुलीशी स्वयंवराने झाला हे पूर्वी सांगितलेच आहे. श्रीकृष्णाचा जांबवतीच्या पोटी झालेला पुत्र सांग्र हाही मोठा पराक्रमी असून बलरामाच्या शिक्षणाखाली शस्त्र-विद्येत तयार झाला होता. त्याने हस्तिनापुरास जाऊन दुर्योधनाची स्वयंवरास योग्य झालेली कन्या लक्ष्मणा हरण केली. तेव्हां दुर्योधनास राग येऊन त्याने व त्याच्या कर्ण वगैरे अनुयायांनी सांग्रास जिंकून व पकडून अटकेंत ठेविले. ही गोष्ट द्वारकेस कळली, तेव्हां बलरामदादा श्रीकृष्णाकरिता धांवले. दुर्योधन आपला शिष्य आहे, तो आपले वचन मान्य करून लक्ष्मणा सांग्रासच देईल अशी त्यास खात्री होती. बलराम येतांच सर्व कौरवांनी त्याचा सत्कार करून त्यास समेत बसविले व त्याची मधुपर्काने पूजा केली; पण त्याने जेव्हां लग्नाची गोष्ट काढली तेव्हां मानी दुर्योधनाने ती मनावर घेतली नाही. “ यादव म्हणजे गवळी, राज्याचे अधिकारी नव्हत; चामर, व्यजन, शंख, श्वेत छत्र, किरीट, सिंहासन आणि शय्या ही राजचिन्हे केवळ आमच्या उपेक्षेने ते वापरतात.* त्यांस आम्ही

*चामरव्यजने शंखमातपत्रं च पांडुरम् । किरीटमासनं शय्यां भुजंत्यस्मदुपेक्षया ॥ भा० द० २६।६८

आपली मुलगी देणार नाही. पृथा आपल्या कुळांत घेतली म्हणून काय जोडा डोक्यावर येऊन बसेल ? ” इत्यादि निर्मत्सनायुक्त उद्गार त्याने काढले, तेव्हां बलरामास अतिशय राग आला. त्याने लागलेच उत्तर केले, “ आम्ही राजाचिन्हें वापरतो ती तुमच्या प्रसादानें नसून आपल्या पराक्रमानें वापरतो, याचा तुम्हांस आतांच प्रत्यय दाखवितो. ” असें म्हणून बलरामानें शहराबाहेर येऊन आपल्या नांगरानें सबंध हस्तिनापूर उचकलें. सर्व शहर उलथें होऊन गंगेत पडतें कीं काय अशी सर्वांस भीति वाटूं लागली. तें बलरामाचें अद्भुत पराक्रमाचें कृत्य पाहून दुर्योधनासह कौरव-मंडळी बलरामास शरण गेली. व त्यांनीं सांबास मुक्त करून त्यास लक्ष्मणाही अर्पण केली. विवाहविधि आटोपून लक्ष्मणा व सांब यांस घेऊन बलराम-दादा द्वारकेस आले. तेव्हां श्रीकृष्णास मोठा आनंद झाला. या संबंधामुळे दुर्योधन श्रीकृष्णाचा व्याही झाला. असो. हस्तिनापूर याप्रमाणें उचकलें गेले, तें तसेंच गंगेच्या किनारी कित्येक वर्षे कलतें राहिलें* (भागवत, द० अ० ६८). असो.

सुभद्रेचा विवाह झाल्यावर कांहीं काळानें श्रीकृष्ण इंद्रप्रस्थास सुभद्रेस माहेरी आणण्याकरितां गेला. तेव्हां सुभद्रा अभिमन्यूच्या वेळीं गरोदर होती. श्रीकृष्णाचा पांडवांनीं नेहमीप्रमाणें सत्कार केला. अर्जुन व श्रीकृष्ण यांचा नेहमी एकांत होत असे. एके दिवशीं यमुनेवर दोघेही एकांतांत बसले असतां अग्नीनें मनुष्यरूप धारण करून खांडववनानें माझी भूक शांत करा अशी त्यांस विनंति केली. इंद्रप्रस्थाच्या पश्चिमेस खांडववन दाट वाढलें होतें. तेथे नेहमी पर्जन्य पडे, यामुळे तें इंद्राच्या संरक्षणाखालीं असून अग्नीच्या भक्षत्वापासून नेहमी वाचलेलें असे. या अरण्यांत हिंस पशु व रानटी लोक रहात असून त्यांजपासून राज्यास त्रासही होत असे. तेव्हां कृष्णार्जुनांनीं अग्नीस खांडववन देण्याचें कबूल केलें. त्याप्रमाणें त्या दोघां वीरांनीं वनाच्या दोहों बाजूस राहून तें अरण्य पेटवून दिलें. कोणीही प्राणी किंवा जनावर त्यांतून निसटूं शकले नाही. मयासुर या वनांत रहात असे, त्यास मात्र श्रीकृष्णानें जीवदान दिलें, व त्यास सुरक्षित बाहेर जाऊं दिलें.

* हे पुढें जनमेजयानंतर पांचव्या पिढीला गंगेत उलथून पडलें व समूळ नाहीसे झालें.

तक्षक नांवाचा नाग त्या वनांत होता, तो बाहेरदेशी गेला असल्याने वांचला. त्याचा भाऊ अश्वसेन मात्र युक्तीने जिवंत निसटला. ते दोघे यापुढे पांडवांचे व पांडवांच्या वंशाचे कष्टे शत्रु बनले. असो. खांडववन जाळून टाकून एक मोठा मुलूख पांडवांच्या राज्यांत वसाहतीस व शेतीस भोकळा झाला, तेव्हा त्यांच्या राज्याची अधिक भरभराट झाली. मयासुराने कृतज्ञतेने एक दिव्य सभा पांडवांकरिता इंद्रप्रस्थांत बांधून दिली. तिचे सहस्र स्तंभ स्फटिकाचे असून फारच शोभायमान दिसत होते. सभेच्या पुढे एक स्फटिकशिलांची व इंद्रनीळ मण्यांची निरनिराळ्या रत्नांनी सुशोभित केलेली सुवर्णकमलांनी भरलेली पुष्करणी त्याने तयार केली. त्या सभेत त्याने निरनिराळ्या प्रकारच्या कारागिरीच्या मौजाही केल्या. पाणी असेल तेथे जमीन दिसावी, जमीन असेल तेथे पाणी दिसावे, दरवाजा असेल तेथे भित दिसावी, भित असेल तेथे दरवाजा दिसावा, अशी कित्येक आश्चर्याची कामे त्याने त्या सभेत तयार केली. या सभेमुळे इंद्रप्रस्थाची कीर्ति भरतखंडांत दुमदुमून गेली, व पांडवांच्या परक्रमाविषयी चांहीकडे ख्याति पसरली (भारत, आ० अ० २२२-२२७).

असो. याप्रमाणे श्रीकृष्णाचे मध्यम वय संपूर्ण द्वारकेत गेले. त्याचा नित्यक्रम येणेप्रमाणे होता:—चंदिजनांनी त्यास स्तवन करून पहाटेस ब्राह्म-मुहूर्तावर जागे केले म्हणजे त्याने नेत्रांस पाणी लावून थोडा वेळ परमात्म्याचे ध्यान करावे. नंतर नित्याविधि आटोपून स्नान करून स्वच्छ वस्त्रे नेसून संध्या करावी व अग्नीस होम द्यावा. नंतर वाग्यत होऊन गायत्रीजप करावा. नंतर उदयास येणाऱ्या सूर्याचे उपस्थान करावे. नंतर देव, पितृ, ऋषि यांचे तर्पण करून, देवांचे, ब्राह्मणांचे व आपल्या वृद्ध, संबंधी पुरुषांचे दर्शन व पूजन करावे. शिंगांस सोने वांढलेल्या व खुरांना रुप्याने मढाविलेल्या सवत्स गाईचे दान ब्राह्मणास यथाविधि रोज द्यावे. नंतर आपल्या स्वतःस अनुलेपन, वस्त्रे व भूषणे यांनी अलंकृत करून तुषांत व आरशांत आपले प्रतिबिंब पाहून बाहेर पडून ब्राह्मण, पौर, सेवक, अंतःपुरजन इत्यादिकांस जे कोणास सांगावयाचे असेल ते ऐकून किंवा मागावयाचे असेल ते देऊन, मित्र, कारभारी व बायका यांशी भाषणे करून व आलेल्या ब्राह्मणादिकांस विडे देऊन विदा करावे. नंतर दारुकाने शैव्य, सुग्रीव, बलाहक, मेघपुष्प

हे चार सुंदर घोडे जोडलेला रथ आणून दरवाज्याशी उभा केलेला असे. त्यांत सात्यकि किंवा उद्धव यांस हातांत हात घालून बरोबर घेऊन बसावे व यादवसभेत जावे. नाचगाणे चाललेल्या त्या दिव्य सुधर्मा-राजसभेत सर्व यादवांसह उत्तम आसनांवर बसून नानाप्रकारच्या राजकीय कामासंबंधी गोष्टी बोलून व सर्वांशी हंसून खेळून नर्म भाषणे करून दोन प्रहरानंतर घरी परत यावे. भोजनोत्तर विश्रांति घेऊन नंतर उद्धवाबरोबर किंवा एकाद्या प्रिय पत्नीबरोबर सोंगट्यांचा एक डाव खेळावा. सायंकाळी निरनिराळ्या प्रकारची शस्त्रविद्या जागृत ठेवावी; कधी असिचर्म, कधी धनुष्यबाण, कधी अश्वचर्या, गजचर्या, रथचर्या, यासंबंधी व्यायाम करावा. सायंकाळ झाल्यावर पुन्हां सायंसंध्या करून भोजनोत्तर द्विजमुख्याशी संभाषण करावे; इतिहास-पुराण श्रवण करावे; विग्रह, संधि इत्यादिकांचा विचार बलरामासह करावा; धर्मार्थकामांचा विचार कारभान्यांशी व स्त्रियांशी करावा; मुला-मुलींचे विवाहाचे, मौजीवंधनाचे, यज्ञांचे व व्रतांचे संबधाने व्यवस्था लावावी. नंतर द्वितीय प्रहरांत निजावयास जावे. याप्रमाणे व्यवस्थित रीतीने धर्मानुसार गृहस्थाश्रमाचे पवित्र सद्धर्म पाळीत, सुख अनुभवीत व लोकांस वर्तनाचा धडा शिकवीत श्रीकृष्णाचा काळ द्वारकेत ६३-६७ वर्षेपर्यंत गेला (भागवत, द० अ० ६९-७०).

राजसूयपर्व

“ [१] परित्राणाय साधूनां [२] विनाशाय च दुष्कृताम् [३] धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे । ” या वचनांत सांगितल्याप्रमाणे अवतारकृत्य पूर्णतेने करण्याची वेळ हळूहळू जवळ आली. आपल्यावरील उन्मत्त क्षत्रियांचा भार हलका करण्याविषयी पृथ्वीने श्रीविष्णूस पूर्वी प्रार्थना केल्याप्रमाणे क्षत्रियांच्या हातून त्यांच्याच विनाशासाठी अनन्वित पापेही घडू लागली. मध्य देशांतून यादवांनी श्रीकृष्णासह पाय काढल्यापासून जरासंधास कोणताच शत्रु मध्यदेशांत न उरल्यामुळे त्याने शेंकडों राजे जिकून कैदेत टाकिले, व शेवटी त्यांचा पुरुषमेघ करण्याचा त्याने विचार चालू केला. अशा स्थितीत जरासंधाचा बंदोबस्त करण्याविषयी कित्येक शरणार्थी राजांकडून द्वारकेस दूत आले. जरासंधाचा निकाल कसा लावावा या विचारांत श्रीकृष्ण यादवसभेत बसला असता इंद्रप्रस्थाहून धर्मराजाचा दूत इंद्रसेन श्रीकृष्णाकडे आला. मयाने बांधलेल्या दिव्य सभेच्या प्रतिष्ठेचा समारंभ आटोपून श्रीकृष्ण इंद्रप्रस्थाहून नुकताच द्वारकेस आला होता, तो पुन्हा धर्मराजाचे बोलावणे आलेले पाहून त्यास मोठे आश्चर्य वाटले. “ धर्मराजाने आपल्यास लवकर बोलावले आहे ” हे दूताचे वाक्य ऐकून श्रीकृष्ण ताबडतोब निघाला. त्याने या वेळी आपल्या आठही स्त्रियांस इंद्रप्रस्थ दाखविण्याच्या हेतूने बरोबर घेतले. आनर्त, सौवीर, मरु हे देश ओलांडून, विनशन तीर्थावरून, पर्वत, नद्या, शहरे, गावे, मार्गे टाकीत, दशद्वती व नंतर सरस्वती या दोन मोठ्या नद्या उतरून, मत्स्य देशांतून श्रीकृष्ण इंद्रप्रस्थास पोचला. श्रीकृष्ण आपल्या भार्यांसह येत आहे ही आनंदाची बातमी धर्मराजास समजताच तो आपल्या भावांस घेऊन शहराबाहेर श्रीकृष्णास राजवैभवानिशी सामोरा आला. श्रीकृष्णास पाहताच धर्मराजाने त्यास प्रेमभराने आलिंगन

दिलें व इतर पांडवांनी त्याच्या पायांवर मस्तक ठेविलें. धर्मराजाबरोबर आलेल्या वृद्ध लोकांस व ब्राह्मणास नमस्कार करून श्रीकृष्ण शहरांत जाव-यास पांडवांसह समारंभानें निघाला. सर्व शहर पताका-तोरणांनीं शृंगारिलें होतें; व राजमार्ग चंदनोदकानें शीतल व धूलिरहित केले होते. ठिक-ठिकाणीं निरनिराळ्या श्रेणींचे सन्मान्य लोक पानसुपारी व हारतुरे घेऊन श्रीकृष्णाचा सत्कार करण्यासाठीं उभे होते. श्रीकृष्णास व त्याच्या स्त्रियांस पाहण्यासाठीं रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंच्या वाड्यांच्या माडींतील शिडक्यांतून नगरवासी स्त्रिया उत्सुकतेनें उभ्या होत्या व श्रीकृष्णावर व त्याच्या स्त्रियां-वर सुवर्णपुष्पांचा वर्षाव करीत होत्या. मृदंग, पणव, शंख, पटह, इत्यादि मंगलवाद्यें घोषरीं वाजत होती व वारस्त्रिया जागजागीं गात व नाचत होत्या. देवळांदेवळांशीं ब्राह्मण उभे राहून श्रीकृष्णास आशीर्वाद देत होते. याप्रमाणें थाटानें स्वारी पांडवांच्या राजवाड्यापाशीं पोचली, तेव्हां श्री-कृष्णास व त्याच्या स्त्रियांस पाहण्यासाठीं अन्तःपुरांतील स्त्रियांची गर्दी जमली. राजमंदिरांत शिरून प्रथम श्रीकृष्णानें पृथेच्या पायांवर डोकें ठेविलें व नंतर त्याच्या आठही स्त्रियांनीं तिला नमस्कार केले. पांडवांची पट्टमहिषी द्रौपदी हिनें रुक्मिणी, सत्यभामा, मित्रविंदा, सत्या, कालिंदी, जांबवती, कैकेयी व भद्रा या आठही श्रीकृष्णपत्नींचें मोठ्या सन्मानानें स्वागत केलें व त्यांस उत्तम उत्तम वस्त्रे अहेर करून हारांनीं भूषित केलें. श्रीकृष्णाच्या येण्यानें त्या वेळेपासून जो उत्सव पांडवांच्या राजमंदिरांत सुरू झाला व जो आनंद त्या ठिकाणीं पसरला त्याचें वर्णन करणें शक्य नाहीं (भागवत, द० ७१ भारत सभा० अ० १३).

दहापांच दिवस आनंदांत व उत्सवांत गेल्यावर एके दिवशीं धर्मराजानें सभेंत श्रीकृष्णास म्हटलें, “ मधुसूदना, तुझ्या कृपेनें हें पांडवांचें राज्य उत्कर्षास पावून आज या वैभवास पोचले आहे. कलागत लावणाऱ्या नारद-ऋषींनीं नुकताच येऊन मला राजसूय यज्ञ करण्याविषयीं आग्रह केला. माझे बंधु व इष्टमित्र यांस हा बेत पसंत पडला असून तेही मला हाच आग्रह करीत आहेत. पण, श्रीकृष्णा, माझे दोष व माझ्या स्थितीतील वैगुण्य मला कोणीही सांगणार नाहीं. यासाठीं मी तुला मुद्दाम बोलाविलें आहे. माझी योग्यता राजसूय करण्याची आहे काय ! हा ऋतुश्रेष्ठ पांडवांच्या

हातून निर्विघ्न पार पडेल असें तुला वाटते काय ? दिग्विजय करणें या माझ्या पराक्रमी बंधूस शक्य आहे काय ? त्वरें असेल तें मात्र तूं सांग. कारण तूं आम्हांस वडील असून सर्वदर्शी व बुद्धिमान् आहेस. ” हें भाषण ऐकून श्रीकृष्ण किंचित् विचार करून म्हणाला, “ धर्मा, हा श्रेष्ठ यज्ञ करण्यास तूं आपल्या गुणांनीं सर्वतोपरी योग्य आहेस. पण मला एक अडचण दिसते आहे ती मी तुला सांगतो. तुला ठाऊकच आहे, कीं या भरतखंडांत चंद्रवंशी व सूर्यवंशी क्षात्रिय कुलें एकंदर एकशेंएक आहेत. यांत सध्यां भोजकुल सर्वांत बालिष्ठ व अधिक पसरलेलें आहे. परशुरामानें जिकलेल्या व त्याच्या कत्तलीतून वांचलेल्या क्षात्रियांनीं तेव्हांपासून कोणातरी आपल्यापैकीं एकास सार्वभौम मानून त्याच्या आज्ञेत सर्वांनीं चालावें असा नियम केला आहे, तोही तुला माहीत आहे. त्याप्रमाणें हल्लीं भोजकुल बालिष्ठ असल्यानें त्या कुलापैकीं मगधदेशाचा राजा जरासंध हा सर्वांनीं सम्राट् मानलेला आहे. चेदिपति शिशुपाल हा त्याचा सेनापति असून विदर्भाचा भीष्मक, पौंड्रकपति वासुदेव, कुरुपति दंतवक्र, इत्यादि राजे त्याचे आज्ञाधारक आहेत. पार्श्वमेकडचेही बहुतेक राजे जरासंधासच अनुकूल आहेत. मध्यदेशांत फक्त कुंतिभोज पुरुजित् हा तुझा मामा असून तुझ्या बाजूला आहे, इतर सर्व राजे मध्यस्थ किंवा जरासंधास अनुकूल असेच आहेत. जरासंधाचें सैन्य इतकें प्रचंड आहे, कीं जरी आम्ही त्याचा कित्येक वेळां मोड केला, तरी आम्हांस त्याच्या भयानें अखेर दारका सोडावीच लागली. जरासंधाच्या त्रासानें आम्हीं समुद्राच्या पाण्यांत आश्रय घेतला आहे. आमच्या भावाबंधांचीं द्वारकेंत अठरा हजार कुलें आहेत; आहुकाचे शंभर पुत्र चारुदेण, चक्रदेव, सात्यकी, मी, बलदेव, सांब व प्रद्युम्न इतके आम्ही महारथी आहोंत. कृतवर्मा, अनाधृष्टि, समीक, समितिजय, कंक, शंकू, कुंति, अंधक, भोजाचे दोघे पुत्र व वृद्ध राजा वसुदेव इतके आणखी दहा वीर आहेत. तत्रापि आम्हांस मध्यदेशांत परत जातां येत नाहीं. मध्यदेशाची आठवण करीत द्वारकेंतच रहावें लागत आहे. सारांश, जरासंध अत्यंत बालिष्ठ असून तो जिवंत आहे तोपर्यंत दिग्विजय करणें तुला शक्य नाहीं. अर्थात् राजसूय क्रतु तुला साध्य होणार नाहीं. असो. असें जरी आहे तरी जरासंधाचा वध करणें शक्य आहे. तो आपल्या पातकांनींच या

वेळीं मृत्यूच्या सामीप आला आहे. त्यानें शेंकडों राजे जिंकून कैदेत टाकले आहेत इतकेंच नव्हे, तर त्यांचा पुरुषमेध करून महादेवास संतुष्ट करण्याचा विचार चालू आहे. या वेळीं त्याम ठार मारल्यास त्याचा कांटा नाहीसा होईल, आणि शिवाय त्यानें वंदीत टाकलेले सर्व राजे तुझे साहाय्यकर्ते होतील. जरासंधावर सैन्यानिशीं स्वारी करणें शक्य नाही. त्याच्या जवळ अगणित सैन्य असून रणांगणांत त्यास जिंकणें दुरापास्त आहे. पण द्वंद्वयुद्धांत त्यास अर्जुन किंवा भीम सहज मारूं शकेल. मी या दोघांस घेऊन गुप्तवेष्टानें राजगृहास जातो. त्याचा अवमान करून त्याजपाशीं द्वंद्वयुद्ध मागितलें असतां तो दर्पानें, अवमानानें व लोभानें कधीही द्वंद्वयुद्ध नाकारणार नाही. बहुधा या भीमाशींच तो बाहुयुद्ध कबूल करील आणि भीम त्यास द्वंद्वयुद्धांत ठार मारील अशी मला खात्री आहे. तर या दोघांस बरोबर घेऊन जाण्याची मला तूं तात्काळ परवानगी दे. ही गोष्ट अधिक बभ्रा न करितां ताबडतोब केली पाहिजे. यासाठीं आम्हांस जाण्याची परवानगी देण्यास तूं क्षणभर विलंब करूं नकोस. ” हें श्रीकृष्णाचें सविस्तर भाषण ऐकून धर्मराजानें तात्काळ परवानगी दिली. “ हे माझे प्राणाहूनही प्रियबंधु तुझ्या स्वाधीन आहेत. तूं जेथें जाशील तेथें जयच आहे. तुझी इच्छा किंवा हुना आज्ञा मला शिरसावंद्य आहे. ” असें म्हणून धर्मराजानें त्या तिघांस लागलीच मगधाकडे रवाना केलें (भारत, स० अ० १३).

तीन अर्घ्यप्रमाणें देदीप्यमान असणारे ते तिघे वीर झपाट्यानें कुरुक्षेत्रांतून पूर्वेकडे चालले. कुरुजंगलांतून मधोमध जाणाऱ्या गंगेस उतरून, कमळें फुललेलीं अनेक सरोवरे पहात, कालकूट पर्वत ओलांडून, गंडका, महाशोण व सदानीरा या नद्या उतरून ते कोसल देशांत पोचले. तेथेही शंखू महानदी उतरून मिथिला देशांत पोचून माला व चर्मण्वती नद्या उतरून नंतर ते दक्षिणेकडे फिरले. अनेक मोठमोठ्या नद्या मिळाल्यानें अत्यंत विस्तीर्ण पात्र झालेली गंगानदी त्यांस पुन्हां लागली. ती उत्तार्ण होऊन शोणनदीवर येऊन तीही उतरून गोधनानें भरलेल्या, आम्र, पलाश इत्यादि शुभवृक्षांनीं मंडित झालेल्या व पाण्यावर नेहमीं परत असलेल्या मगध देशांत ते आले. तेथें गोरध पर्वताजवळ वसलेले राजगृह त्यांच्या नजरेस

पडलें. त्यांनीं ब्राह्मणांचा वेष घेतला असून कुशतृणांचीं वल्कलें परिधान केलीं होती, व त्यांच्या हातांत केवळ कमंडलु होते. शहराच्या दरवाजांतून आंत न शिरतां जेथे जरासंवाचा बाप बृहद्रथ यानें मास खाणाऱ्या मत्त वृषभास मारून त्याच्या कातड्याच्या तीन भेरी करवल्या होत्या व तेथे एक मंदिर बांधलें होतें, त्या मंदिरांत जाऊन त्या भेरी फोडून मंदिराच्या प्राकारावर असलेलें शृंग त्यांनीं ढांसळून दिलें. नंतर प्राकारावरूनच त्यास लागलेल्या शहराच्या कोटावरून शहरांत शिरून ते राजवाड्याकडे चालले. हत्तीसारखे मजबूत व शालवृक्षासारखे उंच असे ते तिथे स्वच्छ पांढरी वल्कलें नेसलेले ब्राह्मण पाहून शहरांतील लोकांस मोठें आश्चर्य वाटलें. भयाचा लेशही ज्यांच्या अंतःकरणांत शिरलेला दिसत नाही, असे तेजस्वी ब्राह्मण पाहून त्यांस राजवाड्यांत शिरण्यास कोणीच हरकत केली नाही. ते जरासंधापाशीं पोचले, तेव्हां त्यानें आदरानें उठून त्यांस पाद्यमधुपर्कानें सत्कार पुढें केला, पण तो त्यांनीं घेतला नाही. “ तुम्ही पूजा-सत्कार कां घेत नाही ? ” असा जरासंधानें प्रश्न केला, तेव्हां भीमार्जुन कांहींच बोलले नाहीत, पण महामति श्रीकृष्णानें उत्तर केलें, “ हे बोलण्याकरितां आले नाहीत. किंबहुना यांनीं न बोलण्याचें व्रत घेतलें आहे. ” हें उत्तर ऐकून जरासंध चपापला. धनुष्याच्या ओढण्यानें घट्टे पडलेले त्यांचे पुष्ट भुजदंड पाहून, त्यांच्या कपाळाचें गंध व गळ्यांतल्या पुष्पमाळा आलक्षून व त्यांनीं केलेल्या अपमानास्पद कृत्यांचीं सेवकांकडून हकीकत ताबडतोब कानांवर आली ती मनांत आणून तो म्हणाला, “ तुम्ही कोण आहां ? तुमचें तेज तर क्षात्र दिसतें ! तुम्ही ब्राह्मण स्नातक असाल तर हें गळ्यांत हार व अनुलेपन कां ? चैत्याचें शृंग मोडून अक्रूरानें तुम्हीं शहरांत प्रवेश कां केला आणि माझे जवळ येऊन ब्राह्मणांस योग्य असा केलेला माझा सत्कार तुम्ही घेत नाही हें काय ? ” श्रीकृष्णानें उत्तर केलें, “ जरासंधा, आम्ही स्नातक वेष घेतलेले क्षत्रिय आहोत. पुष्पांत नेहमीं लक्ष्मी वसते म्हणून आम्हीं पुष्पें धारण केलीं आहेत. शत्रूच्या घरांत द्वारानें शिरूं नये, मित्राच्या घरांत द्वारानें शिरावें म्हणून आम्हीं अक्रूरानें प्रवेश केला आहे. आमचें कार्य झाल्यावांचून आम्हांस शत्रूपासून पूजा घेणें योग्य नाही, म्हणून आम्ही तुम्ही पूजा घेत नाही. ” हों खडखडीत उत्तरें ऐकून जरासंधानें त्यांस

निरखून पाहिलें. त्या तिघांस त्यानें ओळाखिलें तथापि त्यानें पुन्हां प्रश्न केला, “तुमचें माझें वैर असल्याचें मला स्मरत नाही. मी तुमची कोण- तीही आगळिक केली नसतां तुम्ही शत्रु म्हणून माझ्यापार्शी येतां हें आश्चर्य आहे ! ” श्रीकृष्ण म्हणाला, “ जरासंधा, एका राजानें दुसऱ्या राजास विनाकारण जिकून त्यास आणखी महादेवाम वळी देण्याचा विचार करावा हें महत्पातक आहे. हें पातक निवारण्याचें आमच्यांत सामर्थ्य असून आम्हीं तें निवारण केलें नाही तर तें आम्हास लागेल. आम्ही ज्ञातीच्या रक्षणासाठी ज्ञातीच्या विनंतीवरून, ज्ञातीचा क्षय करूं इच्छिणाऱ्या तुला ठार मारण्या- साठी येथें आलों आहों. मी हृषीकेश गौरी आहें. हे दोघे पांडव भीमार्जुन आहेत. आम्ही तुला युद्धास आव्हान करतो. आम्हांपैकीं वाटेल त्याशीं वाटेल त्या प्रकारानें युद्ध कर. नाही तर जे क्षत्रिय तूं कैदेत टाकले आहेस त्या सर्वांस सोडून दे. ” हें ऐकून जरासंधानें दर्पानें, क्रोधानें व त्वेषानें “असें आहे काय ? ठीक आहे. तूं तर माझ्या समोरून पळाला आहेस; हा अर्जुन अशक्त आहे; त्या भीमार्शी मी बाहुयुद्ध करतो; माझ्याशीं लढण्यास हांच योग्य आहे. ” असें म्हणून भीमार्शी बाहुयुद्ध करण्याची तयारी केली. त्यानें अंगास रोचना लावली; पोटांत थकवा येऊं न देणारी औषधें घेतली; गळ्यांत माला धारण केली; पुरोहितानें दिलेला आशीर्वाद ग्रहण केला; आणि तो वेला उल्लंघून जाणाऱ्या समुद्राप्रमाणें गर्जना करीत आखा- ड्यांत उतरला. इकडे भीमही श्रीकृष्णास नमस्कार करून त्यांच्या समोर झाला. नंतर त्या दोघां बलिश्रेष्ठानीं बाहू थोपटून एकमेकांच्या हातांस स्पर्श करून परस्परांचें वंदन केलें; आणि मग पुन्हां आपल्या वज्रप्राय दंडाचा भयंकर आस्फोट करून ते श्रेष्ठ मल्ल परस्परांशीं भिडले. एकमेकांस पकडीत, चित्रहस्तक इत्यादि पेच करीत व मधून मधून एकमेकांस आपल्या लोखंडी मनगटांनीं व तळहातांनीं प्रहार करीत ते त्वेषानें, क्रोधानें व सर्व सामर्थ्यानें लढूं लागले. त्यांचें तें भयंकर युद्ध पाहण्यास हजारों पुरवासी ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य जमा झाले. कार्तिक महिन्याच्या पहिले दिवशीं त्यांचे युद्ध सुरू झालें, तें रात्रंदिवस आहाराशिवाय १४ दिवस चाललें. शेवटीं जरासंध थकला. जरासंधाचें वय या वेळीं सुमारे ऐंशी वर्षांचें असून भीमाचें पन्नासाचे सुमार होते, ही गोष्ट मनांत आणली म्हणजे जरासंध थकला यांत आश्चर्य नाही. पूर्वकार्त्तिक

भरतखंडांत आयुष्य दीर्घ असून शक्तीही प्रचंड होती. याची साक्ष शिकंदरच्या बरोबर आलेले अरायनप्रभृति ग्रंथकार देतात. त्यांनी एफशेवीस वर्षांचीं अनेक सशक्त माणसे त्या वेळीं हिंदुस्थानांत पाहिलीं होती. मग त्याच्याही अडीच तीन हजार वर्षांपूर्वी जरासंधासारखे ऐंशीव्या वर्षांही मल्ल युद्ध खेळणारे आर्य हिंदुस्थानांत होते यांत नवल नाही. असो. जरासंधास थकवा येऊन तो परतला हें पाहतांच श्रीकृष्ण म्हणाला, “ भीमा, थकलेला शत्रु वारंवार मिळत नाही, पाहातोस काय ? जरासंध जरेनें सांधला आहे. त्याच्या चिरफळ्या करून टाकल्याशिवाय तो मरावयाचा नाही. ” हें ऐकतांच भीमानें जरासंधास ओढून खाली टाकलें, व त्याच्या एका पायावर आपले पाय देऊन दुसरा पाय दोन्ही हातांनी जोरानें उचकून त्यास उभा चिरला. त्या वेळच्या दोघांच्या भयंकर गर्जनानीं गर्भिणी स्त्रियांचे गर्भही गळून पडले. असो. याप्रमाणें जरासंधास ठार मारून त्याचें प्रेत तेथेंच टाकून ते तिथे वरि उठले. त्यांच्या क्रोधयुक्त मुद्रेकडे कोणाच्यानें पहावत नव्हतें. श्रीकृष्णानें तात्काळ स्वतः जाऊन जरासंधाचा रथ जोडून आणला व नंतर कैदेत टाकलेल्या सर्व क्षात्रिय राजांस त्याने बंदीतून मोकळे केले. मग जरासंधाच्या पुत्राच्या स्वाधीन सर्व राज्य करून व भीमार्जुनांस रथांत बसवून तो धर्म, बल व जय या तिहींचा पूर्ण अधिपति श्रीकृष्ण राजगृहांतून बाहेर पडला आणि त्वरेनें इंद्रप्रस्थास येऊन पोचला. त्या तिघांस सुखरूप व कृतकार्य आलेले पाहतांच धर्मराजास जो आनंद झाला तो कोट्यश्व वर्णन करावा ! “ कृष्णा तुझ्या सहलग्नानें व सामर्थ्यानें हा जगताचा काटा तूं काढून टाकलास ” असा श्रीकृष्णाचा त्यानें सवास्तव स्तव केला, व त्याचें मनःपूर्वक पूजन केले. “ आतां तुम्हीं दिग्विजय करण्यास विनधास्त निवा, ” असें पांडवांस सांगून गर्भवती सुभद्रेस बरोबर घेऊन श्रीकृष्ण आपल्या स्त्रियांसह द्वारकेस परत आला (भारत, स० २०-२४)

श्रीकृष्णानें पांडवांस घेऊन राजगृहास एकाएकी जाऊन जरासंधास भीमाकडून द्वंद्वयुद्धांत ठार मारविलें ही बातमी भरतखंडांतील प्रत्येक राजधानीत पोचली, तेव्हां निरानिराळ्या राजांची चित्तवृत्ति निरानिराळ्या तऱ्हेनें श्रीकृष्णाविषयीं क्षुब्ध झाली. कित्येकांस त्याच्या अर्चित्य पराक्रमाचें व बुद्धिमत्तेचें आश्चर्य वाटून हा खरोखर श्रीविष्णूचा अवतार आहे असें वाटलें.

तर दुसऱ्या कित्येकांस हें याचें बंड वाढत चाललें असें वाढून विषाद उत्पन्न झाला. त्यांत पौंड्रक वासुदेवास तर या वार्तेनें फारच राग आला. त्याचेंही नांव वासुदेव (वसुदेवपुत्र) अमून तो श्रीकृष्णाच्या मत्सरानें पुष्कळ दिवसांपामून ग्रस्त होता. तो आपल्यास अत्यंत पराक्रमी व शहाणा समजत असे, इतकेंच नव्हे, तर तो आपल्यास सत्पुरुष मानून श्रीकृष्णाच्या वाढत्या कीर्तीचा हेवा करी. एकादा थोर साधुपुरुष उत्पन्न होऊन त्याची कीर्ति पसरत चालली म्हणजे बहुधा त्यास प्रातिस्पर्धी उत्पन्न व्हावयाचा असा मनुष्यस्वभावाचा नियमच आहे. महंमदालाही एक प्रातिमहंमद उत्पन्न झाला होता. बुद्धाला प्रातिबुद्ध व ख्रिस्ताला प्रातिख्रिस्त निघाले होते. फार लांब कशाला शिरडीकर साईमहाराजांप्रमाणेच एक कोपरगांवकर साईमहाराजही तयार झाले होते, हें पुष्कळांस ठाऊक असेलच. असो. मी देवाचा अवतार आहे असें पौंड्रक वासुदेवही म्हणे व तोही श्रीकृष्णाप्रमाणें वनमाला धारण करून पीतवस्त्र नेसे. तसेंच चक्र, गदा, शार्ङ्ग, शंख ही आयुधेही तो बाळगी व श्रीकृष्णाप्रमाणें तोही आपल्या रथावर गरुडाचा ध्वज लावी. त्यानें या वेळीं श्रीकृष्णास मुद्दाम दूत पाठविला व युद्धास आवाहन केलें. “ कृष्णा, जरासंधास असावध एकटाच गांठून त्वां भीमाकडून ठार मारविलेंस यांत तूं मोठा पराक्रम केला नाहीस. असो. मी श्रीविष्णूचा अवतार आहे असें तूं लोकांस खोटे सांगतोस आणि अशा कृत्यांनीं आपली थोरवी वाढवूं पाहतोस, पण हें ठीक नाही. माझीं चिन्हें धारण करून तूं लोकांस भ्रमांत पाडतोस हें योग्य आहे काय ? हीं सर्व चिन्हें सोडून देऊन देवाचा अवतार तूं नसून मी आहे असें कबूल कर, नाही तर माझ्याशीं लढावयास ये. ” असा पौंड्रकाचा वेढसर निरोप दूतानें श्रीकृष्णास यादवसभेंत सांगितला तेव्हां तेथें बसलेले यादव हंसले. “ माझीं चिन्हें तूंच वृथा धारण केली आहेस तीं तुझ्याकडून रणांगणावर मी टाकवितों. ” असें उत्तर पाठवून श्रीकृष्णानें यादवांसह पौंड्रक वासुदेवावर तात्काळ स्वारी केली. तोही आपल्या फौजेसह पुंड्रदेशाहून निघून काशीजवळ आला व तेथें त्याचा मित्र काशीचा राजा आपल्या फौजेसह त्यास मिळाला. यादवांचें व त्यांचें काशीजवळ घनघोर युद्ध झालें. शेवटीं पौंड्रक वासुदेवाचा श्रीकृष्णानें पराभव करून त्याचें शिर सुदर्शन चक्रानें उडाविलें. काशीराजासही संग्रामांत जिंकून

८ श्री.च.

श्रीकृष्णानें बाणानें ठार मारलें. याप्रमाणें मत्सरी पौडूक वासुदेव व त्याचा मित्र काशीचा राजा यांस ठार मारून श्रीकृष्ण यादवांसह द्वारकेस परत आला, तेव्हा द्वारकेच्या लोकांनी श्रीकृष्णाचा मोठा जयजयकार केला. श्रीकृष्ण खरोखर श्रीविष्णूचा अवतार आहे अशी लोकांची पूर्ण खातरी होऊन त्याजवरील लोकांची भाक्ति अतिशय वाढली; व सिद्ध, चारण, गंधर्व, मनुष्य, श्रीकृष्णाचें यश गाऊं लागले (भागवत, द० अ० ६६).

इकडे युधिष्ठिरानें आपल्या चार बंधूस चारी दिशा जिंकावयाकरितां खाना केलें. उत्तर दिशेस अर्जुनाची खानगी केली, भीमाची पूर्वेस, सहदेवाची दक्षिणेस व नकुलाची पश्चिमेस. त्यांनी आपआपल्या दिशेचे राजे जिंकून त्यास धर्मराजाच्या सार्वभौमत्वास अनुकूल केलें; व त्या राजांनीही करभार घेऊन राजसूय यज्ञास येण्याचें मान्य केलें. कित्येकांनी हें पांडवांचे वर्चस्व आनंदानें स्वीकृत केलें तर कित्येकांस समरांत जिंकून कबूल करवावें लागलें. सहदेव दक्षिण दिशा जिंकित द्वारकेशीं आला, तेव्हां श्रीकृष्ण-बल-रामांनी त्याचें स्वागत करून पांडवांचे साम्राज्य शिरसावंद्य केलें व त्यास धर्मराजाच्या यज्ञासाठीं रत्नादि संपत्ति अर्पण केली. याप्रमाणें चारी बंधूंनी चारी दिशा जिंकून स्वाधीन केल्या व इंद्रप्रस्थास द्रव्याच्या राशि आणिल्या. तेव्हां धर्मराजानें राजसूय यज्ञाचा निश्चय ठरवून श्रीकृष्णास बोलावणें पाठविलें. अन्य सर्व कामें टाकून श्रीकृष्ण धनाच्या राशि घेऊन इंद्रप्रस्थास पोचला; त्या वेळीं सूर्य जसा सूर्यरहित देशांत आला म्हणजे आनंद होतो, त्याप्रमाणें इंद्रप्रस्थ नगरास अत्यानंद झाला. श्रीकृष्णानें धर्मराजास म्हटलें, “ धर्मा, तूं राजसूय यज्ञ खुशाल कर. मी तूं सांगशील तें काम करण्यास तयार आहे, तर मला यज्ञातील काम सांग. ” हें ऐकून धर्मराजानें त्याची स्तुति केली व कामें करण्यास लोक पुष्कळ आहेत, तूं आमच्यावर केवळ प्रसन्न ऐस म्हणजे आमचीं सर्व कार्यें संपन्न होतील, असें त्यास सांगितलें. नंतर धर्मराजानें व द्रौपदीनें यज्ञाची दीक्षा घेतली. द्वैपायन व्यासांच्या निमंत्रणावरून मोठमोठाले वेदशाम्त्रसंपन्न ब्राह्मण यज्ञाकरितां आले होते. व्यासमहर्षि स्वतः ब्रह्मा झाले, याज्ञवल्क्य अध्वर्यु झाले, धनंजय सामगान करणारा झाला, पैल धौम्यासह होता झाला. योग्य मुहूर्तावर पुण्याहवाचन करून त्यांनीं यज्ञभूमि आंखली व निरनिराळीं यज्ञायतनें तयार करविलीं.

दीक्षा घेतलेला धर्मराज यज्ञमंडपांत येऊन राहिला. सर्व राजे करभार घेऊन आले, त्यांचा सत्कार करून उंच व शुभ्र कैलास शिखरासारख्या सर्व साम-ग्रिने भरलेल्या, निरनिराळ्या, नवीन तयार केलेल्या मंदिरांत त्यास उतरविलें. नकुलानें स्वतः हस्तिनापुरास जाऊन भीष्मास व धृतराष्ट्रास पुत्रांसह इंद्र-प्रस्थी आणिलें, व त्यांसही निरनिराळ्या दिव्य मंदिरांत उतरविलें. नंतर त्यास यज्ञकृत्यांतील योग्य अधिकार वांटून दिले. सर्वांच्या मेजवानीची देख-रेख व तयारी करण्याच्या कामावर दुःशासनाची नेमणूक केली. ब्राह्मणांचा सत्कार करण्याकडे अश्वत्थाम्याची योजना केली. भीष्मद्रोणांनी यज्ञांत बसून कृताकृत पहावें. कृपानें सोन्याची व रत्नांची परीक्षा करावी व दक्षिणा वांटायची. विदुरानें जमाखर्च ठेवावा दुयोधनानें राजे लोकाकडचा करभार व नजरनजराणा घ्यावा. याप्रमाणें आपल्या बंधुवर्गास धर्मानें कामें सांगि-तली, तेव्हां श्रीकृष्णानें स्वतः होऊन ब्राह्मणांचें पूजन करतांना चरणक्षालन करण्याचें काम आपल्याकडे घेतलें. याप्रमाणें ह्या महान् महान् विभूति त्या यज्ञायतनात काम करूं लागल्या, तेव्हां श्रीचें माहेरघर बनलेलें तें यज्ञसदन फारच शोभूं लागलें. हजारों क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र तो यज्ञ पाहण्यास जमा झाले. यज्ञांतील सुस्वर वेदघोष, ब्राह्मणभोजनांतील ‘ आणा ! ’ ‘ वाढा ! ’ इत्यादिसारख्या आरोळ्या, हजारों दक्षिणा रोज वांटल्या जात त्या वेळचे ब्राह्मणांचे आशीर्वाद, क्षत्रिय, वैश्य वगैरे लोकांस नित्य होणाऱ्या मेजवानी-तील नृत्याचा व गाण्याचा सुस्वर ध्वनि इत्यादि निरनिराळ्या शब्दांनी तें विस्तीर्ण यज्ञायतन एक माहिनार्पयत रात्रांदिवस दुमदुमलें होतें. त्या यज्ञ-समारंभांत देव हवींनी, ब्राह्मण दक्षिणांनी, राजे लोक अनुपम सत्कारांनी आणि इतर जन सुमृष्ट पक्वान्नांनी आकंठ तृप्त झाले (भारत, स० २५-३५).

याप्रमाणें सर्व तऱ्हेनें आनंदमय झालेल्या त्या यज्ञाचा शेवटही-आनंदमय व्हावयास पाहिजे होता. पण राजसूय यज्ञ निर्विघ्न सिद्धीस जात नाही ही ठरलेली गोष्ट. नारदानें कलहाचें बीज पेरण्याकरितांच हा यज्ञ करण्याचा उपदेश धर्मराजास केला होता. यज्ञ यथाविधि आटोपून अवभृथ स्नानाची वेळ आली तेव्हां अगोदर, अर्घाहरण म्हणजे आलेल्या मोठमोठ्या व्यक्तींचें पूजन करण्याचा समारंभ सुरू झाला. जमलेल्या मंडळीत अग्रपूजा कोणाची

करावयाची असा प्रश्न धर्मराजानें कृताकृत, सूक्तासूक्त पाहण्यावर नेमिलेल्या भीष्मास केला तेव्हां त्यानें जमलेल्या सर्व लोकांत गोविंद श्रेष्ठ असून त्यासच अग्रपूजेचा मान शोभतो असें उत्तर दिलें. साहजिकच धर्मराजास व सर्व पांडवांस तें वचन अत्यंत मान्य झालें. सहदेवानें लागलीच श्रीकृष्णास प्रथम अर्घ्य देऊन त्याची पूजा केली व ती त्यानें प्रेमानें व संतोषानें ग्रहण केली. पण हा श्रीकृष्णाचा अग्र सन्मान शिशुपालास खपला नाहीं. रागानें लाल होऊन तो राजसभेत उठला आणि म्हणाला, “ पांडवहो, तुम्ही मला मूर्ख दिसतां ! तुम्हाला सूक्ष्म धर्म बिलकूल समजत नाहीं. येथें येवढे राजे व मोठमोठाले ब्राह्मण वसले असून तुम्हीं श्रीकृष्णास प्रथम मान दिला याचें कारण काय ? हा थेरडा भीष्मही अकलशून्य झालेला दिसतो. हा केवळ पांडवांना प्रिय असेंच बोलतो. अरे मूर्खानी, वृद्ध म्हणून तुम्ही कृष्णाची पूजा केली असेल तर येथें त्याचा बाप वसुदेव हजर आहे, त्याची पूजा करावयास पाहिजे होती. आचार्य समजून तुम्ही त्याची पूजा करीत असाल तर येथें द्रोणाचार्य असून तुम्ही त्यांचा कसा अपमान करतां ? वेदवित् समजून श्रीकृष्णाची पूजा करीत असाल तर प्रत्यक्ष व्यास महर्षि सर्व वेद जाणणारे येथें आहेत. राजा म्हणून तुम्ही पूजा करीत असाल तर राजश्रेष्ठ दुर्योधन, दुराधर्म, भीष्मक, कृत्तलक्षण, पांडव, तसेंच रुक्मी, शल्व, शल्य इत्यादि महान् महान् राजे येथें असतां तुम्ही त्यांस मागे टाकून कृष्णाची काय म्हणून प्रथम पूजा केलीत ? हा आचार्य नव्हे, ऋत्विक् नव्हे, राजा नव्हे, याची पूजा केवळ तुमचा हा प्रिय आहे, म्हणून तुम्ही केलीत. पण याची पूजा तुम्हांस प्रथम करावयाची होती, तर आम्हांस येथें कशासाठी बोलाविलें ? आम्ही भीतिनें, लोभानें किंवा तुमच्या समजविण्यानें तुम्हाला करभार दिला नाहीं; तर केवळ हा धर्मराज, धर्मशील आहे, यास सार्वभौम मानणें योग्य आहे, असें वाटून दिला. ते तुम्ही असा मूर्खपणा करतां ? पण हे मूर्ख पांडव राहोत, कृष्णा, तुला तरी अग्रपूजा घेण्याला लाज कशी वाटली नाहीं ? अरे, येथें इतके सन्मान्य लोक वसले असतां तूच यांत श्रेष्ठ ! क्लीबाला स्त्री किंवा आंधळ्याला आरसा, त्याप्रमाणें अराजाला तुला ही राजाची पूजा व्यर्थ आहे ! हा युधिष्ठिर पाहिला, हा भीष्म पाहिला, हा कृष्णही पाहिला; सगळे एका माळेचे माणि आहेत ! ” हें शिशुपालाचें

भयंकर भाषण ऐकून सर्व राजसभा सुन्न झाली. परंतु भीष्मानें यत्किंचित्ही मनाचा समतोलपणा जाऊं न देतां उत्तर केलें, “ जो क्षत्रिय दुसऱ्याला जिकून त्याला सोडून देतो तो त्याचा गुरु होय. या सभेत एकही राजा मला असा दिसत नाही, ज्यास श्रीकृष्णानें जिकलें नाही किंवा जिकणार नाही. हा अच्युत आम्हांसच पूज्यतम नाही, तर तिन्ही लोकांत पूज्यतम आहे. ज्ञानवृद्धत्वानें ब्राह्मण सर्वांत पूज्य होतो, बलवृद्धत्वानें क्षत्रिय सर्वांत पूज्य होतो, आणि वैश्य धनवृद्धत्वानें होतो. केवळ शूद्रांत वयोवृद्धत्वानें मनुष्य पूज्य असतो. हा श्रीकृष्ण सर्वांत वयोवृद्ध नाही, पण हा ज्ञानवृद्ध, बलवृद्ध आणि धनवृद्ध आहे. सारांश, सर्व द्विजांत तो श्रेष्ठतम आहे. वेद-वेदांगविद् व सत्त्वबलसंपन्न असा हा श्रीकृष्ण सर्वांचा आचार्य, पिता, गुरु आहे. तेव्हां राजेहो, आम्हीं जी याची अग्रपूजा केली, न्याजबद्दल तुम्ही सर्व आम्हांस क्षमा करा. हा शिशुपाल पोर आहे. श्रीकृष्णाची केवळ मूर्खपणानें जेथे तेथे निंदा करतो. याचें म्हणणें तुम्ही मनावर घेऊं नका. ” हें भीष्माचें भाषण ऐकून शिशुपाल चवताळून पुन्हां उठला आणि म्हणाला, “थेरड्या, कुलकलंका भीष्मा ! उगीच गवताचा राक्षस बनवून लोकांस भेवडावतोस, तुला लाज कशी वाटत नाही ? नावेला नाव बांधावी किंवा अंधळ्याच्या मार्गे अंधळे लावावे, त्याप्रमाणें भीष्मा, तूं अंधळ्यांचा अंधळा म्होरक्या आहेस. कृष्णाची खोटी स्तुति करतांना तुझी जीभ कशी झडली नाही ? धर्म तूं कधी ऐकला नाहीस असें वाटतें. तो माझ्यापामून ऐक. गाय, स्त्री, ब्राह्मण, आपला अन्नदाता यांजवर शस्त्र चालवूं नये, असा धर्म आहे. या कृष्णानें या सर्वांवर शस्त्र चालविलें आहे व त्यांस टार मारलें आहे. असा हा अधर्माचरण करणारा असून तुम्ही याला जगताचा प्रभु, श्रीविष्णूचा अवतार मानतां, तेव्हां तुम्ही अंधळे नव्हे काय ? किंवा आपल्याच जातीचा क्षय करणाऱ्या हंसाप्रमाणें भीष्मा, तुझे हें कृत्य नसेल ना ? कांहीं असो. सर्व जातींनीं मिळून तुला या वेळीं जाळून टाकलें पाहिजे, किंवा दगडांनीं ठेंचून मारलें पाहिजे ! ” हे शब्द ऐकून मात्र भीष्मास राग आला व त्यानें उत्तर केलें, “मी इच्छामरणी आहे. या राजे लोकांच्या हातून माझा केसही वांकडा व्हावयाचा नाही. मी सर्वास तृणासमान मानतो.” ही भीष्माची गर्वोक्ति ऐकून राजे लोकांत चळवळ उडाली. कोणास आनंद

वाटला तर कोणी क्रोधाने “ धिक् धिक् ” असे ओरडू लागले. तेव्हा भीष्म पुनः म्हणाला, “ उत्तर-प्रत्युत्तरांचा कधी अंत होत नाही. हा माधव आम्ही येथे सर्वांच्या अगोदर पूजिला आहे. ज्यास हें मान्य नसेल त्याने माधवाशी युद्धास उभे रहावे. ” शिशुपाल तात्काळ उठून उभा राहिला आणि म्हणाला, “ कृष्णा, तुझ्याशी द्वंद्वयुद्ध खेळून मी आज या पांडवांसह तुला क्षयास नेतो. तू लहानपणी अनेक अद्भुत पराक्रम केलेस असे लोक म्हणतात व तुझे भक्त तुझे स्तोम माजवितात; तर तें मी आज फोल करून दाखवितो. आपल्या मामास तू कपटाने ठार मारलेस, त्याचे प्रायश्चित्त मी तुला आज देतो. ” असे म्हणून क्रोधाने तो त्याजवर शस्त्र चालविणार, तोंच श्रीकृष्णाने चक्र फेंकून शिशुपालाचे शिर तोडून टाकिले. तें श्रीकृष्णाचे अद्भुत कृत्य पाहून सर्व राजसभा स्तिमित झाली. कोणीही तेथे अधिक शब्द उच्चारिला नाही. परंतु कित्येकांनी रागाने हातावर हात पिळले व कित्येकांनी दांतांनी ओंठ चावले. परंतु इतर लोकांनी अंतःकरणांत श्रीकृष्णाची प्रशंसा केली, व महर्षि ब्राह्मणांनी उघडपणे आनंद मानून दुष्ट शिशुपालाचा वध केल्याबद्दल श्रीकृष्णाचा स्तव केला (भारत, स० ३६-४५).

राजसूयांत आलेले विघ्न याप्रमाणे श्रीकृष्णाने धाडसाने, पराक्रमाने व आपल्या नेहमीच्या शीघ्रतेने निवारण केले; तेव्हा यज्ञाचा शेवटचा कार्य-भाग मोठ्या थाटाने सिद्धीस गेला. युधिष्ठिराने सर्व राजांसह व ब्राह्मणांसह अवभृथ स्नान केल्यावर त्यास सर्व राजांनी साम्राज्यपदाचा आभिषेक केला व त्यास अनेक मौल्यवान् नजराणे अर्पण केले. नंतर सर्व राजे युधिष्ठिराचा निरोप घेऊन स्वदेशी जाऊ लागले, तेव्हा युधिष्ठिराने त्यांचा यथायोग्य परत सत्कार करून त्यास सन्मानाने खाना केले. पांडवांनी गोविंदासही प्रेमपुरःसर निरोप दिला व त्यास अनेक बहुमोल रत्ने नजर केली. सर्व तऱ्हेने पांडवांचा भार श्रीकृष्णाने उचलला होता, याजबद्दल पांडवांस अत्यंत कृतज्ञता वाटे यांत नवल काय ? असो. राजसूय यज्ञ याप्रमाणे सिद्धीस गेला, परंतु त्याने भावि कलहाचे बीज चांगलेच पेरले. अनेक राजे लोक अंतर्द्वारांनी श्रीकृष्णावर व पांडवांवर जळफळत परत गेले. दोन राजांच्या अंतःकरणांत जो द्वेषाग्नि व मत्सराग्नि पेटला तो अनिवार होता. श्रीकृष्णाच्या कट्ट्या शत्रूपैकी शत्रू अद्याप शिल्लक राहिला होता. कंस, कालयवन,

जरासंध, पांडूक—वासुदेव, शिशुपाल यास स्वतः किंवा दुसऱ्याकडून ठार मारवून त्याने आपला दिव्य प्रभाव जगतांत व्यक्त केला होता. फक्त शाल्व व रुक्मी हे त्याचे शत्रु बाकी होते. पण त्यांपैकी रुक्मी श्रीकृष्णाचा मेहुणा असल्याने दोहोंपैकी शांति होती. रुक्मी स्वतः होऊन श्रीकृष्णाची आगळीक करित नव्हता व श्रीकृष्णही रुक्मिणीच्या प्रेमामुळे त्याजवर तलवार चालविण्यास तयार नव्हता. पण शाल्वाचा क्रोध व द्वेष कमी होण्यास कोणतेच कारण नव्हते. त्याच्या समोर झालेल्या शिशुपालाच्या वधाने त्याचा क्रोध भडकला, अर्जुनप्रभृति पांडव, भीष्मप्रभृति कौरव व श्रीकृष्णप्रभृति यादव या तिहींच्या एकवटलेल्या तेजापुढे त्या वेळेस त्यास कांही करतां आले नाहीत हे उघड आहे. पण स्वदेशी परत आल्यावर श्रीकृष्णाचा सूड कसा उगवावा याचा त्यास निदिध्यास लागला. रात्रंदिवस तोच विचार त्याच्या मनांत धडपडू लागला. शेवटी शंकराच्या कृपेशिवाय हे दुष्कर कार्य साध्य होणार नाही असे वाटून त्याने शंकराची आराधना सुरू केली. इकडे दुर्योधनाचीही पांडवांविषयी अशीच स्थिति झाली. त्याचे व पांडवांचे लहानपणापासून वैर होते. चुलतभावांचे वैर म्हणजे केवळ वेढ्या कुऱ्याचे विष; ते कधीही बरे होणारे नसून उलट दिवसेंदिवस वाढतच जाणारे असते. भ्रातृव्य (चुलत-भाऊ) हा शब्द वेदांत शत्रूचाच वाचक आला आहे. असो. भ्रातृव्य पांडवांचा नाश करण्यासाठी दुर्योधनाने लहानपणापासून अनेक प्रयत्न केले, तरी त्याचे वैभव वृद्धिंगत होत गेले; ते इतके की, शेवटी ते हिंदुस्थानचे सम्राट झाले. राजसूय यज्ञांत राजेलोकांकडून येणारा करभार घेण्याकडे त्याची योजना होती. तो अपार करभार पाहून त्यास आनंद होण्याच्या ऐवजी पदोपदी दुःख मात्र झाले. शेवटी ज्या वेळेस युधिष्ठिरास सम्राट म्हणून सर्व राजांनी नम्रतेने वंदन केले, व कोणी छत्र, कोणी चामर, कोणी ताबूलकरंडक याप्रमाणे धारण करून सम्राटाचे दास्य पत्करले, त्या वेळेस युधिष्ठिराचे व द्रौपदीचे ते अपरिमित ऐश्वर्य पाहून त्याच्या पोटांत मत्सराची आग पेटली ! जर्मनीच्या राज्यांत सम्राट निवडण्याची व त्याची दास्यचिन्हे निरनिराळ्या राजांनी घरण्याची चाल होती, त्याच प्रकारची चाल या वेळी हिंदुस्थानांत होती असे दिसते. जर्मन क्षत्रिय व भारतवर्षीय क्षत्रिय यांचे पुष्कळ अंशी सादृश्य आहे. ते दोघेही पराक्रमा असून धर्मनिष्ठ

होते व दोघांसही मद्य व द्यूत यांचें व्यसन होतें. असो. धर्मराजाचें साम्राज्यवैभव पाहून दुर्योधनास वैषम्य वाटलें, त्यांत त्यांची मयसभा पाहून अधिक भर पडली. अशा प्रकारची दिव्य सभा हिंदुस्थानांत दुसरे कोठेंच नव्हती. याशिवाय ती सभा पाहतांना, पाणी आहे तेथें जमीन दिसल्यामुळें दुर्योधनाचे ओचे भिजले व जमीन होती तेथें पाण्याचा भास झाल्यानें त्यानें आपले ओचे वर घेतले, तेव्हां त्यास भीम हंसला. या अपमानानें तो मानी राजा फारच चिडला. हस्तिनापुरास परत आल्यावर त्यास मत्सरानें व द्वेषानें इतकें ग्रासिलें कीं, तो दिवसेंदिवस कृश होत चालला. पुत्रप्रिय अंध धृतराष्ट्रानें त्याच्या अंगावरून प्रेमानें एके दिवशीं सहज हात फिरविला, तेव्हां त्यास मोठें आश्चर्य वाटलें. सर्व सुखें अनुकूल असून तुझी अशी स्थिति कां असें त्यानें विचारलें, तेव्हां दुर्योधनानें उत्तर केलें, “पांडवांची संपत्ति-व त्यांचें ऐश्वर्य मला दुःसह झालें आहे. त्यांचा राजसूय यज्ञ पाहून आल्या-पासून उठतां बसतां माझ्यापुढें त्यांचें ऐश्वर्य उभें आहे. माझी स्थिति त्यांच्या मानानें केवल कंगालपणाची ! मला वाटतें, तुम्हीं भावाच्या पोरांस घरांत घेऊन वाढविलें त्याचा हा परिणाम आहे ! ” हें ऐकून धृतराष्ट्रास वाईट वाटलें. दुर्योधन, शकुनि व कर्ण यांनीं पांडवांची संपत्ति हरण करण्याची त्यास एक दुष्ट युक्ति सुचविली, ती त्या लोभी म्हातान्यानें तात्काळ पसंत केली. युद्धास कोणी आव्हान केलें तर तें नाकारणें जसें त्या वेळचे क्षत्रिय अयशस्कर मानीत तसेंच द्यूताचें आव्हान नाकारणें हेंही क्षत्रियास हीनता आणणारें आहे असें त्यांस वाटे. मोळ्या धर्मराजास द्यूतास बोलावून कप-टाचे फांसे करून त्याची संपत्ति हरण करावी हा ब्रेत त्या चांडाळचौकडीने केला. लागलीच पांडवांच्या सभेसारखी एक दिव्य सभा बांधण्याविषयी धृतराष्ट्रानें हुकूम केला. वर्षभरांत सभा तयार करवून पांडवांस हस्तिनापुरास सभा पाहण्यास आपल्या सुनांसह येण्याविषयी त्यानें बोलावणें केलें. भावी परिणाम वाईट आहे असें दिसत असूनही क्षत्रियाच्या यशास बड्या लागूं नये यासाठी “ आहूतोऽहं न निवर्ते कदाचित् ” असें म्हणत, व धृतराष्ट्राच्या प्रेमावर विश्वास ठेवीत धर्म आपल्या बंधूंसह व पांडवांची एक भार्या सती द्रौपदी व चारांच्या सुभद्रादि इतर पत्न्या व राजमाता कुंती यांसह आपल्या चुलतभावांस भेटण्यास हस्तिनापुरास गेला (भारत, स० अ० ६०).

भावांनीं भावांचें व जावांनीं जावांचें आदरानें व प्रेमानें स्वागत केल्यावर व दोनचार दिवस आनंदांत व मेजवानींत गेल्यावर कौरवसभेंत एके दिवशीं शकुनि युधिष्ठिरास म्हणाला, “ धर्मा, आजच्या आनंदाच्या प्रसंगीं फांशांनीं खेळूं या. बाकी तुला हरकत वाटत असेल तर नको खेळूं. ” धर्मानें उत्तर केलें, “ शकुनि, फांशांनीं खेळणें मोठें पातक आहे, शिवाय यापासून अनेक अनर्थ उत्पन्न होतात. ” शकुनि म्हणाला, “ शहाण्यांनीं वेढ्यांस लुटाडावें, सशक्तांनीं अशक्तांस लुटावें, हें जर पातक नाही, तर द्यूतांत कुशल असलेल्यांनीं अकुशलांना जिंकावें यांत पातक कोणतें ? तुम्हीं दिग्विजयांत अशक्त राजांस जिंकलें यांत तरी न्याय होता काय ? बाकी माझा तुला आग्रह नाही. ” हें शकुनीचें खोंचदार उत्तर ऐकून धर्मराज म्हणाला, “ बरें आहे. शकुनि, टाक फांसे, जें दैवी असेल तें होईल. ” त्याप्रमाणें उत्तरें प्रत्युत्तरें होऊन द्यूत सुरू झालें. धर्मराज डावावर डाव हारूं लागला तों तों फांशांचें भूत त्याच्या माथ्यावर चढूं लागलें. हजार रुपये हारले, लाख हारले, कोट हारले, रथसंपत्ति हरली, अश्व-गज संपत्ति हरली, शेवटीं राज्य हरलें ! नंतर धर्मराजानें आपले भाऊ एकामागून एक पणास लावून हारले. शेवटीं स्वतः दास होण्याचा पण लावून स्वतःस हारविलें. अंध धृतराष्ट्र मोठ्या उत्सुकतेने वारंवार “ काय जिंकलें ! काय जिंकलें ! ” असें विचारी व “ अमुक जिंकलें, अमुक जिंकलें ” असें त्यास लोक सांगत, तेव्हां त्यास आनंदाच्या उकळ्या फुटत. पण इतर सभ्यांच्या हृदयांत तेच शब्द भाल्याप्रमाणें टोंचत. शेवटीं शकुनि म्हणाला, “ धर्मा, अजून एक पण बाकी आहे, आणि हा पण जिंकलास तर सर्व माघारें देतो. आपल्या बायकोस पणास लाव. ” तेव्हां सर्व सभेंत ‘ धिक् धिक् ’ असा शब्द निघाला ! पण वारंवार पराजयानें उत्पन्न झालेल्या उद्धेगानें अंध झालेला धर्मराज म्हणाला, “ शकुनि, एक आणखी पण तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें बायकोचा लावतो. कृश नव्हे, आणि लह्मही नव्हे, ठेंगणी नव्हे आणि उंचही नव्हे, शरदतूंतिल कमलाप्रमाणें जिचे डोळे विशाल आहेत व शरदतूंतिल कमलपुष्पाप्रमाणें जिच्या अंगास सुगंध आहे, जी माझ्या मागून झोपी जाते, आणि माझ्या अगोदर उठते, जी लहान नोकरापासून तों कुलगुरु धौम्यापर्यंत सर्वांस सारखें पाहते, सारांश, या संसारांत

जशी बायको असावी असें मनुष्यास वाटतें, तशी असलेली माझी प्रिय मार्या सती द्रौपदी मी पणास लावतों. “ टाक फांसा.” लागलीच शकुनानें फांसा टाकला आणि “ जिकला जिकला ” म्हणून आरोळी ठोकली, त्या वेळेस चांडाळ-चौकडीनें आनंदानें टाळ्या पिटल्या व इतर सभाजनांनीं कानांत बोटें घातलीं. उन्मत्त दुर्योधन प्रातिकामी दूतास म्हणाला, “ प्रातिकामी, जा, द्रौपदीस सर्व हकीकत सांग आणि तूं दुर्योधनाची दासी झाली आहेस, त्यानें तुला सभेंत बोलाविलें आहे असें सांग. ” दूत अंतःपुरांत जाऊन परत आला, आणि “ जर धर्मराज द्यूतांत प्रथम दास झाला तर त्यास मला पणास लावावयाचा अधिकार राहिला काय ? ” असा द्रौपदीचा प्रश्न त्यानें सभेस विचारला. दुर्योधनानें दुःशासनास म्हटलें, “ हा दूत सांगकाभ्या आहे. ” दुःशासन तात्काळ अंतःपुरांत गेला व द्रौपदीस सभेंत येण्याविषयी आग्रह करूं लागला. “ मी रजस्वला आहे ! मी एकवस्त्रा आहे ! ” इत्यादि तिनें पुष्कळ हरकती घेतल्या, पण तो दुष्ट कसचा मानणार ? शेवटीं त्याचा दुष्ट विचार पाहून द्रौपदीनें गांधारीच्या महालाकडे धांव घेतली; पण दुःशासनानें दोनचार पावलांतच तिच्या केसांस धरलें !

“ एकवस्त्रा असलीस काय आणि विवस्त्रा असलीस काय, तूं आतां दासी आहेस, तुला सभेंत नेण्यास हरकत नाही ” असें म्हणत तिला त्यानें सभेंत केस धरून खेचाटीत आणलें. तिची ती अनन्वित दुर्दशा पाहून सभेंतील लोकांनीं माना खालीं घातल्या ! धर्मराजानेंही तोंड खालीं घातलें ! क्रोधी भीम मात्र संतापानें लाल होऊन उठला आणि म्हणाला, ‘ जुवेबाज हजारों पाहिले, पण आपल्या बायकोचा पण लावणारा हाच पाहिला ! याचे हे फांसे धरणारे हात जाळून टाकतो ! ’ पण अर्जुनानें भीमास काकुळतीनें म्हटलें, “ भीमा, आजवर गुरूची तूं कधीही अमर्यादा केली नाहीस, तें तुझें सत्त्व तूं आज हरणार काय ? ” हा प्रश्न ऐकून भीमही खालीं बसला. तेव्हां द्रौपदी निराश होऊन सभ्यांस म्हणाली, “ महाराज, मी दासी आहे काय याचें मला उत्तर द्या. राजसभेंत बसून जो धर्मशास्त्राप्रमाणें आर्ताच्या प्रश्नास जबाब देत नाही तो अधःपातास जातो, यासाठीं माझ्या प्रश्नाचा योग्य जबाब तुम्हांस दिला पाहिजे. ” तेव्हां भीमानें उत्तर केलें, “ धर्मराजानें प्रथम स्वतः दास होऊन नंतर तुझा पण लाविला हें पाहतां,

व अन्यपक्षीं नवऱ्याच्या बायकोवरील सत्तेचा विचार करतां तूं दासी झाली आहेस कीं नाही याचा निर्णय करणें कठिण आहे. ” हें भीष्माचें मुग्ध उत्तर ऐकून दुर्योधनास अत्यंत आनंद झाला. ज्या धर्मराज-द्रौपदीस त्यानें साम्राज्याच्या अभिषेकाच्या वेळीं वैभवाच्या शिखरावर बसलेलें पाहिलें होतें त्या चुलत भावास व भावजयीस दास्यरूपी दैन्याच्या रसातळास पांचलेले पाहून त्याच्या नेत्रांचें पारणें फिटलें. त्यानें लागलीच दुःशासनास म्हटलें, “ पांडवांची व द्रौपदीची वस्त्रें हरण कर. हे सर्व दास झाले आहेत. ” पांडवांनीं आपली मौल्यवान् वस्त्रें टाकून दिली व ते सभेंत उघडे बसले, पण द्रौपदी आपलें मौल्यवान् वस्त्र कसें टाकणार ? ती वागुरेंत सांपडलेल्या हरिणिप्रमाणें कासावीस झाली व दुःशासनाकडे काकुळतीनें पाहूं लागली ! पण दुःशासनास तिची कांय यत्किंचितही आली नाही. त्यानें तिच्या वस्त्रास हात घातला. द्रौपदीनें पांडवाकडे पाहिले, पण त्यांनीं आपलीं मुखे खालीं केलीं होती ! अशा स्थितिंत तिचा कोणी वाली उरला नाही ! विवस्त्र होण्याच्या भीतीनें ओणवी झालेली महासती द्रौपदी आपलें मुख हातांनीं आच्छादन करून गद्गदस्वरानें रुदन करित जगताचा वाली प्रभु श्रीकृष्णाचा धांवा करून म्हणाली, “ हे द्वारकावासी गोविंदा ! हे गोपीप्रिया श्रीकृष्णा ! कौरवांनीं माझा छळ मांडला आहे तें, सर्वज्ञा केशवा ! तुला कळलें नाही काय ? हे अनाथाच्या नाथा ! हे रमानाथा ! हे ब्रजाच्या नाथा ! हे दुःखनाशना जनार्दना ! कौरवांच्या अन्यायसमुद्रांत बुडणाऱ्या या द्रौपदीला हात दे ! हे कृष्णा, हे महायोगिन् श्रीकृष्णा, हे विश्वात्म्या, हे विश्वभावना गोविंदा ! मी तुला शरण आलों आहे ! कौरवरूपीकदर्मांत फसलेल्या या गाईचें रक्षण कर ! ” *याप्रमाणें अनन्य भावानें द्रौपदीनें रुदन करित श्रीकृष्णाचा धांवा केला, तेव्हां तो जगताचा प्रभु गार्हिवरला. तो कृपासागर कुपेनें उचंबळून गेला आणि द्रौपदीचें वस्त्र दुःशासनानें ओढलें, तों धर्म-

* महाभारतांतलि द्रौपदीचा धांवा लहान असून गोड आहे. तो पूर्वी प्रातःस्मरणांत लोक म्हणत असत, तो येथें देण्यासारखा आहे.

गोविंद द्वारकावासिन् कृष्ण गोपीजनाप्रिय । कौरवैः पारिभूतां मां किं न जानासि केशव । हे नाथ हे रमानाथ ब्रजनाथार्तिनाशन । कौरवार्णवमग्रां मामुद्धरस्व जनार्दन । कृष्ण कृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वभावन । प्रपन्नां पाहि गोविंद कुरुमध्येऽवसीदतीम् ॥

स्वरूपी श्रीकृष्णानें तिला दुसरें नेसविलें. लुगड्यावर लुगडें ओढून दुःशासन थकला तरी द्रौपदी महावस्त्र नेसलेलीच ! शेवटीं दुःशासन लजेनें व थकव्यानें खालीं बसला, त्या वेळीं सभ्य जनांनीं त्याचा धिक्कार केला, व द्रौपदीचा “ धन्य ! धन्य ! द्रौपदी महासती ! ” असा स्तव केला. अंध धृतराष्ट्रास तो भयंकर प्रकार दिसला नाहीं. पण त्याचें अंतःकरण या धन्यवादानें कळवळलें. विदुरानें त्यास वस्तुस्थिति समजाविली; तेव्हां तो म्हणाला “ सुनबाई, महासाध्वी द्रौपदी, तुझ्या अलौकिक धर्मपरतेनें तूं या आमच्या कुळास भूषण झाली आहेस. मी तुजवर या वेळीं प्रसन्न आहे. तुला हवें असेल तें माग. ” तेव्हां द्रौपदीनें “ माझे पाति दास्यांतून मुक्त होऊन मला मिळावे ” असा वर मागितला व तो धृतराष्ट्रानें दिला. “ आणखी माग ” असें धृतराष्ट्र म्हणाला, तेव्हां तिनें पतीचें राज्य परत मागितलें. धृतराष्ट्रानें तेंही दिले व तो युधिष्ठिरास म्हणाला, “ धर्मा, तुझे कल्याण असो. तूं आपल्या पातिव्रता भायेंसह व आपल्या भावांसह आपल्या राजधानीस परत जा आणि आपलें राज्य सांभाळ. माझ्याकडे पाहून दुर्योधनाचे अवगुण विसर आणि गुण तेवढे लक्षांत ठेव, व झालेल्या गोष्टीबद्दल त्यास क्षमा कर. सज्जन मृदूवर शस्त्रपात करीत नाहीत, तीक्ष्णावर करतात हें लक्षांत ठेव. ” हें ऐकून युधिष्ठिर आपल्या बंधूसह उठला व तेथून निघून मातेपार्शी जाऊन तिला व इतर स्त्रियांस धेऊन इंद्रप्रस्थास जाण्यास निघाला. इकडे अंध धृतराष्ट्रास दुर्योधन, दुःशासन, कर्ण व शकुनि या चांडाळचौकडीनें पुन्हां घेरलें. “ सापाच्या शेपटीवर पाय देऊन तुम्ही त्यास जाऊं देतां हें काय ? यांत आमचा सर्वस्वी नाश होईल. अर्जुन गांडीव धनुष्यास दोरी चढवून टणत्कार करीत रथांत बसला असें सागतात. भीम तर क्रोधानें डोक्याभोंवतीं सारखी गदा फिरवीत आहे. तर पुढची भयंकर आपत्ति टाळावयाची असेल तर धर्मास पुन्हा द्यूतास बोलवा. आम्ही एकच पण लावतो. तो त्यानें जिंकला तर आम्ही बारा वर्षे वनवास व एक वर्षे अज्ञातवास भोगूं. आम्ही पण जिंकला तर पांडवांनीं वनवासास जावें. तर मेहरबानी करून धर्मास परत बोलवा. ” इत्यादि पोरांच्या काकुळतीविरून म्हाताऱ्यानें पुन्हा धर्मराजास बोलावणें पाठविलें. रथांत पाय टाकतां टाकतां धर्मराज पुन्हा परतला आणि तो पुन्हा पण हरला. शेवटीं धर्मराज व चारही

पांडव वल्कलें नेसून वनवासास निघाले ! सती द्रौपदीने त्यांस सोडलें नाहीं. तीही वल्कलें नेसून त्याजबरोबर निघाली ! वृद्ध कुंती निरुपायानें विदुराच्या घरी राहिली, व पांडवांच्या इतर स्त्रिया सुभद्रेसह आपआपल्या माहेरी दुःख करीत निघून गेल्या ! (भारत, स.).

पांडवांवर याप्रमाणें कहर गुजरत असतां तिकडे श्रीकृष्णावर व द्वारके-वरही कहर कोसळत होता. शाल्वानें शंकरास प्रसन्न करून त्याज्यामून द्वारकेवर स्वारी करण्यासाठी एक प्रचंड विमान मागून घेतलें. द्वारकेच्या चारी वाजूंनीं मजबून कोट असल्याने व समुद्रानें वेष्टिलेल्या वेटांत द्वारकेची स्थापना असल्याने द्वारकेवर हल्ला करणें इंग्लंडवर स्वारी करण्यासारखेंच कठिण, बहुतेक अशक्य होतें. अशा स्थितीत ज्याप्रमाणें जर्मन लोकांनीं विमानांची फौज तयार करण्याची कल्पना हल्लीं काढली आहे, त्याप्रमाणें शाल्वानें विमानांतून द्वारकेवर हल्ला करण्याची युक्ति योजिली.* 'सौम' अथवा एक प्रशस्त विमान तयार करून त्यांत सर्व शस्त्रांची सामुग्री भरून त्यानें द्वारकेवर स्वारी केली. द्वारकेच्या भोंवतीं त्यानें आपलें सैन्य लावून देऊन शिवाय त्यानें सौभामधून द्वारकेवर दगड, बाण, शतघ्नी वगैरे टाकण्यास सुरवात केली. तेव्हां द्वारकेच्या लोकांस 'त्राहि त्राहि' झालें. श्रीकृष्ण या वेळीं बलरामासह आनर्तदेशास गेला होता. परंतु प्रद्युम्नानें वेढ्याचा प्रतिकार चांगला केला. त्यानें सर्व युद्धाचीं यंत्रे सज्ज केलीं. शहरांत येण्याचे रस्ते तोडून टाकिले. खंदकामध्ये तीक्ष्ण खिळे उभे केले. खंदकावरील व समुद्रावरील नावा बंद केल्या. कोणीही मुद्रेशिवाय शहराच्या आंत बाहेर येऊं जाऊं नये असा निर्वध केला. सेनेतील प्रत्येक शिपायाला त्याचा भरपूर पगार देऊन त्यास सर्व आयुधें दिलीं व परित्राणही दिलें. नंतर ठिकठिकाणीं शिपायाचे पहारे ठेविले. शहराच्या मध्यभागी एक गुल्म स्थापन केला. तसेंच निरनिराळ्या भागांतून लहान गुल्म स्थापन केले. दरवाजांवरून शतघ्नी लाविल्या. याप्रमाणें व्यवस्था करून कोणीही सुरा पिऊं नये अशी

* 'सौम' काल्पनिक मानलें तरी एअरशिपमधून वरतून किल्ल्यावर हल्ला करण्याची कल्पना पूर्वीचीच आहे, हें पाहून *There is nothing new under the sun.* पृथ्वीवर नवें कांहीं नाहीं, या इंग्रजी म्हणीची सत्यता दिसून येते.

दवंडी पिटवली. प्रद्युम्नानें शाल्वाच्या वेढ्याचा असा प्रतिकार करून त्यानें सौभावर अस्त्रें सोडण्यास सुरवात केली. वस्तून दगडांचा व बाणांचा वर्षाव होई तितक्यांचा त्यानें आपल्या अस्त्रांनें प्रतिकार केला. शेवटीं सौभपाति शाल्व निरुपाय होऊन वेढा उठवून आपल्या देशास परत गेला. श्रीकृष्ण द्वारकेस परत आला, तेव्हां द्वारकेची दुर्दशा झालेली पाहून त्यास अतिशय क्रोध आला व त्यानें तात्काळ शाल्वाचा पाठलाग केला. मोठें सैन्य घेऊन श्रीकृष्ण शाल्वाच्या देशावर चाल करून गेला व अनेक देश ओलांडून त्यानें अखेरीस मार्तिकावत गांठलें. पण शाल्व आपली राजधानी सोडून सौभांत बसून समुद्राकडे पळाला. श्रीकृष्णानें तिकडेही त्याचा पाठलाग करून त्यास समुद्रकिनाऱ्यावर गांठलें. सौभांतून शाल्वानें श्रीकृष्णावर अनेक शस्त्रें टाकिलीं, परंतु श्रीकृष्णानें तेवढ्यांचा प्रतिकार करून शेवटीं आपल्या सुदर्शनानें सौभाचे दोन तुकडे केले. तेव्हां शाल्व जमिनीवर आला. श्रीकृष्णानें पुन्हां शस्त्र फेंकून शाल्वाचें शिर उडविलें. याप्रमाणें श्रीकृष्णाच्या शत्रूपैकीं शाल्व हा एकटा शिल्लक राहिला होता, त्याचा श्रीकृष्णानें नाश केला, आणि तो द्वारकेस परत आला (भारत व०).

श्रीकृष्ण द्वारकेस परत आल्यावर त्यास पांडव द्यूतांत हरल्याची दुःखकारक हकीकत समजली. इतक्यांत सुभद्राही अभिमन्यूस घेऊन माहेरी आली. तिच्या मुखांतून पांडवांचा व विशेषतः द्रौपदीचा झालेला छळ ऐकून त्यास अतिशय वाईट वाटलें. पांडवांस वनवासांत भेटून त्यांचें सांत्वन करण्यासाठीं श्रीकृष्ण तात्काळ निघाला. त्याजबरोबर वसुदेव, बलराम इत्यादि यादवही निघाले. पूर्वकाळीं प्रत्येक दोन राज्यांमध्ये सरहद्द अरण्याची असा-बयाचीच असा नियम होता. हीं अरण्ये कोणत्याही राज्याच्या मालकीचीं नसून त्यांत पाहिजे त्यास राहण्यास व फिरण्यास मोकळीक असे. अशा अरण्यांत वनवासास गेलेले क्षत्रिय, मेध्य, वन्य पशु मारून आपला चरितार्थ चालवीत. योगी व ब्राह्मण वन्य फलमूर्ते खाऊन रहात व धनगर लोक आपलीं गुरें चारीत इकडे तिकडे फिरत. अशा एका अरण्यांत पांडव द्रौपदीसह जाऊन राहिले होते; तेथें श्रीकृष्ण, बलराम, वसुदेव, सात्यकि इत्यादि यादव त्यांस जाऊन भेटले. परस्परांच्या भेटी होऊन दुःख करीत सर्वजण युधिष्ठिरा-भोंवतीं बसले असतां द्रौपदी श्रीकृष्णास शरण येऊन म्हणाली, “कृष्णा, तूं

प्रत्यक्ष श्रीविष्णूचा अवतार आहेस. तूं सत्य आहेस, तूं यज्ञ आहेस, तूं प्रजापति आहेस. तूंच ही चराचर सृष्टि उत्पन्न केली आहेस. तूंच इच्च धारण करतोस. तूं प्रभु, तूं विभु, तूं लोकपाल आहेस. मनुष्याचें मर्त्यत्व तूंच आहेस, देवाचें अमरत्वही तूंच आहेस, त्या तुला देवा, मी आपलें दुःख निवेदन करतें ! पांडवांची भार्या, आणि श्रीकृष्णा, तुझी प्रिय सखी, ती मी या केसांनीं धरून फरफटत सभेंत ओढली गेल्यें ! स्त्रीधर्मांत असतां, एकवस्त्र नेसलेलें असतां, मला कौरवांच्या सभेंत ओढून दुःशासनानें न्यावें काय ? माझी ती अनन्वित दुर्दशा पाहून सभेंत बसलेले धृतराष्ट्राचे पुत्र खदखदां हांसले. पांडव, पांचाल आणि वृष्णि, जिवंत असतां माझा दासीभावानें उपभोग घेण्याची त्या दुर्योधनाची दुष्ट इच्छा होती. मी धृतराष्ट्राची आणि भीष्माची स्तुपा असतां मला त्यानें जबरदस्तीनें दासी केलें ! कृष्णा, मी आपल्या पतीनाच दोष देतें. त्या दुष्ट धार्तराष्ट्रास कशास देऊं ? माझे पति जिवंत आणि समोर असतांना त्यांनीं माझी ही दुर्दशा मुकाट्यानें पहावी ना ? अगदीं गरीब किंवा अशक्त पति असला तरी तो सुद्धां आपल्या बायकोचें रक्षण करतो; मग हे समर्थ असून यांनीं माझी उपेक्षा केली ! माझेकडे यांनीं पाहिलें सुद्धां नाहीं ! माझ्या या पांच पतींपासून झालेल्या पांच पुत्रांकडे पाहून तरी माझी यांनीं कांय करायची होती ! हा दुष्ट दुर्योधन अजून जिवंत आहे. तेव्हां भीमाच्या सामर्थ्यालाही धिक्कार असो ! अर्जुनाच्या पौरुषालाही धिक्कार असो ! मी पांच समर्थ पांडवांची प्रिय पत्नी ! द्रुपदाची कन्या ! पांडूची सून ! त्या राजसूय यज्ञांत पुण्यजलानें सिंचित केलेल्या या माझ्या केसांना धरून दुःशासनानें मला फरफर ओढीत सभेंत नेलें ! ” असें म्हणतां म्हणतां द्रौपदी हातांनीं मुख झांजन रडूं लागली. तिचें रडणें अनावर होऊन तिच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा तिच्या स्तनावर टपटप पडूं लागल्या, व तिचा उरोभाग थरथर कापूं लागला. शेवटीं ती रडत रडतच म्हणाली, “ मला पतिही नाहींत, मला पुत्रही नाहींत, मला बंधु नाहींत, मला बापही नाहीं, कृष्णा, मला तूंही नाहींस ! त्या क्षुद्रांनीं माझी अशी दुर्दशा केलेली तुम्ही सारे गिळून बसलां तेव्हां मी आणखी काय म्हणूं ! ” असें म्हणून आपलें मुख आच्छादन करून तिनें मुक्तकंठ रडण्यास प्रारंभ केला. तेव्हां श्रीकृष्ण तिचें सांत्वन करून म्हणाला, “ द्रौपदी ! ज्यांवर तूं योग्य

कारणास्तव इतकी क्रुद्ध झाली आहेस, त्यांच्या स्त्रिया याप्रमाणे रडरड रडतील. कृष्णे, त्यांचे पति अर्जुनाच्या बाणांनी विद्ध होऊन समरांगणांत गतप्राण होऊन पडतील, हा तू निश्चय समज ! मी प्रतिज्ञा करून तुला सत्य सांगतो, तू सर्व राजांची महाराज्ञी होशील. हें आकाश कोसळेल ! हा हिमालय वितळून जाईल ! ही पृथ्वी शकले होऊन पडेल ! किंबहुना समुद्रही कोरडा पडेल ! पण माझी प्रतिज्ञा खोटी होणार नाही ! ” हें ऐकून द्रौपदीने आपला मध्यम पति अर्जुन याजकडे तिर्यक् दृष्टीने पाहिले; तेव्हां अर्जुनानेही तिचें समाधान करून म्हटलें, “ शुभदर्शने द्रौपदी ! नको रडूं ! जें मधुसूदन बोलला आहे तें तसेंच होईल, मिथ्या कधी होणार नाही. ” शेवटी श्रीकृष्ण म्हणाला, “ मी द्वारकेत असतो तर हें निघ द्यूतच होऊ दिलें नसतें. पण मी शाल्वावर स्वारी करण्यासाठी द्वारकेपासून फार दूर गेलों होतो. मला ही खबर द्वारकेत पोचती तर मी ताबडतोब येऊन, भीष्म, द्रोण व धृतराष्ट्र यांची समजूत घातली असती. स्त्रिया, फांसे, मृगया आणि मद्य ही राजांची चार भयंकर व्यसने आहेत. प्रत्येक शास्त्र जाणणारानें यांजाविषयी राजास नेहमी बोध करावा. विशेषतः द्यूताबद्दल त्यानें जरूर बोध करावा. कारण यांत वर्षानुवर्षे मिळविलेली संपत्ति एका दिवसांत नाहीशी होते, आणि तीही भोग घेतल्याशिवाय नाहीशी होते. शिवाय परस्पर शिव्यागाळी आणि निंदा ही तर ठेवलेलीच. ह्या सर्व गोष्टी मी कौरवांस समजाविल्या असल्या, आणि दुर्योधनास द्यूतापासून परावृत्त केलें असतें, आणि एवढें करूनही तो न ऐकता तर त्यास तात्काळ बांधून टाकिलें असतें. असो. आमच्या नाशिबी हें तुमचें दुःख पाहावयाचें होतें. ही तुमची दुर्दशा पाहून पापाणासही दया येईल. तुम्ही ती कशी सहन कराल याचें मला गूढ पडलें आहे. तथापि धर्मराज आपल्या धर्मपरायणतेनें या संकटांतूनही पार पडेल; आणि तेरा वर्षांनंतर बहुधा ते दुष्ट तुम्हांस राज्य देणार नाहीत, तेव्हां माझे सर्व सामर्थ्य प्रकट करून मी त्या दुष्टांचा नाश तुमचेच हातून करवीन. तुम्ही शांतपणानें आणि धैर्यानें हे दुःखाचे दिवस काढा ! ” याप्रमाणे पांडवांचें व द्रौपदीचें सांत्वन करून श्रीकृष्ण व इतर यादव द्वारकेस परत आले (भारत, व०).

वनवासाची बारा वर्षे, अशातवासाचें एक वर्ष अशीं तेरा वर्षे जशीं

पांडवांची दुःखांत गेली तशी श्रीकृष्णाचीही गेली. त्याचें वय राजसूय यज्ञाच्या वेळी फार तर ६९ वर्षांचें असून कौरवांच्या द्यूताचे वेळी सत्तर वर्षांचें होतें. मध्यम वयाचा म्हणजे गृहस्थाश्रमाचा काळ पूर्वोक्त छांदोग्यांतिल उताऱ्याप्रमाणें ६८ वर्षांचा असून त्यानंतर तृतीय सवनाचा म्हणजे उत्तर-वयाचा काळ लागतो. या काळांत मनुष्याने गृहस्थाश्रमांतून मन काढून उपनिषदांकडे लावावें, धर्म-अर्थ-काम या त्रिवर्गास मार्गें टाकून मोक्षाकडे वळावें, असें धर्मशास्त्र आहे. पुत्राला पुत्र झाल्यानंतर अरण्याचा आश्रय करावा, असें मनूचें वचन आहे. श्रीकृष्णाचा नातु अनिरुद्ध या वेळी मोठाच झाला होता. पांडवांच्या दुर्दशेने श्रीकृष्णास उद्वेगही झाला. सारांश, इत-उत्तर संसारांत मन न घालतां मोक्षाकडे श्रीकृष्णानें लक्ष लाविलें. औप-निषद् तत्त्वांचें श्रवण, मनन सुरू करून त्यानें घोर आंगिरसापासून आत्म-विद्या ग्रहण केली (छांदोग्य० प्रपा० ३). निरानिराळ्या मतांचें व तत्त्वांचें संपूर्ण आकलन केले. विद्वान् व ब्रह्मनिष्ठ ब्राह्मणांचें पूजन करून त्यांजपासून मोक्षविद्या श्रवण करण्यांत त्यानें हा काळ घालाविला. लहानपणीं मल्लश्रेष्ठ व तरुणपणीं धनुर्धरश्रेष्ठ, अशी त्याची कीर्ति होती; ती आतां योगिश्रेष्ठ अशी त्याची कीर्ति पसरली. जगताला मोक्षमार्ग उत्तम रीतीनें समजावून धर्मसंस्थापना अद्याप करावयाची होती. यासाठी श्रीकृष्णानें हीं तेरा वर्षे द्वारकेत राहून तपश्चरणांत व वैराग्यांत काढली. पांडवांनी अज्ञातवासांतून प्रकट होऊन विराटाच्या राज्यावर आलेल्या कौरवांच्या स्वारीचा प्रतिकार केला. तेव्हां विराट संतुष्ट होऊन आपली सुंदर कन्या उत्तरा अर्जुनास देऊं लागला; परंतु ती माझी शिष्य असून मला मुलीसारखी आहे, माझा पुत्र अभिमन्यु आहे, त्यासाठी मी तिचा स्वीकार करतो, असें त्यानें म्हटलें. अर्थातच विराटनगरास श्रीकृष्ण आनंदानें यादवांसह सुभद्रेस व अभिमन्यूस घेऊन गेला. अभिमन्यूचें वय या वेळी सोळा वर्षांचें होतें. त्याचा जन्म राजसूयापूर्वी दिग्विजयाच्या वेळी द्वारकेत झाला होता. द्यूतानंतर जो द्वारकेत आईवरोबर तीन वर्षांचा असतां आला तो तेरा वर्षे तेथेंच होता. श्रीकृष्णानें त्यास स्वतः धनुर्विद्या शिकविली होती. अर्जुनाचा पुत्र आणि श्रीकृष्णाचा शिष्य, मग तो महाधनुर्धर बनला यांत आश्चर्य काय? विराटाच्या नगरींत अभिमन्यूचा व उत्तरेचा विवाह झाल्यावर पांडवांनीं दुर्यो-

धनाकडे आपलें राज्य परत मागण्याविषयी दूत पाठविले तुम्ही तेरा वर्षे पुरी होण्यापूर्वी प्रगट झालां, तेव्हां तुम्ही पुन्हां तेरा वर्षे वनवास व अज्ञात-वास करा, असा त्यानें भीष्माच्या मताच्या विरुद्ध जबाब पाठविला. शेवटीं पूर्वी भाकित केल्याप्रमाणें गोष्ठ लढाईवर आली आणि विराट व द्रुपद यांच्या सैन्यासह पांडव उपप्लव्य नांवाचें कौरवांच्या राज्याच्या सीमेवर शहर होतें तेथें तळ देऊन बसले. येथून त्यांनीं सर्व राजांना निरोप पाठवून मदत मागितली. अर्थात् दुर्योधनानेंही आपले दूत प्रत्येक राजाकडे पाठवून व आपली बाजू समजावून आपल्याकडे त्यांस मदतीस बोलाविलें. हा साम्राज्याचा तंटो साहजिकच सर्व हिंदुस्थानास व्यापून गेला, आणि निरानिराळे राजे आपापल्या ओढ्याप्रमाणें पाडवांस किंवा कौरवांस येऊन मिळाले. द्वारकेत मदत मागण्याकरितां अर्जुन स्वतः धांवला. तें ऐकून दुर्योधनही स्वतः द्वारकेस गेला. दोघांनीं श्रीकृष्णास एकाच वेळीं गांठलें. श्रीकृष्ण निजला होता त्याच्या डोक्याशीं दुर्योधन मानानें बसला. अर्जुन शिष्य होता, तो सहजच पायांशीं बसला. श्रीकृष्ण थोड्या वेळाने उठून बसला, तों प्रथम त्यास अर्जुन दिसला. अर्जुनानें हात जोडून आपला हेतु सांगितला. इतक्यांत दुर्योधन दिसलाः त्यानेंही आपला भाव सांगितला. तेव्हां श्रीकृष्णानें उत्तर केलें, “ तुम्ही दोघे माझे संबंधीं सारखेच आहां, (अर्जुन मेहुणा तर दुर्योधन व्याही होता) आणि मला सारखेंच मान्य आहां. पण मी आतां म्हातारा ८३ वर्षांचा झालों आहे. माझ्यानें लढवत नाहीं. युक्तीच्या चार गोष्टी पाहिजे असल्यास सांगेन. मला एकानें घ्यावें आणि माझें सैन्य दुसऱ्यानें घ्यावें. अर्जुन लहान आहे, तेव्हां प्रथम मागण्याचा हक्क त्याचा आहे. बोल अर्जुना, तुला काय पाहिजे ? ” अर्जुनानें तात्काळ श्रीकृष्णासच पसंत केलें. दुर्योधनास श्रीकृष्ण नकोच होता, तेव्हां त्याला सैन्य मिळालें. याप्रमाणें ते दोघेही संतुष्ट झाले. नंतर दुर्योधन बळरामाकडे गेला. त्यानें श्रीकृष्ण अर्जुनाकडे गेला हें ऐकून दुर्योधनाकडेच जाण्याचें त्याच्या मनांत होतें, तरी तें बाजूस ठेविलें आणि “ मी कोणाकडेच येऊं शकत नाहीं, मला तीर्थ-यात्रेला जावयाचें आहे ” असें सांगितलें. बाकी यादववीर दोहों बाजून वांटले गेले. सात्यकि अथवा युयुधान अर्जुनाचा शिष्य होता तो अर्जुनाकडे गेला; व कृतवर्मा हार्दिक्य हा पहिल्यापासून श्रीकृष्णाच्या विरुद्धच होता;

स्यमंतक मण्याच्या वेळेस त्यानें शतधन्यास श्रीकृष्णाविरुद्ध साहाय्य केलें होतें; तो भोज, अंधक, कुकुर इत्यादि सेना घेऊन दुर्योधनाकडे गेला. याप्रमाणें इतर राजेही कोणी इकडे तर कोणी तिकडे येऊन, पांडवांकडे सात अक्षौहिणी सैन्य जमा झालें व दुर्योधनाकडे अकरा अक्षौहिणी सैन्य जमा झालें. * दुर्योधनानें तेरा वर्षांच्या अवधीत भावी युद्धास अनुलक्षूनच पुष्कळांस प्रसन्न केलें होतें. असो. हिंदुस्थानचे सर्व राजे दोन्ही पक्षांत वांटले जाऊन हस्तिनापुरांत व उपप्लव्यांत सैन्यांसह आले, तेव्हां दाक्षिणात्य

पांडवांकडे	कौरवांकडे
१ युयुधान, सात्याकि, यादवांसह अक्षौ० १	१ भगदत्त, प्राग्योतिषपति, (चीन, किरात वगैरे पिवळ्या
१ विराट, मत्स्यांसह. १	लोकांसह) अक्षौहिणी १
१ द्रुपद, पांचालांसह. १	१ भूरिश्रवा, पंजाबी. १
१ शिशुपालपुत्र, चेर्दीसह.. १	१ शल्य, मद्रांसह. १
(शिशुपाल व पांडव मावसभाऊ होते.)	१ कृतवर्मा भोजादिकांसह. १
१ जयसेन जरासंधपुत्र, मगधांसह, १	१ जयद्रथ सिंधुसौवीरांसह. १
(जरासंधास मारल्यावर जरा- संधाची मुलगी सहदेवानें केली होती.)	१ सुदक्षिण, (कांबोज, यवन, अफगाण इत्यादि दाढीवाल्यां- सह.) १
१ पांड्य, समुद्रवासीयांसह. १	१ नील, माहिष्मति (दाक्षिणा- त्यांसह.) १
१ धृष्टकेतु, चेकितान, पुरुजित्, कुंतिभोज इत्यादि इतर मिळून. १	१ विंद, अनुविंद, आवंत्य (मालवांसह.) १
७	१ कैकय बंधु पांच पंजाबी. १
	१ इतर राजे. १
	स्वतः कौरव १
	११

ॐ दोन्ही पक्षांकडे फौजा जमा झाल्या त्यांचा तपशील वरीलप्रमाणें:—

रुक्मिणी कृष्णाचा मेहुणा कोणीकडेसच झाला नाही. तो गर्विष्ठ राजा उप-
प्लव्यस येऊन पांडवांस म्हणाला, “ तुम्ही भितां कां, मी एकटाच, दुर्यो-
धनाचा समाचार घेतो. ” तेव्हां पांडवांनी “ आम्ही कोणासच भीत नाही,
तुम्ही खुशाल दुर्योधनाकडे जावें ” असें त्यास सांगितलें. तो दुर्योधनाकडे
गेला पण त्यासही त्यानें आपल्या उन्मत्तपणानें चिडविल्यामुळें त्यानेंही
त्याची मदत नाकारली. तेव्हां तो स्वदेशी परत गेला. असो. याप्रमाणें
भरतखंडांतील बहुतेक सर्व धात्रिय आपापल्या फौजा घेऊन भिन्न भिन्न
पक्षांस मिळून लढाईस मिद्ध झाले (भारत, उद्यो०).

प्रत्यक्ष लढाई सुरू करण्यापूर्वी शिष्टसांप्रदायास अनुसरून सामानें तंत्र्याचा
निकाल लावण्याविषयी धर्मप्रिय व दयाशील धर्मराजानें पुष्कळ प्रयत्न
केला, परंतु तो सिद्धीस गेला नाही. धृतराष्ट्रानें धर्मराजाकडे संजयाबरोबर
“ तूं धर्मशील आहेस तर व्यर्थ प्राणहानि कां करतोस ? ” असा
कपटाचा निरोप पाठविला, तेव्हां त्याजला धर्मराजानें नम्रतेचें उत्तर दिलें,
“ आम्ही सर्वथैव तुझ्या हातांत आहों, तूं आमचा सर्वांचा पिता असून
स्वामी आहेस. दुर्योधनानें व दुःशासनानें जें जें निघ कर्म केलें तें तें आम्ही
तिसरलों आहों. तूंच आम्हांस राज्य वांटून दिलें आहेस आणि आतां आमचें
राज्य आम्हांस परत देण्यास तूंच समर्थ आहेस. काका, शमासाठीं मी इतकेंही
कष्टील करतो कीं, आम्हां पांच भावांस पांच गांवें कुशस्थली, वृकस्थली,
माकंदी, वारणावत आणि कोणतें तरी आणखी पांचवें तूं देशील त्यांत
मी संतुष्ट आहे. यापेक्षा मी जास्त काय सांगूं ? माझे बोलणें अन्यायाचें
असेल तर या धर्मश्रेष्ठ वासुदेवानें सांगावें. ” तेव्हां श्रीकृष्णानें संजयास
सांगितलें, “ हा भयंकर भावी अनर्थ न व्हावा या हेतूनें मी स्वतः येऊन
कीरवसभेंत धृतराष्ट्राची व दुर्योधनाची समजूत करण्याचा यत्न करतो. ”
संजय परत गेल्यावर श्रीकृष्णानें, दुष्टांची समजूत करणें कठिण आहे हें
जाणत असूनही, ज्याप्रमाणें मृत्यु स्वतः मारीत नाही, तर कोणत्या तरी
रोगास पुढें करून मारतो, त्याप्रमाणें दुष्टांच्या संहारापूर्वी त्यांचा पूर्ण
अपराध त्यांच्या पदरांत घालण्याकरितां, स्वतः हस्तिनापुरास जाण्याचा
निश्चय केला (भारत, उ०).

भगवद्गीतापर्व

शब्दतु संपून हेमंत लागण्याच्या सुमारास, कार्तिक महिन्यांत, सर्व देशांत तृणाची व धान्याची समृद्धि झाली असतां, रेवती नक्षत्रावर, प्रातः— कालीं सूर्याचे मृदु किरण चोहोंकडे पसरूं लागले. अशा शुभ वेळीं, मैत्र मुहूर्तानें श्रीकृष्ण कौरवांकडे जाण्यास निघाला. त्यानें पहांटेस उठून स्नान करून सर्व पौर्वाण्हिक क्रिया आटोपून आपल्यास अलंकृत केलें. सूर्योदय होतांच सूर्याची व अग्नीची उपासना करून शिबिराबाहेर पडला. नंतर वृषभास पाठीवर स्पर्श करून व ब्राह्मणांस नमस्कार करून त्यानें रथांत पाय ठेविला, आणि सात्यकीस रथावर धेऊन प्रयाण केलें. त्या वेळीं रथाच्या घोषानें पृथ्वी व आकाश भरून गेलीं. योगीश्वर भगवान् श्रीकृष्ण हास्तिनापुरास जात आहे ही बातमी चोहीकडे पसरलीच होती. उपलब्धपासूनच रस्त्याच्या दोन्ही बाजूनीं हजारों लोकांचे थवे श्रीकृष्णाचें दर्शन घेण्यास उभे होते. त्यांचे नमस्कार घेत घेत व परचक्राच्या दुःखापासून सदोदित मुक्त असल्यानें अत्यंत समृद्ध असलेल्या त्या कुरुराष्ट्रांतलि लोकांची सुस्थिति पहात पहात, श्रीकृष्ण दुपारच्या सुमारास शालिभवना नांवाच्या एका रमणीय नगरास पोचला. पण तेथें मुक्काम न करितां श्रीकृष्ण पुढें निघाला तों सायंकाळीं अस्तास जाणाऱ्या सूर्याच्या रक्त किरणांनीं आकाश तांबडे होऊं लागलें, अशा वेळीं वृकस्थलास पोहोचला. तेथें रथातून खाली उतरून त्यानें घोडे सोडण्याविषयी आज्ञा केली. मग शुचिर्भूत होऊन संध्येची उपासना करून जमलेल्या ब्राह्मणांसह त्यानें सुमृष्ट अन्नाचें भोजन केलें व तेथेंच रात्री वस्ती केली. दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं सर्व आण्हिक क्रिया आटोपून त्यानें पुनः प्रयाण केलें, तें सायंकाळच्या सुमारास हास्तिनापूर गांठलें. त्याचें दर्शन घेण्याकरितां जमलेल्या लोकांची गर्दी सर्व

रस्त्याभर वाढतच होती. हस्तिनापुराबाहेर तर प्रचंड जनसमुदाय श्रीकृष्णाचें दर्शन घेण्यास उभा होता. भीष्म, द्रोण वगैरे कौरवांचे अधिकारी व दुर्योधनाखेरीज धृतराष्ट्राचे सर्व पुत्र श्रीकृष्णाचें स्वागत करण्याकरितां सामोरे आले होते. भीष्मार्शी थोडेंसे भाषण झाल्यावर सर्व मंडळी शहरांत जाण्यास निघाली. सर्व नगर धृतराष्ट्राच्या आज्ञेनें अलंकृत केलें होतें, व रस्त्यावर ठिक-ठिकाणीं रत्नादिकांनीं उत्तम आरास केली होती. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंचीं चरें पाहण्यास बसलेल्या स्त्रियांनीं इतकीं गच्च भरून गेलीं होती कीं, तीं धरें हालत आहतं असें वाटलें. पांढऱ्या रंगानें रंगविलेल्या अनेक मंदिरांनीं शोभिवंत झालेल्या धृतराष्ट्राच्या वाड्याशीं येतांच श्रीकृष्ण रथाखालीं उतरला व राजवाड्यांत शिरून तीन कक्षा ओलांडून जेथें वैचित्रवर्षी धृतराष्ट्र बसला होता तेथें पोचला. भीष्म द्रोणांसह धृतराष्ट्रानें उठून त्याचें स्वागत केलें व एका मुद्दाम आणून ठेविलेल्या सुवर्णाच्या आसनावर त्यास सन्मानानें बसविलें. नंतर पुरोहितांनीं मधुपर्कानें त्याची पूजा केली ती त्यानें आदरानें घेतली. कांहीं वेळ स्वागतांचीं प्रश्नोत्तरें व व्याहीपणाच्या नात्यांचीं चट्टेचीं भाषणें कौरवांशीं झाल्यावर धृतराष्ट्राचा निरोप घेऊन श्रीकृष्ण विदुराच्या घरीं जावयास निघाला. दुर्योधनानें आपल्या येथें येऊन राहण्या-विषयीं पुष्कळ आग्रह केला; पण श्रीकृष्णानें मान्य केलें नाहीं. विदुरानें आपल्या घरीं अत्यंत मनोभावानें गोविंदाचें आतिथ्य केलें. धर्मार्थाविषयीं इतक्या दक्ष असलेल्या त्या मत्सररहित विदुरानें पांडवांसंबंधानें अनेक कुशल प्रश्न केले. त्यांचीं समर्पक उत्तरें देऊन श्रीकृष्णानेंही त्यास पांडवांकडील वर्तमान सविस्तर सांगितलें. किंबहुना, त्या दोघां महात्म्यांचीं भाषणें रात्रभर संपलीं नाहींत.

दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं उठून नित्याप्रमाणें आन्हिक आटोपून श्रीकृष्ण राजसभेत जावयास तयार झाला, तों दुर्योधन व शकुनि त्यास भेटावयास आले व त्यांनीं धृतराष्ट्र राजसभेत जाऊन बसला असें सांगितलें. नंतर ब्राह्मणांस हिरण्य, वस्त्रे व गाई दान करून श्रीकृष्णानें अग्नीस प्रदाक्षिणा घातली, व ब्राह्मणांस नमस्कार केला. मग गळ्यांत कौस्तुभमणि घातल्यानें अधिक देदीप्यमान झालेला श्रीकृष्ण कौरवांच्या मंडळीतून, रक्षण करणाऱ्या द्यादवांसह रथाजवळ आला, आणि रथांत विदुरासह बसून निघाला.

श्रीकृष्णाच्या रथाचा जवळ आलेला आवाज ऐकतांच कौरवसभेंतील सर्व राजे आनंदानें व उत्सुकतेनें सभाद्वाराकडे पाहूं लागले. क्षणभरानें सर्व बलवानांचा व बुद्धिवानांचा अग्रणी जनार्दन सभेंत शिरतांच धृतराष्ट्रासहित भीष्मद्रोण उभे राहिले, व त्याचरोबरच उत्थापन देणाऱ्या शेंकडें राजांच्या तळवारींचा खडखडखड आवाज त्या विस्तीर्ण सभेंत भरून गेला. श्रीकृष्णाकरितां धृतराष्ट्राजवळ एक रत्नखचित सुवर्णमंचक ठेविला होता, त्याजवर श्रीकृष्ण विदुरास घेऊन बसला; तेव्हां सात्यकीस दुःशासनानें आपल्या आसनावर जागा दिली. दुर्योधन व कर्ण एकाच आसनावर श्रीकृष्णापासून थोड्याच अंतरावर बसले. याप्रमाणें सर्व लोक आपआपल्या स्थानीं बसल्यावर श्रीकृष्णाचें भाषण ऐकण्यासाठीं ती राजसभा स्तिमित झाली. तेव्हां श्रीकृष्णानें धृतराष्ट्राकडे वळून बोलण्यास प्रारंभ केला, “ धृतराष्ट्रा, कौरवपांडवांचा स्नेह व्हावा व लक्षावधि वीरांचा प्राणनाश होऊं नये याजविषयीं प्रयत्न करण्यासाठीं मी येथें आलों आहे. राजा, हें कौरवकुल सर्व राजकुलांत श्रेष्ठ असून श्रुत व वृत्त या सद्गुणांनीं संपन्न आहे. अशा या कुलांत, विशेषतः तुझ्या निमित्तानें, हा भयंकर प्रकार घडूं पहात आहे हें योग्य नव्हे. अंतर्बाह्य कोणत्याही रीतीनें या कुलांत मिथ्या आचरण करणाऱ्यावर तुझी सर्वथा सत्ता आहे. असे असतां तुझे दुर्योधनादि पुत्र धर्म आणि अर्थ या दोहींचा अनादर करून नृशंस वर्तन करूं पहात आहेत, हें काय ? यांजपासून उत्पन्न होणारी आपत्ति कौरवकुळाचाच नव्हे तर सर्व पृथ्वीचा नाश करील. राजा, तुझ्या हातीं शम आहे. पांडव पराक्रमी आहेत, त्यांस तूं आपले करून घेतल्यास या कुरुराज्यावर देवसेनेसह इंद्रसुद्धां स्वारी करूं शकणार नाही, मग इतर राजांची काय कथा ? तर या पांडवांस समजावून व पूर्वीप्रमाणेंच आपल्या पोटाशीं धरून तूं सर्व पृथ्वीचें साम्राज्य भोग. युद्ध झाल्यास उभयपक्षां क्षय होईल, यांत हित कोणतें ? पांडव रणांगणांत पडले किंवा तुझे पुत्र पडले, दोन्ही पक्षां तुला काय मिळेल हें मला सांग. राजा, हे पांडवही तुझेच आहेत व हे पुत्रही तुझेच आहेत; यांचा तूं नाश करूं नकोस. तूं जर आपल्या प्रकृतीवर स्थिर राहशील तर सर्व गोष्टी साधतील. तूं पांडवांवर पूर्वी जें प्रेम केलेंस तेंच तूं आज मृत्यु समीप आला असतां कर आणि कौरवपांडवांचा संधि घडवून आण. हे जमलेले राजे

एकमेकांस आनंदानें भेटून एके ठिकाणीं भोजनपान करून शांततेनें आप-
 आपल्या देशांस जाऊं दे. यांत तुझा धर्म आणि अर्थ या दोहोंचें रक्षण
 होईल. धृतराष्ट्रा, पांडवांनीं तुझा प्रसाद मागून विनंति केली आहे, “ताता,
 तुझ्या आज्ञेनें आम्ही सर्व दुःखें निमूटपणें सोशिलीं. आमचा ज्येष्ठ पिता
 आपलें वचन वनवासाअंतीं खान्निन पाळील, या भरंवशावर आम्ही आपल्या
 कराराबाहेर वागलों नाहीं. याजबद्दल हजारों ब्राह्मण साक्ष आहेत. तर आम्ही
 समय पाळीत आहों, त्याप्रमाणें तूं पाळ आणि आम्हांस आमचा राज्यांश
 दे. या राजसभेलाही पांडवांची हीच विनंति आहे. तुम्ही सर्व धर्मज्ञ आहा.
 सभासदांच्या समक्ष, जर अधर्मानें धर्माचा व असत्यानें सत्याचा नाश
 होईल तर तें पातक सभासदांस लागेल. यासाठीं जर माझे वचन कोणत्याही
 रीतीनें अयोग्य असेल तर तुम्हीच सांगा. धृतराष्ट्रा, या सर्व राजे लोकांस
 मृत्युपाशापासून तूं सोडीव, व क्रोधाचा आश्रय न करितां शमाचा आश्रय
 कर. मी पांडवांचें नव्हे, तर सर्वांचेंच श्रेय इच्छितों. अर्थाला अनर्थ समजून
 व अनर्थाला अर्थ मानून अतिलोभास गुंतलेल्या या तुझ्या पुत्रांचा तूं निग्रह
 कर. तूं सांगशील तें ऐकण्यास पांडव तयार आहेत. तूं तसेंच म्हणशील तर
 ते युद्धासही तयार आहेत. यासाठीं या वेळीं जें अत्यंत युक्त आहे तें तूं
 कर, असें माझे तुला कळकळीचें सांगणें आहे. ” हें केशवाचें धर्मार्थसहित
 भाषण ऐकून सर्व समा रोमांचित झाली. कोणीही विरुद्ध भाषण करण्याचें
 मनांत आणिलें नाहीं. शेवटीं धृतराष्ट्र म्हणाला, “ धर्म आणि न्याय यांस
 अनुसरून इहलोकीं जें सुखकर तेंच तूं मला वचन सांगितलें आहेस. हा
 मूर्ख दुर्योधन जें करीत आहे तें मलाही पसंत नाहीं. पण त्याजवर माझ्या
 बोलण्याचा परिणाम होत नाहीं. याकरितां जनार्दना, तूं त्याला कांहीं सांगून
 पहा. ” हें ऐकून श्रीकृष्ण दुर्योधनाकडे वळून म्हणाला, “ बा दुर्योधना,
 तुला तुझ्या बंधूसहवर्तमान शमाच्या हेतूनें जें मी बोलत आहे त्याजकडे लक्ष
 दे. तूं महा-प्राज्ञांच्या कुळांत उत्पन्न झाला आहेस, व स्वतः शील व वृत्त
 यांही संपन्न आहेस. प्राज्ञ, सुज्ञ, उत्साही, बहुश्रुत, आत्मवान् अशा पांड-
 वांशीं संधि करणें हेंच तुला श्रेयस्कर आहे. कारण शमापासून शांतीचें
 आणि मित्रांचें कल्याण आहे इतकेंच नाहीं, तर सर्व जगताचें कल्याण
 आहे. विशेषतः तुझ्यासारख्या श्रुतवान्, न्हीमान्, आनृशंस्यवान् पुरुषानें

मातापितरांचें वचन अवश्य ऐकावें. अत्यंत आपत्ति आली असतां मनुष्यास आपल्या पित्याच्या बोलण्याची आठवण होते. सुहृदांचें भाषण जो वेळीं ऐकत नाही त्याला परिणामी पश्चात्ताप होतो. जो सुहृदांचें वचन बाजूस ठेवून असतांच्या नादीं लागतो तो घोर विपत्तीत पडून मग त्यास कोणी त्राता रहात नाही. इंद्रतुल्य पराक्रमी अंधूस सोडून परांचा आश्रय तुझ्या- शिवाय कोण वेडा करील ? जन्मप्रभृति तूं पांडवांचा विनाकारण द्वेष केलास; परंतु ते तुझा द्वेष करीत नाहींत. कारण त्यांचें सर्व लक्ष धर्मावर आहे. शहाण्या मनुष्यानें धर्म, अर्थ व काम या तिहींकडे लक्ष द्यावें. तिन्हीं साधत नसतील तर धर्म व अर्थ यांकडे द्यावें. दोहींचा विरोध असेल तर धीर मनुष्यानें धर्माच्या अनुरोधानें वागावें. कारण धर्माच्या अनुरोधानें अर्थ व काम हे शेवटीं मिळणारेच आहेत. धर्माला सोडून अर्थ व काम कधींही प्राप्त होणार नाहींत. यासाठीं धर्माचा आश्रय करून तूं पांडवांशीं संधि कर. जो मनुष्य आपली किंमत जाणतो तो दुसऱ्याचा अवमान कधींही करीत नाहीं. प्राकृत मनुष्याची सुद्धां कोणी किंमत कमी करीत नाहीं, मग पांडवां- सारख्या नरर्षभाना बाजूस टाकून इतरांपासून तूं रक्षण इच्छितोस हें ठीक नव्हे. दुःशासन, शकुनि, कर्ण, किंबहुना भीष्म-द्रोण सुद्धां अर्जुनाशीं बरोबरी करूं शकत नाहींत, आणि माझे साहाय्य अर्जुनास असल्यावर पुंरंदरसुद्धां त्याच्याशीं सामना करण्यास समर्थ नाहीं, हें लक्षांत ठेव. तूं आपल्या हट्टासाठीं वंधु, पुत्र व हे हजारों राजे मारूं नकोस. तेही राहोत व ह्या तुझ्या कुलाचा नाश होऊन कुलघ्न अशी तुझी अपकीर्ति होईल, ती तूं होऊं देऊं नको ! ” हें शौरिचें अर्थपूर्ण भाषण ऐकून घृतराष्ट्र दुर्योधनास म्हणाला, “ दुर्योधना, महात्मा शौरि जें म्हणत आहे, तें तूं ध्यानांत घे, आणि त्यांचें अत्यंत कल्याणकारक वचन मान. वासुदेव सर्वांत समर्थ आहे. त्याच्याशीं तूं विरोध मांडूं नकोस. मला कालप्राप्त हेच वाटतें कीं, त्याच्या वचनाच्या बाहेर त्वां जाऊं नये. ” भीष्म-द्रोणांनींही याच उपदेशास पुष्टि दिली, आणि ते म्हणाले, “ जोपर्यंत अर्जुन व कृष्ण कंबर बांधून युद्धास सज झाले नाहींत, जोपर्यंत भीम आपली गदा घेऊन सैन्याच्या शिरोभागी उभा राहिला नाहीं, तोपर्यंतच हें युद्ध बंद कर; आणि तुला तुझ्या वीरबंधूंचीं संमत झालेला पाहून ह्या सर्व राजांच्या नेत्रांतून आनंदाश्रु

पडूं दे. ” ही निरनिराळी भाषणें ऐकत असतां दुर्योधनाचें तोंड रागानें लाल होत होतें. शेवटीं तो म्हणाला, “ तुम्ही सर्वच मला दोष देतां याचें मला आश्चर्य वाटतें. राजा, विदुर, भीष्म, आणि कृष्णा, तूही माझाच अपराध आहे, असें धरून चालतां याचें कारण काय ? पांडव द्यूत खेळले व पण हरले हा माझाच अपराध ! आमच्या कोणत्या आगळिकी-साठीं पांडव व संजय आम्हांवर चालून आले आहेत ? आम्ही अशा दटावणीला किंवा तयारीला भिणारे नाहीं. भीष्म, द्रोण व कर्ण देवांस सुद्धां जिंकले जाणार नाहीत, मग पांडवांची काय कथा ? बरें, धर्मानुसार युद्ध करीत असतां आम्हांस मरण आलें तर तेंही श्रेयस्करच आहे. नेहमीं उद्यम करावा, पण दुसऱ्यास नम्र होऊं नये; किंबहुना ऊंस जसा मध्येच मोडतो, पण वांकत नाही, त्याप्रमाणें अकालीं सुद्धां मरावे पण वांकूं नये, असें सर्व स्वऱ्या क्षत्रियाप्रमाणें माझे मत आहे. माझ्या पित्यानें पूर्वीं जें राज्यांश चुकून पांडवांस दिला तो मी जिवंत आहे, तोंपर्यंत तरी आतां त्यांस मिळणार नाही. पांडव पांच गांवांवरही तुष्ट होतील, पण सुईच्या अग्रानें निघेल इतकी मृत्तिका सुद्धां त्यांस देण्यास मी तयार नाही. ” हें भाषण ऐकून श्रीकृष्णाचे नेत्र क्रोधानें लाल झाले, व तो म्हणाला, “ ठीक आहे ! तुझ्या इच्छेप्रमाणेंच होईल. महाघोर संग्राम होईल, तेव्हां तूं स्थिर रहा; म्हणजे तुला मागितल्याप्रमाणें वीरशयनच मिळेल. पण तूं जें म्हणतोस कीं पांडवांचा मी अपराध केला नाही, तर तूं केलेले अपराध ऐक. सजनांच्या सुद्धां बुद्धीस भ्रष्ट करणारें द्यूत खेळून पांडवांची संपत्ति हरण करण्याची दुष्ट क्लृप्ति शकुनीच्या साहाय्यानें तूं योजलीस. जें कोणीही अन्य मनुष्य करणार नाही, ते भ्रातृपत्नीला समेत ओढून आणण्याचें व तिला भलतीं भाषणें बोलण्याचें नीच कृत्य तूं केलेंस. वारणावतांत पांडवांस कुंतीसह जाळण्याचा प्रयत्न तूं केलास आणि आतां न्यायानें आपलें राज्य मागत असतां पांडवांस तें देण्यास तूं हरकत करतोस. वडिलांच्या आणि सुहृद्दांच्या उपदेशाचा अव्हेर करून तूं हा अनर्थ उत्पन्न करीत आहेस ! असो. भ्रष्टैश्वर्य होऊन रणांत पडशील तेव्हां तूं हें राज्य पांडवांस आपण होऊन देशील. ” असें श्रीकृष्ण बोलत आहे, तो दुःशासन कुत्सितबुद्धीनें मध्येच म्हणाला, “ दुर्योधना, कृष्णाचें म्हणणें ऐक; नाहीतर तुला वांधून कौरवांकडून

हा केशव पांडवांच्या स्वाधीन करवील. तुला, मला आणि कर्णाला, भीष्म, द्रोण व तुझा पिता अनर्थाचें मूळ समजून बांधून पांडवांच्या स्वाधीन करतील असें मला वाटतें. ” हें ऐकतांच दुर्योधन रागानें उठला, व पित्याची परवानगी न घेतां व भीष्म, द्रोण, कृप, विदुर, शल्य, इत्यादिकांचा अनादर करून सभेंतून चालता झाला. तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाला, “ हे कुरुवृद्धांतो, हा तुमचा सर्वांचा अपमान आहे, याकरितां या मंदबुद्धि दुर्योधनास खरोखरच बंधनांत टाका, आणि सर्वांचें हित साधण्यासाठीं पांडवांशीं सख्य करा. शांतीचें कल्याण व्हावें यासाठीं मी कंसास ठार मारलें. दैत्यदानवांचें व देवांचें भयंकर युद्ध होऊन अतिशय प्राणहानि होऊं लागली, तेव्हां प्रजापतीनें दैत्यदानवांस पाशानें बांधून वरुणाच्या स्वाधीन केलें, ते अद्याप त्याच्या ताब्यांत समुद्रांत आहेत. दुर्योधन, शकुनि व कर्ण यांस बंधनांत टाकून संधि करावा, ही कल्पना वाईट नाही. कुटुंबाकरितां एका मनुष्याचा त्याग करावा. सर्व गांवाकरितां एका कुलाचा त्याग करावा. सर्व देशाकरितां एका गांवाचाही नाश करावा, अशी नीति आहे. तर राजा, दुर्योधनाचा त्याग करून पांडवांशीं सख्य कर, म्हणजे लक्षावधि वीरपुरुषांचा नाश होणार नाही. ” असें श्रीकृष्ण बोलत आहे, तों बाहेर दुर्योधनानें व शकुनीनें “ तडकाफडकी काम करणारा कृष्ण आपल्यास कैद करणार त्यापूर्वी त्यासच आपण कैद करूं या ” असा बेत चालविला. “ कृष्ण अटकेत पडला म्हणजे पांडव सहजच हतवीर्य होतील ” असें ते म्हणूं लागले. ती बातमी हेरानें विदुराच्या कानांत सांगितली. तेव्हां विदुरानें धृतराष्ट्रास त्याच्या पुत्राच्या उन्मत्त विचाराविषयीचें वर्तमान सांगितलें. तेव्हां श्रीकृष्ण धृतराष्ट्रास म्हणाला, “ राजा, मला दुर्योधनास कैद करण्याची परवानगी दे; ते मला कैद करितात कीं मी त्यास कैद करतो हेंच तूं पहा. भावी युद्धाचा निकाल येथेंच होईल. परंतु तुझ्या परवानगीवाचून मी हें कर्म करूं शकत नाही. हें ऐकून अंतर्द्वारांनीं पुत्रांकरितां घाबरलेल्या पुत्रप्रिय धृतराष्ट्रानें विदुरास ‘ त्या मूर्ख राज्यलुब्ध दुर्योधनास सभेंत घेऊन ये, ’ अशी आज्ञा केली. त्याप्रमाणें विदुरानें बाहेर जाऊन दुर्योधनास सभेंत आणलें, तेव्हां धृतराष्ट्र त्यास म्हणाला, “ दुष्टा, पापी मनुष्यांच्या साहाय्यानें पापकर्म करूं इच्छितोस ! पण मूर्खा ! हा केशव, देव,

मनुष्य, गंधर्व, असुर, यांनासुद्धां अजिंक्य आहे, हें तुला ठाऊक नाही काय ? जसा मनुष्य चंद्रास स्पर्श करूं शकत नाही, किंवा वायूस धरूं शकत नाही, त्याप्रमाणें ह्या केशवास कोणीही ग्रहण करूं शकत नाही. ” असें धृतराष्ट्र बोलत असतां सात्यकीचा हात धरून श्रीकृष्ण उठला व सर्व ऋषींची व राजांची अनुज्ञा घेऊन सभेच्या बाहेर पडला. त्याच्या मागीमाग भीष्मद्रोणांसहित धृतराष्ट्र धांवला व सर्व राजेही धांवले; तो श्रीकृष्णाचा रथ दाखवानें आणून उभा केला. त्या वेळेस धृतराष्ट्र श्रीकृष्णास पुन्हा म्हणाला, “ कृष्णा, माझ्या पुत्रांवर माझे किती बळ आहे, हें तूं प्रत्यक्ष पाहिलें आहेस. शम ब्हावा अशी माझी फार इच्छा आहे, पण माझे कांहीं चालत नाही. पांडवांविषयी माझा अभिप्राय दुष्ट नाही, याविषयी सर्व कौरव व हे सर्व राजे साक्ष आहेत. ” तेव्हां श्रीकृष्ण तोच शब्द उचलून म्हणाला, “ हे कौरव हो, हे सर्व राजांनो, आजच्या सभेत काय झालें व मंदबुद्धि दुर्योधन रागानें कसा उठून गेला हें तुम्हीं प्रत्यक्ष पाहिलेंच आहे. धृतराष्ट्र माझ्या पुत्रांवर माझे कांहीं चालत नाही असें म्हणत आहे तेही तुम्हीं ऐकिलें आहे. तेव्हा आपल्या सर्वांची रजा घेऊन मी पांडवांकडे परत जातो. ” असें म्हणून श्रीकृष्णानें सात्यकीस रथांत आरोहण केलें, व तो आपल्या आत्येचा निरोप घेण्यासाठीं विदुराच्या घरी आला.

कुंतीस सभेत झालेली हकीकत थोडक्यांत सांगून व तिचा विदुलासंवाद-रूपी उद्धरण निरोप पांडवांस घेऊन श्रीकृष्णानें तिच्या पायांवर प्रेमानें व आदरानें ढोकें ठेविलें; व नंतर हस्तिनापुऱाहून तात्काळ कूच करून क्षपा-त्यानें उपप्लव्यास येऊन पांडवांची भेट घेतली. श्रीकृष्णाचीही मध्यस्थी फुकट जाऊन शेवटीं युद्धाचाच प्रसंग येऊन ठेपला हें पाहून धर्मराजास फार वाईट वाटलें. परंतु प्राप्त झालेली गोष्ट केलीच पाहिजे असें जाणून तो युद्धाच्या तयारीस लागला. त्यानें आपल्या सैन्याचे सात विभाग करून त्यांजवर सात सेनापति नेमिले, व धृष्टद्युम्नास एकंदर सैन्याचा अधिपति केलें. त्या सर्वांस मदत अर्जुनानें करावी व अर्जुनास श्रीकृष्णानें सल्ला द्यावी असें त्यानें ठराविलें. श्रीकृष्णानें स्वतः शस्त्र धरण्याचें पूर्वीं नाकारिलें होतेंच, पण त्यानें आपला प्रिय शिष्य अर्जुन याच्या रथाचें सारथ्य पत्करून त्याच्या घोड्यांच्या पागा आपल्या हातांत घेतल्या. पांडव-सैन्याचा आत्मा अर्जुन होता,

त्यास सोडून निराळें राहणें श्रीकृष्णास शक्यच नव्हतें. अर्जुनाचा जय होणेंही त्याच्या सतत सान्निध्यावर अवलंबून होतें. साराश, श्रीकृष्णानें सर्व गोष्टी ध्यानांत आणूनच हें बाह्याकारी हलकें दिसणारें काम आपल्याकडे घेतलें. याप्रमाणें सर्व व्यवस्था लागून पांडवसैन्यानें कुरुक्षेत्राकडे चाल केली. “ कुरुक्षेत्रांत समोर घांव खाऊन मरण आलें असतां मुक्ति मिळते ” अशी त्या वेळची समजूत असल्यानें दोन्ही सैन्यांनीं याच धर्मक्षेत्रांत लढण्याचें ठरविलें. पांडवांनीं कुरुक्षेत्रांत पोचून आपलीं शिबिरें ठोकिलीं. तसेंच दुर्योधनानेही आपलें सैन्य हालवून कुरुक्षेत्रांत आणिलें आणि मध्यें पांच योजनें लांब आणि पांच योजनें रुंद असें रणमैदान सोडून दुसरे वाजूस आपलीं शिबिरें कायम केलीं. याप्रमाणें दोन प्रचंड सैन्ये रणांगणावर उतरून एके दिवशीं प्रातःकाळीं परस्परांशीं भिडण्यासाठीं सज्ज होऊन रणमैदानावर समोरासमोर आलीं. त्या काळांत धर्मयुद्धाचे नियम कडकडीत असून गैर-सावध किंवा धोक्यानें शत्रूवर तुटून पडण्याची क्लृप्ति बहुधा कोणीही उपयोगांत आणीत नसत. प्रातःकाळीं स्नान करून अग्नि व सूर्य यांची उपासना करून अलंकृत होऊन दोन्ही पक्षांकडील क्षत्रिय आपआपलीं सैन्ये घेऊन रणांगणावर आले व दोन्ही पक्षांकडील मुख्य सेनापतींनीं आपआपल्या कल्पनेप्रमाणें सैन्यांचे व्यूह रचण्यास सुरवात केली. ज्याच्या सफेत घोड्यांच्या दोन्या श्रीकृष्णानें स्वतः आपल्या हातांत घेतल्या आहेत असा अर्जुनाचा रथ पांडवांच्या सैन्यापुढें आला, तेव्हां त्या सैन्यानें प्रचंड आरोळी ठोकून त्याचा गौरव केला. तिकडे केंस पांढरे झालेला, पांढरें पागोटें घातलेला, डोक्यावर सैन्याधिपत्याचें पांढरें छत्र धरलेला, पांढरे घोडे जोडलेल्या रथांत बसलेला व रथावर पांढरेंच निशाण लावलेला वृद्ध भीष्म कौरवसैन्याच्या अग्रभागीं आला; तेव्हां कौरवसैन्यानेंही ज्याच्या प्रचंड गर्जनेनें त्याचें स्वागत केलें. याप्रमाणें लाखों लोकांच्या वीर-गर्जनानीं वीरांच्या हृदयांत वीरश्री उत्पन्न होत आहे, अशा समर्थी कोण कोण वीर आपल्याशीं लढावयास आले आहेत हे निरखून पाहण्याच्या हेतूनें अर्जुनानें श्रीकृष्णास आपला रथ कौरवसेनेकडे नेऊन मैदानाच्या मध्यभागीं उभा करण्याविषयीं सांगितलें; तेव्हां श्रीकृष्णानें अर्जुनाचा रथ रणमैदानाच्या मध्यभागीं नेऊन उभा केला.

अर्जुनानें दोन्ही सैन्यांकडे नजर फेंकली तों जेथवर दृष्टि पोचत होती

तेथवर दोन्ही बाजूंस लक्षावधि वीर मारूं किंवा मरूं अशा वीरश्रीने युद्धास ठाकून उभे राहिलेले त्याच्या दृष्टीस पडले. इकडे कौरवांच्या निशाणापाशी भीष्म, द्रोण, शल्य इत्यादि महान् महान् महारथी व लक्ष्मणादि कौरवांचे पुत्र आपआपल्या रथांत बसून एकत्र जमलेले दृष्टीस पडले. तर दुसरीकडे पांडवांच्या निशाणापाशी धृष्टद्युम्न, भीम, विराट, चेकितान, पांडव्य इत्यादि महारथी व अभिमन्युप्रभृति पांडवांचे पुत्र व विराटद्रुपदांचे पौत्र वगैरे युद्धाच्या भयंकर प्रसंगासही न भिता वीरश्रीने फुरफुरणारे बाल-वीर जमलेले त्याच्या नजरेस पडले. हे लक्षावधि वीर, हे पूज्य व प्रिय पितामह, आचार्य, श्वशुर, शालक, पुत्र, पौत्र, बंधु, आस, मित्र एकमेकांस मारून ठार झाल्यावर त्यांच्या रक्ताने व मांसाने मांडीइतक्या भरलेल्या रणांगणांतून मी वांचलों तर हस्तिनापुराच्या राज्याकडे जाण्यास मला रस्ता मिळेल ही गोष्ट मनांत येऊन अर्जुनाचे हृदय लाखों जीवांच्या करुणेने व आत्मांच्या प्रेमाने धडधडू लागले, त्याच्या डोळ्यांतून अश्रु वाहू लागले व त्याचे हातपाय गळून गेले. शेवटी शेवटी श्रीकृष्णास गद्गदस्वराने तो म्हणाला, “ गोविंदा, या लाखों वीरांस, प्रिय बंधूंस व पूज्य गुरूंस ठार मारून मी राज्यही मिळविलें तरी ते काय कामाचे ? जनार्दना, ज्याच्यासाठी राज्य मिळवावयाचे तेच आजोवा, गुरु, बंधु, मेहुणे, पुतणे, प्राण हातांत घेऊन सर्वस्वाचा त्याग करून माझ्याशी लढावयास उभे राहिले आहेत; तैलोक्याच्या राज्यासाठी सुद्धा यांजवर माझा हात चालणार नाही; मग एका लहानशा कुरुराज्याकरिता मी यांजवर शस्त्र उचलूं ? या कुलक्षयाच्या कृत्यापासून आम्हांस कोणते सुख मिळणार आहे ! जरी हे लोभास बळी पडून कुलक्षय करण्यास तयार झाले आहेत तरी धर्मशालि आम्ही म्हणवतो, आम्ही कुलक्षयाचे पातक किती भयंकर आहे हे जाणतो, आम्ही तरी त्याशी लढावयास कां उभे रहावे ? अरेरे ! आम्ही अत्यंत निग्र कर्म करण्यास या वेळी उद्युक्त झालो आहो ! यापेक्षा यांनीच आम्हांस शस्त्र टाकले असता या रणांगणांत ठार मारले तरी अधिक श्रेयस्कर होईल. ” असे म्हणत अर्जुन रथाच्या मागच्या बाजूस धनुष्यबाण टाकून उद्देगाने खाली बसला. ही अर्जुनाची विलक्षण स्थिति झालेली पाहून श्रीकृष्णास मोठे आश्चर्य वाटले. आणि तो म्हणाला, “ अर्जुना, तुझ्या आर्य पूर्वजांस कधी न शिवलेले,

तुझ्या कीर्तीस कालिमा आणणारे आणि अंती तुला अधर्मांमुळे नरकास नेणारे हे काळेकुट्ट भ्रमाचे पटल तुझ्या बुद्धीवर एकाएकी कोणीकडून आले ! बाबा, असा नपुंसक होऊ नकोस ! हा नपुंसकपणा तुला शोभत नाही; ही मनाची क्षुद्र दुर्बलता टाकून युद्धास उभा रहा. ” श्रीकृष्णाचे हे चावकासारखे तीक्ष्ण शब्द ऐकूनही अर्जुन पुन्हा म्हणाला, “ श्रीकृष्णा, ज्या आजोबांच्या मांडीवर लहानपणी मी आनंदाने लोळलो त्यांच्या छातीवर मी आज शस्त्र टाकू काय ? ज्या द्रोणगुरूंनी मला आपल्या पुत्रापेक्षाही शस्त्रविद्येत अधिक निपुण केले त्यांची दिलेली विद्या त्यांजवरच चालवू ? गोविंदा, या अत्यंत पूज्य व प्रिय भीष्मद्रोणांवर मी बाण टाकू तरी कसे ? यापेक्षा भीक मागून पोट भरणे किंवा आम्ही वनात राहून मृग मारून निर्वाह करीत होतो ते करणे शतपट बरे असे मला वाटते ! जनार्दना, या आसजनांच्या मोहपाशाने माझ्या बुद्धीस खरोखर दुर्बलता आली आहे, तू सर्व सूक्त असूक्त जाणतोस, तू प्रत्यक्ष श्रीविष्णु आहेस, तुला मी मनोभावाने शरण आलो आहे. या वेळी व या प्रसंगी मला जे करणे खरोखर न्याय्य व श्रेयस्कर असेल ते तू कृपा करून मला सांग. ” संसारांतील अनेक दुःखांच्या व अडचणींच्या प्रसंगी, नानातऱ्हेचे बिकट, न सुटणारे विचार मनांत चोहोंकडून धांवत येत असतां गोंकडो मनुष्य अशीच भांबावून जातात, व आपले योग्य कर्तव्य काय आहे ते त्यांस सुचत नाही. अशा भ्रांत लोकांस, अर्जुनास पुढे करून, भगवान् श्रीकृष्णाने या वेळी जो दिव्य त्रिकालाबाधित, मनोहर उपदेश केला, तो उपनिषदांसमान योग्यशास्त्रसम्मित भगवद्गीता-ग्रंथांत महर्षि व्यासाने भारताच्या मध्यभागी ग्रथित केला आहे, त्याचे आपण यथामति येथे मराठीत भाषांतर करू.

श्रीकृष्ण म्हणाला, “ अर्जुना, ज्या लोकांविषयी शोक करणे योग्य नाही, त्यांविषयी तू शोक करतोस आणि इकडे नस्वज्ञानाच्या गोष्टी सांगतोस याचे मला आश्चर्य वाटते. बाबा, जिवंत किंवा मेलेल्या मनुष्यांविषयी शोक करणे हे पंडितांचे लक्षण नव्हे. मी, तू, हे सर्व राजे यापूर्वी नव्हते किंवा यापुढे होणार नाही असे मुळीच नाही. ज्याप्रमाणे आत्म्याच्या या देहास बाळपण, तरुणपण, वृद्धपण, अशा निरनिराळ्या अवस्था येतात, त्याचप्रमाणे आत्म्यास या देहानंतर दुसऱ्या देहाची प्राप्ति

ठेवलेलीच आहे; यास्तव कोणाच्याही मरणाबद्दल धीर पुरुष शोक करीत नाहीत (१४।०५). जें असत् म्हणजे कधीच नव्हतें, तें उत्पन्न होणार कसें ? आणि जें सत् म्हणजे आहे तें नाहीसें होणार कसें ? तत्त्ववेत्त्यास सत् व असत् या दोहोचा पूर्ण निश्चय झालेला असतो. सत् व असत् यांच्याही पलीकडे असणाऱ्या अविनाशी तत्त्वानें हें सर्व जग व्याप्त झालें आहे, त्याचाच अंश आत्मा असल्यानें तो अविनाशी आहे. या अव्यय आत्म्याचा नाश कोणी ही करूं शकत नाही. आत्म्याचे देह जरी अन्त पावतात तरी देहाचा अधिष्ठाता आत्मा अंत पावत नाही; यासाठी अर्जुना, तूं निःशंक युद्ध कर. हा आत्मा मारणारा किंवा मरणारा आहे, असें मानणें चुकीचें आहे. हा मारीतही नाही किंवा मरतही नाही. हा आत्मा अज, नित्य, शाश्वत, पुराण आहे. शरीराचा नाश झाला तरी याचा नाश होत नाही (२१). जसें आपण जीर्ण झालेलें वस्त्र टाकून नवें घेतों, त्याप्रमाणें देहाचा अधिष्ठाता आत्मा जीर्ण शरीरें टाकून पुन्हां पुन्हां दुसरे नवीन देह घेतो. हा आत्मा हत्यारानें तोडतां येत नाही, किंवा आगीनें जाळतां येत नाही. हा पाण्यानें भिजणारा नव्हे, किंवा वाऱ्यानें सुकणारा नव्हे. हा नित्य, सर्व-व्यापी, अचल, सनातन, अव्यक्त, अचिंत्य, आणि अविकार्य असा आहे. हें आत्म्याचें स्वरूप पूर्णपणें तूं जाणलेंस म्हणजे तुला शोक करण्याचें कारण ठरणार नाही. कदाचित् तूं आत्म्यासच जन्ममरण आहे असें मानीत असशील तरीसुद्धां तुला शोक करण्याचें कारण नाही. तुझ्या समजुनीप्रमाणें जो आत्मा जन्मास आला तो मरणारच आहे. आणि जो मेला तो पुन्हा जन्मास येणारच आहे. तेव्हां जन्ममरण अपरिहार्य असल्यामुळे त्याज-विषयी शोक करणें योग्य नव्हे. ' केवळ प्रत्यक्षच शोष्ट मानली आणि प्राणिमात्र जिवंत आहेत तोंपर्यंतच व्यक्त आहेत, ते आले कोठून व जातात कोठे, हें अव्यक्त आहे, असें धरलें तरीसुद्धां शोक काय म्हणून ! ' जर मनुष्य जन्मास आल्याचा शोक नाही तर तो मरण पावल्याचा तरी शोक कशासाठी ? अर्जुना, आत्म्याचें खरें स्वरूप जाणणें फार कठीण आहे. त्याचें प्रत्यक्ष स्वरूप पाहणारे अति विरळा. आत्म्याचें स्वरूप वर्णन करणारे तितकेच विरळा. आत्म्याचें यथार्थ स्वरूप ऐकण्यास मिळणें दुर्मीळ, आणि ऐकूनही त्याचें यथार्थ ज्ञान होणें त्याहूनही दुर्मीळ. तथापि '

सर्वांच्या देहांत असणारा देही निश्चयाने नेहमी अवध्य आहे; यासाठी कोणत्याही मनुष्याविषयी शोक करणे तुला उचित नाही. आणि ' असे जर आहे तर ' स्वधर्माकडे लक्ष देऊन युद्ध करण्यास मार्गेपुढे पाहण्याचे तुला कारण काय ? तुझ्यासारख्या क्षत्रियास धर्माने प्राप्त झालेल्या युद्धाहून अधिक श्रेयस्कर ते कोणते ? ' सत्य तुझ्या बाजूला आहे आणि युद्धास उभे राहण्यापूर्वी तू साम करण्यासाठी शक्य तो प्रयत्न केलास. अशा स्थितीत धर्मास अनुसरून आपण जे युद्ध करीत आहो ' ते केवळ अकल्पित स्वर्गद्वारच आपणास उघडले आहे असे समज. जो क्षत्रिय धन्य असेल त्यासच असे युद्ध करणे प्राप्त होतं. बरे, तू हे धर्म्य युद्ध न करता मार्गेपरतशील तर तुला धर्म तर मिळणारच नाही; पण उलट तुझी अपकीर्ति होऊन तुला पातक मात्र लागेल. ' भीष्म-द्रोणांच्या प्रीतीने तू त्यांजवर बाण न टाकतां मार्गे फिरलास तरी ' तुझे शत्रु तू भीष्म द्रोणांच्या भीतीने मार्गे फिरलास असेच म्हणतील आणि तुझ्या पराक्रमाची परोपरी निंदा करतील. संभाविताला अपकीर्ति मरणाहूनही अधिक दुःख देते. ' शिवाय, कोणाचीही अपकीर्ति होणे हे पातकच होय. ' अर्जुना, या धर्मयुद्धांत माघार न घेतां पुढे होणे तुला उभयपक्षां श्रेयस्कर आहे. ' यांत तुला मरण आले तर स्वर्ग मिळेल आणि यांत जय आला तर तुला पृथ्वीचे राज्य मिळेल. यासाठी जय, अपजय, लाभ, अलाभ, सुखदुःख यांचा विचार बाजूस ठेवून किंबहुना यास सारखे मानून तू स्वकर्तव्याचाच निश्चय कर आणि युद्धास उभा रहा. असे केले असतां तुला कोणतेही पातक लागणार नाही. "

अर्जुना, येथवर आत्मा अमर आहे. या सांगल्याच्या म्हणजे तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने स्वकर्तव्य करणे तुला कसे श्रेयस्कर आहे हे मी सांगितले. आतां याहीपेक्षां योगाच्या 'म्हणजे कर्मकौशल्याच्या दृष्टीने हेच करणे कसे अधिक श्रेयस्कर आहे याचा सूक्ष्म ' विचार मी तुला सांगतो. " हा विचार केला म्हणजे कर्मापासून उत्पन्न होणाऱ्या पापपुण्याचे बंधनच रहात नाही. या विचारांत प्रयत्न केलेला फुकट जात नाही किंवा दोष उत्पन्न होऊन प्रत्यवायप्रायश्चित्त येत नाही. या विचाराचा थोडासा जरी अंमल मनावर बसला तरी मोठमोठ्या संकटांपासून मनुष्य मुक्त होतो. निश्चयात्मक हा

विचार एकच आहे. या निश्चयास सोडून जे विचार करतात त्यांना मात्र अनंत शाखा फुटलेल्या दिसतात. पहा, जे अजाण लोक वेदांत 'काम्य कर्मांचेच विधान आहे,' त्यांत दुसरें कांहीं नाहीं असा वाद घेऊन अलंकारयुक्त भाषणे करतात, जे केवळ अनेक कामांनी व्याप्त होऊन स्वर्गाची इच्छा करतात, किंवा नाना प्रकारच्या भोगासाठी व ऐश्वर्यासाठी निरनिराळीं अनेक कर्मे करावीं असें म्हणतात त्यांस हा निश्चयरूपी विचार येत नाहीं व त्यांचें मन, समाधान अथवा शांति हिच्या ठिकाणी कायम रहात नाहीं. वेदांत तिन्ही गुणांनी मिश्र असे विषय आहेत. पण अर्जुना, तूं या त्रिगुणमिश्र स्थितीच्या पलीकडे जा. राग, द्वेष सोडून, रजस्तमाचा त्याग करून तूं नेहमी सत्त्वगुणांत रहा व आपल्या योगक्षेमाची काळजी न करितां आत्म्याच्या ठिकाणी स्थित हो. 'असें झालें म्हणजे तुला ब्रह्माचेंही ज्ञान होईल.' सर्वच जलमय झाल्यावर ज्याप्रमाणें विहिरी, तळीं वगैरेंची किंमत रहात नाहीं, त्याप्रमाणें ज्ञान झालेल्या ब्रह्मवेत्त्यां पुरुषांस सर्व वेदांचीही जरूरी रहात नाहीं. असो. हा निश्चयात्मक विचार कोणता हें मी तुला सांगतो. तुझा अधिकार कर्म करण्यापुरता आहे, फलाविषयी तुझा अधिकार नाहीं, हें तूं ध्यानांत ठेव. आणि हें समजून फलाच्या इच्छेनें तूं कर्म करूं नकोस व कर्म करणेंही सोडूं नकोस. फलांत आसक्त न होतां योगांत दृढ होऊन तूं कर्तव्यकर्म कर. कर्म सिद्धसि जावो अथवा न जावो, दोन्ही स्थितींत चित्तवृत्ति सारखी ठेवणें याचेंच नांव योग. अशा मनान्या स्थितीनें कर्म करणें फलावर नजर ठेवून कर्म करण्यापेक्षां किती तरी श्रेष्ठ आहे! यासाठी या बुद्धीला, या मनान्या समतोल स्थितीला, तूं शरण जा. जे फलावर नजर देऊन कर्म करतात ते कीव करण्यालायक होत. या बुद्धीनें म्हणजे फलेच्छा-रहित बुद्धीनें कर्म करणाऱ्या मनुष्यास सुकृत आणि दुष्कृत, पाप आणि पुण्य या दोहोंचाही स्पर्श होत नाहीं. यासाठी या योगाचा तूं प्रयत्न कर. हा योग म्हणजे कर्म करण्याचें खरें कौशल्य होय. या बुद्धीनें कर्तव्यकर्म करणारे, कर्माच्या फलास सोडल्यानें जन्मबंधनापासूनही मुक्त होऊन अंती अनामय पदास पोचतात. ही बुद्धि तुझ्या ठिकाणी उत्पन्न होऊन तुझ्या मोहतमाचा नाश करील, तेव्हां तुला अधिक सांगण्याची किंवा विचार करण्याची जरूरी राहणार नाहीं. नानाप्रकारच्या वेद-वादाला सोडून तुझी बुद्धि समाधीच्या

ठिकाणीं जेव्हां निश्चल होईल तेव्हां तुला हा योग सहज प्राप्त होईल. ”
 या ठिकाणी अर्जुनाने ‘ कांहीं शंका मनांत येऊन ’ श्रीकृष्णास प्रश्न केला,
 “ केशवा, स्थितप्रज्ञ कोणास म्हणतात ? समाधिस्थ्याचें लक्षण काय ? स्थित-
 प्रज्ञ काय बोलतो, कोठें बसतो, कसें वर्तन करतो ? ” श्रीकृष्णाने उत्तर केलें,
 “ अर्जुना, जेव्हां मनुष्य सर्व इच्छांचा, ‘ बाह्यात्कारी नव्हे, तर ’ मनाने सुद्धा
 त्याग करतो व आपल्याच ठिकाणी आपल्याशीच संतुष्ट राहतो, तेव्हां
 त्यास स्थितप्रज्ञ म्हणतात. दुःखानें ज्याचें मन उद्विग्न होत नाही, व सुखानें
 ज्याच्या मनांत भोगाची इच्छा उत्पन्न होत नाही; प्रीति, भय, राग हे विकार
 ज्याचे गेले आहेत, अशा मनुष्यास स्थितधी म्हणतात. जो कोणत्याही
 ठिकाणी प्रेम न ठेवितां तें तें शुभ, किंवा अशुभ प्राप्त झालें असतां आनंद
 मानित नाही, किंवा द्वेष करित नाही, त्याची प्रज्ञा स्थिर झाली आहे
 असें समजावें. जसा कांसव आपले पाय व मान आंत ओढून घेतो, त्या-
 प्रमाणें जो इंद्रियांस त्याच्या विषयांपासून परावृत्त करून आपल्याच ठिकाणीं
 ओढून घेतो, त्याची प्रज्ञा स्थिर होय. इंद्रियांना उपभोग मिळाले नाहींत,
 म्हणजे विषय आपोआप सुटतात. मनांत राहणारी विषयांची प्रीति कांहीं
 दिवस उरते तीही परमात्म्याचें ज्ञान झालें म्हणजे नाहीशी होते. ‘ अशा
 प्रकारचा इंद्रियांचा संयम करणें फार कठीण आहे. ’ कारण मोठमोठ्या
 शहाण्या मनुष्यांची सुद्धा इंद्रियें नियमाचा प्रयत्न करित असतांही ‘ बेफाम
 घोड्याप्रमाणें त्या प्रयत्नास न जुमानतां ’ एखादे वेळीं त्यांच्या मनाला
 मल्लतीकडेच घेऊन जातात, ‘ हें आपण पाहतों. ’ तर अशा जात्या
 दाढ्या इंद्रियांचा निरोध करून त्यांस जो आपल्या ताब्यांत ठेवतो त्याची
 प्रज्ञा स्थिर झाली. अर्जुना, इंद्रियांचा संयम करण्याचा मुख्य उपाय
 म्हटला म्हणजे विषयांचें ध्यान सोडणें हा होय. ’ विषयांचें ध्यान
 करूं लागलें म्हणजे त्या ठिकाणी प्रीति उत्पन्न होते; प्रीतिपासून काम,
 कामापासून क्रोध, क्रोधापासून मोह, मोहापासून स्मृतिभ्रंश, स्मृतिभ्रंशापासून
 विवेकनाश, आणि विवेकाचा नाश झाला म्हणजे एकंदर नाश होतो. “ यासाठीं
 अगोदर मनानें विषयांचें ध्यान सोडलें पाहिजे. त्या त्या इंद्रियांचा त्या त्या
 विषयाशी संबंध हा येणारच. पण, ” असा संबंध राग व द्वेष यांनी
 विरहित असला म्हणजे मनुष्याचें मन गढूळ होत नाही आणि मन प्रसन्न

झालें म्हणजे मनुष्याची बुद्धि स्थिर होते (६६). इंद्रियांचा व्यापार चालतांना त्यांत आपलें मन घातल्यानें मनुष्याची बुद्धि ज्याप्रमाणें पाण्यांत नाव वाऱ्यानें इकडून तिकडे हेलकावे खात धांवते त्याप्रमाणें धावूं लागतें. त्यासाठीं इंद्रियांस विषयांपासून ज्यानें मनानें परावृत्त केलें, त्याची प्रज्ञा स्थिर झाली. अशा संयमी मनुष्यांस लोकांची जी रात्र तो दिवस आणि लोकांचा जो दिवस ती त्या पहाणाऱ्या मुर्तीची रात्र होय. ' सामान्य मनुष्ये ज्या विषयांत निद्रिस्त असतात त्यांत तो जागृत असतो आणि ज्या गोष्टींत ती जागृत राहून धडपड करतात त्यासंबंधानें तो डोळे उघडे असूनही निद्रिस्त असतो. ' समुद्रांत हजारों नद्या मिळत असतांही जसें त्याचें पाणी वाढत नाही, त्याप्रमाणें ज्याच्या मनाच्या समुद्रांत हजारों इच्छांच्या नद्या लुप्त होऊन जातात, तोच अक्षय शांतीचा अनुभव घेतो. कामांच्या मार्गे धडपडणाऱ्या मनुष्यास अशा शांतीचा लेशही मिळत नाही. सर्व इच्छा सोडून निस्पृह होऊन जो व्यवहार करतो त्या ममत्व व अहंकार सोडलेल्या पुरुषास शांति मिळते. या स्थितीस, अर्जुना, ब्राह्मी स्थिति म्हणतात; या स्थितीत मनुष्यास मोह नाही; व या स्थितीत राहून मनुष्यास मरण आलें असतां त्यास ब्रह्मपदाचा अक्षय्य आनंद प्राप्त होतो '' (भ० अ० २).

' अर्जुनास धनुष्यबाण टाकून अरण्यांत जाण्याची उत्कट इच्छा उत्पन्न झाली होती तीच ब्राह्मी स्थितीकडेस नेणारी आहे अशा समजुतीनें त्यानें हा प्रश्न केला होता. ह्या स्थितीची प्रशंसा ऐकून अर्जुनानें आपली शंका श्रीकृष्णासमोर स्पष्ट मांडली. ' तो म्हणाला, " श्रीकृष्णा, ' स्थितप्रज्ञाची स्थिर ' बुद्धि जर कर्मापेक्षां तुझ्या सांगण्यावरून अधिक श्रेयस्कर दिसते, तर मला कर्म, किंवाहुना घोर कर्म करण्यास तूं कां प्रवृत्त करतोस ? तुझें बोलणें मला धरसोडीचें दिसतें. त्यानें माझ्या समजुतींत. घोटाळे उत्पन्न होतात. याकरितां ज्याप्रमाणें आचरण केलें असतां माझें कल्याण होईल, तें निश्चयरूपी मत तूं मला सांग. '' श्रीकृष्णानें उत्तर केले, " अर्जुना, माझें बोलणें धरसोडीचें नाही. मी काय म्हणतो याजकडे नीट लक्ष दे. '' मी पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें या लोकांत सांख्य आणि योग अशा दोन ' निष्ठा अथवा बुद्धि ' आहेत. सांख्य हे ज्ञाननिष्ठ आहेत आणि योगी हे कर्मनिष्ठ आहेत. ' पण अर्जुना, सांख्य ज्ञानाकडे जाणारे असले तरी त्यांचे

कर्म करणें नाहींसैं होत नाहीं. ' ' त्याचें साध्य नैष्कर्म्य म्हणजे मोक्ष असला आणि सधान संन्यास असला तरी ' कर्माचा आरंभ न केल्यानें नैष्कर्म्याचा अनुभव होत नाहीं. आणि केवळ कर्माचा संन्यास केल्यानेंच सिद्धि प्राप्त होत नाहीं. ' अर्जुना, संसारत्याग करून अरण्यांत जाऊन बसल्यानें कर्म सुटलें काय ? असें केल्यानें मनुष्य या पंचमहाभूतांच्या सृष्टीतून बाहेर गेला काय ? भूक लागली म्हणजे मृगांच्या पाठीस तूं लागणार. निराहार राहाण्याचा निश्चय केलास तरी तुझा श्वासोच्छ्वास चालणारच. बरें, श्वासोच्छ्वास प्राणायामानें बंद केलास तरी तो प्राणायाम कर्मच होय. ' सारांश, या सृष्टीत कोणीही जिवंत मनुष्य एक क्षणभरसुद्धां कर्म केल्यावांचून राहूं शकत नाहीं. ' कर्म न करण्याचा निश्चय केला ' तरी प्रकृतीचे गुण मनुष्यास मुसक्या बांधून कर्म करावयास लावतात. ' कर्मेंद्रियांचा अत्यंत निग्रह केला तरी मन कोठें स्वस्थ बसतें ? तें आपलें विषयांच्या ध्यानाचें कर्म सारलें करीतच असतें. ' बाह्यात्कारी इंद्रियांचा निग्रह करून मनानें विषयांचा ध्यास करणारा मनुष्य निद्रा, मिथ्याचार होय. तर मनानें विषयांचा त्याग करण्यानें जो इंद्रियांचा निग्रह करतो, व आसक्ति-राहित होऊन कर्माचा आरंभ करतो तोच खरा योगी होय. अर्जुना, तूं निश्चयानें कर्म कर. कर्म न करण्यापेक्षां कर्म करणें बरें. तुझा चरितार्थसुद्धां तूं अकर्म स्वीकारलेस तर चालणार नाहीं. हा लोक कर्माशींच बांधलेला आहे. पण कर्म करावयाचें तें मुक्तसंग होऊन करावयाचें हें माझे म्हणणें आहे. ' मी पूर्वी वेदवादाची निंदा केली, यावरून माझ्या मतें वैदिक कर्म करण्यांत तात्पर्यच नाहीं असें तुला कदाचित् वाटलें असेल; पण असें नव्हे. ' यज्ञयागादिक क्रिया प्रजेच्या उत्पत्तीबरोबरच उत्पन्न झाल्या आहेत. प्रजेनें यज्ञांनीं देवांस तुष्ट करावें व देवांनीं पर्जन्यानें प्रजेस तुष्ट करावें असा परस्परांचा संबंध प्रजापतीनेंच लावून दिला आहे. देवांनीं दिलेल्या अर्थात उत्पन्न केलेल्या अन्नसामुग्रीनें जो देवांची आराधना करीत नाहीं तो चोर होय. याकरितां देवतांस यज्ञांत अन्नाचा भाग अर्पण करून राहिलेलें अन्न आपण खावें हाच सन्मार्ग आहे, आणि असें केलें तरच मनुष्याची पापापासून मुक्तता आहे. प्रजा अन्नापासून, अन्न पर्जन्यापासून, पर्जन्य यज्ञापासून आणि यज्ञ कर्मापासून असें हें चक्रें चाललें आहे (१५). तें जो

मनुष्य कर्माचा त्याग करून चाडवीत नाही, त्याचें आयुष्य व्यर्थ होय. किंबहुना त्याचें लक्ष इंद्रियांच्या भोगाकडे किंवा उदरपूर्तीकडेसच अस-
 त्यानें त्याचें आयुष्य पापमय म्हणण्यास हरकत नाही. आतां जो मनुष्य
 आत्म्याच्या ठिकाणीं रत असून आत्मतुष्ट असतो त्यास अमुक एक कर्म
 कर्तव्य आहे असें नसतें; त्यानें काम केलें तरीही त्यांत हेतु नसतो व
 न केलें तरीही कर्म न करण्यांत त्याचा कोणताही हेतु नसतो. ' हें
 खरें आहे. त्यानें हें चक्र कशास चालवावें असें तूं म्हणशील; पण '

अशा मनुष्याचा जगतांत कोणताच अर्थ उद्दिष्ट नसला तरी त्यानें आसक्ति-
 रहित होऊन कर्तव्यकर्म करावें. आसक्तिविरहित कर्म केलें असतां
 मनुष्यास परम पुरुषार्थ प्राप्त होतो. जनकादि विरक्त महात्मे असेंच कर्म
 करून सिद्धि पावले. सामान्य लोकांस सन्मार्ग लावण्यासाठींही विद्वान्
 मनुष्यानें कर्म केलें पाहिजे. कारण श्रेष्ठ लोक जें जें करतात तें तें सामान्य
 लोक करूं इच्छितात. ते ज्या गोष्टी प्रमाण मानतात त्यांस अनुसरून
 इतर लोक वागतात, 'हा जगताचा नियम आहे. ' मजकडेस पहा.
 या तिन्ही लोकांत मला कांहींही कर्तव्य नाही. मला कांहीं मिळालेलें
 नाही किंवा कांहीं मिळवावयाचेंही नाही. असें असून मी अजून कर्मच
 करीत आहे. जर मी ' धर्म, नीति, व्यवहार यांस अनुसरून ' लक्ष्य-
 पूर्वक कर्म करणार नाही तर लोक माझा मार्ग अनुसरतील. मी जर
 कर्म सोडून बसलों तर हे लोक उत्सन्न होऊन संकराचा दोष मजकडे
 येईल आणि ह्या प्रजांचें नुकसान होईल. ' अर्जुना, धर्मशास्त्रानें गृहस्थास
 कर्मसंन्यासाची वेळ अंगाला चिरम्या पडून केस पांढरे होणें ही सांगितली
 आहे, ही सोडून भलत्या वेळीं क्षणिक वैराग्यानें संन्यास घेतलेले तरुण
 इंद्रिय-निग्रह न झाल्यानें कुमार्गास लागतात आणि वर्णसंकर होण्यास
 व लोकांची नीति भ्रष्ट करण्यास कारण होतात, हें तूं पाहतोस. '

याकरितां, अर्जुना, अजाण लोक ज्याप्रमाणें सक्त होऊन कर्म करतात
 त्याचप्रमाणें विद्वान् मनुष्यानें आसक्त होऊन कर्म करावें. ' पण मौज
 काय आहे ? ' चोहोंकडे प्रकृतीच्या गुणांनीं कमें घडत असतां मनुष्यास
 कर्तेपणाचा अहंकार उत्पन्न होऊन त्याचें मन मूढ होतें व तीं तीं कमें
 मी करतो असें मानून त्या त्या कर्मांत तो आसक्त होतो. यासाठीं आसक्त

न होण्याचा मुख्य उपाय म्हटला म्हणजे गुण 'व कर्म यांच्या विभागाचें यथार्थ ज्ञान करून घेणें हा होय.' प्रकृतीचे गुण निरीनिःकळीं कर्में प्रवृत्त करतात हें लक्षांत ठेवलें म्हणजे मनुष्य आसक्त होत नाही (२९). आणखी एक आसक्त न होण्याचा उपाय, अर्जुना, मी तुला सांगतो. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें महत्त्वरहित होऊन व सुखदुःखाकडे लक्ष न देतां, तूं परमेश्वराच्या ठिकाणीं चित्त ठेवून सर्व कर्में परमेश्वराला निवेदन कर आणि पापापुण्याचीं सर्व तळमळ सोडून खुशाल युद्ध कर. जे लोक श्रद्धा-पूर्वक कोणताही किंतु मनांत न आणतां या माझ्या मताचें आचरण करतात ते कर्माच्या पापपुण्यापासून मुक्त होतात. परंतु जे नेणते मनुष्य याप्रमाणें वागत नाहीत ते नष्ट व पापी होत. 'कारण' ज्ञानी मनुष्यसुद्धां आपल्या प्रकृतीनुसार प्रसंगवशात् पापकर्म केल्यावांचून रहात नाही. प्रकृतीपुढें नुसत्या इंद्रियनिग्रहाचें काय चालतें? प्रत्येक इंद्रियाच्या विषयांत रागद्वेष हे ठेवलेच आहेत. 'ते पापपुण्य उत्पन्न करतात.' त्यांच्या तडाक्यांतून सुटण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. याचमुळे प्रकृतीनुसार स्वधर्म गुणहीन असला तरी त्याचें अनुष्ठान परधर्माच्या अनुष्ठानाहून अधिक श्रेयस्कर आहे. स्वधर्मांत मरण आलें तरी चालेल. पण परधर्म भयंकर आहे. कारण "त्यापासून पापाचरण होण्याची फार भीति आहे."

'ज्ञानी मनुष्यसुद्धां प्रकृतीच्या तडाक्यांत सांपडून पाप कसें करतो याचें गूढ पडून' अर्जुनानें येथें प्रश्न केला, "श्रीकृष्णा, इच्छा नसतां, सर्व गोष्टी समजत असून, मनुष्याच्या जणूं मुसक्या बांधून त्याजकडून पाप कोण करवितो?" श्रीकृष्णानें उत्तर केलें, "प्रकृतीच्या गुणांपैकीं रजोगुणापासून उत्पन्न होणारा काम हा पापाचा प्रवर्तक आहे. याचेंच स्वरूप क्रोध होय; त्याचेंच स्वरूप लोभही होय. कामाचें पोट कधींही भरत नाही. जितकें खावयास मिळेल तितकें खाऊन हा पुन्हां भुकेला. हा मोठा पापी आहे. हाच मनुष्याचा मुख्य वैरी आहे. या दुर्धर शत्रूनें ज्ञान्याच्याही ज्ञानास आवरण पडतें. या कामरूपी अग्नीची भूक शांत होणें कठीण आहे. हा प्रथम इंद्रियें, मग मन आणि मग बुद्धि यांजवर ताबा करतो. आणि या मार्गानें आंत घुसून ज्ञानास झाकून मनुष्यास मोहांत पाडतो. तर तूं प्रथम इंद्रियांचें नियमन करून या कामशत्रूचा नाश कर. इंद्रियें विषयाहून पलीकडे म्हणजे वर

आहेत. इंद्रियांहून मन, मनाहून बुद्धि आणि बुद्धीहून आत्मा. आत्मा बुद्धीहूनही वर आहे हें जाणून आत्म्याचें आत्म्याच्याच बलानें तूं सस्तंभन कर, आणि पापें करविणाऱ्या या दुर्जय कामशत्रूस तूं मारून टाक (म० अ० ३).

‘ असो. अर्जुना, मीं तुला माझा कर्मयोग सविस्तर समजावून सांगितला. ममत्वरहित होऊन जयापजयाचा विचार सोडून स्वकर्तव्य करावें; दुसरे, फलावर लक्ष न ठेवतां कर्तव्य करावें आणि तिसरे, परमेश्वरावर निष्ठा ठेवून परमेश्वरास सर्व कर्मे अर्पण करून कर्तव्य करावें; असा हा माझा कर्म करण्याविषयीचा सिद्धांत आहे हा सिद्धांत नवीन नसून फार जुना आहे; ’ हा योग प्रथम मीं विवस्वान् म्हणजे सूर्य यास उपदेशिला. “ जगाच्या उत्पत्तीपासून आजपर्यंत तो त्याप्रमाणें चालत आहे. देहाची पर्वा न करतां फलाविषयी निरपेक्ष राहून व परमेश्वरावर भरोसा ठेवून जगताला प्रकाश देण्याचें कर्तव्य तो बजावीत आहे. ” विवस्वानानें हा कर्मयोग मनूला दिला. ‘ त्यानेंही त्याप्रमाणें वागून जगताचा व्यवहार सुखीत चालू केला. ’ मनूपासून इक्ष्वाकु, इक्ष्वाकूपासून अनेक धर्मांचें आचरण करणारे राजे, याप्रमाणें हा कर्मयोग परंपरेनें चालत येऊन मध्यंतरी कालाच्या गतीनें नष्ट झाला. ‘ वेद, सांख्य, योग इत्यादि मतांत हळु-हळू आप्रहानें विरोध उत्पन्न झाल्यानें हा कर्मयोग लोकांतून नाहीसा झाला. ’ तो मीं तुला आज पुन्हां उपदेश केला आहे. तूं माझा अत्यंत प्रियभक्त आहेस म्हणून तला मीं हें उत्तम रहस्य समजाविलें आहे. अर्जुना, तूं कदाचित् म्हणशील “ विवस्वानाचा जन्म क्रोडों वर्षांपूर्वी आणि श्रीकृष्णा, तुझा जन्म अगदीं अलीकडे; तूं हा कर्मयोग विवस्वानास सांगितलास हें संभवेल कसे ? ” पण, अर्जुना, माझे व तुझे हजारों जन्म झाले; ते सर्व मला माहीत आहेत, तुला माहीत नाहीत. जरी मीं अजन्मा आहे, तरी मीं सर्व भूतांचा ईश्वर आहे; जरी मीं अव्यय आहे, तरी मीं आपल्या प्रकृतीचा आश्रय करून आपल्या मायेनें जन्म घेतों. ज्या ज्या वेळेस धर्माची रूानि होऊन अधर्माचें डोकें वर होतें त्या त्या वेळेस मीं आपल्यास उत्पन्न करतों. सृजनांच्या रक्षणासाठीं, दुर्जनांच्या विनाशासाठीं आणि धर्माच्या संस्थापनेसाठीं असा ‘ अवतार ’ मीं प्रत्येक युगांत घेतों.

माझे हे दिव्य जन्म आणि कर्म ज्यांस नीट समजलें तो पुन्हां जन्मास येत नाही. भय, प्रीति व क्रोध हे विकार टाकून, माझा आश्रय करून, माझ्या ठिकाणीं तन्मय होऊन, माझे खरें ज्ञान झाल्यानें पवित्र होऊन, पुष्कळ लोक माझ्याशीं तादात्म्य पावले आहेत. 'बाकी' जे ज्या भावानें माझे भजनपूजन करतात त्यांस त्या भावानें मी भजतो; आणि लोकही निर-निराळ्या प्रकारानें माझ्याच मार्गाला लागतात. सिद्धीची कामना धरून पुष्कळ लोक इंद्रादि देवतांना यज्ञांनीं तुष्ट करतात. कारण, यज्ञकर्मापासून या मनुष्य-लोकांत फार लवकर सिद्धि होते. चारी वर्णांचे लोक भिन्न-भिन्न कर्में व गुण देऊन मीच उत्पन्न केले आहेत. जरी वास्तविक मी अकर्ता आहे तरी चातुर्वर्ण्यांचा उत्पन्न करणारा मीच आहे असें समज; 'आणि म्हणून त्यांची निरनिराळीं कर्में मीच लावून दिली असल्यानें तीं मलाच पोहोचतात हें लक्षांत ठेव.' मला कोणतीही कर्में बंधक होत नाहीत, कारण, मला कर्मांच्या फलांची इच्छा नाही; याप्रमाणें माझे स्वरूप जो ओळखतो तो कर्मबंधनापासून मुक्त होतो. अर्जुना, हें जाणून 'फलावर इच्छा न ठेवतां' पूर्वीं होऊन गेलेल्या मुमुक्षूंनीं कर्म केलें, तर तुझ्या पूर्वींच्या लोकांनीं जें पूर्वीं केलें तेंच तूंही कर, 'आणि फलाची इच्छा सोडून आपलें कर्तव्य कर.' कर्म म्हणजे काय, आणि अकर्म म्हणजे काय, याजविषयीं मोठमोठ्या विद्वान् लोकांस सुद्धां मोह पडतो, यासाठीं तें कर्म मी तुला सांगतो. कर्म 'म्हणजे विहित कर्म,' विकर्म 'म्हणजे निषिद्ध कर्म' आणि अकर्म अशा तिन्हींचें तत्त्व नीट जाणलें पाहिजे; कारण कर्मांचें तत्त्व फार गहन आहे. 'थोडक्यांत सांगणें तर, संगरहित विहित' कर्म म्हणजेच अकर्म आणि 'अहंकारयुक्त' अकर्म म्हणजेच 'निषिद्ध' कर्म असें जो जाणतो तो खरा बुद्धिवान्, तो खरा योगी, तो समस्त कर्मांचें पुण्य घेणारा. 'अर्जुना, पुन्हां दुसऱ्या शब्दांनीं सांगतो.' जो मनुष्य कर्मांस आरंभ करतांना अमुक इच्छेनें अमुक फलप्राप्तीसाठीं अशा प्रकारचा काम किंवा संकल्प चित्तांत वागवीत नाही तो पंडित असें जाणते समजतात. त्याच्या कर्मांची पापपुण्यरूपी इंधनें ज्ञानाच्या अग्नीनें जळून खाक झालीं. कर्मफलाचा संग सोडून जो नेहमीं तृप्त राहून कशाचाही आश्रय करीत नाही, तो कर्मांत प्रवृत्त झाला

तरी तो कांहीं करीत नाही; 'असेंच समजलें पाहिजे.' आशारहित होऊन, चित्ताचें नियमन करून, सर्व परिग्रहाचा त्याग करणारा 'संन्यासी' शारीरिक केवळ क्रिया करतो, त्यांनी त्यास पातक लागत नाही. हें तर क्वाय पण यदृच्छा-लाभांत संतुष्ट राहून राग, द्वेष व मत्सर सोडून सिद्धि व असिद्धीचे ठिकाणी सम राहून संसारार्ची अनेक व्यावहारिक कर्मे केली तरी तो बांधला जात नाही. किंयहुना संगरहित होऊन व ज्ञानाच्या ठिकाणी चित्त स्थिर ठेवून मुक्त पुरुषानें नानाप्रकारच्या यज्ञासाठी जरी कर्म केलें तरी तेंही परिणामासह नष्ट होतें. हवनाची अर्पणक्रिया ब्रह्म, हवनाची वस्तु ब्रह्म, ज्यांत हवन करावयाचें तो अग्नि ब्रह्म, हवन करणारा ब्रह्म आणि ज्याला हवन अर्पण करावयाचें तोही ब्रह्म अशा बुद्धीनें यज्ञ करणारा ब्रह्मालाच पोचला पाहिजे. अशा बुद्धीनें कर्मयोगयुक्त होऊन कित्येक योगी इंद्रादि देवतांचें यज्ञ करितात, तर कित्येक वेदरूपी अग्नीत यज्ञाचेंच हवन करितात. कित्येक संयमरूपी अग्नीत इंद्रियांचें हवन करतात, कित्येक विषयांचें हवन इंद्रियाग्नीत करतात. कित्येक इंद्रिये व प्राण या दोहोंच्या कर्मांचा यज्ञ ज्ञानानें उद्दीपित केलेल्या आत्मसंयमाग्नीत करतात. याप्रमाणें कोणी द्रव्ययज्ञ, कोणी तपोयज्ञ, कोणी संयमयोगयज्ञ, कोणी स्वाध्याययज्ञ, कोणी ज्ञानयज्ञ करतात. कोणी अपानाचा प्राणांत व प्राणाचा अपानांत प्राणायामानें प्राणापानगतीचा रोध करून यज्ञ करतात, तर कोणी आहाराचा नियम करून सर्व प्राणांचें प्राणांतच हवन करतात. हे सर्व यज्ञ जाणणारे असून यज्ञानें आपल्या पापांचा नाश करणारे आहेत. अर्जुना, हा लोकसुद्धां कोणत्यातरी यज्ञाशिवाय सुधारत नाही, मग परलोकाची गोष्ट कशाला ! हे निरनिराळे यज्ञ ब्रह्माचीच प्राप्ति करून देणारे आहेत, 'मग ते वेदानुवचन, हविर्यज्ञ, दान, तप, अनशन इत्यादि कोणतेही असोत.' पण ते कर्मापासून उत्पन्न आहेत हें जाणलेंस गृहणजे तुला मोक्ष मिळेल. 'मात्र' द्रव्यमय यज्ञापेक्षा ज्ञानयज्ञ अधिक लवकर फल देणारा असतो. आणि सर्व कर्म फलासहित 'परमज्ञानाच्या' ठिकाणी समाप्त होते. 'अर्जुना, हें परमज्ञान होणें ही महद्भाग्याची गोष्ट आहे; तें झोण्यास सद्गुरूचीच कृपा झाली पाहिजे.' तें ज्ञान तत्त्वदर्शी ज्ञानी तुला उपदेश करतील; जेव्हां तूं त्यांस प्रणिपात, परिश्रम व सेवा करून 'अर्थात्

श्रवण, मनन आणि निदिध्यास करून ' शरण जाशील तेव्हा हें ज्ञान अर्जुना, तुला झालें म्हणजे तुला असा मोह पुन्हा उत्पन्न होणार नाही. 'कारण' या ज्ञानानें सर्व भूतमात्र तुला आपल्याच ठिकाणी व माझ्या ठिकाणी दिसूं लागेल. अर्जुना, तूं "पूर्वी कितीही पापी, " पापिष्ठाहूनही पापी असलास तरी तुला ही ज्ञाननौका तुझ्या पातकसमुद्रांतून तारून नेईल. जसा अग्नि एकदां धगधगीत झाला म्हणजे वाटेल तशी ओली इंधनें जाळून भस्म करतो, त्याप्रमाणें हा ' परम ' ज्ञानरूपी अग्नि सर्व कर्मांचा नाश करतो. या ' परम ' ज्ञानासारखी पवित्र वस्तु दुसरी या जगतांत नाही. तें ज्ञान स्वतःही 'सद्गुरूवांचून' कर्मयोग सिद्ध झाला म्हणजे काळेंकरून आपल्याच ठिकाणी मिळूं शकतें. श्रद्धेनें या ज्ञानाचा सारखा ध्यास घेतला असता इंद्रियांचा संयम करणाऱ्या मनुष्यास हें ज्ञान मिळतें आणि तें मिळालें म्हणजे अक्षय्य शांतीचा लाभ लवकरच होतो. ' अर्जुना, तूं मनांत कोणताही संशय बाळगूं नको. ' अज्ञ, अश्रद्धावान् आणि संशयग्रस्त मनुष्याचा नाश होतो. संशयग्रस्ताला हा लोक नाही, परलोक नाही आणि सुखही नाही. योगानें म्हणजे फलेच्छा सोडल्यानें कर्मांचा संन्यास करणारा (प्रत्यक्ष नव्हे), ज्ञान प्राप्त होऊन संशय नाहीसा झालेला, आत्मनिष्ठ मनुष्य कर्म करीत राहिला तरी त्या कर्मांनी तो बद्ध होत नाही. यासाठी अज्ञानापासून उत्पन्न झालेल्या आपल्या या हृदयातील संशयास ज्ञानरूपी तलवारीनें छाटून मी सांगितलेल्या कर्मयोगाचा तूं आश्रय कर आणि युद्धास निःशंक उभा रहा (भ० अ० ४).

‘ अर्जुनाचा संशय अद्याप कोठें फिटला होता ? ’

‘ यज्ञादि कर्मे ब्रह्माला अर्पण केल्यानें कर्मबंधन नाहीसें होतें, हें जरी खरें, तरी ब्रह्मज्ञान अत्यंत श्रेष्ठ असून तेथें सर्व कर्म आपोआप समाप्त होतें हें सांगून श्रीकृष्ण अर्जुनास शेवटीं युद्धास उभा रहा असेंच म्हणता; याचें आश्चर्य वाटून ' अर्जुन म्हणाला, " श्रीकृष्णा, एकदां कर्मसंन्यासाची प्रशंसा करतोस आणि पुन्हा कर्मयोगाची करतोस हें काय ! यापैकी जें मला श्रेयस्कर असेल तेंच निश्चयपूर्वक सांग. " श्रीकृष्ण म्हणाला, " अर्जुना, कर्मसंन्यास आणि कर्मयोग हे दोन्ही मोक्षास नेणारे आहेत; पण कर्मसंन्यासापेक्षा कर्मयोगांत कांहीं विशेष आहे. ' कारण ' जो मनुष्य इच्छा व द्वेष

सोडून 'कर्म करतो' तो नेहर्माच संन्यासी आहे. असा इच्छाद्वेषरहित पुरुष कर्मबंधनापासून सहज मुक्त होतो. सांख्य आणि योग 'अर्थात् ज्ञान-निष्ठा आणि कर्मनिष्ठा' भिन्न आहेत असे वेढे लोक समजतात, शहाणे समजत नाहीत. योग्य रीतीने कोणत्याही एकाचे अनुष्ठान केले तर दोहों-चही फल मिळते. 'निरनिराळ्या' ज्ञानमार्गांनी जे स्थान शेवटी प्राप्त होते तेच 'निरनिराळ्या' योगमार्गांनी प्राप्त होते; तात्पर्य, सांख्य आणि योग एकच आहेत असे जो जाणतो तो खरा जाणणारा होय. सांख्य-मार्ग योगाची जोड दिल्याशिवाय आचरणासही कठीण आहे. 'कर्म' योगाने युक्त असलेला मुनि म्हणजे संन्यासी ब्रह्माला लवकर पोचतो. 'कर्म' योगाने शुद्ध अंतःकरण होऊन इंद्रियांचा व मनाचा जय करून, आपला आत्मा आणि सर्व भूतांचा आत्मा एक झाला म्हणजे कर्म केले तरी त्याचे बंधन उत्पन्न होत नाही. 'संन्यासी झाला तरी त्याचे जरूरीचे कर्म सुटते काय ?' पाहणे, ऐकणे, स्पर्श करणे, वास घेणे, खाणे, चालणे, निजणे, श्वासोच्छ्वास करणे, बोलणे, टाकणे, घेणे, पापण्या मिटणे किंवा उघडणे या क्रिया झाल्याच पाहिजेत; त्या होताना इंद्रिये विषयांच्या ठिकाणी स्वभावाने प्रवर्ततात हे लक्षात ठेवून, युक्त पुरुषाने मी काही करीत नाही हे ध्यानात धरावे; आणि संगरहित होऊन परमेश्वराला सर्व कर्मे अर्पण करावी; म्हणजे कमलाच्या पानाला जसे पाणी त्याजवर असून कधीही स्पर्श करीत नाही, त्याप्रमाणे त्यास पापाचा स्पर्श होत नाही. 'कर्म' योगी शरीर, मन, बुद्धि, इंद्रियेसुद्धा यांनी संगरहित होऊन चित्तशुद्धीसाठी कर्म करीतच जातात. फलाची इच्छा सोडल्याने त्यास नित्यशांति मिळते. याच्या उलट योगरहित मनुष्य इच्छा धरल्याने फलांत आसक्त होतो आणि पापपुण्यांच्या बंधनात गुरफटून जातो. 'यासाठी कर्म-योगांत विशेष आहे. असा योगयुक्त संन्यासी अथवा मुनि कसे आचरण करतो हे मी तुला सांगतो.' असा संन्यासी मनाने सर्व कर्मांचा संन्यास करून नऊ दरवाजे असलेल्या या शरीरांत, शरीर असूनही काही न करीत किंवा करवीत सुखाने राहतो. 'कारण' परमेश्वर कोणाला कर्तृत्व देत नाही, कर्म करवीत नाही किंवा कर्माचे फलही देत नाही. या गोष्टी स्वभावाने होतात. अर्थात् परमेश्वर कोणाचे पापही घेत नाही किंवा पुण्यही घेत

नाहीं. ' परमेश्वर करविता, कर्मस्रष्टा किंवा फलदाता आहे, ' अशी भ्रांत कल्पना मायेमुळे उत्पन्न होते, आणि यामुळे लोक मोहांत पडतात. असा मोह यथार्थ शानाने ज्या " ज्ञानमार्गी यती " चा नाहीसा झाला, त्यास सूर्योदय झाल्याने जसे सर्व स्पष्ट दिसू लागते, तसे ते परब्रह्म स्पष्ट दिसू लागते. आणि मग त्याच ठिकाणी बुद्धि लावून, तेच आपला आत्मा असे जाणून, तेच आपले ध्येय असे समजून, त्याच्याच ठिकाणी परायण होऊन, शानाने सर्व पापांचा मल धुवून गेल्याने हे ज्ञानमार्गी ' संन्यासी ' जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून मुक्त होतात. ' अशा ज्ञानवान् पंडितांची प्राणिमात्रांच्या ठिकाणी समदृष्टि होते हे लक्षण लक्षांत ठेव. ' विद्या व विनय यांनी युक्त असलेला पूज्य ब्राह्मणही त्यांना सारखा आणि गाय, हत्ती, कुत्रा किंवा कुत्रे खाणारा असृश्य ' चांडाळही सारखा. अशी ज्यांची समदृष्टि झाली त्यांनी याच लोकां जन्ममरण जिंकले यात आश्चर्य काय ! कारण एक ब्रह्मच निदोष आणि सम आहे; अर्थात् असे समदृष्टि पुरुष ब्रह्मांतच स्थित आहेत [२०-२३]. जो अंतःसुख, अंतराराम, अंतर्ज्योति, तो योगी ब्रह्मस्वरूप होऊन ब्रह्मानंदाचा अनुभव घेतो. क्षीणपाप झालेले ऋषि ' म्हणजे ब्रह्मज्ञानी संन्यासी ' सर्व संशय नाहीसे होऊन चित्ताचे नियमन करून सर्व भूतांचे कल्याण करण्यांत निमग्न होतात आणि ब्रह्माचा आनंद भोगतात. ज्या यतीचा काम, क्रोध नष्ट होऊन चित्त स्थिर झाले आहे व ज्यास परमात्म्याचे ज्ञान झाले आहे, त्याच्याभोवती ब्रह्मानंद हात जोडून उभा असतो. ' असे यति ब्रह्माचे ध्यान करतात त्याचा प्रकार असा; ' बाह्य विषयांना बाहेरच ठेवून, डोळ्यांची दृष्टि भिवयांच्या मधोमध आंत लावून, प्राण व अपान म्हणजे आंत व बाहेर जाणारा वायु सारखा नासिकेच्या अभ्यंतरीत चालवून इंद्रिये, मन व बुद्धि यांचे नियमन करून मोक्षपरायण होऊन ब्रह्माचे मनन केले असता इच्छा, भय, क्रोध कायमचे नाहीसे झालेले यति मुक्तच होतात. ' असो. ' सर्व प्रकारच्या यज्ञांचा व तपांचा भोक्ता मी आहे; अशा यज्ञतपांनी मिळणाऱ्या स्वर्ग-ब्रह्मादि लोकांचा ईश्वर मीच आहे, आणि सर्व भूतांची प्रत्युपकाराची इच्छा न धरता केवळ प्रेमाने मदत करणारा सुद्धा मी आहे असे जाणल्याने मनुष्य अक्षय शांतीप्रत प्राप्त होतो (भग० अ० ५).

‘ अर्जुना, मी तुला कर्मसंन्यासाचे स्वरूप समजावून सांगितले, आतां

तुला योगाचें स्वरूप समजावून सांगतों; म्हणजे सांख्य आणि योग हे एकच आहेत असें जें आम्हीं पूर्वी म्हटलें तें तुझ्या चांगलें लक्षांत येईल. लोक संन्यास म्हणजे अग्निहोत्र सोडून अरण्यांत जाणें असें समजतात, व योग म्हणजे सर्व कर्मे सोडून हात-पाय बांधून बसणें असें मानतात, पण ह्या गोष्टी केवळ बाह्य आहेत, हें त्याचें खरें स्वरूप नव्हे. जो कर्माच्या फलाचा आश्रय सोडून कर्मच करतो तोच खरा संन्यासी आणि तोच खरा योगी. केवळ अग्नि किंवा कर्म सोडल्यानें संन्यास अथवा योग होत नाही. सारांश, योग तोच संन्यास आणि जो संन्यास तोच योग; कारण, संन्यासाला जसा चित्ताचा योग साधल्याशिवाय गत्यंतर नाही तसा संकल्पाचा संन्यास केल्याशिवाय कोणी योगी होऊं शकत नाही. योगावर आरूढ होण्याचें साधन, 'निष्काम' कर्म आहे आणि योगावर आरूढ होऊन त्या ठिकाणीं कायम राहण्याचें साधन शम 'अथवा उपरम अर्थात् संन्यास आहे. जो मनुष्य सर्व संकल्पाचा त्याग करून इंद्रियांच्या विषयांत किंवा कर्मांत अनुरक्त होत नाही तो योगारूढ झाला असें समजावें. याप्रमाणें मनुष्यानें आपल्या आत्म्याचा उद्धार आपल्या आत्म्याच्याच जोरावर करावा; आपल्या आत्म्यास अधोगतीस जाऊं देऊं नये. शीत-उष्ण, सुख-दुःख, मान-अपमान, ह्या दोहोंत अत्यंत समाधान-वृत्ति ठेवावी आणि मृत्तिका व कांचन सारखें मानावें. सर्व लोकांच्या ठिकाणीं मग ते साधु असोत किंवा पापी असोत सारखी बुद्धि ठेवावी. असें केल्यावर योगानें सर्व इच्छा व परिग्रह सोडून एकांतांत एकटें बसून मनाला योगांत स्थिर करण्याचा अभ्यास नेहमीं करावा. स्वच्छ प्रदेशांत, फार उंच नाही, फार खोलांत नाही अशी बसावयाची जागा पसंत करून, तेथें प्रथम दर्भ, त्यावर चर्म व त्याजवर वस्त्र घालून स्थिर आसन घालावें. मग इंद्रियें व चित्त यांचा निग्रह करून मन एकाग्र करावें, आणि आत्मशुद्धीसाठीं योग साधावा. पाठीचा कणा, मान आणि डोकें हीं सरळ करून स्थिर घरावी, आणि डोळ्यांची दृष्टि नासिकाप्रावर कोणत्याही दिशेकडे न पाहतां शून्य लावावी. भयरहित होऊन चित्त शांत ठेवावें, ब्रह्मचर्यव्रत धारण करावें व मनाचें नियमन करून परमेश्वराचें ध्यान करीन योगांत मग व्हावें. याप्रमाणें जो नेहमीं योग करतो तो परमेश्वराच्या ठिकाणीं राहाणाऱ्या व आनंदानें भरलेल्या शांतीलें पावतो. योगी पाहिजे तितकें खातो किंवा उपास करतो,

पाहिजेल तितका निजतो किंवा जागत बसतो ही कल्पना चुकची आहे. ह्या गोष्टी हानि करणाऱ्या आहेत. 'आहार, विहार, चेष्टा, निद्रा आणि जागृती ही नियमित केल्यानेच योगसाधन दुःखराहित होतें. याप्रमाणें निःस्पृह होऊन सर्व इच्छा सोडून जेव्हां मनुष्याचें मन योगानें स्थिर होतें तेव्हां तो युक्त अथवा योगी झाला असें समजावें. निर्वात प्रदेशांत जशी दिव्याची ज्योत न हालतां सारखी जळत राहते, त्याप्रमाणें योगानें स्थिर झालेल्या चित्ताची स्थिति असते. पूर्ण योगाचें स्वरूप 'अर्जुना, मी तुला सांगतां.' जेव्हां योगाच्या सेवनानें चित्त विषयांपासून अगदीं परावृत्त होऊन उपरम पावतें, जेव्हां आपल्या मनानें आपल्यासच पाहत योगी आपल्याच ठिकाणीं तुष्ट होतो; जेव्हां योगी इंद्रियांतीत केवळ बुद्धीनेंच गम्य असें निःसीम सुख अनुभवं लागतो, जेव्हां योगांत स्थित झाला असतां योगी तत्त्वापासून चलन पावत नाही, जेव्हां अशा योगापेक्षां 'सार्वभौमत्व प्राप्तीसारखा सुद्धा' अन्य कोणताही लाभ जगतांत योग्यास अधिक वाटत नाही आणि ज्या योगांत स्थित झाला असतां 'पुत्रशोकादि' भयंकर दुःखांनींही योग्याचें मन विचलित होत नाही, तेव्हां तो दुःखसंयोगाचा अत्यंत वियोग करणारी स्थिति पूर्णयोग समजावी. अशी योगस्थिति साधण्यासाठीं वैराग्य उत्पन्न झालेल्या पुरुषानें जरूर यत्न करावा. सर्व संकल्प सोडून मनानें इंद्रियांचा निग्रह करून बुद्धि धैर्यानें स्थिर करावी, आणि मन आत्म्याच्या ठिकाणीं विलीन करून सर्व विचार बंद करावे. मन फिराफिरून बाहेर जाईल त्यास पुन्हां पुन्हां परतवून आत्म्याच्या ठिकाणीं स्थिर करावें. अशा रीतीनें जो नेहमी योगाचा अभ्यास करतो त्याचें सर्व पाप नष्ट होऊन त्यास शेवटीं ब्रह्मनिष्ठांचेंच निरतिशय सुख प्राप्त होतें. त्याचीही ब्रह्मनिष्ठ संन्याशांप्रमाणेंच समदृष्टि होऊन, त्यास सर्व भूतांच्या ठिकाणीं आपण व आपल्या ठिकाणीं सर्वभूतमात्र योगयुक्त झाल्यानें दिसूं लागतात. जो माझ्या ठिकाणीं सर्व जग आणि सर्व जगाच्या ठिकाणीं मला पाहतो तो माझ्यापासून कधीही वेगळा होत नाही. किंवा मी त्याजपासून वेगळा होत नाही. जो सर्वत्र आपल्याचप्रमाणें सुख अगर दुःख समत्वानें पाहतो तो योगी श्रेष्ठ होय. 'येथें एक शंका मनांत येऊन' अर्जुनानें विचारिलें, "हा समदृष्टीनें जाणारा योग तूं सांगितलास, पण तो, मन चंचल असल्यानें कायमचा ठिकेल असें मला वाटत नाही." श्रीकृष्ण

म्हणाला, “तू म्हणतोस तें खरें आहे; मन अत्यंत चंचल असून निग्रह करण्यास कठीण आहे; परंतु अभ्यास आणि वैराग्य या दोन गोष्टींनी तें स्थिर करणें शक्य आहे. ‘मात्र’ ज्याचें मन ताब्यांत येत नाही त्याला योग साध्य होणें शक्य नाही. ज्याचें मन वश्य असेल तोच योग सिद्ध करूं शकेल. हें ऐकून अर्जुनानें आपली शंका श्रीकृष्णासमोर स्पष्ट मांडली.” ‘ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते’, ‘व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंति’ इत्यादि वेदवाक्यांनी विहित असलेला चतुर्थाश्रम घेऊन, यति न होतां जो श्रद्धेन योगाच्या अभ्यासास लागला, पण ज्याचें मन चंचल असल्याने ज्यास योग साध्य झाला नाही त्याची गति काय ? तो वेदमार्गापासूनही भ्रष्ट झाला व योगापासूनही भ्रष्ट झाला, अर्थात् ब्रह्मप्राप्तीपासून दोन्हीकडून च्युत झाल्याने नसा मेघ फुटला म्हणजे नाहीसा होतो त्याप्रमाणें त्याचा समूळ नाश तर होत नाहीना ? श्रीकृष्णा, हा मला मोठा संशय उत्पन्न झाला आहे, याचें निवारण करणारा तुझ्याशिवाय मला कोणी दिसत नाही. श्रीकृष्णानें उत्तर केलें, “अर्जुना, इहलोकीं किंवा परलोकीं अशा पुरुषाचा नाश होत नाही. सत्कर्म करणारा कोणीही दुर्गतीला जात नाही, हा तूं निश्चय समज.” त्याच्या पुण्याप्रमाणें उत्तम लोकांस जाऊन पुण्य असेल त्या मानानें काहीं काळपर्यंत तेथें राहून तो इहलोकीं शुद्धाचरणयुक्त ऐश्वर्यवान् कुळांत जन्मास येतो आणि इहलोकीचें सुख भोगतो. अथवा योग्याच्याच कुळांत त्यास जन्म मिळून पूर्वदेहात अपुरा सोडलेल्या योगाच्या मार्गास तो लागतो. अशा प्रकारचा जन्म फारच दुर्लभ होय. त्याचें चित्त नसलें तरी पूर्वीच्या अभ्यासाच्या जोरानें तो योगाकडेसच वळतो; आणि याप्रमाणें प्रयत्न करतां करतां अनेक जन्मांच्या अंती पापरहित होऊन तो परमगतीला जातो. अर्जुना, मी तुला तपस्वी, शानी, आणि कर्मी (याचें वर्णन सांगितलें) न्याहून ध्यानयोगी अधिक आहे असें मला वाटतें. यासाठीं तूं योगी हो, आणि फलाची इच्छा सोडून कर्म करीत करीत योगमार्गानें ब्रह्म प्राप्त करून घेण्याचा प्रयत्न कर. याहूनही एक आणखी निराळा मार्ग आहे तो मी तुला समजावून सांगतो. आजपर्यंत पुण्यवानांनी आचरलेले हें सर्व मार्ग उत्तमच आहेत; पण याहूनही एक माझ्या मते श्रेष्ठ मार्ग आहे. अर्जुना, ‘सर्व योगामध्ये भक्तियोग श्रेष्ठ आहे, आणि’ सर्व योग्यांमध्ये जो योगी माझ्या

ठिकाणीं चित्त लावून श्रद्धापूर्वक माझे भजन करतो तो युक्ततम होय असें माझे मत आहे (भग० अ० ६).

‘आत्मसंयमयोग अर्जुनास समजावून दिल्यानंतर हा नवीन उपदेशिलेला आपला भक्तियोग त्यास नीट कळावा या हेतूनें प्रथम परमेश्वराचें स्वरूप त्यास समजावण्यास श्रीकृष्णानें सुरवात केली.’ तो म्हणाला, “अर्जुना, माझ्यावर चित्त लावून माझ्या भक्तीचा योग साधणाऱ्या मनुष्यास माझे जें यथार्थ ज्ञान हीतें तें मी तुला ‘प्रथम’ सांगतो. माझ्या अपर स्वरूपाचें ज्ञान, माझ्या पर स्वरूपाच्या विज्ञानासह मी तुला समग्र सांगतो. हें ज्ञान मनुष्यास मिळालें म्हणजे जाणण्याची इतर वस्तुच जगांत उरत नाही. हजारों मनुष्यांत एखादाच हें ज्ञान मिळविण्यासाठीं यत्न करतो. आणि यत्न करणाऱ्या हजारों मनुष्यांपैकीं एखाद्यासच माझे खरें ज्ञान होतें. ‘बाकीचे अर्ध्या ज्ञानानेच सिद्ध झालों असें मानतात.’ अर्जुना, माझी अपरा म्हणजे अलीकडची प्रकृति पृथ्वी, जल, तेज, वायु, आकाश, मन, बुद्धि व अहंकार अशा आठ भिन्न प्रकारची असून माझी दुसरी पर म्हणजे पलीकडची प्रकृति जीवरूपी आहे, तिनें हें सर्व जग धारण केलें आहे. सर्व भूतें या दोन प्रकृतींमधून झालीं आहेत. हें सर्व विश्व याप्रमाणें माझ्यापासून होतें व माझ्याच ठिकाणीं लयास जातें. हे धनंजया, माझ्याहून पलीकडे काहीं नाही. ही सर्व सृष्टि माझ्या अंतर्भूत आधारावर धरलेली आहे. जसें हाराचे मणि सूत्रानें ग्रथित असून त्यांत ओवलेले असतात, त्याप्रमाणेंच हें सर्व विश्व माझ्यांत ओत व प्रोत आहे. जलाची आर्द्रता, सूर्यचंद्रांचा प्रकाश, आकाशाचा शब्द, पृथ्वीचा पुष्पगंध, आणि अग्नीची उष्णता मी आहे. सर्व जिवंत भूतांचा जिवंतपणा मी आहे. मनुष्यांचें मनुष्यत्व मी आहे. तपस्व्यांचें तप मी आहे. बुद्धिमंतांची बुद्धि व तेजस्व्यांचें तेज मी आहे. काम व राग या दोघांनीं रहित असें बलवानांचें बल मी आहे. धर्माला धरून असणारा भूतमात्राचे ठिकाणीं काम मी आहे. ‘ह्या सर्व उत्तम वस्तु मी आहे, व यांहून खालच्या वस्तूही मीच आहे, अन्य कोणी नाही.’ तात्पर्य, जे सात्त्विक, राजस व तामस भाव जगांत आहेत ते सर्व माझ्याचपासून उत्पन्न झाले आहेत. पण मी त्यांत नाही, ते माझ्यांत आहेत हें लक्षांत ठेव. माझ्या या तीन गुणमय भावांनीं सर्व जगत् मोहून गेलें आहे. यामुळे

याहून मी पलीकडे आहे हें लोक जाणत नाहीत. माझी ही त्रिगुणात्मक दिव्य माया ओलांडून पलीकडे जाणें फार कठीण आहे; जे माझीच भक्ति करून मला शरण येतात ते या मायेला तरून जातात (१५). चार प्रकारचे लोक, अर्जुना, माझी भक्ति करतात. आर्त, जिज्ञासु, ज्ञानी, आणि अर्थार्थी. 'दुःखानें त्रस्त होऊन, किंवा परमेश्वर कसा आहे हें जाणण्याची इच्छा उत्पन्न होऊन, किंवा परमज्ञान झाल्यानंही केवळ निरपेक्ष होऊन, किंवा कांहीं कामना मनांत धरून, मनुष्य माझें भजन करतो.' यांपैकी अर्थातच ज्ञानी भक्त निरपेक्षतेनें माझी नित्य भक्ति करणारा असल्यानें विशिष्ट होय, हें सागणें नको. ज्ञानी भक्ताला मी अत्यंत प्रिय आहे, व मलाही तो अत्यंत प्रिय आहे. माझें भजन करणारे सर्वच लोक उदार होत, पण ज्ञानी हा माझा केवळ आत्मा आहे. अनेक जन्मांच्या अंती "सर्व जग वासुदेव आहे" ही भावना उत्पन्न होऊन जो माझी निरपेक्ष भक्ति करतो तो ज्ञानी भक्त अत्यंत दुर्लभ होय. साधारणतः लोक निरनिराळ्या कामनांनीं निरनिराळ्या देवतांची अन्य अन्य नियमांनीं व रीतींनीं आपापल्या प्रकृतीनुसार भक्ति करतात. आणि जो जो ज्या ज्या ईशस्वरूपाची श्रद्धेनें भक्ति करतो त्याची त्याची ती ती श्रद्धा मी निश्चल करतो. त्या त्या श्रद्धेनें माझें आराधन करण्याची इच्छा झाली असतां ते ते काम माझ्याकडूनच त्यांस मिळतात. पण हें त्यांचें फल अंतास जाणारें आहे. देवतांची भक्ति करणारे देवतांस पोचतात, व माझी भक्ति करणारे माझ्या ठिकाणीं येतात. माझें अव्यक्त पर स्वरूप न जाणणारे बुद्धिहीन लोक मी अव्यक्त असून मला व्यक्तरूपच मानतात. मी माझ्या योगमायेनें वेष्टित असल्यानें मी सर्व लोकांना माझ्या स्वर्ग्या स्वरूपानें दिसत नाही, व मूढ लोक मी अज, अव्यय परमेश्वर आहे असे ओळखीत नाहीत. मी हल्लीं असलेले, पूर्वीं झालेले व पुढें होणारे प्राणिमात्र जाणतो, पण मला कोणी जाणत नाही. इच्छा-द्वेषांपासून उत्पन्न झालेल्या 'कामक्रोधादि' द्वंद्वरूपी मोहानें सर्व लोक या मृत्युलोकांत अत्यंत मूढ झाले आहेत. पण ज्यांचें पाप नष्ट झालें आहे, ते पुण्यात्मे या जोडीच्या मोहांपासून मुक्त होतात, आणि माझी दृढ भावानें भक्ति करतात. जन्म-व्याधि, जरामृत्यु इत्यादि दुःखांपासून मुक्ति मिळण्यासाठीं माझा आश्रय करून जे यत्न करतात त्यांस त्या परब्रह्माचेंच ज्ञान होऊन सर्व अध्यात्माचें

व सर्व कर्मांचेही ज्ञान होतें. अधिभूत व अधिदैव यांसह जे मलाच अधि-
यज्ञ जाणतात, त्यांस अंतकालीही योगयुक्त चित्तानें माझेच स्मरण होतें
(भग० अ० ७).

‘ज्ञानविज्ञानासह परमेश्वराचीं निगनिराळीं स्वरूपें याप्रमाणें अर्जुनास
सांगिनलीं; तंढ्हां वेदान्तांत नेहमीं येणाऱ्या वरील शब्दांचें, वस्तूंचें व
तत्त्वांचें यथार्थज्ञान व्हावें या हेतूनें ’ अर्जुनानें प्रश्न केला. “ श्रीकृष्णा, तें
परब्रह्म कोणतें, अध्यात्म म्हणजे काय, आणि कर्म म्हणजे काय, अधिभूत
कशास म्हणतात व अधिदैव म्हणजे कोणती वस्तु आहे, ह्या देहांत अधि-
यज्ञ कोण व का आहे, आणि मरणकालीं नियतचित्त झालेल्या पुरुषांनीं
तुझे कसे स्मरण करावे. ” ‘ वेदान्तांत नेहमीं येणाऱ्या या गोष्टीसंबंधानें ’
श्रीकृष्णाने थोडक्यांत उत्तर दिलें:—“अर्जुना, अक्षर हेंचि परब्रह्म होय; आणि
स्वभाव म्हणजेच अध्यात्म होय. कर्म म्हणजे प्राणिमात्राला उत्पत्तीस कारणी-
भूत असणारें हवन कर्म होय. ही सर्व क्षर अथवा नाशिवंत सृष्टि अधि-
भूत असून पुरुष अथवा ईश्वर हा अधिदैव होय. देहधारी प्राण्यांच्या
देहांत अधियज्ञ मीच आहे. अंतकालीं माझेच स्मरण करून जो देहत्याग
करतो तो निःसंशय माझ्याच स्वरूपाला पोचतो. कारण ज्या ज्या भावांचें
मनुष्यास अंतकालीं स्मरण होऊन देह सुटतो तो पुढच्या जन्मीं त्या त्या
भावानें प्रेरित होऊन त्या त्या भावाला जातो. यासाठीं माझे तूं नेहमीं
स्मरण कर, आणि युद्ध कर; म्हणजे तुझे मन व बुद्धि माझ्याच ठिकाणीं
निमग्न असल्यानें मरणकालीं तूं मलाच येऊन पोचशील (८). प्रयाण-
कालीं भृकुटीच्या मध्यभागीं प्राण धारण करून, अणुहून अणु, सर्वांचा
उत्पन्न करणारा, आदित्यासारखा तेजस्वी, तमाच्या पलीकडे असणारा
पुराणकवि व शास्ता अशा अचिंत्यस्वरूप परमात्म्याचें भाक्ति व योगबल
यांनीं मन अचल करून स्मरण केलें असतां मनुष्य त्या दिव्य परमपुरुषाला
पोचतो, ‘ ही श्रुति तुला ठाऊकच आहे. ’ वेदान्तवेत्ते ज्यास अक्षर म्हणतात,
जेथें वीतराग संन्यासी प्रवेश करतात, आणि ज्याच्या इच्छेसाठीं ब्रह्मचारी
ब्रह्मचर्य पाळतात, तें स्थान थोडक्यांत मी तुला सांगतों. सर्व शरीरद्वारांचा
संयम करून हृदयांत मनाचा निरोध करून, प्राण मस्तकाच्या ब्रह्मबिंदूंत
धारण करून योगधारणेंत स्थिर होऊन ओम् या ब्रह्मस्वरूपी एकाक्षराचा

उच्चार करीत, माझे स्मरण करून, जो देहाचा त्याग करून जातो, तो त्या परम स्थानाला पोचतो (१४). त्या गतीला म्हणजे माझ्या पदाला पोचला म्हणजे अशाश्वत व दुःखाचें केवळ माहेरघर असा हा पुनर्जन्म मनुष्यास येत नाही. ब्रह्मलोकापासून जितके लोक आहेत तितके सर्व पुनरावर्ति आहेत; परंतु त्या परमपदाच्या ठिकाणी पोचल्यावर पुनर्जन्म नाही. ब्रह्मदेवाचा एक दिवस सहस्रयुगांचा, आणि सहस्रयुगांची त्याची एक रात्र असें शानी जाणतात. ब्राह्म दिवसाच्या प्रारंभी अव्यक्तापासून सर्व व्यक्त जग निर्माण होतें; आणि रात्र आली म्हणजे त्याच अव्यक्त-संशक्तांत लयास जातें. या अव्यक्ताहूनही पलीकडे असणारा जो दुसरा अव्यक्तभाव आहे, तो सर्व भूतांचा नाश झाला तरी नाश पावत नाही. त्यालाच अव्यक्त अक्षर असें वेदान्ती म्हणतात. तेंच तें परम पद होय. त्यालाच पोचलें असतां पुनरावृत्ति नाही. तेंच माझे परम धाम होय. ज्याच्या आंत ही सर्व सृष्टि आहे, आणि ज्यानें अंतर्ग्रहीतवानें हें सर्व जग व्यापलें आहे, तो केवळ अनन्य भक्तीनें साध्य परपुरुष होय. आतां ज्या कालीं देहांतून गेलें असतां पुनरावृत्ति होत नाही असें योगी जाणतात, तो काळही मी तुला सांगतो. उत्तरायणाचे सहा महिने, शुक्लपक्ष, दिवस आणि अग्निज्योति या कालीं देह सोडणारे ब्रह्मविद् ब्रह्माला पोचतात. 'अर्थात्' दक्षिणायनाचे सहा महिने, कृष्णपक्ष, रात्र आणि धूमज्योति अशा वेळीं देह सोडला अमतां योगी चंद्रावर जातो व तेथून परत येतो. हे 'अर्चिरादि व धूमादि' शुक्ल व कृष्ण मार्ग जगतात शाश्वत चालू आहेत. ते माहीत असणाऱ्या योग्याला कधीही मोह होत नाही. म्हणून अर्जुना, तूं योगमुक्त हो. वेदपठण, यज्ञ, दान, तप यांत जें पुण्यफल सांगितलें आहे, त्याहूनही या गोष्टीचें ज्ञान झालें असतां योग्यास अधिक फल मिळतें, आणि तो त्या परम स्थानाच्या रस्ता धरतो (भग० अ० ८).

'याप्रमाणें अर्जुना, मी तुला वेदान्तांत प्रसिद्ध असलेलें अक्षरब्रह्माचें वर्णन सांगितलें; पण याहून जें गुप्ततम ज्ञान मी तुला सांगणार आहे, तें तूं माझी असूया करीत नाहीस, म्हणून सांगतो. हें विज्ञानासाहित ज्ञान तुला समजलें म्हणजे सुखां तूं अशुभापासून मुक्त होशील. ही श्रेष्ठ विद्या पवित्र असून अत्यंत गुह्य आहे. हें ज्ञान समजावयास प्रत्यक्ष आहे, धर्मास अनु-

सरून आहे आणि शाश्वत असून तदनुरूप वागण्यास सोपे आहे (३). अर्जुना, हे सर्व जगत् मी आपल्या अव्यक्त शरीराने व्यापिले आहे. ही सर्व भूतें माझ्यात वास करतात, पण मी त्यात वास करीत नसून तीही माझ्या ठिकाणी नाहीत; अर्थात् स्वतंत्र आहेत. हे माझे ईश्वरी योगसामर्थ्य पहा. आणि माझा आत्मा सर्व भूतांना अथवा उत्पात्तिमत् वस्तूंना वर्तवणारा असून त्यांस अंतर्ग्रामित्वाने धारण करणारा आहे तरी माझी शक्ति त्यांत नाही (६). अर्जुना, सर्व भूतें कल्पाती माझ्या प्रकृतीला पोंचतात, आणि कल्पारंभी मी त्यांस पुन्हां उत्पन्न करतो (८). मी अध्यक्ष म्हणजे वरून पाहणारा असल्याने प्रकृति चराचर सृष्टि निर्माण करते, आणि या कारणाने हे जग वारंवार परिवर्तन पावते. जे मूर्ख आहेत ते मला मनुष्य समजून माझा अनादर करतात (११). परंतु जे महात्मे दैवी प्रकृतीचा आश्रय करणारे आहेत, ते मी सर्व भूतांचा अव्यय आदि आहे असे जाणून माझी अनन्यभावाने भक्ति करतात. ते दृढव्रताने माझेच सतत गुणवर्णन करतात आणि मलाच नमस्कार करून नित्ययुक्त होऊन माझी उपासना करतात. दुसरे ज्ञानी भक्त ज्ञानयज्ञाने माझ्या एकस्वरूपाची, पृथक् स्वरूपाची किंवा विश्वस्वरूपाची उपासना करतात (१६-१९). वेदत्रयाचे तत्त्व जाणणारे व सोमपान करणारे मलाच यज्ञाने संतुष्ट करून पापापासून मुक्त होऊन स्वर्गास जाण्याची इच्छा करतात आणि इंद्रलोकास जाऊन दिव्य भोग भोगतात, पण त्यांचे पुण्य सरले म्हणजे ते पुन्हां मर्त्यलोकी येतात. या प्रमाणे वेदत्रयांतलं यज्ञकर्म निरनिराळ्या कामनांनी करणारे जा-येच्या फेऱ्यांत पडतात; परंतु जे लोक अनन्यभावाने माझी भक्ति करतात, त्यांच्या योगक्षेमाची काळजी मी वाहतो. जे श्रद्धेने अन्यदेवांची भक्ति करतात, ते अविधाने माझेच पूजन करतात. कारण सर्व यज्ञांचा भोक्ता व प्रभु मीच आहे. परंतु ते मला तत्त्वतः जाणत नाहीत, म्हणून ते पतन पावतात. माझे भजन करणारे मात्र मला पोंचतात. 'माझी भक्ति फार कठीणही नाही.' जो भक्तीने नुसते पत्र, पुष्प, फल किंवा हुना केवळ जल मला अर्पण करतो, त्या शुद्धचित्ताच्या पुरुषाने ते भक्तीने दिलेले मी स्वतः अशन करतो. अर्जुना, जे तू करशील, जे खाशील, जे हवन करशील, जे दान देशील, किंवा जे तप करशील ते मला अर्पण कर. म्हणजे कर्माच्या शुभ व अशुभ

दोन्ही फलांपासून सुटून फल-संन्यास योगांत तुझे चित्त युक्त झाल्यानें तूं मुक्त होशील, आणि मला येऊन पोंचशील. जरी मी समदृष्टि आहे, मला कोणी द्वेष्य किंवा प्रिय नाही, तथापि जे माझे भक्तीनें भजन करतात ते माझ्यांत आहेत, आणि मी त्यांच्यांत आहे. अत्यंत दुराचारी मनुष्य-सुद्धां जर अनन्यभावाने माझे भजन करील तर तो साधूच समजला पाहिजे. कारण जो पुण्यकर्मांला लागला तो तात्काळ धर्मात्मा होतो, व नित्य शांतीला पोंचतो. ' संन्यास किंवा योग किंवा यज्ञ हे मार्ग खुले नसल्यानें स्त्री, वैश्य, शूद्र किंवा अन्य पापयोनीत उत्पन्न झालेलीं मनुष्ये सुद्धां माझा आश्रय केल्यानें उत्तम गतीला जातात, मग पुण्यब्राह्मण आणि भक्तराजर्षि जातील हे सांगितलें पाहिजे काय ? यासाठीं अर्जुना, या अशाश्वत आणि दुःखाने भरलेल्या लोकांत येऊन तूं माझे भजन कर. अर्जुना, तूं माझ्या ठिकाणीं मन लाव, माझी भक्ति कर, मला यज्ञ अर्पण कर, निदान मला नमस्कार कर, म्हणजे मत्परायण होऊन भक्तियोगांत तूं रत झाल्यानें मलाच पोंचशील (भग० अ० ९).

‘ सर्व विद्यांत, सर्व गुह्यांत, सर्व योगांत श्रेष्ठ, अशी ही राजविद्या, हे राजगुह्य, हा राजयोग ऐकून ’ अर्जुनाचे अंतःकरण प्रफुल्लित झालेलें पाहून श्रीकृष्ण पुढें म्हणाला, “ अर्जुना, तुला संतोष होत आहे हें पाहून मी तुला आणखी सांगतो. माझे हें परम भाषण ऐक. माझा प्रभाव देव आणि महर्षि यांसही पूर्णपणें कळत नाही. कारण मी त्या सर्वांचा आदि आहे (३). बुद्धि, ज्ञान, असंमोह, क्षमा, सत्य, दम, शम, तसेंच सुख, दुःख, जन्म, मृत्यु, भय, अभय, आणि अहिंसा, समता, तुष्टि, तप, दान, यश, अयश, हे सर्व निरानिराळे भाव भूताना माझ्यापासूनच मिळतात. सात महर्षि आणि पूर्वांचे चार मनु, ज्यांपासून ह्या सर्व प्रजा उत्पन्न झाल्या आहेत ते माझ्या मनापासून उत्पन्न झालेले माझेच भाव आहेत. याप्रमाणें जो माझा ऐश्वर्ययुक्त योग जाणतो तो निश्चळ भक्तियांगांत युक्त होतो. अर्जुना, पूर्ण भक्तियोगाचें स्वरूप मी तुला सांगतो ’ मी सर्वांचा प्रभव आहे आणि माझ्यापासूनच सर्व गोष्टी प्रवृत्त होतात असें मानून हे सुजाण भक्त अत्यंत भावाने युक्त होऊन माझे भजन करतात, त्यांचें चित्त सदैव माझ्याकडे लागलेलें असतें; त्यांचे प्राणही माझ्या ठिकाणीं अर्पण

असतात; ते एकमेकांस भक्तीचाच बोध करतात; आणि माझ्या गुणांचें वर्णन करण्यांत संतोष पावून रममाण होतात. खऱ्या प्रीतीनें माझी भक्ति करणाऱ्या अशा पुरुषांस मी मजकडे नेणारी बुद्धि देतो आणि त्यांच्या हृदयांतील अज्ञानतम प्रदीप्त ज्ञानज्योतीने नाहीसें करतो. ” हें ऐकून अर्जुन भक्तीनें म्हणाला, “ श्रीकृष्णा, तूंच पर ब्रह्म, तूंच पर धाम, तूंच परम पवित्र, तूंच शाश्वत पुरुष. तूंच दिव्य आदिदेव, तूंच अज, तूंच विभु आहेस. सर्व महर्षि हेंच म्हणतात, आणि तूही मला हेंच सांगतोस (१४-१५-१६). पण हें तुझें परम स्वरूप जाणण्यासाठीं कोणकोणत्या विभूर्तीच्या साहाय्याने तुझें ध्यान करावें हे मला विस्तारानें साग. तुझें “अमृत-तुल्य भाषण ऐकतांना माझी तृप्ति होत नाही. ” श्रीकृष्ण म्हणाला, माझ्या विभूर्तीचा अंत नाही. तथापि मुख्य मुख्य विभूति मी तुला सांगतो. मी सर्व भूतांच्या अंतर्हृदयांत राहणारा आत्मा आहे आणि मी सर्वांचा आदि, अंत आणि मध्य आहे. आदित्यांत मी विष्णु आहे आणि तेजस्वी गोलांत सूर्य आहे; मारुतांत मरीचि आहे आणि नक्षत्रांत चंद्र आहे; वेदांत मी सामवेद आहे; देवांत इंद्र आहे, रुदांत शंकर आहे, यक्ष-राक्षसांत कुबेर, वसूंत पावक, पुराहितांत देवांचा पुरोहित बृहस्पति, सेनापतीत देवांचा सेनापति स्कंद, जलाशयांत सागर, महर्षींत भृगु, गव्दांत एकाक्षरी ओंकार, यज्ञांत जपयज्ञ, स्थावरांत हिमालय, वृक्षांत अश्वत्थ, देवर्षींत नारद, सिद्धांत कपिल, मनुष्यांत नृप (२७-२८-२९), मृगांत सिंह, पक्ष्यांत गरुड, पवित्र करणाऱ्यांत वायु, शस्त्रभृतांत रामचंद्र, नदींत जान्हवी, विद्यांत आध्यात्मविद्या, अक्षरांत अकार, समासांत द्वंद्व (३३-३४), छंदांत गायत्री, वृष्णींत वासुदेव, पांडवांत धनंजय आणि मुनींत व्यास आहे (३८-३९). अर्जुना, माझ्या विभूर्तीचा अंत नाही. थोडक्यांत सांगणें तर जो जो प्राणी अथवा जी जी वस्तु, विभूति, ऐश्वर्य आणि उत्साह यांनी युक्त आहे तो तो किंवा ती ती माझ्या अद्भुत अंशापासून आहे हें जाण; पण यावरून असें नको समजुं कीं, बाकीचे प्राणी माझ्याहून कोणी निराळे (ख्रिस्तांच्या सैतानासारखे किंवा पारशांच्या अहरिमानासारखे) आहेत. अर्जुना, मीच हें सर्व जग चतुर्थीशानें व्यापिलें आहे आणि माझे तीन हिस्से अमृतरूपानें दिव्य लोकांत आहेत ” (भ० अ० १०).

‘ अर्जुनाच्या प्रीतीस्तव हा अध्यात्मज्ञानाचा साधनरूप विभूतियोग श्रीकृष्णानें त्यास सांगितला. तेव्हां अर्जुन म्हणाला, “ श्रीकृष्णा, तुजपासून हें अध्यात्मसंशक परम गुह्य ऐकून माझा मोह नाहीसा झाला. सृष्टि कशी उत्पन्न होते, आणि लय पावते, हें मला समजलें. तुझें ऐश्वर्यरूपही मला तूं सांगितलेंस. त्याप्रमाणेंच तुझें रूप आहे, यांत संशय नाही. पण तुझें तें परमेश्वरी स्वरूप पाहण्याची मला इच्छा उत्पन्न झाली आहे, तर हें शक्य असेल तर, योगेश्वरा, तें मला दाखीव ” (५-९). ‘ मनुष्यास शब्दांनीं ईशस्वरूप कितीही सांगितलें तरी स्वानुभवाशिवाय समाधान होत नाही. श्रीकृष्णासारखा प्रत्यक्ष ईश्वर गुरु सांगणारा आणि अर्जुनासारखा त्याजवर पूर्ण भरंवसा ठेवणारा, परम भक्त ऐकणारा, तथापि त्याच्या हृदयाच्या कोनाकोपण्यांत संशय दडून राहिलाच होता; तो नाहीसा करण्यासाठी, महायोगेश्वर श्रीहरिनें त्यास प्रथम दिव्यदृष्टि देऊन आपलें विश्वरूप दाखविलें. आकाशांत एकदम हजार सूर्य उगवले असतां जें तेज पसरले त्याची त्या स्वरूपाच्या पसरलेल्या तेजास उपमा थोडीशी साजेल. त्या अद्भुत रूपाला हजारों ढोळे, तोंडें, हात, पाय असून हजारों स्वरूपांचें सर्व जग त्यांत एके ठिकाणीं दिसत होतें. पृथ्वीपासून तों जोपर्यंत वर आकाश दिसत होतें तोपर्यंत तें रूप व्यापलें अमून कमलावर बसलेल्या ब्रह्मदेवासह सर्व देव, सर्व असुर, सर्व नाग त्यांत दिसत होते. इतकेंच नव्हे तर त्यानें सर्व दिशा व्यापल्या असून महर्षि, सिद्ध, गंधर्व, यक्ष, मरुत, वसु हात जोडून त्याची प्रार्थना करीत होते. या रूपाच्या हजारों दंष्ट्रयुक्त भयंकर मुखांत रणांगणांत उभे राहिलेले दोन्ही बाजूंचे लक्षावधि वीर, धृतराष्ट्राचे पुत्र, भीष्म, द्रोण, कर्ण, द्रुपद, विराट इत्यादि रथा कोणाचें ढोकें फुटलें आहे, कोणाचे हात तुटले आहेत, अशा रीतीनें भराभर शिरत होते, आणि नाहीसें होत होते. किंबहुना ज्याप्रमाणें प्रदीप्त झालेल्या अग्नीत हजारों पतंग जोरानें पडून नाश पावतात, त्याप्रमाणें ते समग्र लोकच्या लोक त्या स्वरूपाच्या आ पसरलेल्या मुखांत गडप होत होते. असें तें भयंकर विशाल रूप पाहून अर्जुनाच्या अंगावर विस्मयानें व भीतीनें रोमांच उभे राहिले. त्यानें एकदम हात जोडून म्हटलें, “ देवाधिदेवा, तुम्ही कोण आहां तें मला सांगा; तुमचें हें उग्ररूप पाहून मला दिशा सम-

जेनाशा होऊन माझा जीव घाबरा झाला आहे. मी तुम्हांस वारंवार नमस्कार करतो, तुम्ही कोण आहां तें देवा, मला सांगा. ” श्रीकृष्णानें उत्तर केलें, “ मी सर्व लोकांचा क्षय करणारा काल आहे. या वेळेस मी प्रवृद्ध होऊन लोकांचा नाश करण्यास प्रवृत्त झालों आहे. हे बुद्धासाठी उभे राहिलेले सर्व वीर मी मारले आहेत. तर अर्जुना, ऊठ, यश घे आणि शत्रूस जिकून समृद्ध राज्य उपभोग. हे द्रोण, भीष्म, कर्ण इत्यादि वीर मी पूर्वीच मारले आहेत; तूं त्यांस मारण्यास निमित्त मात्र हो. ” हें ऐकून, यरथर कांपत, हात जोडून, पुन्हां पुन्हां नमस्कार करून किरीटी श्रीकृष्णास म्हणाला, “ हे हृषीकेशा, सर्व जग तुझ्या कीर्तीनें दृष्ट होऊन तुझ्या ठिकाणीं अनुरक्त झालें आहे यात आश्चर्य काय ? सर्व राक्षस तुला भिऊन पळतात आणि सर्व सिद्ध तुला नमस्कार करतात, तें सर्वथैव योग्य आहे. हे अनंता, हे जगन्निवासा देवा, तूं अक्षर आहेस, आणि सत् आणि असत् यांच्या पलीकडे आहेस. तूं पुराणपुरुष आहेस, तूं या विश्वाचें परम निधान आहेस, तुला हजार नमस्कार असोत. तूं माझा सखा समजून कृष्णा, यादवा इत्यादि एकेरी नांवांनीं मी तुला हाक मारिली. विहार, शयन, आसन, भोजन इत्यादि प्रसंगीं तुझी मी अमर्यादा केली, त्याजबद्दल तूं मला क्षमा कर. तूं चराचर विश्वाचा पिता आहेस, पूज्य गुरु आहेस, तुझ्या समही कोणी नाहीं, मग तुझ्याहून अधिक कोण असूं शकेल ? तुझें अदृष्टपूर्वक रूप पाहून माझ्या अंगावर रोमांच आले आहेत; भयानें माझें मन व्याथित झालें आहे; तर देवा, जगन्निवासा, मला तूं आपलें पूर्वीचेंच सौम्यरूप दाखव. ” हें ऐकून श्रीकृष्णानें पुन्हां आपलें पूर्वरूप प्रकट करून म्हटलें, “ अर्जुना, तूं जें माझें आज रूप पाहिलेंस तें दुर्मिळ रूप पाहण्याची देव सुद्धा इच्छा करतात. वेदाध्ययनानें, तपानें, दानानें किंवा यज्ञानें माझें रूप पहावयास मिळावयाचें नाहीं. केवळ परमभक्तीनेंच हें माझें रूप पाहण्यास, जाणण्यास किंवा प्रवेश करण्यास शक्य आहे. मला सर्व कर्में अर्पण करून माझ्या ठिकाणीं परायण होऊन माझी भक्ति करून संगरहित होऊन जो सर्व भूतांचें वैर सोडतो तो माझ्या रूपांत मिळून जातो ” (भग० अ० ११).

‘ श्रीकृष्णानें नवीन उपदेशिलेला व विश्वरूपाच्या प्रत्यक्ष दर्शनानें मना-

वर पक्का ठसविलेला हा भाक्तिमार्ग अधिक श्रेष्ठ किंवा वेदांत सांगितलेला अव्यक्तोपासनेचा मार्ग अधिक श्रेष्ठ ही शंका पुन्हां येऊन ' अर्जुनाने प्रश्न केला, "श्रीकृष्णा, याप्रमाणें सतत योग साधून जे भक्त तुझी उपासना करतात ते अधिक योग जाणणारे किंवा जे अव्यक्त अक्षराची उपासना करतात ते अधिक योग जाणणारे ?" श्रीकृष्णाने उत्तर केले, " माझ्या ठिकाणीं मन लावून सततयुक्त होऊन परमश्रद्धेनें जे माझी उपासना करतात ते युक्ततम असें माझे मत आहे. आतां जे अनिर्देश्य, अव्यक्त, सर्व ठिकाणीं भरलेलें, कूटस्थ, अचल अशा अक्षराची उपासना आपल्या इंद्रिय-समूहाचें नियमन करून सर्व ठिकाणीं समबुद्धि ठेवून करतात ते सर्व भूतांचें हित करण्यांत तत्पर असलेले 'वेदांतमार्गी संन्यासी' मलाच पोंचतात. परंतु अव्यक्ताची उपासना करण्यांत क्लेश अधिक होतात; कारण शरीरधारी मनुष्यास अव्यक्ताचें ध्यान मोठ्या दुःखानें होतें. यासाठीं सर्व कर्मे मला अर्पण करून अनन्य योगानें माझी भाक्ति करून (७) तूं माझ्या ठिकाणीं मन व बुद्धि लाव म्हणजे इहलोकींची यात्रा संपली म्हणजे तूं निःमंशय माझ्याच ठिकाणीं येऊन राहशील. याप्रमाणें माझ्या ठिकाणीं मन निश्चल लावणें शक्य नसेल तर या गोष्टीचा अभ्यास कर; तसें करणेंही होत नसेल तर नुमतीं सर्व कर्मे मला अर्पण कर आणि हेही होत नसेल तर केवळ कर्मफलाचा त्याग कर, ' म्हणजे तूं शेवटीं मलाच येऊन पोंचशील ' (१२). ' अर्जुना, निरनिराळ्या मार्गांनीं परमेश्वराची भाक्ति करणारे मला प्रियच आहेत. ' सर्व भूतांचा द्वेष सोडून किंवाहुना मैत्री जोडून त्यांजवर करुणा करणारा निर्मम, निरहंकार, सुखदुःख सम मानणारा, क्षमावान्, नित्य संतुष्ट योगी माझ्याच ठिकाणीं बुद्धि अर्पण करणारा असा माझाच भक्त असून तो मला प्रिय आहे. लोकांस उद्वेग न करणारा व लोकांपासून उद्वेग न होणारा हर्षामर्षांनीं विमुक्त असा मनुष्यही मला प्रियच आहे. जो कोणत्याच कर्मांचा आरंभ करीत नाही तो शुचि, उदासीन, गतव्यथ भक्तही मला प्रिय आहे. शत्रु व मित्र, मान व अपमान, शीत व उष्ण, सुख व दुःख, निंदा व स्तुति सम मानणारा, मौन धारण करणारा, मिळेल त्यांत संतुष्ट होणारा, असा गृहाचा त्याग करणारा, स्थिरमति ' संन्यासी ' ही मला प्रिय आहे; परंतु या सर्वांहून जो वर सांगितल्याप्रमाणें माझे धर्म्य व

अमृत मत पाकून श्रद्धेनें माझ्या ठिकाणीं परायण होतो तो भक्त मला अत्यंत प्रिय होय (भग० अ० १२).

‘याप्रमाणें आपला भक्तियोग अर्जुनास समजावून तत्त्वज्ञानाचा राहिलेला विषय त्यास समजाविण्याच्या हेतूनें’ “श्रीकृष्ण पुढें म्हणाला, अर्जुना, या शरीरास क्षेत्र अशी संज्ञा आहे, ‘ कारण त्यांत जें पेटावें तें उगवणारें आहे,’ आणि या शरीराला जाणणारा अंतर्गामी आत्मा यास तत्त्ववेत्ते क्षेत्रज्ञ म्हणतात. सर्व क्षेत्रांत हा क्षेत्रज्ञ एकच असून तो मीच आहे ‘ हे मी तुला पूर्वी मांगितलें आहे.’ आणि क्षेत्र अथवा शरीरही मीच असल्यानें, क्षेत्राचें व क्षेत्रज्ञाचें ज्ञान तें माझेच ज्ञान होय. हें क्षेत्र विकारांसह कोणतें आणि क्षेत्रज्ञ कोण व कसा हें मी थोडक्यांत तुला सांगतो. याचें वर्णन ऋषींनीं वेद-मंत्रांत व हेतुयुक्त ब्रह्मप्रतिपादक सूत्ररूप गद्यांत केलें आहे. पंचमहाभूतें अहंकार, बुद्धि आणि अव्यक्त अशी अष्टविध प्रकृति व मनासह अकरा इंद्रियें, पंचेंद्रियांचे विषय, इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, संधात, चेतना व धृति असे विकार मिळून हें क्षेत्र बनलें आहे. अमानित्व, अदामित्व, अहिंसा, शांति, सरलता, गुरुची शुश्रूषा, शुचिर्भूतता, स्थैर्य, मनोनिग्रह, विषयांविषयी वैराग्य, अहंकाराचा त्याग, जन्म-मृत्यु-जरा-व्याधि इत्यादि दुःख-दोषांनीं हें शरीर भरलें आहे अशी तीव्र जाणीव, पुत्र, भार्या, गृह इत्यादिकांविषयी अनासक्ति, इष्ट किंवा अनिष्ट प्राप्त झाले असतां हर्ष किंवा शोक न होतां चित्ताचें समत्व राहणें, निवांत जाणें बसण्याची चाड व लोकांच्या संमर्दापासून त्रास, माझ्या ठिकाणीं अव्यभिचारी भक्ति, अध्यात्मज्ञानाकडे नित्य लक्ष आणि तत्त्वज्ञानाची चांगली समजूत, या ब्रह्मज्ञानाच्या पायऱ्या आहेत; अर्थात् याच्या उलट गोष्टी अज्ञानाची उत्तरंड होत. आतां ज्ञेय वस्तु म्हणजे परब्रह्म त्याचें तुला स्वरूप सांगतो. ज्याला आदि नाही, जें सत् व असत् याहून भिन्न आहे, ज्यास सर्व बाजूनें हात, पाय, डोळे, कान, तोंड, डोकें आहे, जें सर्व व्यापून राहिलें आहे, ज्याच्या ठिकाणीं सर्व इंद्रियें भासतात परंतु ज्यास कोणतेंही इंद्रिय नाही, असक्त असून सर्वांना धारण करणारें, निर्गुण असून गुणांचा उपयोग घेणारें, सर्व भूतांच्या बाहेर असून आंत असणारें, अचर असून चर व दूर असून जवळ असणारें, सूक्ष्म असल्यानें जाणण्यास अशक्य, सर्व भूतांत एकत्वानें भरलें असून भूतांच्या

भिन्नपणानें विभक्त दिसणारें, सर्व भूतांना पोसणारें, लयास नेणारें व उत्पन्न करणारें, ज्योतीचेंही ज्योति, तमाच्या पलीकडे असणारें असें जें तें परब्रह्म होय. तें ज्ञानस्वरूप असून ज्ञानाचेंच गम्य आहे आणि सर्वांच्या हृदयांत अधिष्ठित आहे. याप्रमाणें क्षेत्र, क्षेत्रज्ञ आणि त्यांच्या ज्ञानाचें साधन थोडक्यांत मी तुला सांगितलें. हें जाणून माझा भक्त माझ्याच स्वरूपास मिळतो. प्रकृति आणि पुरुष हीं दोन्ही अनादि जाण व विकार आणि गुण हे प्रकृतीपासून उत्पन्न झाले आहेत. 'प्रकृतिपुरुषाचें तुला लक्षण सांगतों.' कार्य-कारणांची परंपरा चालण्यास हेतुभूत जी ती प्रकृति होय आणि सुखदुःखांचा अनुभव येण्यास हेतुभूत जो तो पुरुष होय. पुरुष प्रकृतीत राहून तिच्या गुणांचा उपभोग घेतो आणि गुणांत आसक्त. झाल्याकारणानें शुभाशुभ योनींत जन्म घेतो. निरनिराळ्या देहांत जाणारा हा पुरुष प्रकृतीला जवळ बसून पाहतो म्हणून तिच्या क्रियांस अनुमोदन देतो व अशा रीतीनें हा तिचा उपभोग घेणारा व तिचें पोषण करणारा आहे; पण तो वस्तुतः महेश्वर परमात्माच आहे (२३). या आत्म्याचें आपणच—कोणी ध्यानानें, कोणी सांख्यानें, कोणी कर्मयोगानें स्वरूप जाणतात (२५). अर्जुना, जें जें स्थावर, किंवा जंगम सत्त्व उत्पत्ति पावतें तें तें क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्या संयोगापासून पावतें हा निश्चय समज. त्यांत क्षेत्र भिन्नभिन्न व विनाशी असून क्षेत्रज्ञ हा सम व अविनाशी आहे; हें ज्यानें जाणलें तो जाणकार होय. सर्व ठिकाणीं ईश्वर सारखा भरला आहे ही जाणीव झाल्यानें मनुष्य आपल्या आत्म्याचा आत्म्यानेंच नाश करीत नाही, आणि यामुळें तो परमगतीला जातो. तसेंच प्रकृति क्रिया करते आणि आत्मा हा अक्रिय आहे हें जो जाणतो तो खरा जाणकार (३०). हा आत्मा अव्यय परमेश्वरच असल्यानें निर्गुण व अनादि आहे, यास्तव देहांत असूनही तो कांहीं करीत नाही, किंवा कर्मानें कशांतही लिप्त होत नाही. जसें आकाश सर्वगत असून अत्यंत सूक्ष्म असल्यानें कशानेंही लिप्त नाही, त्याप्रमाणें हा आत्मा सर्व देहांत असूनही अलिप्त आहे. जसा एकटा सूर्य या सर्व भिन्नभिन्न लोकांना प्रकाश देतो, त्याप्रमाणें सर्व क्षेत्राला हा क्षेत्री प्रकाशित करतो. क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचा हा भेद नीट लक्षांत ठेवल्यानें व जीवाच्या प्रकृतीचा मोक्ष कसा होतो हें जाणल्यानें मनुष्य परमगतीला जातो'' (भग० अ० १३).

‘क्षेत्रक्षेत्रज्ञाच्चा विभाग सांगून’ श्रीकृष्ण पुढें म्हणाला, (१-२) ‘प्रकृताला महद्ब्रह्म असेंही दुसरें नांव आहे,’ त्या योनिरूप महद्ब्रह्माचे ठिकाणीं मी गर्भ स्थापन करतो, तेव्हां सर्व भूतमात्रांची उत्पत्ति होते. ‘कारण ती स्वतः उत्पत्ति करण्यास समर्थ नाही.’ ‘अन्य शब्दांनीं सांगणें तर’ निरनिराळ्या योनींत ज्या मूर्ति उत्पन्न होतात त्यांची मूळयोनि प्रकृति अथवा महद्ब्रह्म आहे; आणि बीज स्थापन करणारा पिता मी आहे. याच प्रकृतीपासून सत्त्व, रज आणि तम हे तीन गुण उत्पन्न झाले आहेत. तो देहांत असणारा अव्यय देही या गुणांनीं दोऱ्यांनीं बांधल्याप्रमाणें बांधलेला आहे. त्यांत सत्त्व निर्मलत्वानें प्रकाशक असून सुखाच्या अनुभवानें व ज्ञानानें आत्म्यास बांधतें. रज प्रीतिस्वरूप असून तृष्णा उत्पन्न करते; आणि कर्म करावयास लावून आत्म्यास कर्मानें बांधतें. तम अज्ञानापासून उत्पन्न होऊन मनुष्यास मोह पाडतें आणि त्यास प्रमाद, आळस, निद्रा यांनीं बांधतें (९). प्रत्येक देहांत हे तिन्ही गुण असून कधीं सत्त्व इतर दोहोंतून अधिक होतें, कधीं रज व कधीं तम. जेव्हां मनुष्याची प्रवृत्ति ज्ञानाकडे धांवते तेव्हां सत्त्व विवृद्ध आहे असें जाणावें. जेव्हां रज वाढतें तेव्हां लोभ, कर्माचा आरंभ, आणि इच्छा यांकडे वळतें. आणि तम वाढलें म्हणजे अज्ञान, आळस, प्रमाद आणि भ्रांति यांचें साम्राज्य चालतें. सत्त्व विवृद्ध असता मरण येईल तर जीव ऊर्ध्व गतीला जातो, रज असतां कर्मसंगीं मनुष्यांत जन्म येतो आणि तम असतां वृक्ष, पशु, इत्यादि मूढ योनींत तो उत्पन्न होतो. सत्त्वाचें फल पुण्य कर्म, रजाचें दुःख आणि तमाचें अज्ञान (१७-१८). यासाठीं गुणांशिवाय दुसरा कोणी कर्म करविणारा नाही असें जेव्हां ज्ञानी जाणतो आणि गुणांपलीकडे असणाऱ्या परमात्म्याला ओळखतो तेव्हां तो माझ्या स्वरूपाला पोहोचतो. देही त्रिगुणांच्या पलीकडे जाईल तरच जन्म, मृत्यु, जरा इत्यादि दुःखांपासून मुक्त होऊन अमृतसुखाचा अनुभव घेईल. अर्जुनानें विचारलें, “मनुष्य त्रिगुणातीत झाला हें कशावरून ओळखावें ? त्रिगुणातीत होण्याचा उपाय कोणता ?” श्रीकृष्णानें उत्तर केलें, “सत्त्व, रज, तम, यांचे परिणाम प्रकाश, प्रवृत्ति आणि मोह हे नाहीसें होण्याचीही जो इच्छा करित नाही किंवा हें आल्याचाही जो विषाद मानित नाही, गुणच प्रवर्ततात हें जाणून उदासीनपणें ज्याचें चित्त

चंचल होत नाही, सुख-दुःख, मृत्तिका-सुवर्ण, प्रिय-अप्रिय, निंदा-स्तुति, मान-अपमान, मित्र-शत्रु यांस सारखे मानून जो सर्व कर्मांचा त्याग करतो तो त्रिगुणातीत जाणावा. अर्जुना, त्रिगुणातीत होण्याचा उपाय माझी अव्यभिचारी भक्ति हाच आहे. जो भक्तियोगाने माझी उपासना करील तोच गुणांस ओलांडून ब्रह्मभावास पोचेल. कारण, अमृत आणि अव्यय अशा ब्रह्माचे अर्थात् शाश्वत धर्म आणि एकांतिक सुख यांचे अधिष्ठान मीच आहे” (भग० अ० १४).

‘ क्षेत्र क्षेत्रज्ञ परब्रह्म, प्रकृति पुरुष आणि गुणविभाग यांचे पूर्वाचार्यांनी सांगितल्याप्रमाणे विवेचन करून, या विवेचनास सोन्याच्या कळसाप्रमाणे शोभणारा आपला समारोप जोडतांना ’ श्रीकृष्ण आणखी म्हणाला, ‘या संसारावर वेदांनी एक सुंदर रूपक केले आहे.’ हा संसाररूपी वृक्ष अश्वत्थ म्हणजे उद्यांपर्यंत सुद्धा टिकणारा नसून अव्यय अथवा अविनाशी आहे, आणि याची मुळे वर गेली असून त्याच्या शाखा खाली आल्या आहेत. ‘अर्जुना, या रूपकास आणखीही वाढविता येईल. ’ या वृक्षाला वेदाच्या ऋचा ही हिरवीगार पाने लागली आहेत. या वृक्षाचे ज्यास खरे ज्ञान झाले त्यासच वेदाचा अर्थ कळला. याच्या शाखा खाली येऊन पुन्हा वर गेल्या आहेत, व त्यांस गुणरूपी दोऱ्यांनी जोर आला आहे. त्या शाखांस विषयरूपी लांबडी कोंवळी पालवी फुटली आहे. आणि कर्मानुसार खाली मनुष्यलोकांत जाणारी मुळे पुन्हा फुटली आहेत. तसेच या वृक्षाचे रूप मुळीच दिसत नाही, आणि त्याचा आदि, अंत किंवा मध्य लक्षांत येत नाही. खाली मुळे रुजल्याने अधिक मजबून झालेल्या या वृक्षाला असंगरूपी शस्त्र दड घेऊन त्याने छेदून टाकले पाहिजे, आणि मग ‘ ज्यापासून हा पुराण सनातन वृक्ष प्रसूत झाला त्यालाच मी शरण जातो ’ अशी भावना धरून ज्या पदाला गेले असता पुनरावृत्ति नाही त्या पदाचा शोध केला पाहिजे (५). अर्जुना, त्या परमपदाला सूर्याचाही प्रकाश पोचत नाही, आणि चंद्राचाही पोचत नाही; मग अग्नीची काय कथा ? ते माझे तेजोरूपी परमधाम होय; तेथे गेले असता मनुष्य पुन्हा परत फिरत नाही. ‘या संसारांतही मीच भरलो आहे. ’ माझाच सनातन अविनाशी अंश जीवरूपाने या जीवलोकांत आहे; तो पांच इंद्रिये आणि सहावे मन असे प्रकृती-

पासून उत्पन्न झालेलें ' लोढणें गळ्यांत ' ओढीत फिरतो. जीव शरीरांत जो प्रवेश करतो किंवा शरीरांतून बाहेर पडतो तो या लोढण्यासह जसा वायु पदार्थांतून वास घेऊन निघतो त्याप्रमाणें जातो (९). शरीरांतून जातांना किंवा शरीरांत राहून इंद्रियांनी गुणांच्या साहाय्याने विषयांचा उपभोग घेतांना, अज्ञ लोकांस हा जीव दिसत नाहीं. ज्ञानानें पाहणाऱ्या विद्वान् मनुष्यास केवळ हा दिसूं शकतो. यांगीही प्रयत्न केला असतां आपल्याच ठिकाणीं राहणाऱ्या या जीवाला पाहूं शकतात. परंतु जे युक्तचित्त नाहींत त्यांस प्रयत्न केला तरीही हा जीव दिसणार नाहीं. ' असो; सजीव सृष्टीत जसा मी आहे त्याप्रमाणें या जड सृष्टीतही मीच भरलों आहे.' जें तेज सूर्यांत राहून सर्व जगाला प्रकाशित करतें, जें चंद्रांत व तदनंतर अग्नींत राहतें तें तेज माझेच आहे. पृथ्वीत प्रवेश करून मीच आपल्या शक्तीनें सर्व भूतांचें धारण करतो; आणि जलरूपी सोम होऊन सर्व औषधींचें पोषण मीच करतो. प्राण्यांच्या जड देहांत असणारा वैश्वानर अग्नीही मीच आहे, आणि प्राणापानवायु मीच होऊन त्याच्या साहाय्यानें त्या अग्नीस प्रदीप्त करून मीच चतुर्विध अन्न पचन करतो. ' अग्निरूपाशिवाय ' प्रत्येकाच्या हृदयांत सदसद्विवेकरूपानें राहणारा ईश मीच आहे. आणि डोक्यांत बुद्धिरूपानें राहणारा मीच आहे. ' बुद्धीची जी तीन वाढती स्वरूपें ' स्मृति, ज्ञान आणि विवेक हीं माझ्यापासूनच प्राप्त होतात. सर्व वेदांनी ज्याचें ज्ञान होतें तो मीच आहे, आणि वेदाचें रहस्य सांगणारा आणि वेद जाणणाराही मीच होय. सारांश, ' दृश्य भेदाला अनुसरून सांख्य शास्त्रानें प्रकृति आणि पुरुष अशा दोन कोट्या सांगितल्या; ' पण वस्तुतः या जगांत क्षर आणि अक्षर असे दोन पुरुष आहेत. सर्व भूतें हीं क्षर होत, व भिन्न दिसणाऱ्या जडाच्या आंत राहणारा अक्षर होय. या क्षराक्षर पुरुषांहूनही उत्तम अथवा वरिष्ठ " तिसरा " पुरुष आहे; त्याला परमात्मा म्हणतात. तो अव्यय ईश्वर या लोकत्रयाला व्यापून त्याचें धारण करतो. अर्जुना, ज्या अर्थी मी क्षराहून पलीकडे आहे, आणि अक्षराहूनही पलीकडे अथवा उत्तम आहे त्या अर्थी मला लोकांत आणि वेदांत पुरुषोत्तम म्हणतात. जो मनुष्य भ्रांतिरहित होऊन मला याप्रमाणें पुरुषोत्तम जाणतो, त्याला सर्व वस्तूंचें यथार्थज्ञान झाल्यानें सर्व

स्वरूपानें तो माझी भक्ति करतो. 'सांख्यादि शास्त्राहूनही' गुह्यतम असें हें शास्त्र मी तुला सांगितलें आहे. हें बुद्धिमान मनुष्यानें जाणलें म्हणजे त्याची हातिर्कर्तव्यता संपूर्ण होते (भग० अ० १५).

‘पुरुषोत्तम—योगास पंचप्याची योग्यता अर्जुनाची खास आहे अशी त्याची खातरी करण्यासाठी, किंबहुना त्यासारखा संसारांत सदाचरणानें वागणारा मनुष्यही अखेरीस मोक्षाकडे जातो हें त्याच्या मनावर ठसविण्यासाठी’ श्रीकृष्ण म्हणाला, ‘ज्याप्रमाणें सत्त्व, रज, तम यांनीं सृष्टि त्रिधा भिन्न आहे, त्याप्रमाणें दैवी आणि आसुरी संपत्ति अशा दोन स्वभावांनीं ही सृष्टि द्विधा आहे. ’ संकटांचे प्रसंगी निर्भयता, अंतःकरणाची शुद्धता आणि ज्ञानयोगाचे ठिकाणीं निश्चलता, तसेंच दान, दम, यज्ञ, स्वाध्याय, तप आणि ऋजुता, अहिंसा, सत्य, अक्रोध, फलाचा त्याग, शांति, सुष्टपणा, सर्व भूतांविषयी दया, विषयांचे ठिकाणीं लंपट न होणें, मृदुता, लोकलज्जा, स्थिरता, तेज, क्षमा, धैर्य, शुचिर्भूतपणा, अद्रोह आणि फाजील माना-विषयी निरिच्छता, हे गुण दैवी संपत्ति घेऊन जन्मास आलेल्या मनुष्याचे ठिकाणीं राहतात. याच्या उलट दंभ, दर्प, अभिमान, क्रोध, कठोरपणा आणि अज्ञान हे गुण आसुरी संपत्तीच्या वांट्यास आलेले असतात. दैवी संपत्ति मोक्षास नेणारी आहे. आसुरी संपत्ति बंधांत टाकणारी आहे. अर्जुना, तूं काळजी करूं नकोस. तूं दैवी संपत्ति घेऊन जन्मास आला आहेस. ‘पांच गांवांवर तृत होऊन तूं लालों जीवांना वांचविण्यास तयार झाला होतास; एवढीच गोष्ट तुझी दैवी संपत्ति सिद्ध करण्यास पुरे आहे. ’ या लोकांत मनुष्ये उपजतांच दोन प्रकारचीं असतात. दैवी किंवा आसुर. दैवी स्वभावाचें वर्णन पूर्वी विस्तारानें केलें; आसुरांचें वर्णन थोडें केलें, तें आणखी ऐक. आसुरी स्वभावाचे लोक प्रवृत्ति आणि निवृत्ति यांस बिलकूल ओळखीत नाहीत; आणि शुद्धता, आचार किंवा सत्य यांस जाणत नाहीत. जगत् असत्य आहे, त्यास प्रतिष्ठा म्हणजे कांहीं आधार नाही, अर्थात् या लोकांपलीकडे कांहीं नाही, त्यास कोणी ईश्वर किंवा शास्त्रा नाही, याचा कोणी कर्ता नाही. तें चार स्वतंत्र परमाणूंचे बनलें आहे, सारांश, ह्या लोकांचा केवळ उपभोग हाच हेतु आहे, असें हे लोक मानतात. असें यांचें तत्त्वज्ञान असल्यानें हे दुष्ट लोक दुष्पूर कामांच्या मार्गे

लागून दंभ, मान, मद यांनीं ग्रस्त होऊन, आयुष्याची इतिकर्तव्यता भलतीच समजून केवळ दुर्वर्तन करतात. केवळ मरणापर्यंतचीच अपरिमेय चिंता करून अन्यायानें कामभोगासाठीं द्रव्यसंचय करतात. आज हें मिळविलें, उद्यां हें आणखी मिळवीन, आज हा शत्रु मारला, उद्यां तो मागीन असे संकल्प करीत, मी ईश्वर, मी भोगी, मी बलवान्, मी सुखी, मी श्रीमंत, मी कुलीन, माझी बरोबरी करणारा दुसरा कोण आहे ? मी अमुक यज्ञ करीन, मी तें दान करीन, मी तो उत्सव करीन अशा दंभासाठींच फुशारक्या मारून केवळ कामभोगांत प्रसक्त होतात, आणि शेवटीं नरकांत पडतात. आपल्यास मोठे समजून धन व मान यांच्या गर्वानें उन्मत्त होऊन जे केवळ ऐट मिरविण्याकरितां नांवाचे यज्ञ पाहिजेत तसे केवळ अविधानें करतात. अहंकार, बल, दर्प, क्रोध यांजवर स्वार झाल्यानें स्वतःच्या हृदयांतील आत्म्याच्या सदुपदेशास न जुमानतां हे माझा द्वेष व हेवा करतात. अशा नराधमांना मी आसुरी योनींतच वारंवार टाकतो. जन्मोजन्म आसुरी योनींत उत्पन्न झाल्यानें ते उत्तरोत्तर अधोगतीस जातात, मला प्राप्त होत नाहींत. अर्जुना, ' तुला मयितार्थ सांगतो. ' काम, क्रोध आणि लोभ हे नरकाचे तीन दरवाजे अमून इहलोकींही आत्म्याचे नाश करणारे आहेत. यासाठीं संसान्यानें यांचा त्याग केला पाहिजे. या नरकद्वारांनीं मुक्त असलेला संसारी आपल्या कल्याणाचाच मार्ग स्वीकारतो; आणि अंती परम गतीला जातो. संसान्यास आपल्या कल्याणाचाच मार्ग जाणण्याचें साधन शास्त्र आहे. शास्त्रविधीला म्हणजे धर्म, नीति व व्यवहार यांच्या आज्ञेला सोडून जो केवळ स्वेच्छेनें पाहिजे तसें आचरण करतो, त्यास इहलोकीं जय किंवा सुख मिळत नाहीं आणि परलोकींही परमगति मिळत नाहीं. यासाठीं कर्तव्य काय आणि अकर्तव्य काय हें ठरविण्याचें साधन शास्त्र आहे. शास्त्रविधीला जें युक्त असेल तें तूं कर्म कर (भ० अ० १६).

‘ शास्त्र नीट समजणें कधीं कधीं कठीण असतें. अशा प्रसंगीं शास्त्राला सोडून आचरण होण्याची भ्रांति आहे, हें मनांत येऊन ’ अर्जुनानें प्रश्न केला, “ जे शास्त्रविधीला सोडून, पण श्रद्धेनें, यज्ञादि कर्म करतात त्यांची निष्ठा सात्त्विक किंवा राजस किंवा तामस ? ” श्रीकृष्णानें उत्तर केलें, “ भद्राच्च स्वतः सात्त्विक, राजस व तामस अशा तीन प्रकारची असते;

आणि तीं उपजतांच स्वभावाबरोबर येते. श्रद्धा स्वभावानुरूप निरनिराळ्या प्रकारची असते, आणि जशी श्रद्धा असते तसें मनुष्य आचरण करतो, किंबहुना मनुष्य श्रद्धारूपाने असतो. सात्त्विक श्रद्धेचे लोक देवांचें यजन करतात, राजांस यक्षराक्षसांचें आणि तामस भूतपिशाचांचें (१-६) श्रद्धा अंतःकरणाचा धर्म आहे, आणि अंतःकरण स्वभावानुरूप असते. इतकेंच नव्हे तर 'अन्यमयं हि सोम्य मनः' या सिद्धांताप्रमाणें आहारानुरूप बदलते, यासाठीं आहार शुद्ध व सात्त्विक असावा (८-९-१०). 'यज्ञ, दान आणि तप याही गोष्टी त्रिविध असतात. फलाकांक्षा सोडून केलेला यज्ञ सात्त्विक होय; फलाच्या इच्छेनें किंवा दंभासाठीं केलेला राजस होय. आणि केवळ अश्रद्धेनें केलेला तामस होय.' तप कायिक, वाचिक आणि मानसिक असें तीन प्रकारचे आहेत. 'देव, ब्राह्मण, गुरु, सज्जन यांची सेवा करणे, शुचिर्भूतपणा ठेवणे, ब्रह्मचर्य राखणे आणि हिंसा सोडणे हे शरीराचे तप आहे. कठोरपणाने उद्वेग न करणारे, सत्य, प्रिय आणि हितकर असें भाषण नेहमी बोलणे हे वाचेचे तप आहे. प्रसन्नता, सौम्यपणा, ईश्वराचे मजन, मनाचा निग्रह आणि शुद्धभाव सदोदित बाळगणे हे मनाचे तप आहे. हीं तिन्ही तपे फलाची इच्छा सोडून केली असतील तर ती सात्त्विक होत; लोकांत प्रतिष्ठा वाढविण्याकरिता, किंवा दंभाने केली असतील तर राजस होत; आणि मूर्ख समजुतीने, आपल्यावरच संतापून किंवा शत्रूच्या नाशासाठी केली असतील तर ती तामस होत. योग्य स्थानी, योग्य काली, योग्य पात्री प्रत्युपकाराची इच्छा न ठेवता केवळ दान देण्याच्या बुद्धीने दिलेलें दान सात्त्विक समजावें. परत फायदा मिळण्याच्या हेतूने, किंवा इतर फलाच्या इच्छेनें, किंवा त्रासून दिलेलें दान राजस होय; आणि शिव्या देऊन किंवा धिक्कारून, किंवा अयोग्य देशकालपात्री दिलेलें दान तामस होय. 'यज्ञ, दान व तप निर्दोष होण्यासाठी एक युक्ति सांगतो.' ओम्, तत्, सत्, असा ब्रह्माचा तीन प्रकारचा निर्देश आहे. ओम्, तत्, सत्, असें म्हणून ब्रह्मवादी फलाची आशा न ठेवता यज्ञ, तप आणि दान करतात. यासाठी 'ओंतत्सत्ब्रह्मार्पणमस्तु' अशा निर्देशाने यज्ञ, दान, तप किंवा तदर्थी कोणतेही कर्म श्रद्धेनें ब्रह्माला अर्पण केलें असतां सर्व दोष नष्ट होऊन ते कर्म सफळ होईल हे लक्षांत ठेव. ज्यास श्रद्धाच नसेल त्यानें अश्रद्धेनें

केलेलें विधियुक्तही यज्ञ, दान, तप, किंवा तदर्थी कर्म इहलोकी किंवा परलोकी कांहींच कामाचें नाहीं हें निराळें सांगणें नकोच (म० अ० १७).

‘ सर्व कर्मांचा त्याग करून संन्यास घेणें, हाच परम पुरुषार्थ अशी अर्जुनाची मूळ समजूत होती. ती श्रीकृष्णाच्या एकंदर भाषणानें, विशेषतः यज्ञदानतपादि कर्मांनीं श्रद्धेनें ब्रह्माला अर्पण केली असतां मोक्षदायक होतात या शेवटच्या वाक्यानें नाहीशी झाली. तथापि, ही आपली नवी समजूत स्वरी किंवा खोटी हें ताडून पाहण्याकरितां ’ अर्जुनानें प्रश्न केला, “ संन्यासाचें तत्त्व जाणण्याची मला इच्छा आहे; आणि त्यागाचेंही तत्त्व मित्र असल्यास मी समजूं इच्छितों.” श्रीकृष्णानें उत्तर केलें, “ जाणते लोक काम्यकर्म म्हणजे कामाच्या इच्छेनें केलेलें कर्म सोडणें यास संन्यास म्हणतात; आणि सर्व कर्मांच्या फलाचा त्याग करणें यास त्याग म्हणतात. ‘ सारांश, त्याग आणि संन्यास तत्त्वतः एकच आहेत. ’ कांहीं तत्त्ववेत्ते, कर्मदोष उत्पन्न करणारे, पुण्यकर्म असलें तरीही बंधनच उत्पन्न करणारे आहे, अतएव सर्व कर्म सोडावें असें म्हणतात; तर दुसरे यज्ञ, दान, तप सोडूं नये असें म्हणतात. अर्जुना, या प्रश्नासंबंधानें माझा निश्चयरूपी सिद्धांत ऐक. यज्ञ-दान व तप हें कर्म त्याज्य नाहीं. तें जरूर करावें, कारण यज्ञ, दान आणि तप हीं मनास पवित्र करणारी आहेत. पण हीं सुद्धां कर्मां संग सोडून फलाची इच्छा न धरतां करावी असें माझें उत्तम मत आहे. नित्य व अवश्य कर्मांचा त्याग तर शक्यच नाहीं. अशा कर्मांचा वेडेपणानें त्याग करणें यालाच तामस त्याग म्हणतात. सुखकर कर्मां तेवढीं करून दुःखानें होणारी कर्तव्यकर्मां सोडणें ह्यास राजस त्याग म्हणतात. त्याजपासून कोणतेंही फल मिळत नाहीं. प्राप्त कर्म संगरहित होऊन फलाची इच्छा सोडून कर्तव्य म्हणून करणें या त्यागाला सात्त्विक त्याग म्हणतात. सात्त्विक त्याग करणारा संशयरहित बुद्धिमान् पुरुष दुःखकर कर्तव्यकर्मांचा तिढकारा करीत नाहीं, किंवा कर्तव्य सुखकर म्हणून त्यांत रममाण होत नाहीं. सारांश, सर्वतोपरी कर्मांचा परित्याग करणें देह आहे तोपर्यंत मनुष्यास शक्य नाहीं. यासाठीं जो कर्मफलाचा त्याग करतो तो त्यागी म्हणावा. कर्मांचें फल अनिष्ट, इष्ट किंवा मिश्र असें तीन प्रकारचें असतें; पण तें कोणाला ? ज्यानें फलाचा त्याग केला नाहीं त्याला. ज्यानें फलाचा त्याग केला अशा

मनुष्यास ही तिन्हीं फळें सारखीच आहेत. सर्व कर्मांच्या सिद्धीस पांच गोष्टी कारणीभूत आहेत, असें सर्व प्रश्नांचा निश्चय करणाऱ्या सांख्य तत्त्वज्ञानांत सांगितलें आहे. 'तौ कारणे कोणती तें ऐक.' अधिष्ठान, कर्ता, निर-
निराळीं साधनें, निरनिराळ्या चेष्टा आणि पांचवें दैव अथवा ईश्वरी इच्छा.
'शेत उत्तम पाहिजे, शेती लावणारा हुशार पाहिजे, नांगर, बीं इत्यादि
शेतीचीं साधनें उत्तम पाहिजेत, मेहनत चांगली केली पाहिजे, आणि
शेवटीं पाऊस उत्तम पडला पाहिजे, म्हणजे दैव चांगलें पाहिजे, तर शेती
होईल, हा दृष्टांत येथें पुरे आहे.' शरीर, वाचा किंवा मन यांनीं मनुष्य जें जें
कर्म करतो—मग तें न्याय्य किंवा तद्विपरीत अन्याय्य असो—त्याच्या सिद्धीला ह्या
पांच गोष्टी कारणीभूत आहेत. या पांच गोष्टी सिद्धीला कारणीभूत असतां, कर्ता
केवळ आरलीच शेखी मूर्खपणानें मिरवील तर त्याला योग्य दृष्टि आली नाही,
असेंच म्हटलें पाहिजे. ज्या मनुष्यास कर्तेपणाचा अहंकार नाही, आणि ज्याची
बुद्धि फलांत लिस झाली नाही, त्यानें सर्व जगताला जरी ठार मारलें तरी तो
कोणास मारीतही नाही, आणि बंधनांतही पडत नाही (१८). असो.
त्याग जसा त्रिविध आहे, तसा कर्ता त्रिविध आहे व ज्ञानही त्रिविध आहे.
तसेंच कर्म, बुद्धि धृति व सुख हींही त्रिगुणांनीं त्रिविध आहेत (२०—
३९). सारांश, मा पृथ्वीवर किंवा देवलोकीं देवांत, अशी कोणतीही वस्तु
नाहीं कीं जी या त्रिगुणांपासून सुटली आहे. त्याचप्रमाणें स्वभावापासून
उत्पन्न झालेल्या या गुणांनीं ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र यांचीही कर्मे
भिन्न झाली आहेत. शम, दम, तप, शुचिर्भूतता, क्षमा, ऋजुता, ज्ञान,
विज्ञान आणि आस्तिक्य हीं ब्राह्मणांचीं स्वभावोत्पन्न कर्मे आहेत. शौर्य,
तेज, धैर्य, दक्षता, युद्धांत अपलायन, दान, ईश्वरभाव म्हणजे राज्य करणें
ह्या गोष्टी क्षत्रियांचीं स्वाभाविक कर्मे होत. कृषि, गार्ह-बैलांचें पाळणें
आणि व्यापार हीं कर्मे वैश्यांचीं स्वभावोत्पन्न होत; आणि शूद्रांचें स्वाभाविक
कर्म सेवा होय. आपआपल्या जात्यनुसार कर्म करूनही मनुष्याला संसिद्धि
अथवा मोक्ष मिळतो. तो कसा हें मी तुला सांगतों. ज्या परमेश्वरानें सर्व
भूतांचो 'जातीसहित' उत्पात्ति केली आहे, त्या परमेश्वरास स्वकर्म
अर्पण केलें असतां कोणत्याही जातींत मनुष्यास सिद्धि मिळते. अर्जुना,
तुझें क्षात्र स्वभावोत्पन्न कर्म युद्धांत अपलायन हें आहे, तेंच

तूं परमेश्वरास अर्पण करून बजाव. म्हणजे त्यानेच तूं मोक्षास जाशील. ' स्वधर्म विगुण दिसला तरी तो परधर्म उत्तम केल्यापेक्षाही अधिक श्रेयस्कर आहे. कारण स्वभावप्राप्त कर्म केलें असतां कधीही पाप लागत नाही. स्वभावोत्पन्न कर्म सदोष असलें तरीही सोडूं नये. कारण, जसा अग्नीचा आरंभ धूमानें व्याप्त असतो तसा प्रत्येक कर्माचा आरंभ दोषानें व्याप्त आहेच. सारांश, कोणत्याही ठिकाणीं आसक्त न होतां मनाचा जय करून इच्छा सोडली म्हणजे या इच्छेच्या संन्यासाने नैऋत्याचीच सिद्धि मिळते. ही सिद्धि मिळाली म्हणजे ब्रह्म कसें प्राप्त होते आणि ज्ञानाची परम निष्ठा कोणती हें मी तुला ' पुन्हां ' थोडक्यांत सांगतो. शुद्धबुद्धि होऊन, धैर्यानें मन स्थिर करून, शब्दादि विषय सोडून, रागद्वेषांचा नाश करून, एकान्त जागीं जाऊन, लघु आहाराचें सेवन ठेवून, शरीर, वाचा व मन यांचें नियमन करून ध्यानयोगांत मग व्हावें आणि वैराग्याचा आश्रय करून अहंकार, बल, दर्प, काम, क्रोध व परिग्रह सोडावा, म्हणजे मनुष्य शांत होऊन ब्रह्मभावाला पोचतो. मनुष्य ब्रह्मभावाला पोचला म्हणजे प्रसन्नचित्त होऊन शोकरहित व इच्छारहित होतो. सर्व भूतांचे ठिकाणीं समदृष्टि होतो, आणि त्यास माझी परम भक्ति उत्पन्न होते. या भक्तीनें त्यास माझे यथार्थ ज्ञान होते आणि या ज्ञानानें तो माझ्यांत समाविष्ट होतो. अर्जुना, संन्यासी व योगी यांची अशी पायरी-पायरीनें गति आहे. ' पण सर्व प्रकारचीं कर्मे करूनही जो माझा आश्रय धरतो तोही माझ्या कृपेनें शाश्वत आणि अव्यय पदाला पोचतो. यासाठीं, अर्जुना, तूं सर्व कर्मे मला अर्पण करून मत्परायण हो; आणि बुद्धियोगाचा आश्रय करून माझ्या ठिकाणीं चित्त लाव म्हणजे माझ्या प्रसादानें तूं सर्व संकटे तरून जाशील. आतां अहंकाराच्या भरीस पडून हें माझे म्हणणें तूं न ऐकशील तर तूं सर्वथा नाश पावशील. अहंकाराचा आश्रय केल्यानें युद्ध करूं नये असें तुला ' सध्यां ' वाटत आहे; पण तुझा निश्चय व्यर्थ आहे. तुझी प्रकृतीच तुला युद्ध करावयास लावील. क्षत्रियाच्या कर्मानें तूं बांधलेला आहेस. वेडेपणामुळें तूं आतां जें करूं इच्छित नाहीस तें स्वभावानें तुझ्या मुसक्या बांधल्या जाऊन तूं पुढें ' भलत्या वेळीं ' करशील. ईश्वर प्राणिमात्रांच्या हृदयांत वास करून त्यांस यंत्रारूढाप्रमाणें आपल्या मायेनें फिरवितो. त्यालाच तूं सर्वस्व-भावानें शरण जा, म्हणजे त्याच्या कृपेनें तूं

शाश्वत परमशांतीला आणि शाश्वत परमस्थानाला पोंचशील. हें गुह्याहूनही गुह्यज्ञान मी तुला सांगितलें. याचा तूं पूर्ण विचार कर आणि जें तुला योग्य दिसेल तें कर. पुन्हां सर्व गुह्याहूनही गुह्यतम असें भाषण ऐक. तूं मला अत्यंत प्रिय आहेत म्हणून मी तुला हितकर असें वचन सांगतों. तूं ' संन्यासी अथवा योगी असतील तर ' माझ्यावर मन लाव. तुला ' भक्ति करावयाची असेल तर ' माझी भक्ति कर. तुला यज्ञ करावयाचा असेल तर ' माझे यजन कर. तूं ' हें न करतां इतर कर्म करीत असशील तर ' मला नुसता नमस्कार कर. असें केलेंस तर, तूं मला प्रिय आहेस. म्हणून प्रतिज्ञा करून सत्य सांगतों, तूं मलाच येऊन पोंचशील. तात्पर्य, धर्माचे इतर सर्व प्रकार सोडून तूं मला एवढ्याला शरण जा. ज्या अनेक पापांची तुला भीति वाटत आहे त्या सर्व पापांपासून मी तुला मुक्त करीन. तूं बिलकूल काळजी करूं नकोस. हें माझे परम भाषण जो मनुष्य तपनशील नसेल, ज्यास माझ्यावर भक्ति नसेल, आणि ज्यास ऐकण्याची इच्छा नसेल, त्यास कधीही सागूं नको. जो माझा हेवा करतो त्यास तर सांगण्याचें कारणच नाही. हें परम गुह्यज्ञान जो कोणी माझ्या भक्ताला सांगेल तो माझी शुश्रूषा केल्यानें माझ्याच पदाला पोंचेल (६९-७१). अर्जुना, मी सांगितलेलें हें सर्व वचन तूं एकाग्र चित्तानें ऐकिलेंस काय ? अज्ञानापासून उत्पन्न झालेली तुझी भ्रांति नाहीशी झाली काय ?" अर्जुनानें उत्तर केलें, " देवाधिदेवा श्रीकृष्णा, माझा भ्रम नाहीसा झाला. तुझ्या कृपेनें मी ठिकाणावर आलों माझे सर्व संशय फिटले. तुझें वचन मान्य करण्यास मी तयार आहे. " येथें हा श्रीकृष्णार्जुनांचा शरीरास रोमांचित करणारा अद्भुत दिव्य संवाद संपला. हा अद्भुत संवाद पुनः पुनः स्मरण होऊन संजयाच्या अंगावर जसे हर्षानें रोमांच उभे राहत, त्याप्रमाणें तो पुन्हां पुन्हां वाचून व मनन करून कोणत्या वाचकास नवा नवा आनंद प्राप्त होणार नाही ? आणि जेथें योगेश्वर श्रीकृष्ण आणि धनुर्धर पार्थ एकमत झाले, तेथें श्री, विजय, ऐश्वर्य आणि शाश्वतनीति ही ठेवलेलीच आहेत असें कोण कबूल करणार नाही ? (भग० अ० १८).

युद्धपर्व

श्रीकृष्णाचा व अर्जुनाचा हा संवाद सरासरी तास दीड तास चालला होता.* इतका वेळ ऐन युद्धप्रसंगी रणमैदानाच्या मध्यभागी संवाद चालणे शक्य नाही, असे कित्येकांस वाटते. कौरवपांडवांकडील बाकीचे सर्व लोक तटस्थ राहून नुसते पाहत होते की काय ! किंवा रंगभूमीवर ज्याप्रमाणे बोलणाऱ्या पात्राशिवाय इतर पात्रे टिवल्याबावल्या करीत वेळ काढतात त्याप्रमाणे इतर लोक वेड्यासारखे रणभूमीवर बोलत किंवा फिरत होते की काय ! परंतु असा प्रश्न आपल्या संकुचित कल्पनांमुळे उत्पन्न होतो हे लक्षात आणले पाहिजे. रणाचे मैदान साधारण लढायांच्या ठिकाणांसारखे लहान नव्हते; किंवा जमलेली माणसे साधारण लढायांप्रमाणे दहा पांच हजार नव्हती. एका बाजूस अकरा अक्षौहिणीऽ तर दुसऱ्या बाजूस सात जमल्या होत्या; म्हणजे युद्ध करणाऱ्यांची संख्या पन्नास लक्षांवर गेली होती. अशा प्रचंड सैन्यांची तोंडे कमीत कमी दहा बारा कोस पसरली असली पाहिजेत व दोन्ही सैन्यांमधील या वेळी अंतर निदान कोसभराचे तरी असले पाहिजे. अर्जुनाचा रथ कौरवसैन्यापासून मैल, पाऊण मैल दूर उभा होता व तेथून दुर्योधनाच्या निशाणापार्शी जमलेले वीर दिसत होते तरी, कृष्णार्जुनाचे भाषण त्यांस ऐकू जात नव्हते. परस्परांकडील सैन्यांच्या विभागांची मांडणी चालू होती व घोड्यावरील भालदार युधिष्ठिराच्या व दुर्योधनाच्या निशाणापार्शी जमलेल्या सेनापतींचे हुकूम

* याची सत्यता यातील भाषांतर वाचण्यास किती वेळ लागतो याजवरून वाचकांच्या ध्यानांत येईल.

ऽ एक अक्षौहिणी म्हणजे २१८७० हत्ती, २१८७० रथी, तिपट म्हणजे ६५६१० घोडेस्वार व पांच पट म्हणजे १०९३५० पायदळ या रक्षोबाने सरासरी ३ लाख मनुष्ये एका अक्षौहिणीत होतात.

सैन्यांच्या निरानिराळ्या भागांस पोचवीत होते. अर्जुनाचा रथ तासभर रणमैदानांत मध्यमार्गी उभा होता; तरी त्याचें कोणास आश्चर्य वाटलें नसावें. कारण सर्व सैन्याची टेहेळणी करून, सैन्यांमधील सपाट मैदानांतील अनेक गांवांचें निरीक्षण करून, युद्धाचा क्रम ठरविणें हें दहा पांच भिनिटांचें काम नव्हतें. हल्लींच्या व मागील मोठमोठ्या लढायांचीं वर्णनें वाचलीं असतां असेंच दिसून येतें कीं, विरुद्ध सैन्ये परस्परांच्या दृष्टिपथांत आल्या-वरही प्रत्यक्ष युद्ध सुरू होण्यापूर्वी कित्येक तास किंवाहुना दीड दोन प्रहर टेहेळणीत व हालचालीत जातात. याशिवाय तो काळ धर्मयुद्धाचा होता व ठराविक सूचनेशिवाय शस्त्र किंवा बाण टाकण्याचा नव्हता. असो; अर्जुन धनुष्य-बाण घेऊन युद्धास तयार झाला तेव्हां श्रीकृष्णानें त्याचा रथ पांडवांच्या सैन्यापाशीं झपाट्यानें आणला. दोन्ही वीरांना प्रसन्न पाहून पांडव-सैन्यानें जयाची आरोळी पुन्हां ठोकली व आता युद्धास सुरवात करण्याची वेळ अगदीं जवळ येऊन ठेपली. तों ज्या प्रकारच्या भावनेनें अर्जुनाचें मन विव्हल झालें होतें त्याच प्रकारची भावना धर्माच्याही मनांत अन्यरूपानें उद्भवली व त्यानें एकाएकीं कवच काढून रथांतून खाली उडी टाकून कौरवसैन्याकडे पार्श्व धांव घेतली. धर्माची ही चमत्कारिक कृति पाहून इतर पांडव रथांतून उड्या टाकून त्याच्यामागे धांवले व त्यांचे रथही त्यांच्यामागे निघाले. लाखों जीवांचा नाश न करतां द्वंद्वयुद्धानेंच वादाचा निकाल करावा म्हणजे एक प्रकारचें झूजच खेळावें अशा विचारानें तर धर्मराज प्रसन्न झाला नाहींना ? असें पांडवांकडील लोकांस वाटलें; तर उन्मत्त दुर्योधनास हा नांवाचा युधिष्ठिर भीष्म-द्रोणाशीं येऊन पडलेल्या युद्धास भिऊन मला शरण येत नाहींना असें वाटलें. ‘हें काय ?’ ‘हें काय ?’ असा बंधूंनीं पुष्कळ वेळां प्रश्न केला. पण धर्मानें उत्तर न देतां तडक भीष्माच्या रथाकडे चाल केली व रथाशीं पोचून भीष्माचे पाय धरून गद्गद स्वरांनें म्हटलें, “प्रिय व पूज्य आजोबा, तुमच्याशीं मी निरुपायानें युद्ध करीत आहे तर मला क्षमा करा, आणि आशीर्वाद द्या. तुम्ही क्रुद्ध असाल तर जय होणार नाहीं. ” हे शब्द ऐकून भीष्म गहिंवरून म्हणाले, “धर्मा, तूं येऊन मला नमस्कार न करतास तर कदाचित् मी तुझा अपजय चिंतिला असता; पण तूं पूर्ण धर्मनिष्ठ आहेस. ‘यतो धर्मस्ततो

जयः।' जा, तुझा पराजय होणार नाही. पुरुष अर्थाचा दास आहे. अर्थ पुरुषाचा दास नाही. मी अर्थाने दुर्योधनास बांधला गेलों आहे. माझे कर्तव्य म्हणून मी त्याच्या वतीने तुझ्याशी युद्ध करीत आहे, तुझ्या द्वेषाने नव्हे; तर तू जा, आणि निःशंक मनाने माझ्याशी युद्ध कर. ' धर्माने पितामहाच्या पायांवर पुन्हा डोकें ठेवलें आणि तेथून द्रोणाचार्याच्या रथ्याशी जाऊन त्यांच्या पायांवर मस्तक ठेवलें व त्यांचा आशीर्वाद घेतला, आणि तसाच कृपाचार्य व मामा शल्य यांस नमस्कार करून त्यांचाही आशीर्वाद घेतला. नंतर आपल्या रथाकडे परत येतांना तो मोठ्याने ओरडून म्हणाला, " मी न्यायाने युद्ध करीत आहे असें मला वाटते; माझे मत ज्यास पसंत असेल व माझ्याकडे ज्यास येणें असेल त्यानें या वेळीं जरूर यावें, पुढें येणें शक्य नाही." तेव्हां युयुत्सूनें दुर्योधनाचा पक्ष सोडून राजरोस युधिष्ठिराचा पक्ष स्वीकारला. धर्मराजाने त्याचें अभिनंदन करून धृतराष्ट्राचा एक वंश तरी शिल्लक राहिल या गोष्टीचा आनंद मानला. नंतर कवच धारण करून त्यानें रथांत आरोहण केलें व सर्वास नमस्कार करून आपल्या सैन्याकडे प्रयाण केलें. पांडवांची ही धर्मशीलता पाहून कौरवांकडील लहान थोर राजे लोकांस मोठें आश्चर्य वाटले; कित्येकांनीं पांडवांस उघड धन्यवाद दिला, तर शेंकडोंच्या डोळ्यांतून प्रेमानें व प्रशंसनें अश्रु आले. थोड्याच वेळाने दोन्ही सैन्यांची परस्परांवर चाल होऊन तुताऱ्यांच्या आवाजाने परस्परांस झपारा होऊन युद्धास सुरवात झाली.

भारतीय युद्धाची हकीकत देणें हें या ग्रंथाचें प्रयोजन नाही; पण श्रीकृष्णाने या युद्धांत काय कामगिरी केली हें येथें आपल्यास पाहणें आहे. प्राचीन काळी हिंदुस्थानांत युद्धाचें शास्त्र बरेच प्रगतीस पोचलें होतें. सैन्याचे मध्य व पक्ष असे विभाग त्या वेळींही होते. किंबहुना कोणत्या तरी पक्षाचें स्वरूप सैन्याचें कल्पून त्यानें परसैन्यावर झडप घालावयाची अशी व्यूहकल्पना त्या वेळीं असे. हीच कल्पना ' विंग्स ' अथवा पक्ष या शब्दांत अद्याप पाश्चात्य युद्धशास्त्रांतही रूढ आहे. पांडवांकडील मुख्य सेनापति धृष्टद्युम्न असून अर्जुनाने मध्यास किंवा डाव्या उजव्या पक्षास जरूर पडेल तशी मदत द्यावी असे ठरले होतें. प्रथम दिवशी पूर्वाह्ण युद्धास सुरवात झाली तेव्हां पायदळांच्या पायांचा व शस्त्रांचा, घोड्यांच्या टापांचा व खिकाळण्यांचा, हत्तींच्या घंटांचा व चीत्कारांचा,

रथांच्या गडगडाटांचा व पताकांच्या फडफडण्याचा, वीरांच्या सिंहनादांचा व शंखांचा एकवटलेला भयंकर शब्द पृथ्वीवरून निघून आकाशास जाऊन भिडला. इतक्यांत हत्ती, हत्तींवर आदळले, रथी रथींवर, पायदळ पायदळावर आणि घोडेस्वार घोडेस्वारांवर; याप्रमाणें निरनिराळ्या सैन्यांचे विभाग कित्येक कोस पसरले होते ते एकमेकांवर तुटून पडले, तेव्हां दोन्ही बाजूंचे वीर सरावलेले व निश्चयी असल्यानें कोठेंच पाय माघारा पडेना. अशा भयंकर युद्धांत अर्थात्च हजारां हत्ती, घोडे, रथी व पायदळ मरून रणमैदान लवकरच रक्तमांसानें भरून गेलें. इतक्यांत मोठमोठ्या रथींचीं द्वंद्वयुद्धे लागलीं, त्यांत अर्जुनाचें व भीष्माचें युद्ध सुरू होऊन दोघां वीरांनीं शौर्याची पराकाष्ठा केली. पण कोणीच हार जाईना तेव्हां ते एकमेकांपासून विलग होऊन दुसरीकडे घसरले व त्यांनीं विरुद्ध पक्षाकडील हजारां वीर, गज, रथी, स्वार ठार मारले. याप्रमाणें सायंकाळपावेतो रणकंदन होऊन धर्मयुद्धाच्या नियमाप्रमाणें दोन्हीकडील सेनापतींनीं आपआपलीं सैन्ये तुताऱ्यांच्या विशिष्ट आवाजांनीं परतवलीं म्हणजे रणांगणांतून मार्गें काढलीं. शस्त्र ठेवल्यावर शस्त्र चालवावयाचें नाहीं असा धर्मयुद्धाचा नियम असल्यानें रात्री दोन्ही सैन्यांनीं आपआपल्या छावणींत बिनधास्त विश्रांति घेतली. सकाळीं क्षत्रियवीर स्नानें करून अग्नीची व सूर्याची उपासना करून व अल्पाहार करून पुन्हां रणमैदानावर आले व पूर्व दिवसाप्रमाणें युद्धांत भिडले. याप्रमाणें दरदिवस क्रम चालू झाला. दोन्ही पक्षांकडील माणसांची व जनावरांची भयंकर हानि प्रत्यही होऊं लागली. चौथे दिवशीं भीमानें अतिशय पराक्रम केला. हजारां हत्ती मारले; दुर्योधनाला बाणानें रथांत मूर्च्छित पाडलें; सारथ्यानें दुर्योधनाचा रथ सैन्याच्या मार्गें काढला. अर्थात् कौरवांचें सैन्य भग्न होऊन मार्गें फिरलें. भीष्मद्रोणांचा सुद्धां पाय टिकेनासा झाला. दुर्योधन शुद्धीवर येऊन पाहतो तो सर्व सैन्य भीष्मद्रोणांसह मार्गें हटत आहे. तें पाहतांच त्यानें भीष्माच्या रथापाशीं जाऊन विनंति केली, “आजोबा, तुम्हांस पांडवांची कीव येते किंबहुना त्याजवर तुमची कृपा आहे असें स्पष्ट दिसतें. पांडवांशीं मनापासून मी युद्ध करणार नाहीं असें मला तुम्ही प्रारंभीच सांगतां तर कर्णासह मी दुसरा विचार केला असता.” हें दुर्योधनाचें अप्रिय भाषण ऐकून भीष्माचे डोळे

रागानें लाल झाले व ते म्हणाले, “ दुर्योधना, देवांस सुद्धां पांडव अजिंक्य आहेत हें मी तुला पत्तास वेळ सांगितलें, पण मोहानें तुला समजलें नाहीं. असो; माझ्या म्हाताऱ्याच्या हातून काय होतें तें मी तुला दाखवितों.” असें म्हणून मल्हारराव होळकर जसा राक्षसभुवनाच्या लढाईत माधवरावांच्या वाक्प्रतोदानें मार्गें फिरला, त्याप्रमाणें भीष्म मार्गें फिरला. तें पाहून दुर्योधनानें आनंदानें शंख फुंकला, तेव्हां तोंड फिरविलेले सर्व वीर मार्गें परतले, आणि पुन्हां तुंबळ युद्धास सुखात झाली. हजारों मुंडकीं तुटून खाली पडलीं. रुधिराची नदी वाहिली. मरून पडलेले हत्ती त्या नदीत खडकासारखे दिसूं लागले आणि मनुष्यांच्या व घोड्यांच्या मांसांचा त्या नदीत चिखल झाला. भीष्मावर नजर ठरेनाशी झाली. त्याचें धनुष्य सतत मंडलाकार दिसत होतें. त्याच्या रथातून सारखे बाण निघत होते. जो जो वीर त्याच्यासभोर झाला तो तो अर्घात पतंग जाऊन पडतो त्याप्रमाणें मृत्युमुखांत पडूं लागला. शेवटीं अर्जुनाचा रथ श्रीकृष्णानें भीष्मावर घातला. अर्जुनानेंही पराकाष्ठा केली, पण भीष्मानें अर्जुनासही चीत केलें. श्रीकृष्णानें सारथ्याची कमाल करून निरनिराळीं मंडळें धरून भीष्माचे बाण व्यर्थ दवडण्याची पुष्कळ खटपट केली, परंतु ती फुकट गेली. अर्जुनाच्या रथातून बाण निघेनासे झाले. तेव्हां श्रीकृष्णानें मार्गें वळून पाहिलें, तों अर्जुन रथांत मूर्च्छित पडलेला दृष्टीस पडला. प्रियाशिष्य अर्जुनाची ती स्थिति पाहून श्रीकृष्णास अतिशय वाईट वाटलें. “ या भीष्मापुढें युधिष्ठिराच्या सैन्याचा टिकाव लागणार नाहीं; हा भीष्म पांडवांचा सर्व सैन्यासह आजच फडशा पाडतो असें दिसतें. माझ्या भक्तांचा कैवार मला घेतल्यावांचून गत्यंतर नाहीं. ह्या भीष्माला ठार मारून पांडवांचा कांटा मी समूळ नाहींसा करतो. किंबहुना भीष्माला, द्रोणाला, दुर्योधनाला, धृतराष्ट्राच्या सर्व पुत्रांना, त्याच्या सर्व सहायांना ठार मारून युधिष्ठिराला मी आजच पृथ्वीचें राज्य देतो. ” असें म्हणत श्रीकृष्णानें आपलें रथांत ठेवलेलें सुदर्शन चक्र ओढलें; घोड्यांच्या दोऱ्या टाकून देऊन रथाखाली उडी टाकली आणि चक्र उगारून भीष्मावर चाल केली. रथांत उद्यत करून श्रीकृष्ण स्वतःच आपल्यावर धावून येत आहे, हें पाहून भीष्मानें धनुष्यबाण खाली ठेविले आणि हात जोडून म्हटलें, देवदेवा जगन्निवासा श्रीकृष्णा, तुझ्या हातून मरण येईल तर फारच चांगलें. इहलोक

व परलोक दोन्ही सुधारतील. ये आणि मला खुशाल मार. ” असे भीष्माचे शब्द ऐकून श्रीकृष्णाचा हात किंचित् ढिला पाडला; आणि तो म्हणाला, “ भीष्मा, तू या अनर्थाचे मूळ आहेस. तू या भयंकर क्षयाला कारण आहेस. सन्मार्गवर्ती प्रधानाचे हें कर्तव्य आहे की, निघ द्यूत खेळणाऱ्या राजाचे निवारण करावें. त्यानें न ऐकलें तर त्याचा त्याग करावा. जो कुलपांसन राजा धर्मास सोडून वागतो, तो कालपरीतबुद्धि नृप काढून टाकावा असें असून तूं दुर्योधनाला उलटी जयश्री मिळवून देणार काय ? ” भीष्मानें उत्तर केलें, “ राजा परम दैवत आहे, त्याचे निवारण करणें आमच्याकडे नाही. ” श्रीकृष्ण म्हणाला, “ कंसाला यादवांनीं टाकून दिला, कारण त्यास समजाविलें असतांही तो समजला नाही, हें तुला ठाऊक आहे ना ? ” असें भाषण श्रीकृष्णभीष्मांचें चाललें आहे तों अर्जुनानें शुद्धीवर येऊन रथाखाली उडी टाकून धांवून श्रीकृष्णाचे पाय धरले आणि म्हटलें, “ जनार्दना, तूं आपली प्रतिज्ञा सोडूं नको. मी तुझ्या कृपेनें शत्रूचा नाश खाचित करतो. तूं आपली प्रतिज्ञा मोडून आमचा उद्धार केलास तर आमचे भूषण काय ? तर श्रीकृष्णा, मला क्षमा कर आणि रथाचे सारथ्य पुन्हा स्वीकार. ” श्रीकृष्णानें कांहीं उत्तर न करतां परतून रथावर चढून, घोड्यांच्या दोऱ्या पुन्हां हातीं घेतल्या आणि अर्जुनानें धनुष्यबाण घेऊन युद्ध सुरू केलें. तें इतक्या जोरानें कीं, भीष्माच्यानेंही त्याचा प्रतिकार करवेना. याप्रमाणें सायंकाळपावेतों भीष्मार्जुनांचें ‘ न भूतो न भविष्यति ’ युद्ध होऊन दोन्ही सैन्ये नित्याप्रमाणें सायंकाळीं परत फिरलीं.

सर्वस्वाचा नाश टाळण्यासाठीं आपली प्रतिज्ञा मोडूनही श्रीकृष्णानें भीष्माच्या अत्युत्कट पराक्रमाचा वेग कमी करून व भीष्माच्या प्रीतिनें शिथिल पडणाऱ्या अर्जुनाच्या बाहूस सामर्थ्यवान् करून त्या दिवशीं पांडवांची जी सरशी करवली ती शेवटपर्यंत वाढतच गेली. भीम व भीष्म हे दोघेही भयंकरच होते, व नित्य परस्परांच्या सैन्यांचें कंदन करीत तरी भीमाच्या पराक्रमाच्या अर्मीत दुर्योधनाचे बंधु नित्य जळून जाऊं लागले. नवव्या दिवशीं तर त्यानें एकामागून एक धृतराष्ट्राचे दहा पुत्र मारले, तेव्हां दुर्योधनानें भीष्माची पुन्हां कानउघाडणी केली. “ आजोबा, तुम्ही पांडवांची उपेक्षा करता. माझे अनेक बंधु

भीमानें मारले पण त्याचा बंदोबस्त तुमच्यानें होत नाही. तेव्हां मजवर मोठें संकट येऊन पडलें आहे. ” भीष्मानें उत्तर केलें, “ बाबा, मी द्रोणानें, विदुरानें, गांधारीनें, तुला वारंवार हेंच सांगितलें होतें; पण तें तुला कळलें नाही. भीम ज्याच्या धृतराष्ट्राच्या पुत्राशीं भिडेल त्याला ठार मारल्याशिवाय राहणार नाही. पण रणांगणीं पडलेल्या बंधूंचा शोक न करतां तूं स्वतः स्थिर होऊन युद्ध कर. स्वर्गपरायण होऊन तूंच भीमाशीं भिड. ” हें ऐकून दांतओठ चावून दुर्योधन स्वतः भीमावर घसरला आणि एका बाणानें त्याचें कवच फोडून त्याला इतक्या जोरानें त्यानें घायाळ केलें कीं, भीम गपकन खालीं बसला. पण क्षणभरांत अवसानावर येऊन भीमानें गदा धेऊन रथांतून खालीं उडी टाकली आणि शत्रुसैन्यावर चाल केली. त्या गदेच्या तडाक्याखालीं कोणी वाचेना; द्रोणाच्या रथाचाही चुराडा झाला. आचार्याच्या मदतीस दुर्योधन, दुःशासन इत्यादि वीर धांवले आणि भीमाच्या मदतीस अभिमन्यु, घटोत्कच इत्यादि वीर धांवले. तेव्हां तेथें भयंकर रणकंदन होऊन अगणित वीर ठार झाले. इतक्यांत सायंकाळ झाल्यानें रणांतून परतण्याची तुतारी वाजूं लागली; तेव्हां विरोधी सैन्यें विलग होऊन आपआपल्या छावणींत परत आली.

रात्री भोजनोत्तर शकुनि, कर्ण, दुःशासन यांसह दुर्योधन आपल्या पडत्या बाजूला कसें वर आणावें याचा विचार करूं लागला. ‘ भीष्म बाजूला होईल तर तुला यश मिळवून देतो ’ असें कर्णाचे भाषण ऐकून दुर्योधन उठला व घोडा तयार करून आणण्याविषयी त्यानें आज्ञा केली. थोड्याच वेळानें भावांसह व अनेक राजांसह दुर्योधन आपल्या शिविरांतून बाहेर पडला व घोड्यावर बसून सोन्याच्या मुठीच्या व सुगंधी तेलानें पाजळलेल्या मशालींच्या उजेडांत व शेंकडों भालदारांच्या ललकारण्यांत भीष्माच्या शिविरापाशीं येऊन पोचला. भीष्मानें आपल्या राजाचा योग्य आदर करून त्याचा नमस्कार घेऊन त्यास उत्तम आसनावर बसविलें. दुर्योधनानें हात जोडून नेत्रांत अश्रु आणून म्हटलें, “ आजोबा, तुमच्या पराक्रमाचा आश्रय करून आम्ही इंद्रांशीं सुद्धा टक्कर देण्याची हिम्मत बाळगलों. यासाठीं माझ्यावर कृपा करा आणि माझ्या शत्रूंना ठार मारा. पण पांढवांविषयी दया येऊन म्हणा, किंवा माझ्या मंद भाग्यामुळे म्हणा,

तुमचा हात त्यांजवर चालत नसेल तर कर्णाला पुढें होण्याची परवानगी द्या. तो निःसंशय पांडवांस जिंकील. ” हें दुर्योधनाचें भाषण ऐकून बराच वेळ भीष्म स्तब्ध राहिले. शेवटीं दुःख व रोष यांनीं संतप्त होऊन डोळे उरफटून ते म्हणाले, “ मी तुझ्याकरितां यथाशक्ति परिश्रम करित असतां तूं मला अशा वाक्शल्यांनीं ताडन करतोस हें मोठें आश्चर्य आहे. अरे, ज्या वेळेस गंधर्वानीं कर्णासह तुला जिंकून धरून नेलें आणि पांडवांनीं तुला सोडाविलें, त्याच वेळेस कर्णाच्या पराक्रमाची परीक्षा झाली नाहीं काय ? आम्हां सर्वांना विराटनगराजवळ अर्जुनानें पराभूत करून कर्णासह सर्वांची वस्त्रे ओढून नेऊन उत्तरेला बाहुल्यासाठीं दिली तेव्हांच कर्णाच्या पराक्रमाची परीक्षा झाली नाहीं काय ? या अर्जुनाचा, विशेषतः साक्षात् विष्णूचा अवतार श्रीकृष्ण त्याचा साराथि असतां, कोण पराभव करील ? मूर्खत्वामुळे या घडघडीत गोष्टी तुला दिसत नाहींत. असो; उद्यां मी मरेन नाहीं तर पांडव तरी मरतील. उद्यां मी असें भयंकर युद्ध करतों कीं, त्याची आठवण हजारों वर्षे लोक काढतील !! आणि उद्यां तुझा हेतु कोणत्यातरी रीतीनें सिद्धीस जाईल. तूं निष्काळजी हो आणि निश्चितपणें घरीं जाऊन नीज. ” हें भीष्माचें निर्वाणीचें भाषण ऐकून दुर्योधनास आनंद झाला व भीष्माच्या पायांवर मस्तक ठेवून तो आपल्या शिबिरास परत गेला.

दुसरे दिवशीं प्रातःकाळी भीष्म रणांगणावर आला तेव्हां दुर्योधनानें आनंदानें शंख फुंकला आणि दुःशासनास म्हटलें, “ आज कित्येक वर्षे ज्या गोष्टीचें मी ध्यान करित आहे, ती मिळण्याची वेळ आली आहे. आज भीष्म पांडवांस मारून मला पृथ्वीचें निष्कंटक राज्य स्वचित्त देतील. शिखंडीपासून मात्र त्यांस वांचविलें पाहिजे. कारण शिखंडीवर बाण टाकणार नाहीं अशी त्यांची प्रतिज्ञा आपल्यास त्यांनीं कळविलीच आहे. तर आज भीष्माचें शिखंडीपासून संरक्षण करण्याकडे चांगलें लक्ष ठेवा. ” याप्रमाणें त्या दोघां बंधूंचें भाषण होत आहे तों भीष्माचा रथ निशाणापाशीं येऊन त्यास धृतराष्ट्राच्या पुत्रांनीं गराडा घातला. त्या वेळीं सूर्य सप्रभ उगवला असून एकाएकीं निस्तेज पडला. धुकें जमलें. वावटळीचा गार वारा वाहूं लागला. तथापि कोणीही वीरानें या दुश्चिन्हांकडे लक्ष

दिलें नाहीं. यमाचें राष्ट्र वाढविणारें भयंकर युद्ध रोजच्याप्रमाणें सुरू झालें. भीष्मानें परशुरामापासून मिळविलेल्या विशिष्ट अस्त्रशिक्षेनें पांडवांच्या सैन्याचा नाश करण्यास सुरवात केली. त्या दिवशीं त्यानें पांच हजार रथ, दहा हजार हत्ती, दहा हजार घोडे, व चौदा हजार पायदळ मारून सात महारथी ठार मारले. विराटाचा भाऊ शतानीक मारला. पण असा पराक्रम करतां करतां भीष्म आवेशानें कौरवांच्या सैन्याच्या बरेच पुढें आले, आणि त्याचे रक्षक बरेच मार्गे राहिले. ही संधि पाहून श्रीकृष्णानें अर्जुनास सुचविलें, “ अरे, या वेळेस भीष्माला चारी बाजूंनीं गराडा घालून ठार करा. अशी वेळ पुन्हां यावयाची नाही.” लागलीच शिखंडीचार्य पुढें करून अर्जुन भीष्मावर घसरला. शिखंडी व अर्जुन या दोघांनीं भीष्मावर बाण चालविले. सात्याकि, धृष्टद्युम्न, विराट, द्रुपद, दोघे माद्री-पुत्र व अभिमन्यु इतके आणखी वीर चारी बाजूंनीं धांवले. शिखंडीला समोर पाहून भीष्मानें धनुष्य खाली ठेवलें, तों शेंकडों बाण चारी बाजूंनीं त्याच्या अंगावर पडून कवच फोडून आंत घुसले. “ अरे हे शिखंडीचे बाण नव्हत, हे अर्जुनाचे बाण आहेत, हे माझीं ममें तोडीत आहेत; ” असें म्हणत त्या म्हातान्यानें धनुष्य उचललें तों तें अर्जुनानें तोडून टाकलें. दुसरे उचललें तेंही तोडलें. कित्येक अशीं भीष्माचीं धनुष्यें अर्जुनानें तोडलीं. अर्जुनाचे व इतर वीरांचे या अवधीत शेंकडों बाण भीष्माच्या अंगांत घुसून दोन अंगुळें जागाही रिकामी राहिलीं नाहीं. शेवटीं प्राण कासावीस होऊन सूर्य अस्तास जाण्याच्या सुमारास भीष्म रथातून पूर्वेकडे ढोकें होऊन खाली पडले. पण अंगांत घुसलेल्या बाणांमुळें जमिनीच्यावर कुशीवर अधातरीच राहिले. त्या वेळीं धरणीकिंप झाला व एकाएकी पर्जन्य पडूं लागला. पांडवांच्या सैन्यातून प्रचंड जयघोष निघाला. तेव्हां तो भयंकर प्रकार पाहून दुर्योधन मार्गे होता त्यास कांहीं तरी अनिष्ट झालें असें वाटून त्याच्या डोळ्यांतून अश्रु निघूं लागले. कौरवांचा समावृक्ष उन्मळून पडला, हें ऐकून तर सर्व कौरव दुःखानें रडूं लागले. द्रोण दुसरीकडे लढत होता त्यास दुःशासनानें जाऊन खबर कळविली. तेव्हां तोही शस्त्र ठेवून शोक करीत भीष्मापार्शी आला. लढाई चोहोंकडे बंद झाली. दोहों बाजूंचे प्रमुख वीर हात जोडून भीष्मापार्शी आले. सूर्य दाक्षिणेकडे.

आहे हें पाहून उत्तरायणाची वाट पहात दिव्य रूप झालेल्या भीष्माचा जीव देहांतच होता. 'डोकें लोंबकळतें आहे' असें भीष्म म्हणतांच कित्येकांनीं मोठमोठ्या उशा आणल्या, पण भीष्मानें त्या घेतल्या नाहींत. तेव्हां अर्जुनानें बसून तीन बाण मारून त्या बाणांनीं भीष्माचें डोकें सांवरून धरलें. मोठमोठे वैद्य बाण काढून चिकित्सा करण्यास आले होते, त्यांस बक्षिसें देऊन परत पाठविण्यास भीष्मानें दुर्योधनास सांगितलें. "माझे शव बाणांवरच असूं द्या; पण माझ्याभोंवतीं खंदक खणा म्हणजे श्वापदें येणार नाहींत. मी उत्तरायण होईपावेतो असाच बाणशय्येवर राहून मग प्राण सोडीन. पित्याच्या आशीर्वादानें मी इच्छामरणां आहे. " असें भीष्मांनीं म्हटलें, तेव्हां त्यांच्याभोंवतीं दुर्योधनानें खंदक खणाविला. "बा दुर्योधना, तूं अर्जुनाच्या पराक्रम प्रत्यक्ष पाहिला आहेस. हें तुझें भाडण भीष्माच्या अंताबरोबरच अंत पावूं दे. अर्धें राज्य पाहिल्याप्रमाणें पांडवांस देऊन संधि कर आणि अवाशिष्ट राहिलेल्या दोन्हीकडच्या वीरांस आप-आपल्या घरीं आनंदानें जाऊं दे." असें भीष्मानें म्हटलें. पण दुर्योधनानें कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. तें पाहून भीष्मानें डोळे मिटले. शेवटीं दोन्ही पक्षांकडील राजे व महारथी भीष्मास नमस्कार करून सुस्कारा टाकीत आपआपल्या शिविरास परत गेले.

पांडवांस कर्ण ठार मारील, ही दुर्योधनाची समजूत प्रारंभापासून होती, यामुळेच त्यानें भीष्माचें म्हणणें मान्य केलें नाहीं. भीष्म सेनापति आहे तोंपर्यंत मी लढणार नाहीं, अशी कर्णानें प्रतिज्ञा केली होती. यामुळे दहा दिवस तो युद्धांत नव्हता. अकराव्या दिवशीं प्रातःकाळीं कर्णास लढाईस सज झालेला पाहून दुर्योधनास व त्याच्या मताच्या लोकांस आनंद झाला. कर्णासच सेनापत्य दुर्योधन देणार होता; पण कर्णानें म्हटलें, "महारथी आचार्य द्रोण येथे असतां इतरांस सेनापत्य देणें वाजवी नाहीं." कर्णाच्या मताप्रमाणें दुर्योधनानें तात्काळ द्रोणास सेनापत्याचा अभिषेक करविला. वर्णश्रेष्ठ्यानें, श्रुतीनें, वयानें, बुद्धिनें, वीर्यानें, तपानें, अस्त्र-विद्येनें सारांश अनेक गुणांनीं तुम्हीच आमचे सेनापति होण्यास योग्य आहां अशी दुर्योधनानें सेनापतीची स्तुति केली, तेव्हां द्रोणानें संतुष्ट होऊन म्हटलें, "दुर्योधना, मी तुझ्यावर प्रसन्न आहे. कोणताही एक वर माग. "

त्याने उत्तर केलें, “ तुम्ही प्रसन्न असाल तर धर्मास जिवंत धरून माझ्या-
पाशी आणा.” द्रोणानें विचारलें, “ अरे, जिवंत कां म्हणतोस, मारून
कां म्हणत नाहीस?” महात्मांचा सुद्धां भाव प्रसंगीं सहसा बाहेर पडल्या-
वांचून राहत नाही, मग दुर्योधनाची गोष्टच काय ? तो म्हणाला, “ धर्म
मेला तरी भीमार्जुन राहतीलच ना ? माझा फायदा धर्म मेल्यांत नाही.
धर्मास जिवंत आणलेत तर त्यांस पुन्हा दून खेळावयास लावीन. तो
आपल्या व्रताप्रमाणे द्यूत खेळल्याशिवाय राहणार नाही. मग त्यास द्यूतांत
हारवून बंधूसहित पुन्हां वनवासास पाठवीन. ” हें उत्तर ऐकून द्रोणास
फार वाईट वाटलें. पण बोलल्याप्रमाणें वर दिलाच पाहिजे हें मनांत
आणून त्यांनीं म्हटलें, “ अर्जुन जर धर्माचें रक्षण करणार नाही
तर मी धर्मास पकडून देतो. ” याप्रमाणें भाषण होऊन ते दिवशीं युद्धास
सुखात झाली. सैधव, कालिंग, विकर्ण, हे कौरवसैन्याच्या उजव्या पक्षाकडे
होते; आणि त्यांस शकुनि आपल्या गांधार स्वारांनिशीं मदत देत
होता. डाव्या पक्षाकडे कृप, कृतवर्मा आणि चित्रसेन, विविंशति, दुःशासन
इत्यादि धृतराष्ट्राचे पुत्र असून, त्यांस मदत सुदक्षिण कांबोज देत होता.
मध्यावर द्रोण स्वतः असून सर्वोपुढें धीनीत कर्ण होता. रणाचे अप्रभारी
कर्णास पाहून कौरवसैन्यास भीष्माच्या मरणाची क्षिति वाटली नाही.
किंबहुना, भीष्मानें पांडवांची गय केली, कर्ण करणार नाही, असें वाटून
त्यास अधिक हिंमन चढली. याप्रमाणें कौरवांचें सैन्य सज होऊन
त्वेषानें व हिंमतीनें पांडवसैन्यावर वसरलें, तेव्हां पूर्वे दिवसाहूनही अधिक
भयंकर युद्ध सुरू झालें. द्रोण व कर्ण यांच्या पराक्रमानें पांडवांच्या
सैन्याचा फारच नाश झाला. युधिष्ठिराची बाजू उघडी पडून द्रोणानें
त्यास गांठलें व त्याच्या रथाशीं रथ भिडवला. तो भयंकर प्रकार पाहून
‘ राजा मेला ’ असा हाहाःकार पांडवांच्या सैन्यांत उसळून गेला. श्रीकृष्णानें
दुरून ती आरोळी ऐकून अर्जुनाचा रथ एकाएकी आणून द्रोणाच्या
रथावर घातला, आणि धर्मास सोडविलें. याप्रमाणें प्रथम दिवशीं युद्ध
होऊन सायंकाळीं दोन्ही सैन्ये आपआपल्या शिविरास परत आलीं.

दुसरे दिवशीं अर्जुनास दूर काढण्यासाठीं दुर्योधनानें संसप्तक गणाकडून
त्यास लढाईचें मुद्दाम आवाहन करविलें. हे संसप्तक मोठे योद्धे असून

युद्धांतून परत फिरावयाचेच नाहीत असा त्यांचा बाणा असे. कोणी द्यूतास आव्हान केलें असतां नाही म्हणणें जसे क्षत्रियांस अयशस्कर वाटे, तसें युद्धास कोणी आव्हान केलें असतां नाकारणें त्यांस लांछनास्पद वाटे. अर्जुन संसप्तकांशी स्वतंत्र युद्ध करण्यासाठीं दक्षिणेकडे गेला, तेव्हां द्रोणानें पांडवांच्या सैन्यावर चाल करून धर्मावर गर्दी केली. द्रोणास सत्याजित् पांचाल आडवा आला, त्यास द्रोणानें बाणानें ठार मारलें. पांचाल, केकय, मत्स्य, चोदि, कारुष, इतके लोक धर्माच्या मदतीस धांवले. त्यांचाही द्रोणानें पराभव केला. तेव्हां धर्म युद्धभूमि सोडून गेला. इकडे भीमाचें आणि प्रागज्योतीषाचा राजा भगदत्त यांचें युद्ध लागलें. भगदत्ताजवळ मोठे गजसैन्य होतें, व तो स्वतः हत्तीवरूनच लढत होता. भीमानें त्याच्या गजसैन्याशीं भयंकर युद्ध केलें, परंतु भगदत्त भीमास आटोपेना. सायंकाळच्या सुमारास संसप्तकांचा नाश करून अर्जुन परत येत होता; तो भगदत्ताची गर्जना ऐकून भगदत्ताकडे वळला. भगदत्तानेही आपला हत्ती अर्जुनावर चालविला. तो हत्ती महा बलाढ्य असून लढाईस सरावलेला होता. त्याचा दम जिरलेला अमून तो शस्त्रांस किंवा अग्नीसही बिलकुल जुमानणारा नव्हता. त्याच्या अंगावर व दोऱ्यावर चिलखत घातलें असून सोडेंत साखळदंड दिला होता. असा तो हत्ती अर्जुनावर धांवला, तेव्हां, अर्जुनानें इतक्या जोरानें त्याच्या मस्तकावर बाण मारले कीं, ते त्याचें कवच फोडून त्याच्या मस्तकांत खोल घुसले. इकडे भगदत्तानें अंकुश वैष्णवास्त्रानें अभिमंत्रून अर्जुनावर फेंकला. पण हत्तीनें त्याच वेळीं कच खाल्ल्यानें तो अंकुश अर्जुनावर न पडतां श्रीकृष्णाच्या छातेंवर पडला. त्या वैष्णवास्त्राचें प्रत्यक्ष श्रीविष्णूवरच कांहीं न चालल्यानें तो अंकुश केवळ फुलाच्या माळेसारखा हलका लागून खाली पडला. तेव्हां भगदत्तानें क्रोधानें अर्जुनावर हत्ती चालविण्याचा यत्न केला. पण दरिद्र्याची स्त्री जशी नवऱ्याची आज्ञा ऐकत नाही, त्याप्रमाणें तो हत्ती पुढें पाऊल टाकीना. शेवटीं तो हत्ती धाडकन खाली मरून पडला. इतक्यांत भगदत्ताचेंही हृदय

ॐ मस्त हत्तीस सुद्धां दारुच्या तोट्यांनीं जेरीस आणतात हें प्रसिद्ध आहे- हत्ती दारुच्या सोसाट्यास फार भितो.

अर्जुनानें बाणानें फोडलें. त्यामुळें तोही, हत्ती पडतां पडतां, त्यावरून खालीं मरून पडला. याप्रमाणें नरकासुराचा पुत्र भगदत्त याचा अर्जुनानें नाश केल्यावर सायंकाळ झाल्यानें दोन्ही सैन्यें सेनापतींनीं रणांगणांतून परत फिरविलीं.

दुसरे दिवसाच्या युद्धांतही द्रोणास आपली प्रतिज्ञा पुरी करतां आली नाहीं; तेव्हां तिसरे दिवशीं त्यानें आपल्या सैन्याची विलक्षण मांडणी चक्र-रूप व्यूहांत केली, आणि आज धर्म सांपडला नाहीं तर दुसरा कोणी महारथी जरूर सांपडेल असें दुर्योधनास आश्वासन दिलें. दुसऱ्या संसप्तक गणांकडून अर्जुनास पुन्हां युद्धक्षेत्रांतून बाहेर काढून द्रोणानें पांडवसैन्याशीं युद्ध चालविलें. तेव्हां त्या सैन्याची चाल बंद पडली. भीम, धृष्टद्युम्न इत्यादि वीरांचें चक्रव्यूहावर चालेना, तेव्हां युधिष्ठिरानें अभिमन्यूस चक्र-व्यूहांत गुसावयास सांगितलें. चक्रव्यूहांत प्रवेश करण्याचें मी शिकलों आहे; पण मला परतणें साधणार नाहीं, ' असें तो म्हणाला. परंतु धृष्टद्युम्न, भीम इत्यादि वीर ' तुझ्या पाठोपाठ आम्ही पुसतो ' असें म्हणाले. भावी होणार टळत नाहीं. त्या दिवशीं मुलांस पुढें करण्याची इच्छा युधिष्ठिरास झाली, हें आश्चर्य नव्हे. अभिमन्यू पराक्रम करून द्रोणावर जाऊन पडला. द्रोणानें त्यास न अडवतां चक्रांत जाऊं दिलें. त्यामार्गे इतर वीर घुसूं लागले, पण त्यांस त्यानें जाऊं दिलें नाहीं. भीम, धृष्टद्युम्न इत्यादि कित्येक योध्ये कांहीं पुढें घुसले, पण त्यांस जयद्रथानें पक्कें अडवून धरिलें. यामुळें अभिमन्यू शत्रुसैन्याच्या चक्रांत एकटा सांपडला. पण तो महारथी श्रीकृष्णाचा शिष्य असल्यानें घाबरला नाहीं. त्यानें दिव्य पराक्रम करून शेंकडों वीर ठार मारले. दुर्योधनाचा पुत्र लक्ष्मण यांसही ठार केलें. तेव्हां दुर्योधनानें क्रोधास येऊन ' मारा ' ' मारा ' असें ओरडत त्यावर चाल केली. त्या वेळीं सहा वीर कृप, कर्ण, अश्वत्थामा, बृहद्बल, कृतवर्मा व दुर्योधन यांनीं त्यांजवर पडून त्याचे घोडे व सारथी मारून त्यांस विरथ केलें. अभिमन्यू गदा घेऊन पायांचि लढूं लागला. तेव्हां दुःशासनाचा पुत्र गदा घेऊन त्यासमोर झाला. त्यांनीं एकमेकांस गदेच्या प्रहारांनीं मूर्च्छित केलें. पण थोड्या वेळानें दुःशासनाचा पुत्र प्रथम सावध होऊन अभिमन्यूवर धांवला व त्याचा त्यानें मूर्च्छित असतांना गदेनें प्राण घेतला.

अर्जुनाचा प्रियपुत्र आणि श्रीकृष्णाचा प्रिय भागिनेय अभिमन्यु याप्रमाणे पराक्रम करून स्वर्गास गेला, त्या वेळेस अर्जुन संसत्कांचा नाश करून परत येत होता. त्याला एकाएकी रडें कोसळलें. दाबलेल्या अश्रूंनी त्याचा कंठ दाटून आला. त्याच्या तोंडांतून शब्द निघेनासा झाला. विलक्षण अपशकुनही होऊं लागले. “ कांहीं तरी आनिष्ट झालें आहे, राजास द्रोणानें तर पकडलें नाहींना ? ” असें त्यानें श्रीकृष्णास विचारलें. “ धर्मास कोणतीही इजा होणें शक्य नाहीं, दुसरे कांहीं तरी आनिष्ट असावें, ” असें श्रीकृष्णानें उत्तर दिलें. दोन्ही सैन्ये शिविरांकडे परतलीं होती. पांडवांची सर्व छावणी शोकमय दिसत होती. शिविरांत पोंचल्यावर आपल्या बंधूंम दुःखांत मग्न झालेले पाहून अर्जुनानें कारण विचारलें; तेव्हां युधिष्ठिरानें उत्तर केलें, “ बाबा अर्जुना, द्रोणानें रचलेल्या चक्रव्यूहांत मूर्खपणानें मीं अभिमन्यूस शिरकाविलें. द्रोणानें माझ्यावर चाल करून मला पकडण्याचा पुष्कळ यत्न केला पण तो सिद्धीस गेला नाहीं. पण, तिकडे भीम, धृष्टद्युम्न, विराट, द्रुपद वगैरे सर्व वीरांस अभिमन्यूच्या मार्गे जात असतां, एकट्या जयद्रथानें शंकराच्या वराच्या जोरानें अडवून धरलें आणि अभिमन्यु एकटाच व्यूहांत शिरून अत्यंत पराक्रम करीत असतां कौरववीरांनीं विरथ करून त्याला मारलें. ” हे शब्द ऐकून अर्जुन एकदम मूर्च्छा येऊन खाली पडला. थोड्या वेळानें सावध होऊन तो म्हणाला, “ अरेरे ! माझ्या अभिमन्यूला कोणी मारलें ? सुभद्रेचा, द्रौपदीचा, आई कुंतीचा लाडका बाळ कोणी मारला ? मृदुकुंचित केसांचा, मृगासारख्या डोळ्यांचा, मत्त हत्तीप्रमाणें चालणारा बाळवीर मेला काय ? त्याचें तें सुंदर नाक, कान, डोळे व कपाळ असलेलें तोंड माझ्या पुन्हां दृष्टीस पडणार नाहीं काय ? त्याच्या मदतीस तुम्ही धांवला असतां तुम्हां सर्वांना त्या एकट्या जयद्रथानें अडवून धरलें ! आम्हीं त्यास पूर्वी जीवदान दिलें, त्याचे उपकार त्यानें असे फेडले काय ? उद्यां सायंकाळपावेतो जर मी त्यास ठार न मारीन तर आग्रिकाष्ठे भक्षण करून प्राण देईन. जिवाच्या भीतीनें युद्ध सोडून मृत्यूपासून मुद्दून जाण्याचा जयद्रथानें यत्न केला नाहीं, तर मी त्यास उद्यां खचित ठार करतो, न करीन तर मला पुण्यगति मिळणार नाहीं. ” म्हणून अर्जुनानें गांडीव धनुष्याची दोरी ओढून सोडली;

तेव्हां त्या दोरीच्या आवाजानें दिशा भरून गेल्या. श्रीकृष्णानें अर्जुनाच्या शपथेस अनुमति देण्यासाठी आपला पांचजन्य जोरानें फुंकला. त्याबरोबर सर्व वीरांनीं गर्जना करून आपआपले शस्त्र फुंकले. पांडवांच्या सैन्यांतून शोकाचा कल्लोळ ऐकूं येण्याऐवजीं आनंदानें फुंकलेला शंखाचा आवाज ऐकूं येतो हें काय ? असें कौरववीर आश्चर्य करीत आहेत, तोंच हेरांनीं अर्जुनाच्या प्रतिज्ञेची बातमी जयद्रथास सांगितली. ती ऐकतांच घाबरून त्यानें दुर्योधनाकडे जाऊन युद्ध सोडून तात्काळ निघून जाण्याची त्याजपार्शी परवानगी मागितली; पण दुर्योधनाने त्यास आश्वासन देऊन त्यास द्रोणाकडे नेलें. द्रोणानें त्याचें स्वागत करून सर्व हकीकत ऐकून म्हटले, “जयद्रथा, मी तुझें रक्षण करीन. तूं भिऊं नकोस. मी उद्यां असा व्यूह रचतो कीं, अर्जुनास तो व्यूह भेदून तुला मारणें कठीण पडेल, याशिवाय क्षत्रियास, विशेषतः ज्यानें वेदाचें अध्ययन करून यथाशाम्ना प्रजेचें पालन केलें आहे, आणि अनेक दक्षिणायुक्त यज्ञ केले आहेत, त्यास रणांगणात मरण्याची मुळांच भीति वाटूं नये. कौरव, पांडव, वृष्णि, मी, माझा पुत्र अश्वत्थामा-सुद्धा, आपण सर्व केव्हां तरी मरणासच आहों. युद्धांत मेलेले क्षत्रिय वीर तपस्व्याच्या तपानें मिळणाऱ्या पुण्यलोकास जातात, हें तूं लक्षांत ठेव. तर मृत्यूस न भितां स्थिर होऊन युद्ध कर ” असें द्रोणाचें आश्वासन व प्रोत्साहन ऐकून दुर्योधन व जयद्रथ समाधान पावले, आणि आपआपल्या शिविरास परत गेले.

दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं म्हातारा द्रोण शंख फुंकीत व आपल्या लाल घोड्याचा रथ इकडून तिकडे फेकीत कौरवसैन्याची शकटव्यूहात मांडणी करतांना दृष्टीस पडला. त्या व्यूहाची लांबी चौवीस कोस असून मागच्या वाजून रुंदी दहा कोस होती. शकटाच्या अग्रभागीं द्रोण स्वतः उभा राहून निरनिराळ्या वरांना निरनिराळ्या भागात त्यानें उभे केलें. विशेषतः त्या शकटाच्या चक्राच्या ठिकाणीं मोठमोठे सैन्याचे भाग त्यानें लावले. या व्यूहास सोडून मार्गे तीन कोसांवर दूर राहण्यास जयद्रथास त्यानें सांगितलें, व त्याच्या रक्षणासाठीं सौमदत्ति, कर्ण, अश्वत्थामा, शल्य, वृष व कृप असे सहा वीर दिले, आणि पुष्कळसें गजसैन्य व अश्वसैन्यही दिलें. याप्रमाणें बंदोबस्त करून कृतान्ताप्रमाणें तो शुभ्र कवच व उष्णीष घातलेला द्रोण

धनुष्य विस्फारून शकटाच्या अग्रभागी उभा राहिला, तेव्हां त्याजकडे कोणाच्याने पाहवेना. पण आपली भयंकर प्रतिज्ञा सिद्धीस नेण्यासाठी सज्ज झालेला, सुवर्णकवच घातलेला, कृष्णसारथी अर्जुन ही तयारी पाहून घाबरला नाही. श्रीकृष्णाच्या सल्ल्याने त्याने द्रोणास नमस्कार करून त्यास वळसा घातला. “ अरे, शत्रूला जिंकल्याशिवाय पुढे जावयाचे नाही, अशी तुझी प्रतिज्ञा आहेना ? ” असे अर्जुनास द्रोणाने म्हटले. तेव्हां अर्जुनाने उत्तर केले, “ तुम्ही माझे आचार्य आहां, शत्रु नाही. ” जातां जातां द्रोणाने अर्जुनावर अनेक बाण सोडले त्यास न जुमानतां श्रीकृष्णाने दुःशासनाच्या गजसैन्यावर अर्जुनाचा रथ घालून थोड्याच वेळात शत्रुसैन्याची फळी फोडली. दुर्योधनाच्याने ते पाहवेना. त्याने द्रोणापाशी जाऊन विनंति केली, “ गुरुजी, एवढी सेना फोडून अर्जुन आंत घुसला. द्रोणास जिंकून आंत कोणी घुसू शकणार नाही अशी सर्वांची खातरी, पण ती फुकट गेली. तुम्ही जयद्रथास व मला आश्वासन देऊन फसवलेत असेच म्हटले पाहिजे. तुम्ही मला आपला अभिप्राय स्पष्ट सांगता तर मी जयद्रथास ठेवून घेतले नसते. ” द्रोणाने राग न करता उत्तर केले, “ बा दुर्योधना, तुझ्या कठोर भाषणाचा मला राग नाही. तू माझ्या पुत्रासारखा आहेस. अरे, अर्जुनाच्या रथाचा वेग तू पाहतोस ना ? श्रीकृष्णासारखा कुशल सारथि आणि त्याचे श्वेत दिव्य घोडे. प्रसंगी अर्जुनाने फेंकलेले बाण त्याच्याच रथाच्या मार्गे पडतात. थोडेसे विवर करून अर्जुनाचा रथ आंत घुसतो. त्याचा पाठलाग माझ्या भ्रातांच्याच्याने कसा करवणार ? शिवाय तो माझ्याशी युद्धास उभाच रहात नाही तेथे माझा इलाज काय ? असो, तू जाऊन त्याला गाठून त्याशी युद्ध कर. मी तुला दिव्य कवच असे बांधतो की, अर्जुनाचे बाणही ते कवच फोडू शकणार नाहीत. ” असे म्हणून द्रोणाने अभिमंत्रण करून दुर्योधनाचे कवच पुन्हा बांधले; आणि दुर्योधन त्वेषाने अर्जुनाच्या रथामार्गे धांवला. दुर्योधनाचा रथ अर्जुनाच्या रथावर धावून येत आहे हे पाहून श्रीकृष्णास आनंद झाला. त्याने म्हटले, “ हा सुयोग दवडू नको, हा अत्यंत मानी व सुखांत वाढलेला दुर्योधन आयता समोर येत आहे, त्यास ठार करून युद्धाचा निकाल लाव. निदान तुझा पराक्रम काय आहे हे तरी यास आज दाखव. ” हे ऐकून अर्जुनाने ठीक

म्हणून आपल्या बाणांचा ओघ दुर्योधनावर चालविला; पण आश्चर्य हे की, अर्जुनाच्या बाहूनं त्वेष्टानं टाकलेले बाण दुर्योधनाच्या कवचावर पडून निरुपद्रवपणें खाली घसरले. श्रीकृष्णानें हें आश्चर्य पाहून थट्टेनें म्हटलें, “ अर्जुना, खड्यासारखे बाण खाली पडतात, कवचांत घुसत नाहींत हें काय ! तुझ्या बाहूचें व नुष्टीचें बल कायम आहे ना ! ” त्याचें इंगित अर्जुनाच्या तात्काळ लक्षांत येऊन तो म्हणाला, “ द्रोणानें अभेद्य कवचाची धारणा दुर्योधनास दिली आहे. श्रीकृष्णा, तुला सर्व समजत असून तूं मुद्दाम मला भुरळ पाडतोस. असो. पण हा दुर्योधन या धारणेचें मर्म जाणत नाहीं. जसें स्त्रीला कवच घालावें तसें याला हें घातलें आहे. याचे डोळे मी आतां उघडतो. ” असें म्हणून अर्जुनानें दुर्योधनावर बाण न टाकतां सारऱ्यावर टाकून त्यास ठार केलें. याप्रमाणें दुर्योधनास विरथ करून त्यानें त्याच्या दोन्ही तळहातावर जेथें कवच नव्हतें तेथें बाण मारले. त्या विलक्षण कौशल्यानें मारलेल्या बाणांनीं दुर्योधनास तळहातांत अतिशय वेदना होऊं लागल्या, व त्या वेदना असह्य होऊन त्यानें शेवटीं पलायन केलें.

दुर्योधनाची संशयित स्थिति पाहून अनेक वीर अर्जुनावर धांवले; तेव्हां तेथें भयंकर कंदन सुरू झालें. इकडे भीमही कौरवसैन्याशीं दुसऱ्या ठिकाणीं झगडून शकटव्यूह फोडीत होता. त्या दिवशींचें युद्ध युद्धाच्या सर्व दिवसांत अति भयंकर झालें. शेवटीं भीमार्जुनांनीं कौरवसैन्याचा पुष्कळ नाश करून व्यूहरचना फोडली. सायंकाळच्या सुमारास अर्जुनाचा रथ व्यूहाच्या मार्गे जयद्रथ सहा महारथींच्या आश्रयाखाली निर्भय बसला होता तेथें पोचला. तेथें त्या सहा वीरांचें आणि अर्जुनाचें पुन्हां भयंकर युद्ध सुरू झालें. तें संपेना, यामुळे अर्जुनाची प्रतिज्ञा सिद्धीस नेण्यासाठीं श्रीकृष्णानें माया रचिली. सायंकाळच्या सूर्यावर अभ्र पसरून काळोख पडूं लागला, तेव्हां जयद्रथ निर्भय होऊन लढाईच्या क्षेत्रांत गैरसावध फिरूं लागला. कदाचित् सूर्यास्त झाल्यानें लढाई थांबण्याच्या तुताऱ्या आतां वाजतील आणि अर्जुनाची प्रतिज्ञा खोटी पडल्यानें त्यास प्राणत्याग करावा लागेल अशी त्यास अकाळी आनंदाची स्फूर्ति झाली असावी. इतक्यांत एकदम सूर्य ढगांतून बाहेर पडून रणांगणावर किरणें पडली. त्यांच्या

प्रकाशांत अर्जुनानें एका बाणानें जयद्रथाचें शिर तात्काळ उडविलें. या-
 प्रमाणें जयद्रथाचा वध झालेला पाहून कौरवांनीं हाय म्हटलें आणि पांड-
 वांनीं जयाच्या आरोळ्या ठोकल्या. श्रीकृष्णानें अर्जुनाचा रथ तात्काळ
 मार्गे फिरवून झगड्यानें धर्मापार्शी आणला. धर्मानें त्यांस पाहतांच रथा-
 तून उडी मारून दोघांही कृष्णांना कवटाळिलें. तिघांच्या डोळ्यांतून आनं-
 दाचे अश्रु वाहत होते. धर्मानें म्हटलें, “ श्रीकृष्णा, तुझ्या प्रसादानें
 अर्जुनानें आपली दुस्तर प्रतिज्ञा पुरी केली. तुझ्या कृपेनें आम्ही शत्रूस
 जिंकूं यांत संशय नाहीं. ” तेव्हां श्रीकृष्णानें उत्तर केलें, “ युधिष्ठिरा,
 तुझ्या तपानें, तुझ्या धर्मशीलतेनें, तुझ्या माधुन्यानें, तुझ्या ऋजुत्वानेंच
 जयद्रथ मेला असें समज. ” याप्रमाणें पांडवांच्या सैन्यांत आनंदाची भावने
 चालली होती, तों निकडे कौरवसैन्यांत दुःखाची व रोषाची भावने होत
 होती. जयद्रथ मेल्यानें दुर्योधनास मेल्याहूनही मेल्यासारखें झालें. दान
 तांडलेल्या सर्पाप्रमाणें सुस्कारे टाकीत द्रोणाम गांठून दुःखानें व रोषानें तो
 म्हणाला, “ आचार्य, भीमार्जुनांनीं केलेलें हें शत्रुयांचे भयंकर कंदन पहा.
 सात अक्षौहिणी ठार होऊन सरते शेवटीं जयद्रथही ठार झाला. विजया-
 सार्थी धडपडणाऱ्या माझ्या नादास लागून मेलेल्या या वीरांचें ऋण मी
 कसें फेडूं ? या लागीं जीवांना ठार मारविल्याचें पातक मी सहस्र अश्व-
 मेघ केले तरीही नाहीसें होणार नाहीं. लागीं मित्रांचा द्रोह करणाऱ्या
 मला दुष्टाला पृथ्वीत त्या राजसभेतच गिळून कां टाकलें नाहीं ? असो.
 माझ्याकरतां प्राण देणाऱ्या माझ्या मित्रांच्या मार्गे मीही यमसदनाला जातो.
 तुम्ही मात्र आपल्या प्रिय शिष्याची अशीच उपेक्षा करीत जा. ” हे
 अप्रिय भावण ऐकून द्रोणास अनिश्चय राग आला. मुहूर्तभर ध्यानस्थ
 राहून तो शेवटीं म्हणाला, ‘ दुर्योधना, अशा वाक्शल्यांनीं मला कां
 टोंचतोस ? अर्जुन युद्धांत अजिंक्य आहे हें मी तुला शेंकडोंदां सांगितलें.
 ज्यास आम्ही त्रैलोक्यांत शूर श्रेष्ठ समजत होतो त्या भीष्मासही अर्जुनानें
 मारलें, यापेक्षा जास्त पुरावा काय पाहिजे ? बाबा, शकुनीनें जे द्यूतांत
 फांसे टाकले ते फांसे नव्हते, अर्जुनाचे बाण होते. जां मूर्ख मनुष्य आई-
 बापांचें, आतांचें, मित्रांचें भावण अवेरून आपलेंच मत चालवतो तो लव-
 करच शोक करतो. सती द्रौपदीला सभेंत खेंचून आणण्याचा जो तुम्हीं

अधर्म केलांत त्याचें आतां फळ भोगा. बरें, मला तूं दूषण कां देतोस ? तुम्ही सहा वीर जयद्रथाला संभाळून होतां ते सर्व तुम्ही जिवंत आहां. अश्वत्थामा जिवंत आहे, कर्ण जिवंत आहे, कृप जिवंत आहे, आणि जयद्रथ मेला याची लज्जा तुम्हांस पाहिजे. असो. मीही आज कवच काढीत नाही. तुझी युद्ध चालू ठेवण्याची इच्छा आहे तीच पुरी होऊं दे. अश्वत्थाम्याला सांगा की, पांचाल सृजयांना आपला जीव वांचवून जिवंत सोडूं नको. मीही जिवांत जीव आहे तोंपर्यंत तुझ्या शत्रूना ठारच करतो. क्षुब्ध झालेले कौरव आणि सृजय रात्रीसुद्धा युद्ध करताल. ” असें म्हणून द्रोणानें आपला रथ पांडवांच्या सैन्याकडे हाकला. रणांगणांतून परत जाण्याच्या तुताऱ्या कौरवांकडे वाजल्या नाहींत, यामुळे पांडवांचें सैन्यही रणांगणांतून परतलें नव्हते. दुर्योधनानें रागाच्या आवेशांत युद्ध चालू ठेवणेंच पसंत केलें व सेनापतींना आपआपलीं हतशेष सैन्यें हलवण्याविषयी हुकूम केले. सर्व पायदळांना शस्त्रें ठेवून मशाली घेण्याची त्यानें आज्ञा केली, त्याप्रमाणें त्यांनीं मशाली घेऊन पेटवल्या. प्रत्येक रथाजवळ पांच, हत्तीजवळ तीन, आणि घोड्याजवळ एक याप्रमाणें पायदळ लोक मशाली धरून चालू लागले. पांडवांकडेही तशीच व्यवस्था होऊन पायदळांचें युद्ध बंद झालें; आणि रथी, गज आणि अश्व यांचें युद्ध रात्रीच्या काळोखांत मशालींच्या उजेडांत सुरू झालें. द्रोण दुर्योधनाच्या व्यर्थ निंदेनें चवताळला होता, पण कर्ण द्रोणाच्या वास्तविक दूषणानें अधिक क्षुब्ध झाला होता. त्याने क्रोधास पेटून पांडवसैन्याशीं भयंकर युद्ध चालविलें. त्याच्यापुढें कोणाचा टिकाव लागेना. पांडवांकडील पायदळ वीर भीतीनें मशालीं टाकटाकून पळून जाऊं लागले. या प्रसंगीं श्रीकृष्णानें अर्जुनाचा रथ कर्णावर घातला नाही, याचें मर्म अर्जुनाच्या लक्षांत आलें नाहीं. त्यानें या वेळीं घटोत्कचास पुढें केलें. “ बाळा, घटोत्कचा, तुझ्या पित्याची व चुलत्याची सेवा करण्याची वेळ आज आहे. राक्षसांना रात्रियुद्धांत अधिक जोर असतो, तर या कठीण प्रसंगांत आपला पराक्रम दाखीव. ” याप्रमाणें श्रीकृष्णानें घटोत्कचास प्रोत्साहन दिलें; तेव्हां त्यानें आपली भयंकर राक्षसी माया प्रगट करून कर्णावर चाल केली. अदृश्य होऊन त्यानें कौरवसैन्यावर दगडांचा व शस्त्रांचा वर्षाव चालविला. आकाशाच्या अंधा-

रांतून हजारों बाण, शक्ति, तोमर, पाट्टिश पडून कौरवसैन्याचा फडशा होऊं लागला. कर्ण यथाशक्ति त्याचा प्रतिकार करीत होता. परंतु प्रबळ झालेल्या राक्षसी मायेपुढे अंधारांत त्याचे काही चालेना. घटोत्कचाच्या अदृश्य वर्षावाने कौरवसैन्यांत इतका हाहाकार उडाला की, घटोत्कचाच्या रात्रियुद्धांतून वांचू तर पुढे पांडवांशी लढूं असें सर्वास झाले. शेवटी कर्णास आपली अमोघ शक्ति चालवण्याविषयी दुर्योधनाने विनंति केली. त्या शक्तीचा प्रयोग नुसता अमफ्यावर असें म्हणून करावयाचा होता. कर्णाच्या विलक्षण दातृत्वाबद्दल संतुष्ट होऊन इंद्राने ती शक्ति एका वीराचा निश्चयाने नाश करील अशा वरासह कर्णास दिली होती. ती शेवटी कर्णाने घटोत्कचावर चालविली, तेव्हां तो अदृश्य स्थितीतच मारला जाऊन धाड्कन आकाशांतून खाली पडला. व पडतां पडतां त्याच्या प्रचंड देहाखाली दोन्ही सैन्यांतील शेंकडों माणसें मरण पावलीं. याप्रमाणे वीर्यशाली घटोत्कच मरण पावला हें पाहून भीमार्जुनांस फार दुःख झालें. पण श्रीकृष्णास इतका आनंद झाला की, त्यानें आनंदाच्या भरांत अर्जुनास आलिंगन दिलें. सिंहनाद करून, रथ उभा करून, खाली उडी टाकून तो नाचूं लागला. अर्जुनास त्याचे मोठे आश्चर्य वाटून तो म्हणाला, “श्रीकृष्णा, शोकाची वेळ असतां तुझी ही आनंदाची स्थिति पाहून मला मोठे नवल वाटतें. जसा समुद्र आढून जावा किंवा मेरू जाग्यावरून हालवा त्याप्रमाणे तुझ्या नेहमीच्या शांत स्वभावाच्या विरुद्ध हें असें तुझे विलक्षण वर्तन मला चमत्कारिक वाटतें.” श्रीकृष्ण म्हणाला, “बाबा अर्जुना, माझ्या अति-इर्षाचे कारण ऐक. ज्या शक्तीच्या भीतीनें मी आजपर्यंत तुला कर्णापासून वांचवीत होतो, ती शक्ति घटोत्कचावर फुफट गेल्यानें आज तूं जिवंत झालास, आणि कर्ण मेला असें मी समजतो. ही कर्णाजवळची शक्ति अर्शा अमोघ होती की, तीपुढे कोणीही वीर जिवंत राहूं शकत नव्हता. तुझ्या गांडीवाने किंवा हुना माझ्या चक्राने सुद्धा तिचा प्रतिकार होणे शक्य नव्हतें. त्या शक्तीचा आपल्यावर विनियोग करून घेऊन घटोत्कचाने तुमच्यावर अगणित उपकार केले आहेत.” असो; श्रीकृष्णाने आपल्या बुद्धिप्रभावाने व दैवीमायेनेच कर्णाची अमोघ शक्ति फुफट घालविली असें म्हटलें पाहिजे. दररात्री दुर्योधनाची व कर्णाची सल्लामसलत चाले, व

अर्जुनास द्वैरथास आब्हान करून त्याजवर शक्ति चालविण्याचा त्यांचा संकेत होई. पण प्रातःकाळ झाला की तो सर्व बेत विसरला जाऊन निराळीच तन्हा होई. युधिष्ठिरास पकडण्याच्या आशेने तीन दिवस तर अर्जुन संसप्तकाकडेस कौरवांनीच गुंतविला. या चवथ्या दिवशी जयद्रथास संभाळण्याच्या नादांत शक्तीचा प्रयोग करण्यास कर्ण विसरला; आणि शेवटी रात्रियुद्धाचा प्रसंग येऊन घटोत्कच आपल्या राक्षसी मायेने रात्रियुद्धांत अनावर झाल्याने या शक्तीने ठार मारावा लागला. कदाचित् कर्णाच्या पोटांत हेही असेल की, मी सेनापति होईन तेव्हां अर्जुनास द्वैरथास बोलावून ठार मारीन आणि स्वतंत्र यश घेईन. या संसारांत शेकडो असे प्रसंग घडून येतात. अमुक गोष्ट पूर्वी कां केली नाही याचे आपणांसच मागून आश्चर्य वाटते, व दुःख होते. सुलभ असूनही गोष्ट वेळेवर सुचत नाही, आणि सुचली तरी वेळेवर ध्यानांत राहत नाही, भलताच नाद भरतो. अशी ही दैवी माया विलक्षण आहे. धृतराष्ट्राने या गोष्टीचे आश्चर्य केले. तेव्हां संन्याने त्यास सांगितले, “ श्रीकृष्णाच्या मायेने आम्ही रात्री केलेला बेत रोज विसरावा आणि अर्जुनास होतां होईल तो श्रीकृष्णाने कर्णापासून वांचवावे. ” असो; घटोत्कच मेल्यावर दोन्ही सैन्ये अत्यंत थकून गेल्याने अर्जुनाच्या सूचनेवरून दोन्ही सेनापतींनी चंद्रोदय होईपर्यंत आपआपल्या सैन्यास रणांगणावरच झोप घेण्यास परवानगी दिली. तेव्हां सर्व मनुष्ये व जनावरे त्या दिवसाच्या भयंकर परिश्रमाने थकली असल्याने क्षणभरांत मेल्यासारखी रणांगणावरच झोपी गेली. सर्वत्र सामसूम होऊन हजारों घोड्यांच्या व हत्तींच्या मोठमोठ्या श्वासोच्छ्वासाशिवाय रणांगणावर एक शब्दही ऐकू येईनासा झाला.

शकपूर्व ३१७९ च्या मार्गशीर्ष शुद्ध चतुर्दशीस भारती युद्धास प्रारंभ झाला. दहा दिवस भीष्माने पराक्रम करून वद्य अष्टमीस देह ठेविला. पुढे चार दिवस द्रोणाच्या आधिपत्याखाली भयंकर युद्ध होऊन सायंकाळी जयद्रथ व रात्रियुद्धांत घटोत्कच मारले गेल्यावर दोन्ही सैन्ये रणांगणावर झोपी गेली. त्या रात्री पहाटेच्या चार वाजण्याच्या सुमारास वद्य द्वादशीचा चंद्र उदयोन्मुख होऊन त्या कुमुदिनीनाथाचे नेत्रांस आनंद देणारे बिंब कामिनीच्या कपोलाप्रमाणे जात्या गौर असूनही उदयरामाने आरक्त झालेले

पूर्वेकडे क्षितिजावर हळूहळू आले. थोड्याच वेळाने चांदीच्या चूर्णासारखी स्वच्छ पांढरी चंद्राची ज्योत्स्ना रणांगणावर पसरली. रथाच्या मागच्या बाजूस टेकून निजलेले रथी, रथाच्या पुढच्या दांड्यास टेकून निजलेले सारथी, उभ्या उभ्याच झोप घेणारे घोडे, घोड्याच्या पागा हातांत धरून जमिनीवर सपशेल पडलेले घोडेस्वार, सोड गुंडाळून जमिनीवर झोपी गेलेल्या हत्तींच्या गंडस्थलावर डोकें टेकून निजलेले हत्तींवरचे वीर आणि ढालांवर डोकें टेकलेले पायदळ शिपाई चंद्रकिरणांनी जागे झाले. चंद्र उदय पावला म्हणजे जसा समुद्र उचंबळू लागतो त्याप्रमाणे तो सैन्यसागरही थोड्याच अवकाशांत उचंबळू लागला, व ती दोन्ही सैन्ये एकमेकांवर तुटून पडण्यास तयार झाली. तेव्हां दुर्योधनाने द्रोणास म्हटले, “ आचार्य, प्रिय शिष्याच्या प्रेमाने किंवा माझ्या मंद भाग्याने तुम्ही पांडवांची गय करता; पण आतां मुळीच करू नका. माझ्यासाठी, थकलेले न थकलेले, जाणणार गैरजाणणार, कोणाचीही कीव न करतां शत्रूच्या मैत्र्याचा फडशा करा. ” द्रोणाने उत्तर केले, “ जे माझ्याने शक्य होते ते मी आतांपर्यंत करितच आलों. पण आता तुझ्यासाठी आणखी हे करतो की, जे अन्न न जाणणारे आहेत, त्यांसही अन्नाने ठार मारतो. मी सर्व पांचाळांना ठार मारल्याशिवाय आज कवचच काढीत नाही. पण अर्जुनावर तूच जाऊन घसर. तू या वैराचे मूळ आहेस; तू इतर क्षत्रियांचा कां घात करवतोस? अर्जुन थकलेला आहे तर तूच त्याच्यावर जाऊन आपले वैर उगवून ये. ” असे म्हणून द्रोणाने रागाने व त्वेपाने रणाचा मध्य सोडून उत्तरेकडच्या पक्षास होऊन पांचालावर अस्त्रे टाकण्यास सुरवात केली. पांचालाच्या मदतीला चेदि मत्स्य धांवले; त्या सर्वांसही द्रोणाने परास्त करून द्रुपदाचे तीन पुत्र ठार करून प्रत्यक्ष द्रुपद आणि विराट यांस यमलोकास पाठविले. ते पाहून धृष्टद्युम्नाने प्रतिज्ञा केली, “आज मी द्रोणास सोडीन तर माझे इष्टापूर्तार्थे, शात्राचे आणि ब्राह्मण्याचे सर्व पुण्य नष्ट होवो.” अशी प्रतिज्ञा सर्व क्षत्रियांसमक्ष करून धृष्टद्युम्न द्रोणावर उठला. इतक्यांत सूर्य क्षितिजावर आल्याने सर्व क्षत्रियांनी जाग्याजार्गी युद्ध थांबवून संध्यागत आदित्याचे उपस्थान केले आणि नंतर पुन्हा प्राणांतिक युद्ध सुरू केले.

मरेन किंवा मारीन अशा निश्चयानें युद्ध करणाऱ्या द्रोणाचा प्रतिरोध कसा करावा याची पांडवपक्षास मोठी चिंता पडली. पांडवांच्या उजव्या पक्षावर द्रोणानें असा भयंकर मारा चालविला की, हा पक्ष समूळ नाहीसा होतो की काय असें त्यास वाटूं लागलें. ज्या पक्षास मदतीची आवश्यकता असेल तेथें अर्जुनाचा रथ श्रीकृष्णानें न्यावयाचाच; परंतु द्रोणापुढें अर्जुनाचें कांहीं चालेना. तोही मार्गें झाला. अस्त्र न जाणणारावरही अस्त्रें सोडण्याचा सपाटा द्रोणानें चालविल्यानें, पांचाळसैन्य बहुतेक नाहीसें झालें, व धृष्ट-द्युम्नाची प्रतिज्ञा व्यर्थ जाण्याची वेळ आली. अशा स्थितीत श्रीकृष्णानें कूटयुद्ध करण्याची सल्ला दिली. “धर्मयुद्ध सोडून कूटयुद्ध केल्याशिवाय हा द्रोण आटोपणार नाही. याचा हात ढिला पडण्यास एक युक्ति आहे. अश्व-त्यामा डाव्या पक्षाकडे लढत आहे; तो मेला अशी हूल उठवा, म्हणजे हा म्हातारा पुत्रशोकानें हतवीर्य होईल.” ही श्रीकृष्णाची सल्ला बहुतेकांस पसंत पडली. अर्जुनास मात्र तें म्हणणें रुचलें नाही. पण युधिष्ठिरानें प्रसंग कठीण आहे हें पाहून मोठ्या कष्टानें रुकार दिला. तेव्हां मालवाचा राजा इंद्रवर्मा याचा एक अश्वत्यामा नांवाचा बलाढ्य हत्ती पांडवांकडेसच होता तो भीमानें गदेनें ठार मारिला, आणि अश्वत्यामा मेला, अशी हूल उठविली. चोर्हीकडे अश्वत्यामा मेला अशी आवई चालली; तेव्हां द्रोणाच्या कानावरही ती जाऊन त्यानें शस्त्र थांबविलें, व युधिष्ठिराचा रथ समोर पाहून त्याजकडे चौकशीसाठीं घोड्यावरचा स्वार पाठाविला. धर्मास खोटें बोलण्याचें संकट पडलेलें पाहून श्रीकृष्ण दुःखाने म्हणाला, “धर्मा, मध्यान्हपावेतों द्रोण असाच युद्ध करीत राहील तर पांडवपांचालांची सर्व सेना नष्ट होईल; तर तूं या वेळीं आमच्याकडे पहा. धर्मा, पांच प्रसंगां सत्याहूनही असत्य जास्त आदरणीय असतें. सर्वस्वनाशाच्या वेळीं, विवाहाच्या वेळीं, रतिप्रसंगां, गाईसाठीं किंवा ब्राह्मणासाठीं अनृत बोललें तर पातक नव्हे.” हें गोविंदाचें वचन ऐकून एकीकडे ज्याच्या आशेनें तर दुसरीकडे अनृताच्या भीतीनें ओढाताण होणारा धर्म पुढें होऊन म्हणाला, “बाबा, अश्वत्यामा मेला मग हत्ती कीं मनुष्य तें कळलें नाही.” धर्मानें आजवर अनृत भाषण केलें नव्हतें; यामुळे त्याचा रथ जमिनीला स्पर्श न करितां अघांतरीं चालत असे. हे शब्द त्याच्या मुखातून निघतांच त्याचा रथ जमिनीला टेंकला.

द्रोणास स्वाराकडून धर्माचा जबाब ऐकून आश्चर्य वाटलें. त्याचा हात चालेनासा झाला. अगोदरच चार दिवसांचा थकवा, त्यांत पुत्राबद्दल ही वाईट बातमी ऐकिली, यामुळें त्यास अन्नेही आठवेनाशी झाली. धृष्टद्युम्नावर तो बाण टाकीत होता, ते बाण निघेनासे झाले. तेव्हा द्रोणानें धनुष्य खाली ठेवून क्षणभर समाधि लावली. तो अवसर पाहून धृष्टद्युम्नानें रथा-खाली उडी टाकून धांवत जाऊन द्रोणाच्या रथावर चढून ध्यानस्थ अस-लेल्या द्रोणाचे केस धरून चोहों बाजूंनी लोक हां-हां-हां म्हणत असतां तल-वारानें त्याचें मस्तक उडाविलें. द्रोणाचा शेवट झाला !

श्रीकृष्णानें दिलेली ही सल्ला वाजवी किंवा गैरवाजवी असा प्रश्न येथें उपास्थित होतो. हें धर्मयुद्ध नव्हे असें त्यानेंही म्हटलें. धर्माचा रथ अधांतरी चालत होता तो या वेळीं पृथ्वीला टेकला हें व्यासानें केलेलें कवित्वाचें वर्णनही हेंच सिद्ध करतें की, धर्मानें केली ती गोष्ट चांगली नव्हे. किंबहुना रामाला जसा वालिवधाचा अक्षय्य कलंक लागला, तसा युधिष्ठिराला हा कलंक लागला असेंही त्यानें पुढें वर्णन केलें आहे. परंतु व्यवहार किंवा राजनीति यांच्या दृष्टीनें जें धर्मानें केलें तें प्रशस्त नाहीं, तरी पण क्षम्य आहे. 'Every thing is fair in love and war;' असा पाश्चात्यांचाही सिद्धांत आहे. जे पांच प्रसंग श्रीकृष्णानें असत्य आदरण्याचें सांगितलें त्यांव्यातिरिक्त असत्य आदरणें निघ होय, ही मर्यादा मात्र लक्षांत ठेविली पाहिजे. जावई किंवा बायको रुसली असतां खोटे बोलून राजी करावें या मतास कोणी हरकत घेणार नाहीं; गोब्राह्मणांचा जीव बचावण्याकरितां म्हणजे केवळ परार्थ खोटे बोलणें नीतिदृष्ट्या योग्य दिसतें, आणि सर्वस्व नाश होण्याच्या प्रसंगी खोटे बोलणें व्यवहारदृष्ट्या क्षम्य आहे. पीटर धि ग्रेटनें अशा एका प्रसंगी तुर्कांस शरण जाऊन जीव वांचविला; आणि पुन्हां सैन्य जमवून वचन मोडून युद्ध सुरू केलें. अधर्मानें आपल्यावर चाल करून आपला सर्वस्व घात करणाऱ्याचा असा प्रातिरोध करणें मनुष्याच्या सदसद्विवेकबुद्धीस क्षम्य वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. चोर आपल्यास छुटीत असतां खोटे बोलणें कोणासही पाप वाटणार नाहीं, किंवा शत्रूनें आपल्यावर शस्त्र चालविलें असतां मेल्याचा बहाणा करून एकदम शत्रूवर तुटून पडणेंही पाप नाहीं, हें उघड आहे. या वेळेस द्रोण स्वतः

धर्मयुद्ध सोडून अधर्मानें पांडवांच्या सैन्यावर अस्त्रांचा प्रयोग करीत होता, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. अशा स्थितींत अधर्माचा प्रतिकार अधर्मानें करणें निघ नव्हे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. हाच गोष्ट व्यासानेही पुढील वादविवादावरून खुबिने दाखविली आहे.

धृष्टद्युम्नानें द्रोणाचे केस धरून त्याचे डोकें उडवून सिंहनाद करीत रणांगणांत उडी टाकलेली पाहून द्रोणाचें सैन्य पळं लागलें. शल्य त्याच बाजूला लढत होता, तोही भयानें या वेळीं मागे निघाला. शकुनीनेही भयानें पाय काढला. मध्यावर कर्णदुर्योधन लढत होते, तेही ती बातमी ऐकून भयानें परत फिरले. डाव्या पक्षाकडे अश्वत्थामा लढत होता, तेथेही पळापळी सुरू झाली, तेव्हां अश्वत्थाम्यास आश्चर्य वाटलें. त्यानें दुर्योधनास गांठलें व आहे तरी काय असें त्यास विचारिलें, तेव्हां त्यास सर्व हकीकत कळली. ती ऐकून त्याच्या पायांची आग मस्तकास गेली. “धर्मानें अधर्मानें माझ्या पित्यास मारवलें काय ? मी जिवंत असतां माझ्या पित्याची त्या क्षुद्र धृष्टद्युम्नानें शेंडी धरली ! रणांत जयापजय ईश्वराधीन आहेत. पण शस्त्र ठेवल्यावर असा अयशस्कर मृत्यु येणें म्हणजे महद् दुर्भाग्य होय. तुम्ही मिळून नका. अर्जुनाला, वासुदेवाला सुद्धां येत नाहीं असें अस्त्र मजजवळ आहे. मी धर्माचा धृष्टद्युम्नासह आज नाश करतो. ” असें म्हणत अश्वत्थामा पुढें झाला. तेव्हां सर्व कौरवसैन्य जयाच्या आशेनें त्वेषानें पुन्हां परतलें. प्रतिपक्षाकडे आनंदानें फुंकलेल्या शस्त्राचें स्फुरण ऐकूं येऊं लागलें, तेव्हां पांडवांकडील लोकांस नवल वाटलें. कौरवांचें पळत सुटलेलें सैन्य कोण उलट फिरवीत आहे असा युधिष्ठिराचा प्रश्न ऐकून धृष्टद्युम्नाच्या निघ कृतीनें संतप्त झालेला अर्जुन म्हणाला, “ हा द्रोणाचा पुत्र अश्वत्थामा तुमच्यावर येत आहे. ज्यांच्या जन्मोत्सवात द्रोणानें हजारों गाई दिल्या, ज्यानें जन्मल्याबरोबर अश्वासारखा आवाज काढून सर्व त्रैलोक्यास कंपित केले, आणि ज्यास पुत्रप्रेमानें द्रोणानें सर्व अस्त्रें शिकविली, तो अश्वत्थामा आपल्या बापाची तुम्ही केलेली दुर्दशा ऐकून गर्जना करीत तुम्हांवर येत आहे. तुम्ही धर्माचें पांघरूण घेऊन अधर्मानें द्रोणास फसाविलें; आणि या धृष्टद्युम्नानें त्या माझ्या न्यस्तशस्त्र गुरूचा नृशंसाप्रमाणें गळा कांपला ! तर आतां त्यास अश्वत्थाम्यापासून वांचावणें तुम्हांला शक्य असेल तर

चांचवा. अरेरे, या माझ्या वृद्ध गुरुचा राजलोभाने मी असा. घात केला ! यापेक्षा मीच मेलों असतो तर बरे झाले असते ! ” असे म्हणत असतां अर्जुनाच्या डोळ्यांतून टिपे पडू लागली. हे अर्जुनाचे उद्गार ऐकून सर्व मंडळी क्षणभर स्तब्ध झाली. कोणीच प्रिय किंवा अप्रिय काही बोलना. शेवटी भीम संतप्त होऊन म्हणाला, “ अर्जुना, तुझी ही धर्मशैलता प्रशंसनीय आहे. तेरा वर्षे भोगलेले दुःख गिळूनही तू धर्माचीच कास धरीत आहेत, हे पाहून कोण तुझी प्रशंसा करणार नाही ? पण ज्या वेळी शत्रूने अधर्माने आमचे राज्य हरण केले, आमची सती भार्या सभेत खेचून आणली आणि लंगोटी नेसवून आम्हांस वनांत पाठविले, त्या वेळी मला जे दुःख झाले नाही ते या वेळी तुझी धर्मपरता पाहून होत आहे. शत्रूचा सर्व अधर्म सहन करून तू आपला धर्मच कायम ठेवतो आहेस हे पाहून माझे हृदय फाटत आहे. आणि जो अश्वत्थामा तुझ्या पौडशांच्याही बरोबर नाही त्याच्या पराक्रमाची तारीफ या वासुदेवासमोर करतोस तेव्हा आश्चर्य आहे. अश्वत्थाम्याची एवढी भीति कशाला घालतोस ? मी त्याचा या गदेने समाचार घेतो. ” भीमाचे, हे आवेशाचे भाषण ऐकून धृष्टद्युम्नासही बोलण्याचे अवसान आले, आणि तो म्हणाला, “ अर्जुना, द्रोणाने आमच्या सर्व सैन्याचा अधर्माने फडशा केला; अस्त्र न जाणणाऱ्यांस अस्त्राने ठार केले, त्याजबद्दल तू काहीच बोलत नाहीस आणि मी या दुष्ट ब्राह्मणांचे क्रोधाच्या आवेशांत डोकें उडविले, या अधर्माबद्दल तेवढे अकांडतांडव करतोस ? हत्ती जसा नम्र होऊन माहुतास डोकीवर चढू देतो, त्याप्रमाणे द्रौपदीसाठी मी संबंधामुळे अवनत होऊन हे तुझे तीव्र भाषण शिरसा धारण केले आहे; नाहीतर याचा मी केव्हाच वचपा काढला असता. ” धृष्टद्युम्नाचे हे गर्विष्ठपणाचे भाषण ऐकून अर्जुनाचा गुरुबंधु सात्यकि संतापाने म्हणाला, “ अरे, असा कोणी वीर येथे नाही काय की जो या महापापी नराधमाला असले अमद्र भाषण करण्याबद्दल देहान्त प्रायाश्चित्त देऊ शकेल ? ध्यानस्थ, न्यस्तशस्त्र सद्गुरूची तुझ्यावांचून कोण नराधम शेडी धरील व सर्व लोकांत असले निद्रा कर्म करून पुन्हा सभेमध्ये निर्लज्जासारखा कोण वल्गना करील ? पुन्हा असले भाषण करतील तर या गदेने तुझ्या मस्तकाचे तुकडे करून टाकीन समजलास ! ”

धृष्टद्युम्नानें लागलेंच उत्तर केलें, “मी ऐकून घेतों. म्हणून तुम्ही अधिकच बोलतां. क्षमा करणें प्रशंसनीय खरें; पण पाप्याला क्षमा करणें योग्य नाही. कारण पापी मनुष्य क्षमा करणाऱ्याला मी जिकलें असें समजतों. तूं स्वतः इतका पापी आहेस की, दुसऱ्यांची छिद्रें काढण्याचा तुला अधिकार नाही. प्रायोपवेशन करून बसलेल्या भूरिश्रवाचे तूं परवाच अधर्मानें प्राण घेतलेस. तुझ्यासारख्या पाप्याला माझ्या अधर्माबद्दल कठोरपणानें बोलतांना लाज वाटली पाहिजे. गप्प बस; नाही तर द्रोणाप्रमाणें तुझेंही डोकें उडवून देईन.” तें ऐकून क्रोधानें लाल झालेला सात्यकि उत्तर देण्याच्या भानगडीत न पडतां गदा उगारून धृष्टद्युम्नावर धांवला. श्रीकृष्णानें भीमास तात्काळ मध्यें पडल्याची सूचना केली, म्हणून हें भांडण तेथेंच थांबलें. आणि भीमानें रथावरून उडी टाकून सात्यकीस कवाट्यांत धरून मार्गें फिरविलें.

पांडवांकडील वीरांचें असें भांडण चाललें आहे तों अश्वत्थाम्यानें पांडवांच्या सैन्यावर नारायणाम्नाचा प्रयोग केला. त्या अस्त्रामुळें सर्व अंतरिक्ष शस्त्रांनी व्याप्त झालें. हजारों बाण, सुसल, पट्टिश शतध्वनी पांडवांच्या सैन्यावर पडूं लागल्या. प्रतिकार करणारे पांडवांकडील वीर मरून पडूं लागले. अर्जुन अजूनही मध्यस्थ राहून धनुष्य उचलीना असें पाहून धर्मास फार वाईट वाटलें. तो ओरडून म्हणाला, “धृष्टद्युम्ना, तूं रण सोडून स्वदेशी जा. सात्यकि, तूंही द्वारकेला जा. अहो सर्व राजेहो, तुम्हीही रण सोडून जा, आणि आपले प्राण वांचवा. वामुदेवही आपल्या कल्याणाचा मार्ग स्वीकारील. सर्व जगताचें कल्याण जो करतो त्यास मला कांहीं सांगण्याची जरूरी नाही. मी आपल्या बंधूसह येथेंच राहून मरून जातों. भीष्मद्रोणासारखें समुद्र तरून या अश्वत्थाम्याच्या तळ्यांत मी आज बुडून जातों. मी फार पातक केलें आहे. ज्यानें बाल अभिमन्यु सहा वीरांकडून विरथ करून मारविला; ज्यानें सभेंत ओढलेल्या दुःखित द्रौपदीच्या प्रश्नाचा जबाब दिला नाही; ज्यानें ब्रह्मास्त्रानें ही पांचालसेना बहुतेक निःशेष केली त्या द्रोणाला मी मारविलें या पातकाबद्दल मी येथेंच रणांगणावर देह ठेवतों.” हें धर्माचें निराशेचें भाषण ऐकून भीम संतापानें गदा घेऊन अश्वत्थाम्यावर निघाला. तेव्हां श्रीकृष्णानें मोठ्यानें म्हटलें, “अहो सर्व राजेहो, सर्व वीरहो, ह्या नारायणास्त्राला नमस्कार करा. याचा प्रतिकार करूं नका. प्रतिकार कराल तर

मराल.” भीम वासुदेवाचेंही ऐकेना, तेव्हां अर्जुन ओरडून म्हणाला, “भीमा ! भीमा ! नारायणास्त्रासमोर, ब्राह्मणासमोर व गाईसमोर मी गांडीव खाली ठेवतो. बाबा, लढू नको. ” तें ऐकून सर्व लोकांनी शस्त्रे खाली ठेवून नारायणास्त्रास नमस्कार केला, तेव्हां तें अस्त्र आपोआप शमलें आणि अंत-रिक्ष थोड्या वेळानें शांत झालें. अश्वत्थाम्यास तें पाहून अत्यंत राग आला; त्यानें अग्निशिर अस्त्र पांडवसेनेवर टाकलें तेव्हां पांडवांचें संबंध सैन्य अग्नीच्या प्रचंड ज्वाळेंत गुरफटून गेलें. चोहोंकडे अग्निज्वालांशिवाय कांहीं दिसेनासें झालें. पण अर्जुनानें ब्रह्मास्त्राचा त्याजवर प्रयोग केला तेव्हां तेंही अस्त्र शांत झालें. हजारों लोक पांडवांकडील जळून गेले, पण श्रीकृष्ण व अर्जुन आपल्या रथावर सुरक्षित आहेत हें पाहून, “ धिक्कार धिक्कार, ” “ असत्य असत्य ” असें म्हणत अश्वत्थामा रथाखाली उडी टाकून दुःखानें निःश्वास टाकीत रणांगण सोडून चालता झाला.

ते दिवशीं दोन प्रहरींच दोन्ही सैन्यें रणांतून परतलीं. दोहोंकडे दुःखाचा पूर्ण अम्मल बसला होता. धृष्टद्युम्नाच्या नचि कृतीनें, आपसांतील तंथ्यानें व अग्रयस्त्रामुळे झालेल्या क्षयानें पांडव त्रस्त होते, तर तिकडे याहूनही भयंकर हानि झाल्यानें, द्रोणाच्या मरणानें व अश्वत्थाम्याच्या निराशेनें कौरव त्रस्त झाले होते. राहिलेला अर्धा दिवस व संध्या रात्र दोन्ही सैन्यांनीं दुःखांत घालविली. दुसरे दिवशीं नित्याप्रमाणें स्नान करून अग्नि व सूर्य यांची उपासना करून कौरवांकडील क्षत्रिय रणांगणावर आले. कर्ण पांडवांस अजूनही मारील असा दुर्योधनास भरंवसा होता. किंबहुना आजपर्यंत त्याच्याच भरंवशावर त्यानें पांडवांशीं उग्र वैर चालविलें होतें. “ शार्ङ्ग व गांडीव धनुष्ये धारण करणाऱ्या त्या दोघां कृष्णांचा पराभव आजपर्यंत कोणी केला नाही; पण मी त्या दोघांसही एका रथावरून ठार करून खाली पाडतो. तूं भितोस कां ? ” अशी कर्णाची वल्गना दुर्योधनाच्या कानांत नेहमीं दुमदुमत असे. चिरसंभृत आशा आज फलोन्मुख होणार अशा कल्पनेनें दुर्योधनानें कर्णास सेनापति केलें. सुवर्ण—कुंभांतून व गव्याच्या शिंगांतून पडणाऱ्या गंगाजलानें सर्व राजांनीं कर्णास सेनापत्याचा विधियुक्त अभिषेक केला, तेव्हां नेहमींप्रमाणें कर्णानें “ राजा, तूं स्थिर हो; आज पांडव जित झाले असेंच समज ” असा आश्वासनपर गर्वाचा उद्गार काढला. तें

ऐकून सर्व सेनापतींनी आनंदाने शंख फुंकले. मग शुभ्र पताका लावलेल्या बगळ्यासारखे शुभ्र वर्णाचे घोडे जोडलेल्या व अनेक शस्त्र, धनुष्ये, बाण इत्यादि आयुधांनी भरलेल्या रथांत बसून शंख फुंकीत इकडून तिकडे धांवत कर्णाने आपल्या सैन्याचा मकरव्यूह रचला; आणि पाडवांवर चाल केली. पाडवांचे सैन्यही तयार होतेच. त्या दिवशी पुन्हा पिशाच्च, कोल्हे, लांडगे यांस आनंद देणारे युद्ध सुरू झाले. हत्ती, रथ, अश्व यांजवरून हजारों वीर, क्षीणपुण्य स्वर्गातून पडतात तसे खाली पडू लागले. पद्माप्रमाणे कांतिमान् व सुगंधयुक्त अशा क्षत्रियांच्या मुखांनी पृथ्वी आस्तीर्ण झाली. रथी, पायदळ, घोडेस्वार, हत्तीवरचे वीर या सर्वांना सारखा मार देत कर्ण क्षणांत येथे तर क्षणांत तेथे असा सर्व रणमैदानभर विद्युत्तेजाप्रमाणे चमकत धांवत होता. काही वेळ त्याचे व अर्जुनाचे द्वैरथ म्हणजे रथावरचे द्वंद्वयुद्धही झाले. पण कोणी कोणास हार गेला नाही. याप्रमाणे दिवसभर युद्ध चालून दोन्ही सैन्ये शेवटी हार न खातां, रात्रि-युद्ध किती भयंकर आहे याचा अनुभव असल्याने संध्याकाळी आपआपल्या शिविरास परतली.

दुसरे दिवशी प्रातःकाळी सैन्ये पुन्हा रणांगणावर आली, तेव्हा कर्णाने दुर्योधनास म्हटले, “ आज मी अर्जुनास खाचित मारतो. धनुर्विद्येत, लयव, लक्ष्यभेद, दूरपातन आणि सौष्ठव यांत अर्जुन माझी बरोबरी करू शकत नाही; प्राण, शौर्य, विक्रम आणि विज्ञान यांतही तो माझ्या बरोबरचा नाही. सर्व धनुष्याचे सरदारच असें हे विजय धनुष्य इंद्राकरिता उत्पन्न केलेले परशुरामाने मला दिले आहे; ते मी आज युद्धाकरिता आणिले आहे, याची बरोबरी गांडीव करू शकत नाही. पण माझी एक न्यूनता आहे, ती मी तुला सांगतो. अर्जुनाचा जसा गोविंद सारथी आहे तसा मला नाही. वासुदेव अश्वाचे हृदय उत्तम जाणतो, आणि तो क्षणोक्षणी अर्जुनास विप्रमांतून वांचवतो. जर हा शल्य माझा सारथी होईल तर मग माझी बरोबरी अर्जुन कशांतही करणार नाही. हा शल्यही सारथ्यात व अश्वहृदयाच्या ज्ञानांत अप्रतिम आहे. यासाठी शल्यास तू माझ्याकरिता विनंति कर आणि त्याजकडून माझे सारथ्य करीव. ” दुर्योधनाने तात्काळ जाऊन शल्याची विनंति केली. त्याने प्रथम दुर्योधनास क्षिप्तकारिले. “ मी मूर्धाभिपिक्त राजा, मी स्वतः पराक्रमी, मी अनेक महायज्ञ करणारा, मी त्या सूतपुत्राचे सारथ्य

करूं ? दुर्योधना, तूं माझा अपमान करतोस, ” असें शल्यानें प्रथम रागानें म्हटलें; पण शेवटीं कार्याचें महत्त्व जाणून व मी वाटेल तें बोलें, कर्णाचा अंकित राहणार नाही. अशा अटीवर त्यानें दुर्योधनासाठीं कर्णाचें सारथ्य कबूल केलें. याप्रमाणें सज्ज होऊन कर्ण निघाला तेव्हां नेहमी-प्रमाणें वल्गना करूं लागला. ‘ अरे, अर्जुनाचा रथ कोठें आहे, मला दाखवा, मी तुम्हांस हें देतो ते देतो, ’ असे तो बडबडूं लागला. तेव्हा “ बाबा, अर्जुन आतां दिसेल, त्याला बक्षीस कशाला पाहिजे ? वृथापुष्ट काकासारखा बडबड करूं नकोस. ” अशी शल्यानें कर्णाची हेटाळणी केली. तेव्हां त्या दोघांचें वाग्युद्ध जुमलें. व त्यांनीं परस्परांची मनसोक्त निंदा केली. पण शेवटीं “ हा पहा, अर्जुनाचा रथ दिसतो, सांभाळ आतां ! ’ असें म्हणत शल्यानें अर्जुनाच्या रथावर कर्णाचा रथ चालविला. तिकडे श्रीकृष्णानें कर्णाचा रथ आपल्या रथावर येत आहे, हें पाहून अर्जुनाचें उत्साहबल वाढविण्याच्या हेतूनें म्हटलें, “ अर्जुना, हा कर्ण तुझ्यावर आपण होऊन येत आहे, दास तूं आज सोडूं नको. हा मोठा योद्धा आहे हें खरें आहे. तुझ्या बरोबरीचा, किंबहुना तुझ्याहून जास्त हा वीर आहे. आठ विती उंच, महाबाहूंचा मजबूत छातीचा व दिसण्यांत स्वरूप असा हा वीर अखे शिकलेला आहे; चित्रयुद्ध खेळणारा आहे; आणि कसलेला आहे. याला तूं कमी समजून गाफिल राहूं नको. ह्यास तूं आपल्या पूर्ण सामर्थ्यानें आज ठार कर. हा गर्विष्ठ असल्यानें तुझ्या कचाट्यांत खचित सापडेल. या दुष्टानें आजपर्यंत दुर्योधनास वाईट मसलती देऊन हें भयंकर वैर चालविलें आहे. याच्या साह्यानें तुम्हांस त्यानें जतुगृहांत जाळलें. अभिमन्यूला सहा रथींनीं वेष्टून ठार केलें त्यांत हा प्रमुख होता. द्रौपदीला सभेंत आणून, “ द्रौपदी, पांडव अस्तास गेले, तर आतां आपलें सौंदर्य फुकट घालवूं नको. दुसरे नवे कर ! ” असें हा नीच बोलला. मी क्षम करण्यासाठीं हस्तिनापुरास गेलों तेव्हां यानें मला कैद करण्याची युक्ति दुर्योधनास सुचविली. अर्जुनास व वासुदेवास जिंकून मी त्यांस ठार करीन अशी हा दुर्योधनाशी नेहमी वल्गना करीत असतो; तर तुझ्या तीक्ष्ण बाणांनीं उडवलेलें याचें शिर हाहाकार करणाऱ्या कौरवांच्या आज तूं दृष्टीस पाड, आणि दुर्योधनाच्या

राज्य मिळविण्याच्या आशा आज समूळ उपटून टाक. ” हें श्रीकृष्णाचें उत्साहजनक भाषण ऐकून अर्जुनाची धागधुगी नाहीशी झाली; त्यास अतिशय त्वेप आला व त्यानें आपल्या गांडीव धनुष्याच्या दोरीचा टणत्कार केला. थोड्याच वेळांत दोन्ही रथ समोरासमोर येऊन कर्णाजुनांचें द्वैरथ युद्ध सुरू झालें.

सैन्याच्या दुसऱ्या भागांत भीमदुःशासनाचें भयंकर युद्ध होऊन भीमानें दुःशासनास ठार मारून त्याचे कंठातील रक्त आपल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें याच वेळीं प्राशन केलें. तीं हकीकत ऐकून कर्ण केवळ चवताळून अर्जुनावर धांवला. कर्ण त्वेपानें अर्जुनावर चालला आहे हें पाहून कौरवांकडील वीर आनंदानें दंड थोपटूं लागले व वस्त्रें उडवूं लागले. आज अर्जुन खचित मरतो, असें वाटून त्यांनीं रणभेरी ठोकल्या. पांडवांकडील लोकांनींही अर्जुनाच्या प्रोत्साहनासाठीं तूर्य व शंख वाजविले. दोन्हीकडील वीर तटस्थ होऊन कर्णाजुनांचें रणद्यूत पाहूं लागले. आकाशांत देव, दानव, गंधर्व, पिशाच व राक्षसही तें युद्ध पाहण्यास तयार झाले. देव, गंधर्व, उरग अर्जुनाकडे झाले. दानव, राक्षस, पिशाच कर्णाकडे झाले. “ मला अर्जुनानें मारलें तर तूं काय करशील ? ” असें कर्णानें शल्यास विचारलें, तेव्हां माधव-पांडवांस दोघांसही मी ठार करीन, असें त्यानें उत्साहवर्धक उत्तर दिलें. इकडे गोविंदानेंही अर्जुनास कर्ण-शल्यास मी मारीन असेंच सांगितलें. याप्रमाणें रथीसारथ्यांचीं भाषणें होऊन युद्धास सुरवात झाली, तेव्हां दोन्ही वीरांनीं परस्परांस शेंकडों बाणांनीं ताडन केलें. पण दोघांचीही चिलखतें मजबूत असल्यानें त्यांत बाणांचा प्रवेश झाला नाही. कृष्णशल्यांवरही बाण पडले; पण त्यांचींही कवचें मजबूत होती. याप्रमाणें कित्येक तासपर्यंत त्यांचें युद्ध चाललें. त्यांनीं परस्परांवर अनेक अस्त्रेंही टाकिलीं; त्यांचा परस्परांनीं प्रत्यस्त्रानें प्रतिकार केला. दोघेही ब्रह्मास्त्र जाणणारे होते. यामुळें कोणाचाच विशेष होईना. कर्णानें शेवटीं एक सर्पमुख बाण त्याजवळ होता तो काढला. हा बाण अर्जुनाचा कंठनाळच छेदील अशा वत्सानेनें कर्णानें तो त्वेषानें सोडला; पण नेम थोडक्यांत चुकून तो त्याच्या मुकुटावर लागला आणि मुकुट छिन्नभिन्न होऊन खाली पडला. अर्जुनानें आपल्या ढोक्यास उत्तरीय

बांधले आणि युद्ध चालू केलें. कधी कर्ण अधिक तर कधी अर्जुन अधिक, असें होनां होतां शंवटीं दुर्दैवानें कर्णाच्या रथाचें डावीकडचें चाक एका भेगेंत खोल गेलें; आणि रथ अडकून कलता झाला. इतक्यांत कर्णास अन्त्रही आठवेनाशीं झाली. अशी अनर्थपरंपरा ओढवलेली पाहून कर्णास मांठा संताप आला. रागानें रथाखाली उडी ठाकून तो रथाचें चाक वर उचलूं लागला, पण अर्जुनाचे बाण त्यास हात पुढें कलं देईनात तेव्हां तो विव्हल होऊन, ओरडून म्हणाला, “ अर्जुना, मी या वेळेस शस्त्र ठेविलें आहे; आणि युद्ध न करतां हें रथाचें चाक वर उचलून घेत आहे, तोंपर्यंत कृपा करून तूं थांब. तूं रणकर्मांत प्रख्यात आहेस. शरणागत, न्यस्तशस्त्र, याचमान व भ्रष्टकवच अशांवर शूर साधुव्रत वीर बाण टाकीत नाहीत, तर धर्माला अनुसरून युद्ध कर आणि मी हें चाक वर उचलतो तोंपर्यंत बाण टाकूं नकोस. ” त्या वेळेस श्रीकृष्णानें उत्तर केलें, “ कर्णा, या वेळीं तुला धर्म बरा आठवला ! नीच व्यसनांत पडले म्हणजे मग धर्माची आठवण करतात. बाबा, एकवस्त्रा द्रौपदीला समेत दुःशासनाकडून खेंचीत तूं आणवलीस, त्या वेळेस तुला धर्म आठवला नाही ! शकुनीकडून कपट—फांसे टाकवून धर्मास वनवासास पाठविलेंस, तेव्हां तुझा धर्म कोठें गेला होता ! अभिमन्यूला सहा वीरांनीं वेष्टून तुम्ही मारलेंत तेव्हां तुझा धर्म कोठें लपला होता ! आतां धर्म धर्म म्हणून घसा कोरडा करण्यांत काय अर्थ आहे ! ” हें ऐकून कर्णानें लज्जेनें तोंड खालीं घातलें, कांहीं एक उत्तर केलें नाही. त्वेपानें व रागानें ओंठ फुर-फुरत तो कलत्या रथावरच चढला; आणि धनुष्यबाण घेऊन लढूं लागला. ब्रह्मास्त्रानें बाणांचा वर्षाव करून पुन्हां उडी ठाकून तो रथाचें चाक उचलूं लागला. इतक्यांत अर्जुनानें ब्रह्मास्त्राचा ब्रह्मास्त्रानेंच प्रतिघात करून एका अति तीक्ष्ण बाणानें कर्णाचें शिर उडविलें. याप्रमाणें दोघांचें तें भयंकर युद्ध अपराण्हाच्या वेळीं समाप्त झालें, आणि कर्ण रथाचें चाक उचलीत असतां मारला जाऊन धाडकन खाली जमिनीवर पडला. छिन्नविच्छिन्न झालेल्या रथाला घेऊन मद्रराज कर्णाचें शव तेथेंच ठाकून दुर्योधनाकडे गेला आणि अश्रु डोळ्यांत आणून म्हणाला, “ वा दुर्योधना, आपलें दैव विपरीत आहे; तें आपल्यास ठार मारीत आहे, आणि पांडवांस तारीत

आहे. कर्णानें भयंकर युद्ध केलें, पण शेवटीं पृथ्वीनें चाक गिळल्यामुळें तो मारला गेला. शौर्य, बल, तेज इत्यादि गुणांनीं अप्रतिम असे तुझ्या-कडचे वीर एकामागून एक पडत आहेत. तेव्हां दैव बलवत्तर आहे असेंच म्हटलें पाहिजे ! ” अशा रीतीनें शल्यानें दुर्योधनाचें समाधान केलें; पण दुर्योधनास दुःखाचा उद्वेग येऊन तो ‘ हा कर्ण ! हा कर्ण ! ’ असा अनिवार शोक करीत दुःखाचे सुस्कारे टाकीत मागे फिरला. इकडे पांडवांचा आनंद गगनांत मावेना. भीमानें दंड थोपटून नाचून गदा उसळीत आकाशपाताळ एक केलें. रक्तानें भरलेल्या कर्णाच्या शरीरास स्पर्श केल्यानेंच जणू काय रक्तकिरण झालेला सूर्य अस्तास गेला ! तरी पण मेलेला कर्ण पाहाण्याच्या प्रबल इच्छेनें आनंदित झालेला युधिष्ठिर मशाळी पेटवून रणांगणावर जेथें कर्ण पडला होता तेथें आला. युद्धांत पडलेल्या वीरास रणांगणांतच पडूं देऊन हिंस्र श्वापदांकडून खावविणें हाच त्यांचा अंत्यविधि; त्यांची क्रिया नाही, त्यांचें सुतक नाही; असा त्या वेळीं भारतीय आर्यांचा युद्धांतील विलक्षण कठोर सांप्रदाय होता. मशाळीच्या उजेडांत कर्णाचें रणांगणावर अलग अलग पडलेलें धड व शिर पांडव पाहूं लागले. ठिकाठिकाणीं फुटलेलें त्याचें तनुत्राण रक्तानें भरलें होतें, तरी त्याच्या देहावर व मुखावर अतिशय कांति चमकत होती. त्यास खरोखर मेलेला पाहून युधिष्ठिरास इतका आनंद व इतकें समाधान झालें की, त्यानें श्रीकृष्णास आलिंगन देऊन म्हटलें, “ गोविंदा ! आज तुझ्या कृपेनें मी राजा झालों. माझ्या बंधूसह आज मला पृथ्वीचें राज्य मिळालें. जनार्दना, तुझ्या साहाय्यानेंच अर्जुनानें हा अप्रतिम वीर मारला; तुझ्या प्रसादानें आम्हांस सर्व गोष्टी प्राप्त होतील. आज मला रात्री गाढ झोंप येईल.” असें म्हणत कर्णाचें शव तसेंच तेथें टाकून पांडवांकडील वीर श्रीकृष्णासह आपल्या शिविरास परत आलें.

शोकानें, भीतीनें व वैराग्यानें कौरवांकडील वीर जे मागे फिरले ते कित्येक कोस जाऊन हिमालयाच्या पायथ्यापाशीं सरस्वतीतीरावर पोचून तिच्या पुण्यजलाचें स्नान व पान करून शांतचित्त झाले. ह्या वेळीं कृपानें आपल्या पक्षाचें दुर्दैव व दैन्य पाहून दुर्योधनास पांडवांशीं सल्ला करण्या-विषयी आग्रह केला. “ आतां लढणें केवळ कुन्याच्या मरणानें प्राण देणें

आहे; धृतराष्ट्राच्या मध्यस्थानें युधिष्ठिर किंबहुना श्रीकृष्णही प्रसन्न होऊन तुला अर्धें राज्य देईल; तर तूं आपला व या हतशेष वीरांचा प्राण आतां व्यर्थ बळी देऊं नकोस. ” हें कृपाचें कळकळीचें व प्रेमाचें भाषण ऐकून दुर्योधन थोडा वेळ स्तब्ध राहून म्हणाला, “ आचार्य, तुम्ही माझ्या प्रेमानें जें म्हणतां तें मी ऐकिलें; पण सर्व राजांच्या शिरोमार्गी चमकून मी आतां युधिष्ठिराची थुंकी झेलीत त्याच्या मार्गे चालूं ? कृष्णाचा भयंकर अपराध करून त्याची मी आतां समजूत करूं ? माझ्याकरिता हजारों वीर मारवून मी आतां आपला जीव वांचवूं ? भीष्म, द्रोण, कर्ण, दुःशासन मेले; आतां हें राज्य नमून मिळारिलें तरी तें काय मुखाचें ! क्षत्रियानें घरांत अंथरुणावर हगत मुतत मरावें यासारखी दुर्गति नाही. त्यानें रणांत तरी देह ठेवावा किंवा अरण्यांत तरी ठेवावा. यासाठीं आतां मला पृथ्वीची इच्छा नाही. माझ्याकरितां जे लाखों वीर रणांगणांत देह ठेवून गेले, त्यांचें ऋण फेडून मीही रणांगणांत देह ठेवीन आणि स्वर्गास जाईन. ” हें दुर्योधनाचें तेजस्वितेचें व निर्वाणीचें भाषण ऐकून सर्व क्षत्रियांस स्फुरण चढलें, व त्यांनीं “ उत्तम ” “ उत्तम ” असें म्हणत त्यास धन्यवाद दिला. पुन्हां युद्धाच्याच ईर्ष्येनें भरलेलें तें सैन्य त्या अमावास्येच्या काळोख्या रात्री आपल्या शिबिरास परत आलें आणि स्वस्थ मनानें झोपी गेलें. दुसरे दिवशीं प्रातःकाळी नित्याप्रमाणें ते वीर स्नानादि कर्मे आटोपून व अग्निसूर्याची उपासना करून रणांगणावर आले. व त्यांनीं शल्यास आपला सेनापति नेमिलें. मग शल्यानें “ संहत युद्ध करा, एकमेकाला सोडून द्वंद्व युद्ध करूं नका, ” अशी ताकीद देऊन कौरवसैन्यास सज्ज केले. इकडे पांडवांचें सैन्यही सज्ज होतेंच. दोन्ही सैन्यांची पुन्हां थडक होऊन भयंकर युद्ध सुरू झालें. त्या दिवशींचें युद्ध म्हणजे केवळ शेवटच्या पानिपतच्या युद्धाची पूर्वावृत्तिच होय. पौष शुद्ध १ च्या दिवशींची कौरवपांडवांची ही लढाई मराठे—दुराणीच्या लढाईसारखीच झाली. कौरवांकडे ११०००० रथ, १०७० हत्ती, व दोन लाख घोडेस्वार शिवाय पायदळ शिल्क राहिले होते; व पांडवांकडे ६०००० रथ, ६००० हत्ती व १०००० स्वार शिवाय पायदळ शिल्क होते. पण पांडवांकडे अर्जुन, भीष्म, सात्याकि व धृष्टद्युम्न असे बलाढ्य योद्धे व नेते होते; त्यामुळे शेवटीं त्यांचाच जय झाला. मध्यान्हाच्या सुमारास

विश्वासरावाप्रमाणें कौरवांचा सेनापति शल्य युधिष्ठिराच्या हातून मारला गेला; तेव्हां दुर्योधनानें भाऊसाहेबांप्रमाणें दांतनिकीस येऊन युद्धाच्या ऐन गर्दीत आपला रथ घातला. इकडे शकुनीनें आपल्या कंधारी घोडेस्वारा-निशीं पांडवांच्या पिछाडीला जाऊन हल्ला केला. पण हा पुढून व मागून झालेला निकराचा हल्ला समोरून अर्जुनानें व मागून सहदेवानें तोडून टाकला. इकडे सहदेवानें शकुनि व त्याचा पुत्र उरूक यास ठार केलें तर तिकडे दुर्योधनाचा साराथि व घोडे ठार मारून अर्जुनाने त्याचा रथही छिन्नभिन्न केला; तेव्हां भाऊसाहेबांप्रमाणें पायदळ होऊन एकट्या गदेसह युद्धाच्या गर्दीत शिरून दुर्योधन दिसेनासा झाला. मुख्य मालक दिसेनासा झाला, तेव्हां कौरवांकडे जे भ्याड योद्धे होते ते पळत सुटले; अर्धे कचे होते ते दुर्योधनाची चौकशी करीत फिरूं लागले; जे कांहीं कट्टे मजबूत छातीचे होते ते, “ दुर्योधनाची चौकशी न करतां, सध्यां पुढें पहा. ” असें म्हणत पांडवांवर तुटून पडले. पण शेवटीं बहुतेक मारले जाऊन कौरवांकडील बाजू मोकळी दिसूं लागली. तीन वाजण्याच्या सुमारास दुर्योधन एकटाच रणांगणापासून बराच दूर पोचून संजयाच्या हातीं धृतराष्ट्रास अखेरचा निरोप पाठवून एका न्हदांत गुप्त झाला. इकडे अश्वत्थामा, कृप व कृत-वर्मा हे तिघे वीर इकडे तिकडे फिरत होते; त्यांस संजयाची गांठ पडून दुर्योधनाची हकीकत कळली. तेव्हां ते त्या न्हदाच्या कांठीं जाऊन दुर्योधनास बाहेर निघण्याविषयीं विनंती करूं लागले, “ आम्ही अजून जिवंत आहों, अजून आपण पांडवांशीं लढूं. ” अशी त्यांची विनवणी ऐकून दुर्योधनानें पाण्यांतून उत्तर केलें, “ तुमची राजनिष्ठा व धमक पाहून मी संतुष्ट आहे. पण मी या वेळीं थकलों आहे; उद्या आपण खचित लढूं. ” हें त्यांचें संभाषण त्या तळ्यावर मासे मारीत असलेल्या धीवरांनीं ऐकिलें, व ते पांडवांकडील नोकर असल्यानें तात्काळ पांडवांस बातमी दिली. पांडव अत्यंत उत्सुकतेनें दुर्योधनाचा सर्व रणांगणभर तपास करीत फिरतच होते. ती बातमी ऐकून ते त्या तळ्याच्या कांठीं धांवतच आले; व दुर्योधनाची परोपरी निर्भर्त्सना करूं लागले. तेव्हां क्रोधाने लाल डोळे झालेला दुर्योधन त्वेषानें पाण्याच्या बाहेर आला; आणि गदा भिरकावीत, “ मी युद्धास तयार आहे; पण मी एकटा, तुम्ही अनेक; मी पादचारी, तुम्ही

रथांत बसलेले; धर्मयुद्ध करील असाल तर मी एकेकाशी गदायुद्ध करतो. ” असे म्हणाला. ते ऐकून युधिष्ठिर म्हणाला, “ दुर्योधना, एकटा आहेस तरी तू भिऊं नकोस. आमच्यापैकी कोणाएकाशी युद्ध कर, आणि ही तुला आणखी सवलत देतो, तू जिंकलास तर तू राज्य कर. ” विजयाने उन्मत्त झालेल्या युधिष्ठिराचे हे द्यूतासारखे भाषणे ऐकून श्रीकृष्ण त्वेपाने व दुःखाने म्हणाला, “ काय, पांडू व कुंतीच्या संततीच्या कपाळी वनवास कायमचा लिहिला आहे ? अरे धर्मा, एवढी प्राणहानि करून तुझ्या बंधूंनी जो हा पराक्रम केला, तो तू एका द्वंद्वयुद्धांत नाहीसा करून टाकणार, आणि पाहिजे त्याशी त्याला युद्ध करू देणार ? नशीब तुमचे, तुम्ही काय कराल ! ” हे ऐकून दुर्योधन गर्वाने म्हणाला, “ कृष्णा, मी ह्या गदेने भीमाशी लढतो; तो माझ्या बरोबरीचा आहे; मग तर काही हरकत नाही ना ! ” भीमानेही म्हटले, “ गोविंदा, तू भिऊं नको. ही माझी गदा दुर्योधनाच्या दिढी आहे. हिने त्याचा प्राण घेतल्याशिवाय मी रहात नाही. ” याप्रमाणे भाषणे होऊन भीम-दुर्योधनाचे गदायुद्ध ठरले; आणि सर्व मंडळी मंडळ घेऊन युद्ध पाहण्याकरिता मिळाले तशा आसनावर बसली.

इतक्यांत सरस्वतीच्या यात्रेस गेलेला बलराम तेथे आला. त्यास पाहतांच सर्वांस मोठा आनंद झाला, व सर्वांनी त्याचा सत्कार केला. भीम-दुर्योधनांनी तर आपल्या गुरूचे पादवंदन केले. ते दोघेही गदायुद्ध त्याज-पार्श्व शिकले होते. बलराम म्हणाला, “ कृष्णा, मला द्वारकेहून निघून आज बेचाळिसावा दिवस आहे. मी पुण्यनक्षत्रावर निघालो होतो. आज श्रवण आहे. *सरस्वतीतीरावर ब्राह्मणांनी सांगितले की, भीम-दुर्योधनांचे युद्ध जवळच होत आहे. म्हणून मुद्दाम वांकडा रस्ता करून मी येथे आलो. माझ्या समक्ष होऊं द्या हे युद्ध. ” असे बलरामाने म्हटले, तेव्हां त्यास सर्वांनी मुख्य स्थानावर बसविले. मग ते दोघे वीर भरतखंडाचे साम्राज्य पणास लावलेले आपले प्राणांतिक गदायुद्ध खेळू लागले. दोघांच्याही अंगांत मजबूत चिलखते होती व डोक्यावर मजबूत मुकुट होते.

* यावरूनही दुर्योधनाच्या गदायुद्धाचा दिवस पौष शु० १ हाच ठरतो. या दिवसाचे आसपास श्रवण नक्षत्र नेहमी जावयाचेच.

दोघांच्याही अंगांत त्वेपानें व वैरानें वारें भरलें होतें; व डोळ्यांत क्रोधानें व आकसानें इंगळासारखी आग भरली होती. दुर्योधन शरीरानें हलका पण चपळ होता. भीम शरीरानें प्रचंड पण बोजड होता. एकमेकांस प्रथम सलामी देऊन पुन्हां दूर होऊन वेगानें गदा उगारून ते मंडळें फिरूं लागलें, उत्तर हिंदुस्थानांत अजूनही असले गदायुद्ध नव्हे तरी लाठीयुद्ध पहावयास सांपडतें. उलट सुलट वेगानें मंडळांत फिरत व एकमेकांचा डोळा चुकवीत ते एकमेकांस थडथड गदा मारूं लागले, तेव्हां प्रेक्षकांचे प्राण उत्कंठेनें डोळ्यांत आले. शेवट काय होतो हें पाहण्यास उत्सुक झालेल्या प्रेक्षकांचे श्वासोच्छ्वास स्तब्ध होऊन पापणीं हालेनाशी झाली. इतक्यांत अर्जुनानें श्रीकृष्णास उत्कंठेनें हलक्या स्वरांत “कोण जिंकील?” असा प्रश्न केला. श्रीकृष्णानें म्हटलें, “भीम खास बळकट आहे, पण दुर्योधन अधिक चपळ आहे. दोघांस सारखेंच शिक्षण मिळालें आहे, पण दुर्योधनाची कसरत जास्ती आहे. त्यानें आज तेरा वर्षे लोखंडाचा भीम करून त्याजवर सतत गदायुद्धाची कसरत केली आहे. तो लोखंडी भीम दुर्योधनाच्या शिविरांत असलेला तू ऐकिलाच असशील. याशिवाय जो वीर हिंस्र पशूप्रमाणें मार लाऊन परतला व कोंडीत सांपडला त्यासमोर उभे राहणें कठीण आहे. धर्मानें युद्ध होईल तर दुर्योधन जिंकील; आणि शेवटीं धर्मराजानें केलेला मूर्खपणा तुमच्या शाश्वत दुर्गतीस कारण होईल; यासाठीं येथेही छलयुद्ध केलें पाहिजे. भीमानें दुर्योधनाच्या मांडीवर प्रहार करावा. त्याची तशी प्रतिज्ञाही आहे.” ही श्रीकृष्णाची सल्ला ऐकून अर्जुनानें ते योद्धे मंडळ फिरत असतां, दुर्योधनाची पाठ आपल्याकडे पाहून भीमास मांडीचा इपारा केला. इतक्यांत दुर्योधनानें एक तडाखा भीमाच्या मस्तकावर हांटला; तो भीमास बर्मी लागला. पण तो पिऊन भीम त्वेपानें जो उसळला तो दुर्योधनावर झपाट्यानें जाऊन त्यानें त्याच्या छातीवर गदेचा प्रहार टाकला. दुर्योधनानें उसळी मारून फटका चुकवावयाचा यत्न केला; यामुळें त्याची छाती बचली, पण भीमानें आपला तडाखा आवरला नाही; दुर्योधनाच्या मांडीवर पुऱ्या वेगानें तसाच हांटला; त्याबरोबर त्याच्या मांडीचा चुराडा झाला, आणि मूर्च्छा येऊन दुर्योधन धाडकन खाली पडला! याप्रमाणें त्यांच्या गदायुद्धाचा

शेवट झाला, तेव्हां तेथे जमलेल्या सर्व लोकांनी ते पांडवांकडेच असल्याने प्रचंड जयघोष केला. भीमानेही विजयाच्या धुंदीत दुर्योधनाजवळ जाऊन त्याच्या डोक्यावर लत्ताप्रहार केला व 'द्रौपदीला "गाय" "गाय" म्हण, पुन्हां म्हण!' असे ओरडत त्याच्या मुकुट घातलेल्या डोक्याला पायाने लाथाडले. इतक्यांत बलराम क्रोधाने आपले लांगल वर करून एकदम भीमावर उठला. बलरामाच्या पोटांत अंतर्गामी-दुर्योधनाविषयी प्रेम होतें. याशिवाय कमेरेच्या खाली गदेचा फटका मारावयाचा नाही असा गदायुद्धाचा नियम होता. "दुष्टा भीमा, अधर्माने युद्ध करून पुन्हां राजाचा असा उपमर्द करतोस !" असे म्हणत बलराम भीमावर धांवला, तेव्हां श्रीकृष्णाने मध्ये पडून आपल्या वेगेत बलरामास बळकट धरले. त्या वेळेस ते दोघे बंधु नील व गौर वर्णाचे, परंतु सारख्या रूपाने अमावास्याच्या सूर्यचंद्राप्रमाणे एकमेकांस लिपटलेले पाहून पहाणारांस मोठे कौतुक वाटले ! श्रीकृष्ण काकळत करून म्हणाला, "रामा, पांडवांना तूं क्षमा कर. हे आपल्या आत्माचे पुत्र आहेत; याची वृद्धि ती आपली वृद्धि हे तूं लक्षांत घे. दुर्योधनाने कपटाने यांच्याशी आरंभापामून वर्तन केले. शेवटी कपटचूताने यांचे राज्यही हरण केले. द्रौपदीला सभेत आणून याने आपली मांडी दाखविली; तेव्हां माझी गदा तुझ्या मांडीवर बसेल अशी भीमाने प्रतिज्ञा केली होती, ती याने या वेळी पुरी केली. क्षत्रियाने आपली प्रतिज्ञा पुरी करावी; हा त्याचा धर्म आहे. या सर्व गोष्टी ध्यानांत आणतां याने अधर्म केला नाही. शिवाय रामा, आतां कलियुग लागलेच असे समजून यास तूं क्षमा कर." ही श्रीकृष्णाची प्रार्थना ऐकून बलराम म्हणाला, "बरें, झाले तें झाले, पण हा भीम जिहयोधी म्हणून जगतांत निंदा पावेल, आणि हा विचारा दुर्योधन ऋजुयोधी मारला गेल्याने यज्ञांत अवभृथस्नानाने जसा पापी मनुष्यही पवित्र होतो, तसा धर्मयुद्ध करीत असतां मरण पावल्याने हा पवित्र होऊन स्वर्गास जाईल !" असे म्हणत बलरामाने आपल्या रथावर आरोहण करून द्वारकेकडे प्रयाण केले. इकडे पांडव व श्रीकृष्ण दुर्योधनाचे शव तेथेच टाकून कौरवांच्या शिबिराकडे निघाले. तेथून सर्व स्त्रिया नोकरचाकरांसह पाहिल्या पळापळीबरोबरच सर्व संपत्ति टाकून हास्तिनापुरास पळून गेल्याच होत्या. पांडवांस तेथे अगणित

रत्ने व शिविरांचें मौल्यवान् सामान मिळालें तें त्यांनीं आपल्या ताब्यांत घेतलें. पांडवांकडील वीरांनींही आपआपलीं ठाणीं सायंकाळीं त्या शिविरांतच दिलीं. पांच पांडव व द्रौपदी हीं मात्र श्रीकृष्णाच्या सल्ल्यानें श्रीकृष्ण आणि सात्याकि यांसह मंगलासाठीं शिविरापामून दूर सरस्वतीतीरावर जाऊन राहिलीं.

सूर्यास्तसमयींच लाल किरण रणांगणावर पडून हिंस्र श्वापदे हळुहळु बाहेर पडूं लागलीं. इतक्यांत दुर्योधनाची मूर्च्छा उतरून तो फुटलेल्या मांडीच्या वेदनेनें विव्हाळ लागला. याच सुमारास पांडवांची भीति नाहीशी झाल्यामुळे परतलेला संजय दुर्योधनाची काय अवस्था आहे हें पाहण्यासाठीं रणांगणावर आला, आणि आपला राजा अद्याप जिवंत आहे हें पाहून त्याजपाशीं वसून विलाप करूं लागला. तेव्हां दुर्योधन त्यास म्हणाला, “ संजया, दैव दुरतिक्रम आहे. अकरा अश्वौहिणी मजजवळ असून, भीष्म, द्रोण, कर्ण, अश्वत्थामा असे नामांकित योद्धे माझ्या बाजूचे असून, मांडी फुटून मी येथे मरत पडलों आहे ! तेव्हां दैव बलवत्तर आणखी काय ! असो. तूं शोक करूं नकोस. सागरान्त पृथ्वीचें राज्य करून मी अनेक यज्ञ केले; शत्रूच्या डोक्यावर नाचलों; मित्रांना संपत्ति दिली; माझ्याहून कोणाचा अंत अधिक चांगला असेल ! वेदाध्ययन करून धर्माचें आचरण केलें; रोगराहित व बलयुक्त असें आयुध्य जाऊन शेवटीं धर्मानें युद्ध करीत असतां मला रणांत मृत्यु येत आहे; माझ्यापेक्षां कोणाचा अंत प्रशस्त्यतर आहे ! हें माझे सुदैवच होय, कीं मी जिकलों जाऊन शत्रूच्या अंकित दासाप्रमाणें वागण्यास जिवंत राहिलों नाहीं ! सुदैवच होय कीं, माझ्या जिवंतपणीं माझी लक्ष्मी शत्रूच्या हातीं लागली नाहीं ! संजया, भीष्म, द्रोण, कर्ण, शल्य, दुःशासन इत्यादि वीरांच्या मागोमाग मी स्वर्गास सुखानें जात आहे, तूं जाऊन माझ्या माता-पितरांचें शांतवन कर. त्यांची मात्र मला धडगत दिसत नाहीं ! तीं अंध माता-पितरें पुत्रविहीन होऊन शत्रूच्या तावडींत सांपडून कशीं काळ कंठतील ! माझी प्रिय भगिनी दुःशला, बंयु, पुत्र आणि पतीही मरण पावल्यानें कोणत्या गतीला जाईल ! विचान्या लक्ष्मणाच्या मातेची पति-पुत्रावांचून काय अवस्था होईल ! ” असा दुर्योधनाचा आक्रोश ऐकून रणांगणांतील झाडे सुद्धां रडूं लागलीं, व

हिंस्र श्वापदै अश्रु गाळीत दाही दिशा पळून गेली. इतक्यांत अश्वत्थामा, कृप व कृतवर्मा बातमीदारांकडून सर्व हकीकत कळल्याने शोक करीत दुर्योधन पडला होता तेथे आले. त्याचा तो आक्रोश ऐकून व त्याची ती भयंकर अवस्था पाहून अश्वत्थामा संतापाने थरथर ओठ कांपत म्हणाला, “जगतांत खरोखर सत्य उरलें नाही. हे पुरुषव्याघ्र, तूं समस्त पृथ्वीचा धर्मशील भर्ता असून असा अधर्माने मांड्या फुटून दगडामातीत विव्हाळत पडला आहेस !! हें तुझे दुर्धर व्यसन पाहून लक्ष्मी खचित अश्रुव आहे असेंच म्हटलें पाहिजे.” दुर्योधनाने आपले डोळे हातांनी पुसून म्हटलें, “असाच हा लोक परमेश्वराने निर्माण केला आहे. कालपर्यायाने सर्वांचा विनाश आहे. तुमच्या समक्ष तो काळ मला आज प्राप्त झाला आहे. त्यांतल्या त्यांत समाधान हें कीं, मी युद्धांतून कधीही परावृत्त झालों नाही; आणि त्या दुष्टांनीं माझा छलानेंच वध केला. तर तुम्ही माझ्या स्नेहाने दुःख करूं नका. जर वेद प्रमाण असतील तर मला अक्षय लोक खचित मिळतील. कृष्णाच्या मध्यस्थीनेही मी क्षात्रधर्मास सोडलें नाही. तुम्हीही आपले कर्तव्य उत्तम करून सदृश पराक्रम केलात. दैव विपरीत आहे, त्यास तुमचा व माझा इलाज नाही. ” याप्रमाणे राजाचें अढळ निश्चयाचें भाषण ऐकून अश्वत्थामा म्हणाला, “राजा, शत्रूने केवळ अधर्माने आपल्यास जिंकलें. माझ्या पित्यास अधर्माने मारल्याबद्दल मला जितका त्वेष आला नाही, तितका तुला त्यांनीं अधर्माने मारलें हें पाहून मला आज आला आहे. राजा, तुझी परवानगी असेल तर मी अजूनही पांचालपांडवांना ठार मारीन. ” हें ऐकून दुर्योधन आनंदाने म्हणाला, “कृपाचार्य, आणा जल, लवकर आणा; आणि माझा जीव आहे तो याला माझ्या सेनापत्याचा अभिषेक करा. ” कृपाने दुर्योधनाच्या आज्ञेने सरस्वतीचे जल आणून अश्वत्थाम्यास अभिषेक केला. तेव्हां दुर्योधन म्हणाला, “राजाच्या आज्ञेने प्रत्येकाने अवश्य लढावे; विशेषतः क्षात्रधर्माने राहणाऱ्या ब्राह्मणाने जरूर युद्ध करावे. तर तूं माझ्याकरितां युद्ध कर. ” असें म्हटल्यावर दुर्योधनाने डोळे मिटले आणि क्षणभराने सर्व भूतांना भयंकर असलेल्या कल्पनातीत अंधकाराच्या प्रदेशांत त्याने प्रवेश केला.

सूर्याचा व दुर्योधनाचा अस्त बरोबरच झाला; आणि ते तिथे वीर रण-

भूमि सोडून आपल्या रथांत बसून दक्षिणेकडे जाऊन एका अरण्यांत शिरले. तेथे एका प्रचंड न्यग्रोधवृक्षाखाली जलसंचय पाहून घोडे सोडून त्यांनी संध्यावंदन केले, व नंतर ते जमिनीवरच पडले. सर्व दिवसाचा थकवा असल्याने कृप व कृतवर्मा तात्काळ झोपी गेले. पण अश्वत्थामा थकला असूनही संतापाने झोपी गेला नाही. अंगातून कवच न काढता तो तसाच ध्यानस्थ आकाशाकडे पहात पडला होता. ग्रह, नक्षत्र आणि तारा यांनी खचित असलेले आकाश त्या काळोख्या रात्री खडी काढलेल्या चंद्रकलेप्रमाणे रमणीय दिसत होते. पण अश्वत्थाम्याचे लक्ष आकाशाच्या रमणीयतेकडे नव्हते. ज्याने उदीर्ण झालेल्या पांडवांचा नाश उघड लढाईत होणे शक्य नाही; तेव्हा त्यांच्या नाशाची जी मी प्रतिशा दुर्योधनाजवळ केली, ती केवळ अर्गीत पतंगाप्रमाणे उडी घातली असे त्यास राहून राहून वाटत असल्याने तो चित्तेने ग्रस्त झाला होता. इतक्यांत एक भयंकर घुबड पिंगट रंगाचा, मोठ्या शरीराचा व वाटोळ्या डोळ्यांचा, बारीक बारीक शब्द करित, त्या विस्तीर्ण न्यग्रोधवृक्षावर कावळे निजले होते त्यांच्या जागेत पुसला; आणि कावळ्यांच्या माना कुरतडून रक्त प्राशन करून त्यांचे पंख व पाय खाली टाकू लागला. ती त्या घुबडाची दारुण कृति पाहून अश्वत्थाम्यास कल्पना सुचली, ‘या वेळेस पांडव व पांचाल कौरवांच्या शिबिरांत विजयाच्या धुंदीत निजले असतील; तो शिविर माझ्या पायाखालचा आहे, त्यांत या घुबडाप्रमाणे घुसून मी त्या कावळ्यांचे मुंडीमोचन करतो;’ असा विचार करून त्याने आपल्या मामास उठाविले व त्यास म्हटले, “मामा, या पांडवांनी पदोपदी निंदित व कपटी कृत्ये करून आपणाकडचे वीर मारले. तर आपणही त्याजवर रात्री छापा घालू. थकलेले, विस्कळलेले, दुसऱ्या शत्रूने ग्रस्त झालेले, शिबिरातून बाहेर पडत असलेले किंवा आंत शिरत असलेले शत्रूंचे सैन्य जरूर मारावे, असे युद्धशास्त्रकारही म्हणतात; तसेच रात्री निद्रेत मग्न झालेले किंवा सेनापति मेल्याने नायकहीन झालेले किंवा आपसांत तंटा माजलेले किंवा निरनिराळ्या तुकड्या पडलेले शत्रूंचे सैन्य मारण्यास सोपे आहे.” हे ऐकून कृप आश्चर्यचकित झाला. क्षणभर स्तब्ध राहून तो म्हणाला, “अश्वत्थाम्या, तू हे काय मनांत आणले आहेस ! तू आजवर यत्किंचितही पाप केले नाहीस ! आणि आता निजलेल्यांना ठार मारण्याचे

भयंकर पातक करणार ! बाबा, उत्थान अथवा पराक्रम प्रशस्त आहे, हें खरें; पण दैव आणि पराक्रम यांच्या सम्मेलनानेच फळ मिळते. त्यांत दैव आपल्या हातांत नाही, पुरुषकार आपल्या हातांत आहे, तो करणे प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे हेंही खरें. पण पराक्रम करणे तो विचारानेच केला पाहिजे, व तो आचारशुद्ध असला पाहिजे. बाबा, दुर्योधनाने पराक्रम केला पण सर्व सुहृदांच्या मताविरुद्ध त्याने हा भयंकर अविचाराने तंटा केला. तो दुर्दैवानेच मेला असें नव्हे; तर अविचाराने मेला. यासाठी तू अविचार करूं नकोस. धृतराष्ट्र, विदुर, गांधारी यांची उद्यां सल्ला घेऊन आपण लढूं.” अश्वत्थामा शांतपणे म्हणाला, “मामा, प्रत्येक घटांत माती भिन्न असते. आणि प्रत्येकास आपआपले मत मोठे शहाणपणाचे वाटते. तुम्ही मजला मदत करीत नसाल तर हें कर्म मी एकटा करीन; माझा निश्चय ठरला. ज्या दुष्टानीं अधर्माने माझा बाप मारला, आणि राजाची मांडी फोडली, त्याजवर आज रात्री छापा घालून विजयाने धुंद झालेल्या व आमच्या शिबिरांत निद्रेत चूर झालेल्या शत्रूस मी ठार मारणार !” कृप म्हणाला, “अश्वत्थाम्या, तुला वज्रपाणि इंद्रसुद्धा निवारण करण्यास समर्थ नाही. पण माझे जरा ऐक. विश्रांति घेऊन व झोप घेऊन तुझे डोकें शांत झालें म्हणजे मग उद्यां आपण तिघे मिळून खाचित पाडवांशी लढूं. आपणां तिघां एकवटलेल्यांना जिंकणे केवळ दुरापास्त आहे. निजलेल्या वीरांना किंवा शस्त्र टाकून बिनधास्तपणे विश्वासाने फिरणाऱ्यांना ठार मारणे महापातक, केवळ नरकास नेणारे आहे. तू महाधनुर्धर, सर्व अस्त्रे जाणणारा आहेस, आणि निष्पाप आहेस. तू दिवसाच्या प्रकाशांत उघडपणे शत्रूंची उद्यां खुशाल युद्ध कर.” अश्वत्थाम्याने उत्तर केलें, “अहो मामा, हा मर्यादेचा स्त्रे शत्रूंनीच शमरदां फोडला आहे. मग आपल्यास कोणती हरकत आहे ! तशांत धर्म सोडून माझ्या पित्यास व राजास मारणाऱ्यांस सौप्तिकांत मारल्यावर त्या पातकाने मला कटिकाचा किंवा पतंगाचा जन्म आला तरी हरकत नाही. वादांत वेळ जातो. मी हा चाललों. तुम्हांस यावयाचें असलें तर या.” असें म्हणून अश्वत्थाम्याने उठून आपल्या रथाचे घोडे जोडले. तेव्हां निरुपायाने कृपाने कृतवर्म्यास जागे केलें. आणि त्यांनीही आपले रथ जोडले. मग ते तिघे वीर तीन

प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें पांडवांस मारण्यास शिबिरास निघाले. शिबिराच्या निर-
निराळ्या बाजूच्या मुख्य तोंडावर दोघांस उभे करून अश्वत्थामा
भलत्या वाटेनें आंत घुसला, आणि प्रथम एका मोठ्या तंबूत शिरला.
तेथें धृष्टद्युम्न पर्यंकावर विनघोर निजला होता त्याच्या छातीवर बमून
अश्वत्थाम्यानें त्याचा गळा दाबला. अं अं अं, असें ओरडत असतां त्यानें
त्यास ठार केलें. त्याचे नोकर व बायका त्याच्या धडपडीनें जाग्या झाल्या.
त्यांस त्यानें तलवारीनें ठार मारलें. याचप्रमाणें दुसऱ्या तंबूत शिरून त्यानें
तेथें निजलेल्यांच्या माना मुरगळल्या, व जागे होऊन जे आडवे झाले,
त्यांस तलवारीनें छाटलें. क्षणभरानें सर्व छावणींत गोंधळ माजला. कोणी
भूत किंवा पिशाच्च किंवा राक्षस छावणींत शिरला आहे, अशी ओरडाओरड
होऊन भ्याड होते ते पळत सुटले. त्यांस छावणीबाहेर पडतांना कृप व कृतवर्मा
यांनीं ठार मारलें. जे शूर होते ते अश्वत्थाम्यावर धांवले, पण त्या वीरानें
अस्त्रांनीं व तलवारीनें त्यांस यमलोकास पाठविलें. याप्रमाणें निर्दयकर्म
करून छावणींत शिरतांना जशी शांतता होती तशीच शांतता सोडतांना ठेवून
ते तिथे वीर पहाटेच्या सुमारास निघून गेले.

त्या भयंकर कत्तलीतून वांचलेल्या एका दोघा मनुष्यांनीं धर्मराजास
प्रातःकाळीं वर्तमान सांगितलें, तेव्हां त्यास ती घोर बातमी ऐकून मूर्च्छाच
आली. क्षणभरानें सावध होऊन आक्रोश करीत युधिष्ठिर म्हणाला,
“ श्रीकृष्णा, जगताची गति बुद्धिवानांना सुद्धां समजू शकत नाही. सर्व
शत्रूंना जिंकून सरतेशेवटीं आम्हीच जिकले गेलों. प्रमादासारखें अनर्थकारक
दुसरें कोणतेंही नसेल. नुसत्या गाफिलपणानें मनुष्यें अर्थास व जिवासही
मुकतात. विद्या, तप, संपत्ति, यश प्रमत्त मनुष्यास मिळणें शक्य नाही.
असो; जें नशिबी होतें तें झालें. पण हा पुत्रांचा व बंधूंचा भयंकर वध
ऐकून त्या बिचाऱ्या द्रौपदीची काय अवस्था होईल ! नकुला, द्रौपदीला
रथांत घालून शिबिरास घेऊन ये, आम्ही पुढें जातों. ” असें सांगून युधि-
ष्ठिर, तीन पांडव, श्रीकृष्ण व सात्याकि यांसह शिबिरास आला, आणि
पुत्रांची व आप्तांची छिन्नविच्छिन्न झालेली किंवा गळा दाबलेलीं प्रेतें पाहून
त्याच्या नेत्रांतून टप टप टप अश्रु गळू लागले ! इतक्यांत द्रौपदी तेथें
आली. ती धर्मराजाजवळ येतांच “ महाराज, हें काय झालें ! ” असें

ओरडून मूर्च्छित पडली. तिला सर्वोर्नी सावध केलें. पुत्रांची व भावांची प्रेतें पाहून धाय धाय रडत ती म्हणाली, “ महाराज, भोगा आतां या पृथ्वीचें निष्कंटक राज्य ! तुम्हांला राज्य करतांना माझ्या प्रिय पुत्रांची किंवा सौमद्राची आठवण कशाला होईल ! पण माझा जीव यांच्यासाठीं तिळतिळ तुटतो आहे. त्या दुष्ट द्रोणपुत्राचा तुम्ही वध केल्याशिवाय माझा शोक शांत होणार नाही. भीमा, माझे लाड तू नेहमी पुरविलेस. हे माझे अन्य पाति त्या द्रोणपुत्रास शासन करणार नाहीत; पण तूं करशील. माझ्यावर तुझें प्रेम असेल, तर तूं आतां जा आणि त्यास मारून त्याच्या डोक्यावरचा दिव्य मणि घेऊन ये. या माझ्या लाडक्या पुत्रांना ठार मारणाऱ्यास योग्य शासन झालें असें ऐकिल्यावांचून, मी शपथ वाहून सांगतें, मी अन्न घेणार नाही ! ” हे तिचे निर्वाणीचे शब्द ऐकून शीघ्र-कोपी भीम रथांत बसला, आणि धनुष्य, बाण व गदा घेऊन निघाला. भीम-अश्वत्थाम्याच्या भांडणांत काय अनर्थ होतो नकळे, असें वाटून श्रीकृष्ण अर्जुनास व धर्मास रथांत घालून भीमामार्गे धांवला. अश्वत्थाम्याचा गोध करीत व घोडे पिटाळीत भीम धांवला, तो यमुना उतरून भागीरथीतीरावर व्यासाच्या आश्रमांत त्यांचा पत्ता लागल्यानें तेथें पोचला. भागीरथीच्या तीरावर ऋषींसह व्यास बसले होते, त्यांच्याच जवळ कुशवस्त्रें धारण करून डोक्यावर धृत घालून बगलेला, व धुळीनें सर्वांग भरलेला अश्वत्थामा दुरून दृष्टीस पडतांच “ थांव, दुष्टा थांव, पळू नको ” असें ओरडत भीम त्याजवर धांवला. तेव्हां अश्वत्थाम्यानेंही संतापानें व प्राणाच्या भीतीनें दर्भ घेऊन त्याजवर ब्रह्माशिरोम्र अभिमंत्रण करून, ‘ सर्व पांडव मगेत, ’ असे म्हणत दर्भ फेंकला. श्रीकृष्णानें अर्जुनास म्हटलें, “ अर्जुना, तुला हें अम्र द्रोणानें शिकविलेले असेल, तर त्यानेंच या अस्त्राचा प्रतिकार कर. ” तेव्हां अर्जुनानें रथाखालीं उतरून अश्वत्थाम्यासह तेथें असलेल्या सर्वांचें अभीष्ट चितून त्याच अस्त्राचा त्याजवर प्रयोग केला. याप्रमाणें तीं अस्त्रें एकमेकांवर आपटून अग्निज्वाळा उठूं लागल्या. तेव्हां व्यास अश्वत्थाम्यास म्हणाले, “ बाबा, हें अम्र आपलें माघारें घे; नाहीतर या ठिकाणीं वारा वर्षें दुष्काळ पडेल. या धर्माला शरण जा, व द्रौपदीच्या समाधानासाठीं हा डोक्याचा मणि काढून त्यास दे. ” हो ना करितां त्या हट्टी ब्राह्मणानें शेवटीं तें कबूल

केलें व तें अस्त्र परत घेतां येतां उत्तरेच्या गर्भांत असलेल्या भावी पांडव-वंशावर टाकलें. नंतर त्यानें आपला मणि काढून भीमाच्या हवाली केला. तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाला, “अश्वत्थाम्या, तूं जें हें अत्यंत नीच कर्म केलेंस, त्याचें फळ तुला मिळाल्यावांचून राहणार नाही. अरे, युद्ध सुरू असतां धर्माधर्माचा विचार गौण आहे; पण युद्ध बंद झाल्यावर विश्वासानें निःशस्त्र होऊन निद्रिस्त झालेल्या निरपराधी बाळ-तरुण-वृद्धांना तूं जें ठार मारलेंस तें युद्ध नव्हे. ज्ञानी लोक त्यास अत्यंत निंद्य पाप समजतात. या दारुण पापामुळें तूं तीन हजार वर्षें या पृथ्वीवर एकटा फिरशील. कोणीही, कधीही, किंचित्ही तुझ्या थाऱ्याला उभा राहणार नाही. तुझ्या मस्तकांत किडे पडून व अंगाला सर्व व्याधि होऊन दुर्गंधानें तुझें डोकें भ्रांत होऊन तूं रानावनांत हिंडत राहशील, जा. ” हें श्रीकृष्णाचें भाषण ऐकून खिन्न मनानें तेथून सर्पांच्या समक्ष अश्वत्थामा चालता झाला !

त्याच्या डोकीवरचा अमूल्य मणि घेऊन ते वीर रथांत बसून परत निघाले, ते त्वरेनें सायंकाळच्या सुमारास द्रौपदीगर्भास पोचले. युधिष्ठिराच्या आज्ञेनें भीम तो मणि तिला देऊन म्हणाला, “द्रौपदी, हा मणि अश्वत्थाम्याला जिंकून आम्हीं आणला आहे, घे. ऊठ आतां; तुझ्या पुत्रांचा नाश करणाऱ्या या पापिष्ठाचें शासन केलें आहे. ब्राह्मण म्हणून व गुरुपुत्र म्हणून त्यास केवळ जीवदान देऊन सोडलें आहे. त्याचें शरीर जरी जिवंत आहे तरी त्याचें यश नष्ट झालें, तर आतां तूं आपला शोक आवर. ” शहाणी द्रौपदी म्हणाली, “गुरुपुत्र माझाही गुरुच आहे, त्यास तुम्ही जीवदान दिलें, वरें केलें. आतां हा मणि राजाच्या मुकुटावर बांधा म्हणजे मला पुत्रांचे ऋण फिटल्यासारखें वाटेल. ” तेव्हा धर्मानें गुरुचें उच्छिष्ट म्हणून द्रौपदीच्या समाधानासाठीं तो मणि डोक्यावर धारण केला.

याप्रमाणें भारतीय युद्धाचा शेवट झाला. पांडवांकडील सात अक्षौहिणी-तून सात शिल्लक राहिले. कौरवांकडील अकरा अक्षौहिणीतून तीनच राहिले. पृथ्वीचा भार हलका करण्याचें मुख्य अवतारकृत्य श्रीकृष्णानें यौध्यांच्या च शौर्यानें, हट्टानें व अनयानें याप्रमाणें करविले. पांच पांडव, श्रीकृष्ण व सात्याकि अवशिष्ट राहिले, ते हस्तिनापुराकडे जाण्यास निघाले; तों धृतराष्ट्र संजय-विदुरासह व गांधारी, कुंती वगैरे सर्व स्त्रियांसह तेथें

पोंचला. त्यास धर्म दुःखानें सामोरा गेला. त्यानें धृतराष्ट्राचें वंदन केलें, तेव्हां धृतराष्ट्रानें पुत्रशोकानें संतप्त झालेल्या आपल्या मनास कसें बसें आवरून त्यास आलिंगन दिलें. धर्माभांगून भीमानें त्यास नमस्कार केला. आपल्या शंभर पुत्रांना ठार मारणारा हाच, असें मनांत येऊन धृतराष्ट्राचा क्रोधानल धगधगति पेटला. त्याचा चेहरा कावराबावरा होऊन शब्द विस्वर झाला व “थे भीमा ये, मला आलिंगन दे ! ” असें म्हणत तो पुढें सरसावला. तेव्हां श्रीकृष्णानें त्याचें सामर्थ्य व त्याच्या क्रोधाचें तीव्र कारण मनांत आणून भीमास एकदम बाजूस सारलें व जी भीमाची लोखंडी प्रतिमा दुर्योधनानें आखाड्यांत गदायुद्धाची कसरत करण्यासाठी तयार केली होती, व जी त्याच्या शिविरांत त्यास सांपडली होती ती पुढें केली. धृतराष्ट्रानें त्या प्रतिमेस इतकें कडकडून आलिंगन दिलें कीं, आंतून पोकळ असलेली ती मूर्ति कडकड आवाज करीत चिपटी झाली. इकडे धृतराष्ट्रासही त्या भयंकर प्रयत्नानें हृदय फुडून रक्ताची गुळणी आली व तो घेरी येऊन खाली बसला. “ अरेरे, भीमाला कांहीं अपाय झाला नाहीं ना ? ” असें उलट ढोंग करून तो म्हातारा दुःख करूं लागला; तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाला, “ राजा, तूं व्यर्थ श्रमी होऊं नकोस. चुराडा झालेला हा लोखंडी भीम होय, हा प्रत्यक्ष भीम नव्हे. तुझ्यासारखी शक्ति कोणास आहे ? पुत्रशोकानें तुझा संताप झालेला पाहून मी भीमाला तुझ्या या मृत्युदंष्ट्रातुल्य बळकट बाहूंच्या वेंगेपासून वांचविलें. राजा, भीमाला ठार मारण्याचें जें तुझ्या मनांत आलें तें सर्वथैव अयोग्य आहे. तुझे पुत्र हा मेल्यानें जिवंत होतील काय ? मीं शमाकरितां किती प्रयत्न केला तें तुला ठाऊकच आहे. तर आतापर्यंत जें झालें तें सर्व मान्य करून तूं पोटांत घाल. ” इतक्यांत परिचारिकांनीं शुद्धीकरितां पाणी आणिलें, त्यानें धृतराष्ट्रानें गुळणा करून टाकल्यावर श्रीकृष्ण म्हणाला, “ राजा, वेद-शास्त्र-पुराणांचें तूं अध्ययन केलें आहेस; तूं सर्व गोष्टी जाणतो आहेस; तुझाच अपराध असून तूं पांडवांवर कोप करतोस हें न्याय्य नव्हे. भीष्म, द्रोण, विदुर, मी यांनीं राजसभेत हा भावी अनर्थ ओढवेल हें तुला अनेक प्रकारें समजाविलें असतां तूं त्या वेळीं आमचें वचन ऐकिलें नाहींस. तर आतां तूं पांडवांवर क्रोध करूं नको.

हेच तुझे पुत्र आहेत असें तूं आतां समज. ” हें केशवाचें भाषण ऐकून धृतराष्ट्र म्हणाला, “ श्रीकृष्णा, तूं म्हणतोस तें सर्व सत्य आहे. बलवान् पुत्रस्नेहानें मला धैर्यापासून च्युत केलें. असो; आतां माझा राग शांत झाला आहे. आतां मला भीमास निःशंक भेटव. ” तेव्हां भीमानें पुढें होऊन धृतराष्ट्रास आलिंगन दिलें. नंतर अर्जुन-नकुल-सहदेवांसही पोटाशीं धरून त्या अंध म्हातान्यानें सर्वांस “ तुमचें कल्याण असो ” असा आशीर्वाद दिला. नंतर युधिष्ठिर गांधारीस नमस्कार करण्यास गेला, तेव्हां तिचाही क्रोध अनावर होऊन ती त्यास शाप देण्यास उद्युक्त झाली. तेव्हां युधिष्ठिर म्हणाला, “ देवी मातोश्री, या हतभाग्याला तूं बेलाशक शाप दे. पितामह, आचार्य, वंशु यांचा पात करून व स्वतःचे पुत्र व आस यांचा नाश करून हें मिळविलेलें राज्य मला विप्रासारखें वाटत आहे. किंबहुना मला माझा जीव नकोसा झाला आहे. तुझ्या शापानें मी या दुःखोदधीतून व शोकसमुद्रांतून मुक्त होईन ! ” हें त्याचें नम्र व दीन भाषण ऐकून गांधारीचा शोक व क्रोध शांत झाला. ती पुढें कांहीही बोलली नाही. पण युधिष्ठिर नमस्कार करीत असतां त्याच्या नखांवर तिची क्रुद्ध दृष्टि पडली, त्यामुळे त्याचीं नखें कुरतडून जाऊन वाईट दिसूं लागलीं. नंतर सर्व पांडव आपल्या आईस भेटले. तिनें त्यांस पोटाशीं धरून पुष्कळ विलाप केला. द्रौपदीनें त्या दोघां सास्वांस नमस्कार करून अतिशय शोक केला. तेव्हां गांधारीनें म्हटलें, “ वाई, माझेकडे पहा आणि आपला शोक आवर. ” याप्रमाणें सर्वांच्या भेटी होऊन तीं सर्व हळूहळू रणभूमी सोडून भागीरथीवर आलीं व तेथें सर्व मृतांस त्यांनीं उदक दिलें.

उत्तरपर्व

यशस्वी युधिष्ठिर मृतांना जल देऊन मोठ्या कष्टाने भागीरथीच्या तीरावर आला, व हस्तिनापुरावाहेर पुत्रांचे आशौच पाळण्याकरितां एक माहिना राहिला. “ भीष्म, द्रोण इत्यादि शत्रूंचरोबर तुम्ही जो कर्ण मारलांत तो तुमचा ज्येष्ठ भ्राता होता, ” असें मातुश्रीनें तिलांजली देतांना धर्मास सांगितलें, तेव्हांपासून तर त्यास अतिशय दुःख होत होतें. आपले व शत्रूचे सर्व लोक ठार मारवून मिळविलेलें राज्य त्यास त्रिपासारखें भासूं लागलें. शेवटीं एके दिवशीं तो अर्जुनास म्हणाला, “ अर्जुना, लोभाच्या नादीं लागून आपली ही भयंकर अवस्था झाली आहे. यापेक्षा वनांत राहणाऱ्या मुनींचे क्षमा, वैराग्य, निर्मत्सरता, अहिंसा, सत्यवचन इत्यादि गुणांनीं युक्त असलेलें आयुष्य फार चांगलें. अर्जुना, त्यांगवानाच्या हातून पापच होत नाही; यासाठीं राज्याचा त्याग करून मुनि होऊन मी वनांत जातो. तूं हें पृथ्वीचें निष्कंटक राज्य संभाळ ! ” हें धर्माचें उद्विग्नपणाचें भाषण ऐकून सर्वास फार वाईट वाटलें. अर्जुन म्हणाला, “ राजा, हजारों क्षत्रियांना मग तूं कशासाठीं मारविलेंस ? निष्कांचनत्व मुनीनाच योग्य आहे, राजांना नाही. राजानें द्रव्य मिळवून अश्वमेधासारखे यज्ञ करावे आणि प्रजेचें धर्मानें पालन करावें. दाशरथी रामापासून हा सुमार्ग चालत आला आहे तो सोडून तूं कुमार्गांत जाऊं नको. पाणी, माती, फळफळावळ यांत शेंकडों जंतु आहेत त्यांची हिंसा प्रत्येकास होतेच ना ? हिंसेशिवाय किंवा दुर्घट कर्म केल्याशिवाय महती श्री मिळणें शक्य नाही. शिवाय लोकांच्या कल्याणाकरितां जी हिंसा करणें प्राप्त आहे तीं करणें हिंसा नव्हे. सर्वतोपरी गुणयुक्त किंवा सर्वतोपरी गुणहीन अशी वस्तूच

जगतांत नाही. प्रत्येक कर्मांत चांगलें आणि वाईट यांचें मिश्रण आहेच. अशा या जगतांतील मिश्र व्यवहारांत न्यायानें वागणारे लोक पूर्वीपासून जें करीत आले तें तूं कर. ” हें ऐकून धर्मानें उत्तर केलें, “ असंतोष, मोह, बल, अहंकार, इत्यादि पापगुणांच्या तावडींत सांपडल्यामुळें तूं राज्याचा भुकेला आहेस, पण त्यांत तुला सुख होणार नाही. तूं निरिच्छ आणि द्वंद्व-मुक्त होशील तरच तुला सुख मिळेल. द्वंद्वरहित विमुक्त जनकानें काय म्हटलें ते तूं ध्यानांत घे. मिथिला पेटलेली पाहून जनक म्हणाला, ‘ ज्या मजजवळ यत्किंचित्ही वित्त नाही त्या माझें वित्त अनंत आहे. मिथिला जळते आहे पण माझे कांहींच जळत नाही ! ’ यासाठीं मन कल्याणाकडे लावून आणि तृणेंचें नियमन करून मी कर्मपरंपरेचा त्याग करणार आणि निरावलंबन होऊन सुखी होणार. ” भीमानें, द्रौपदीनें, अर्जुनानें धर्माची समजून घालण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला पण त्याचें विरक्त झालेलें मन राज्याकडे वळेना. युद्धाच्या पूर्वी संन्यास घेण्याचा जो उमाळा अर्जुनास आला होता, तोच युद्धाच्या शेवटीं युधिष्ठिरास आला. व्यासांनीं अवेरीस त्यांस म्हटलें, “ धर्मा, गार्हस्थ्य सोडून अरण्यांत जाण्यास धर्म-शास्त्राप्रमाणें तूं अद्याप योग्य झाला नाहीस. यज्ञ, विद्या, उद्योग, संपत्ती-विपर्या असंतोष, प्रजापालन, आणि दंडधारण हीं राजांचीं कर्तव्ये आहेत. त्यांत दंडधारण हें सर्वांत श्रेष्ठ कर्तव्य आहे. आपल्या बंधूंसह धर्मार्थकामांचा यथाशान्त्र उपभोग घेऊन प्रथम तूं आपलें कर्तव्य बजाव आणि मग अरण्यांत जा. सुख किंवा दुःख, प्रिय किंवा अप्रिय, जें जें धर्मानें वागत असतां मनुष्यास प्राप्त होईल तें तें अपराजित हृदयानें मनुष्यानें भोगलें पाहिजे. तुझी इच्छा नसतां तुला हें घोर कर्म करावें लागलें तर त्याबद्दल तूं संताप करूं नकोस. पृथ्वीचें राज्य पराक्रमानें तुला मिळालें आहे. त्याचें यथाशास्त्र पालन कर. जे मांडलिक राजे मेले आहेत त्यांच्या पुत्रांचें समाधान करून त्यांस गादीवर बसव. जेथें पुत्र नसतील तेथें कन्याही बसव. याप्रमाणें सर्व राष्ट्रांचें आश्वासन करून तूं अश्वमेध यज्ञ कर, म्हणजे तुझें हिंसाकृत सर्व पाप नाहीसें होईल. ” धर्मानें प्रश्न केला, “महर्षि ! राज्य आणि धर्माचरण यांचा नित्य विरोध आहे. अधर्माशिवाय राज्य करणें शक्य नाही. मी फिराफिरून विचार केला तरी मला असेंच वाटतें; तर हा माझा मोह

दूर करा.” व्यासानें उत्तर केलें, “राजा, तुझा वृद्ध पितामह भीष्म राजधर्म आणि मोक्षधर्म चांगलें जाणतो. धर्मरहस्यासंबंधानें जे संशय असतील ते तूं त्याला जाऊन विचार.” आजोबाचा अधर्मानें घात करून त्यास मी आतां धर्माचे प्रश्न कसे करूं ! असे धर्म आढेवढे घेऊं लागला. तेव्हां श्रीकृष्ण म्हणाला, “धर्मा, शोकाचा अति निर्बंध न करितां भगवान् व्यास तुला जें सांगत आहेत तें तूं कर, आणि आम्हां सर्व मित्रांस व द्रौपदीस आनंद देऊन लोकांचें कल्याण कर.” हे श्रीकृष्णाचे शब्द ऐकतांच धर्मराज उठला व राज्य स्विकारण्यास कबूल झाला. मग प्रजाजनांनीं मोठ्या उत्साहानें अलंकृत केलेल्या नगरांत युधिष्ठिराने थाटानें प्रवेश केला. पालखींत पुढें धृतराष्ट्रास करून, सोळा पांढरे बैल जोडलेल्या एका मोठ्या नवीन तयार केलेल्या रथांत धर्मराज निघाला. त्याचें सारथ्य भीम करीत होता. अर्जुनानें त्याजवर पांढरें छत्र धरलें होतें व नकुळ-सहदेवांनीं चवरी आणि पंखा घेतले होते. त्याच्या मागे श्रीकृष्ण सात्यकीसह सुवर्णाच्या रथांत बसून चालत होता. मागे गांधारी, कुंती, द्रौपदी, व इतर कुरुम्रिया सुंदर सुंदर रथांत बसून चालत होते. शेंकडें सरदार हत्तीवर व घोड्यावर बसून स्वारीबरोबर चालत होते. रस्ताभर शेख व दुंदुभी वाजत होते. वारंवार प्रजाजन आनंदानें जयशब्दाचा घोष करीत होते. राजवाड्यांत पोचल्यावर, धौम्यानें तेथें उदङ्मुख वेदी केली होती, त्याजवर व्याघ्रचर्म घालून वर सर्वतोभद्र सिंहासन ठेविलें होतें, सर्व सुवर्णाचें असून अग्नीसारखें चमकत होतें, व त्याजवर अनेक रत्ने बसविली होती. अशा दीप्त सिंहासनावर धर्मराज व द्रौपदी यांस बसवून श्रीकृष्णानें स्वतः उत्तम शेखांतून गंगोदकानें त्यास पृथ्वीच्या साम्राज्याचा अभिषेक केला. त्या वेळेस मंगल वाद्यांचा प्रचंड जयघोष झाला. ब्राह्मणांनीं धर्मराजास आशीर्वाद दिले. धर्मराजानें सहस्र सहस्र निष्क दक्षिणा प्रत्येक ब्राह्मणास दिली व सरदारांस अमूल्य पोषाक दिले. नंतर तो म्हणाला, “धृतराष्ट्रमहाराज माझे परमपूज्य ज्येष्ठ पिता आहेत; त्यांची आज्ञा तुम्ही पूर्वी पाळीत आलां त्याप्रमाणेंच पाळा, म्हणजे मला अत्यंत प्रिय वाटेल.” याप्रमाणे सर्वांस ताकीद देऊन भीमास त्यानें युवराज नेमिलें. सैन्यावर नकुलास नेमिलें. परराज्यावर व दुष्टांचें शासन करण्याच्या कामावर अर्जुनास नेमिलें व

सहदेवास आपला समीपस्थ (प्रायव्हेट सेक्रेटरी) नेमिलें. विदुर, संजय, कृप इत्यादिकांस तीं तीं योग्य कामें वांटून दिलीं. याप्रमाणें व्यवस्था लावून धर्म श्रीकृष्णासह कुरुक्षेत्रांत भीष्म शरपंजरी पडले होते तेथें आला. संध्याकाळच्या सूर्याप्रमाणें तेजस्वी दिसणाऱ्या त्या भीष्माभोंवतीं अनेक मुनि बसले होते. दुरूनच रथांतून उतरून ते सर्व हात जोडून पायींच भीष्मापाशीं आले आणि त्यास नमस्कार करून जागा मिळाली तसे बसले. मग श्रीकृष्ण किंचित् दानस्वरानें म्हणाला, “ भीष्मा, तुझे मन नेहमीप्रमाणें शांत व प्रसन्न आहे ना ? तुझे ज्ञान पूर्वीप्रमाणें उज्ज्वल आहे ना ? तुझ्यासारखा पुरुष या पृथ्वीतलावर मी पाहिला नाही किंवा ऐकिला नाही ! ज्ञातींच्या भयंकर क्षयानें संतप्त झालेला हा युधिष्ठिर तुझ्या पायाशीं आला आहे. यास चातुर्वर्ण्य व चातुराश्रम्य यांचे धर्म ऐकण्याची इच्छा आहे. यास धर्माचा उपदेश करून तूं याचा शोक नाहीसा कर. ”

हें श्रीकृष्णाचें भाषण ऐकून भीष्म म्हणाला “ श्रीकृष्णा, मी स्वस्थ व सुखी आहे; माझे मन व वाणी हीं दृढ आहेत. तुझ्या प्रसादानें मला सर्व राजधर्म व मोक्षधर्म प्रत्यक्ष गोचर आहेत. पण श्रीकृष्णा, सर्व धर्माचा प्रवर्तक प्रत्यक्ष श्रीविष्णु तूं असून व धर्मराजाजवळ तूं नेहमी असून, धर्म पुसण्यासाठीं तो मजकडे आला हें आश्चर्य नव्हे काय ? श्रीकृष्णा, कार्यकारणापलीकडे असणारें सत्य, अद्वितीय, आदिमध्यांतरहित असें जें परब्रह्म तें तूं आहेस. अदित्याच्या पोटी द्वादशरूपानें अवतीर्ण होणारा सुवर्णकांति सूर्य तूं आहेस. शुक्लपक्षांत देवांना आणि कृष्णपक्षांत पितरांना तृप्त करणारा रजतकांति चंद्र तूं आहेस. ज्यांचे बृहदादि उक्थांत व अग्निष्टोमादि यज्ञांत ब्राह्मण स्तवन करतात, तो वेस्वरूपी परमेश्वर तूं आहेस. सहस्र फणांनीं शोभणाऱ्या शेषाच्या पर्यंकावर योगाचा अवलंब करून निद्रा घेणारा निद्रास्वरूपी परमेश्वर तूं आहेस. वेदोक्त साधनांनीं संसारांतून तरून जाण्याचा मोक्षमार्ग उत्पन्न करणारा सत्यस्वरूपी परमेश्वर तूं आहेस. निरनिराळ्या धर्मांचें आचरण करणारे लोक ज्या एका प्रभूचें निरनिराळ्या तऱ्हेनें पूजन करितात, तो धर्मस्वरूपी परमेश्वर तूं आहेस. निरनिराळ्या मनोरथांनीं प्राणिमात्रांस उन्मत्त करून सोडणारा कामनारूपी ईश्वर तूं आहेस. सर्व सृष्ट पदार्थांत व्यापून राहिलेला आणि प्राणिमात्रांच्या

शरीरांत जीवस्वरूपानें असणारा परमात्मा तूं आहेस. त्या तुला नमस्कार असो. जाग्रति, स्वप्न आणि सुषुप्ति या तीन अवस्थांत सारखा राहणारा आत्मा, पांच महाभूतें व मनासह अकरा इंद्रियें या सोळा तत्त्वांना धरून जो सतरावा आहे असें ज्ञानी म्हणतात, त्या सांख्यरूपी परमात्म्याला तुला नमस्कार असो. निद्रेचा त्याग करून व प्राणवायूंचा जय करून सत्त्वगुणांत नित्य स्थित होणारे योगी ज्याला तेजोरूपानें नेहमी पाहतात, त्या योगस्वरूपी परमात्म्याला नमस्कार असो. पापपुण्याचा क्षय झाल्यानें पुनर्जन्मापासून मुक्त झालेले संन्यासी ज्याच्या ठिकाणीं लीन होतात त्या मोक्षस्वरूपी परमात्म्याला तुला नमस्कार असो. उत्पत्ति आणि नाश यांनीं विशिष्ट असलेल्या सर्व कार्यरूप वस्तूंचा ज्याच्यापासून उगम आहे आणि ज्याच्या ठिकाणीं लय आहे, त्या कारणस्वरूपी परमात्म्याला तुला मी नमस्कार करतो. अग्नि हें मुख, स्वर्ग हें मस्तक, आकाश ही नाभि, भूमि हे चरण, सूर्यचंद्र हे नेत्र, आणि दिशा हे कर्ण अशा अवयवांनीं युक्त असलेल्या विश्वरूपी परमात्म्याला तुला मी नमस्कार करतो. जो सृष्टि चालविण्यासाठीं स्नेहरूपी पाशानें प्राण्यांस मोहांत टाकितो त्या मोहरूपी परमेशाला तुला नमस्कार आहे. ज्यास मुमुक्षु लोक ज्ञानसाधनाच्या योगानें प्राप्त करून घेतात त्या ज्ञानस्वरूपी परमेशाला तुला नमस्कार आहे. जटा आणि दंड यांनीं युक्त, लंबोदर, कमंडलु धारण करणारा, ब्रह्मा तूंच आहेस. शूलधारी, भस्मचर्चित, ऊर्ध्वलिंग, त्रिनेत्र, देवाधिपति रुद्र तूंच आहेस. हे विश्वकर्मन्, हे विश्वात्मन्, हे विश्वसंभव, हे पंचभूतातीत, तुला नमस्कार असो. जे श्रीकृष्णनिष्ठ होऊन रात्रंदिवस बोलतां चालतां श्रीकृष्णाचें भजन करितात ते श्रीकृष्णस्वरूप होऊन त्याच्याच ठिकाणीं प्रविष्ट होतात. श्रीकृष्णा, ह्या माझ्या वाग्नरूपी यज्ञानें मी तुझे आराधन करीत आहे. तूं मजवर प्रसन्न हो. ” याप्रमाणें भीष्मानें श्रीकृष्णाचा स्तव केला. तो ऐकून श्रीकृष्ण सद्गदित होऊन म्हणाला, “ भीष्मा, मी तुझ्यावर संतुष्ट आहे. तूं परमगतीला जाशील यांत तिळमात्र संशय नाही. या युधिष्ठिरास राजधर्माचा व मोक्षधर्माचा तूंच उपदेश कर. गुरुस्थानीं असलेल्या या राजास उपदेश करण्याचा माझा अधिकार नाही. यासाठीं मी त्यास तुझ्याकडे आणिलें आहे. तूं निःशंक मनानें त्यास ज्ञान सांग. तुझ्या मुखांतून जें

उपदेशामृत निघेल तें या लोकीं स्मृतिशाम्नाप्रमाणें आदरणीय होईल.” ही श्रीकृष्णाची आज्ञा ऐकून भीष्मानें धर्मास, तुला जे जे संशय असतील, जे जे प्रश्न विचारणें असतील ते ते विचार. मी यथामति त्यांचें उत्तर देतां ” असें सांगितलें. नंतर युधिष्ठिरास त्याच्या अनेक प्रश्नानुरूप राज-धर्माचे व मोक्षधर्माचें रहस्य भीष्मानें समजावून दिलें. सर्व महर्षींनीं व राजांनीं ते धर्म मोठ्या आदरानें व एकाग्रतेने ऐकलें. भीष्माचा समग्र उपदेश ऐकून सर्व ऋषि व इतर श्रोते रोमांचित झाले. शेवटीं भीष्म म्हणाला, “ युधिष्ठिरा, तूं हस्तिनापुरास जाऊन प्रातः झालेल्या पृथ्वीचें राज्य चालव आणि निरनिराळे यज्ञ करून पितरांचें व देवांचें ऋण फेड. प्रजेचे सर्व तऱ्हेनें रंजन करून प्रकृतींना आणि सुहृदांना दान व विभवांनीं संतुष्ट ठेव. तूं आतां जा आणि सूर्य उत्तरायणाकडे वळेल तेव्हां माझें उत्तरकार्य करण्यास येथें परत ये. ” याप्रमाणें भीष्माची आज्ञा झाली, तेव्हां धर्म, श्रीकृष्ण व इतर मंडळी यासह हस्तिनापुरास परत आला. नंतर धर्मानें श्रीकृष्णाची खानगी द्वारकेस अत्यंत प्रेमानें केली. “ गोविंदा, तुझ्या प्रसादानें ही पृथ्वी आम्हांस मिळाली आहे. यांतील वाटेल तीं रत्नें तूं घे आणि आपल्या पित्यास भेटावयास जा. ” असें धर्मानें म्हटलें तेव्हां “ मला रत्नें काय करावयाची आहेत ? माझ्या येथें आहेत तींही तुझीच आहेत. ” असें म्हणून श्रीकृष्णानें धर्माचा, अर्जुनाचा, इतर पांडवांचा व कुंतीचा निरोप घेतला, आणि सुभद्रेस माहेरपणाकरितां रथांत घेऊन व अश्वमेधाकरितां सर्व मंडळींसह पुन्हां येतो असें अभिवचन देऊन द्वारकेस प्रयाण केलें.

द्वारकेस परत आल्यावर सर्व यादवमंडळी भोजकट नगरास अनिरुद्धाच्या विवाहाकरिता गेली. रुक्मीची बहीण रुक्मिणी श्रीकृष्णानें वरली होती; रुक्मीची मुलगी प्रद्युम्नास दिली होती, आणि आतां रुक्मिणीच्या आग्रहानें रुक्मीनें आपल्या मुलाची मुलगी रोचना अनिरुद्धास दिली. याप्रमाणें यादव-भोजांचा हा तीन पिढ्या संबंध चालला. रुक्मी श्रीकृष्णाचा कट्टा शत्रु होता, तरी त्यांचा हा असा शरीरसंबंध प्राचीन रिवाजाप्रमाणें तीन पिढ्या झाला. भोजकट नगरास अनिरुद्धाचें लग्न मोठ्या थाटानें झालें. लग्नानंतर व्याही व्याही मंडळी क्षत्रियांच्या चालीप्रमाणें द्यूत खेळण्यास बसली. द्यूत खेळतां खेळतां

द्यूताचें भूत खेळणारांवर चढलें. दुर्योधनाप्रमाणें मीही यादवांस नागवतों अशी दुष्ट कल्पना या वेळीं रुक्मीच्या डोक्यांत शिरली; व जेव्हां बलराम पणावर पण हरूं लागला तेव्हां कलिंगचा राजा प्रेक्षक बसला होता, तो हसूं लागला. शत, सहस्र, अयुत, लक्ष, नियुत, कोटि निष्काचे दहाव्या गणित-श्रेढीनें चढलेले पणावर पण बलराम हरला. तेव्हां त्यानें कोधानें अर्बुद म्हणजे दशकोटींचा पण लावला. तो मात्र पण त्यानें जिंकला. रुक्मी कपटानें “ मी जिंकला, प्रेक्षकांस विचारा, ” असें ओरडूं लागला. त्याचा साथी कलिंग हंसून ‘ रुक्मीनेच जिंकला ’ असें म्हणाला. रुक्मीचा गर्विष्ठ-पणा भारतीय युद्धाच्या प्रसंगी वाचकांस दिसलाच आहे. “ तुम्ही यादव बोलून चालून गुराखी, तुम्हांला फाशांत काय समजतें ? द्यूत क्षत्रिय राजांनीच खेळावें. ” असें निंदेनें भरलेलें भाषण त्यानें खोख्या वादाच्या समर्थनार्थ आणखी केलें. तेव्हां सरळ स्वभावाच्या बलरामास कोधाचें वारें आलें. त्यानें तेथल्या तेथेंच सुवर्णानें भरलेली खेळावयाची हस्तिदंती फळी उचलून रुक्मीच्या डोक्यांत घातली ! त्याबरोबर त्या म्हातान्याचा प्राणच गेला. कलिंग पळूं लागला, त्यास दहाव्या पावलीच वरून बलरामानें त्याचे दांत पाडले. दुर्योधनानें द्यूतांत युधिष्ठिराची दुर्दशा केली त्याऐवजीं रुक्मीची याप्रमाणें उलटी दुर्दशा झाली. रुक्मिणीनें भावाबद्दल पुष्कळ शोक केला, पण श्रीकृष्णानें तोंडावाटें अवाक्षर काढलें नाहीं. दुष्ट मंडळीपैकीं रुक्मी शिष्टक होता, त्याचा परस्पर निकाल लागला हें पाहून श्रीकृष्णास समाधानच वाटलें. असो. यादवमंडळी तात्काळ अनिरुद्ध व त्याची नववधू रोचना हिला घेऊन द्वारकेस परत आली (भाग. ६१ द०).

याच महिन्याच्या आरंभी श्रीकृष्ण सर्व यादवमंडळीसह युधिष्ठिराचा अश्वमेध संपादण्यासाठीं पुन्हां हस्तिनापुरास गेला. पांची पांडव द्रव्य आणण्या-करितां व्यासांच्या सूचनेप्रमाणें हिमालयांत गेले होते ते अद्याप परत आले नव्हते. त्यांच्या पश्चात् व श्रीकृष्ण हस्तिनापुरास पोचल्यावर अभिमन्यूची गर्भवती स्त्री उत्तरा बाळंत झाली. तों मूल मेलेलें निघालें. त्या वेळीं कुक्षत्रियांच्या आक्रोशाचा जो ध्वनि सूतिका-गृहांतून बाहेर पडला तो काय वर्णन करावा ! सर्व कौरववंशाचा भावी अंकुर हाच शिष्टक होता. तो मेलेला निघाला; तेव्हां वंश चालण्याची आशाच खुंटली. म्हातारी कुंती

“ श्रीकृष्णा, अरे तुझा नातु उपजतांच मेला आणि हा कौरववंश बुडाला!” अशा करुण स्वराने आक्रोश करीत श्रीकृष्णापाशी धावत आली. सासूच्या मागोमागच द्रौपदी व सुभद्राही धायधाय रडत आल्या. त्या सर्वांनी श्रीकृष्णाचे पाय धरले. “ श्रीकृष्णा, अश्वत्थाम्याच्या ब्रह्मास्त्राने हा तुझा नातु मेला आहे, याला तू पहा आणि आपल्या कृपादृष्टीने जिवंत कर. ” अशी त्यांनी त्याची करुणा भाकली. तेव्हा श्रीकृष्ण दयेने उठला. तो सूतिकागृहाशी येतांच द्रौपदी म्हणाली, “ उत्तरे, तुझा आज्ञेसारखा आला आहे. यास नमस्कार कर. हा तुला दुःखसमुद्रांतून खाचित बाहेर काढील. ” उत्तरेने त्वरेने उठून श्रीकृष्णास मनोभावाने वारंवार नमस्कार केला आणि म्हटले, “ पुंडरीकाक्ष, माझा आणि अभिमन्यूचा सारखाच नाश झाला. माझी सर्व आशा तुटली. ” असे म्हणत असतां मूच्छा येऊन ती धाडकन खाली पडली. तेव्हा त्या सूतिकागृहांत रडण्याचा पुन्हा आकांत झाला ! क्षणभराने उत्तरा शुद्धीवर येऊन म्हणाली, “ मुला, तू धर्मज्ञाचा पुत्र असून गोविंदाचे मधुर हास्याने आतिथ्य करित नाहीस हे काय ! खरोखर मनुष्याला मरण मागितल्याने येत नाही. ही मी पति व पुत्र दोन्ही गेल्याने अनाथ झाले असून अजून जिवंत आहे. धर्मराजाची आज्ञा घेऊन मी विष पिऊन, नाही तर अग्निकाष्ठे खाऊन प्राण देईन. ” हा उत्तरेचा विलाप ऐकून श्रीकृष्णाचे हृदय अधिकच कळवळले. त्याने आचमन करून, आसन घालून त्या मृत बालकास मांडीवर घेतले, आणि सर्व जगास ऐकू जाईल, अर्थात् सर्व जगाने नेहमी ध्यानांत ठेवावे अशा हेतूने शपथ करून म्हटले, “ मी आजपर्यंत थडेने सुद्धा असत्य भाषण केले नाही व युद्धांतून माधारी फिरलो नाही; त्या माझ्या पुण्याने हा मृत बालक जिवंत होवो. ज्याअर्थी मला धर्म नेहमी प्रिय आहे आणि धर्माचे अधिष्ठाते ब्राह्मण प्रिय आहेत, त्याअर्थी अभिमन्यूचा पुत्र जिवंत होवो. मी विजयांत सुद्धा दुसऱ्याचा विरोध केला नाही हे जर सत्य असेल तर त्या सत्याने या बालकाचा प्राण परत येवो. कंस आणि केशी यांचा मी धर्माने नाश केला ही गोष्ट खरी असेल तर त्या सत्याने हा मृत बालक पुन्हा सचेतन होवो ! ” असे श्रीकृष्ण म्हणत असतां हळूहळू त्या बालकाचा श्वास चालू झाला व थोड्याच वेळांत तो जिवंत होऊन ‘ कयांहां कयांहां ’ असे बालकाचे मधुर स्वराचे रुदन करू

लागला ! त्या रडण्याचा तो गोड आवाज ऐकून कुरुस्त्रियांना जो आनंद झाला तो कोठवर वर्णन करावा ? त्यांनी श्रीकृष्णाची पराकाष्ठेची प्रशंसा केली. उत्तरेने उठून बालकासह श्रीकृष्णास नमस्कार केला. श्रीकृष्णाच्या आज्ञेने ब्राह्मणांकडून स्वास्तिवाचन करविले व त्यांस पुष्कळ दाक्षिणा देवविली. असो; श्रीकृष्णाने हा जो चमत्कार केला तो आपल्या ईश्वरी सामर्थ्याने नव्हे तर केवळ सदाचरणाच्या सामर्थ्याने केला हे येथे लक्षांत ठेवले पाहिजे. “ सर्व विश्रावयन् जगत्, ” “ सर्व जगताला ऐकवीत ” असे. जे व्यासमहर्षींनी येथे म्हटले आहे, त्यांतील रहस्य ध्यानांत घेण्यासारखे आहे सत्यवचन, धर्मप्रीति, धर्मिष्ठ ब्राह्मणांचा आदर आणि धर्मानेच दुष्टांचा निरोध ही श्रीकृष्णाची धर्मपरायणता त्याने या बेळी उपयोगांत आणली व अशा धर्मपरायणतेत ईश्वरी सामर्थ्य आहे हे त्याने जगताच्या निदर्शनास आणून दिले (भा० अश्व०).

एक माहिन्याने पांडव मरुत्ताने संवत्क्रष्णीकडून पूर्वी यज्ञ केलेल्या ठिकाणी पडलेल्या अपार यज्ञभांडारापैकी धनभार घेऊन आले, तेव्हां श्रीकृष्ण त्यांस सामोरा गेला. पांडवांस श्रीकृष्णाने केलेला उपकार समजला तेव्हां त्यांस अतिशय धन्यता वाटली, व त्यांनी त्याचे अंतःकरणपूर्वक वारंवार स्तवन केले. नंतर श्रीकृष्णाच्या आज्ञेने धर्माने अश्वमेधाचा निश्चय करून व्यास महर्षींस व इतर अनेक विद्वान् ब्राह्मणांस बोलाविले. चैत्री पौर्णिमेला त्यांनी धर्मराजास द्रौपदीसह यज्ञदीक्षा देऊन अर्जुनाच्या संरक्षणाखाली यज्ञिय अश्व सोडला. जे जे राजे भेटतील त्यांस सांत्वपूर्वक यज्ञास निमंत्रण कर आणि होतां होईत विरोध करू नको अशी धर्माने अर्जुनास ताकीद केली होती. तो अश्व निरनिराळ्या देशांत फिरून एक वर्षाने परत आला. इकडे हास्तिनापुरांत वर्षभर निरनिराळ्या पशूंचे यज्ञ होत होते, व लक्षावधि ब्राह्मण जेवात होते. जे क्षत्रिय, वैश्य वगैरे लोक यज्ञ पहावयास येत, त्यांचेही आतिथ्य उत्कृष्ट होत होते. यज्ञांतील स्तंभ, भांडी इत्यादि सर्व वस्तु सोन्याच्या होत्या. ती अपार संपत्ति पाहून सर्व लोक आश्चर्यचकित होत. सर्व राजांस सांत्वाने अथवा पराक्रमाने जिंकून अश्वामह अर्जुन सुरक्षित परत आला, ही बातमी पोंचताच धर्मास अतिशय आनंद झाला. त्याने व श्रीकृष्णाने अर्जुनास सामोरे जाऊन त्यास समारंभाने यज्ञमंडपांत आणिले.

नंतर यथाशाम्न अश्वत्थाचा मेघ होऊन सर्व राजांसह अवभृथस्नान झाले. शेवटीं दाक्षिणा द्यावयाची वेळ आली तेव्हां युधिष्ठिर म्हणाला, “ अश्वमेधाचीं दाक्षिणा पृथ्वी होय. अर्जुनानें जिकलेली पृथ्वी मी सर्व ब्राह्मणांना देतो. त्यांनीं विभागून घ्यावी ! मी चारी बंधूसह व द्रौपदीसह वनांत जातो. ” तेव्हां चारी बंधूंनीं व द्रौपदीनें “ मान्य ” “ मान्य ” म्हणून अनुमोदन दिलें. या वेळेस तो बंधुप्रेमाचा व पतिनिष्ठचा अत्युत्कर्ष पाहून सर्वांच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले ! शेवटीं व्यास म्हणाले, “ धर्मा, आम्हांस दिलेली पृथ्वी आम्ही तुला परत करतो ती तूं स्वीकार, आणि आम्हांस धन दे. ” श्रीकृष्णानेंही धर्मास व्यासांचें म्हणणें मान्य करण्याविषयी सांगितलें, तेव्हां कोटि कोटि दक्षिणा युधिष्ठिरानें ब्राह्मणांस दिली. यज्ञांतील सर्व सुवर्णभांड त्यांचेंच होतें. सारांश, मिळालेल्या सुवर्णाच्या विभागानें ब्राह्मण अनिशय आभारी झाले. व्यासानें आपला भाग कुंतीला देऊन टाकला व तिनेंही त्याचा पुढें दानधर्मच केला. युधिष्ठिरानें सर्व राजांना अपार धन देऊन संतुष्ट करून घरोघर पाठविले. श्रीकृष्ण, बलराम, प्रद्युम्न इत्यादि यादवांनाही अमूल्य रत्नें देऊन त्यानें मोठ्या दुःखानें त्यांची बोटवण केली (भारत, अश्व०).

हा युधिष्ठिराच्या जन्मांतील परमोत्सव श्रीकृष्णाच्या कुपेनें व साहाय्यानें पार पडल्यावर श्रीकृष्ण द्वारकेस परत आला, व अंतापर्यंतचें त्याचें पुढील आयुष्य बहुतेक तेथेंच गेलें. युधिष्ठिरानें अश्वमेधानंतर छत्तीस वर्षे राज्य केल्यावर श्रीकृष्णाचा अंत झाला असें भारतांत वर्णन आहे. यावरून श्रीकृष्णाचा अंत यानंतर छत्तीस वर्षांनीं झाला असें दिसतें. पण बहुधा १८।१९ वर्षांनींच हा प्रसंग झाला असावा असा माझा तर्क आहे. या ३६ किंवा १८ वर्षांच्या अवधीत श्रीकृष्णानें अनेक प्रसंगीं जिज्ञासूस ज्ञानाचा उपदेश केला व गोब्राह्मणांचें अत्यंत मनोभावानें पालनपोषण केलें. सारांश, ब्रह्मण्यदेव व गोब्राह्मणाहित हीं विशेषणें त्यास यथार्थ शोभूं लागलीं. ज्ञानार्थी व अर्थार्थी सत्पात्र याचक त्याजकडे नेहमीं येत, त्याची तो कामना पुरी करी. अशा याचकांपैकीं सुदामदेवाची कथा येथें देण्यासारखी आहे. सुदामा हा श्रीकृष्णाचा सहाध्यायी होता. उज्जयिनीस गुरुगृही कृष्णाबरोबर त्यानें विद्याभ्यास केला होता. तो श्रीकृष्णाचा

परम भक्त असून अत्यंत संतुष्ट असे. श्रीकृष्णाचें वाढतें ऐश्वर्य ऐकून तो आनंदानें त्याची आठवण काढी. तो आपल्या व श्रीकृष्णाच्या बाळपणच्या गोष्टी बायकोस सांगे. वाढलेल्या कुटुंबाची संसारयात्रा म्हातारपणीं त्या जोडप्यास फारच कठीण जाऊं लागली; तेव्हां त्याची स्त्री त्यास म्हणू लागली “ तुम्ही नेहमी श्रीकृष्णाची आठवण करतां आणि त्याची व आपली मैत्री आहे म्हणून सांगतां; तर आपल्या या पोरबाळांचें दैन्य नाहीसें करण्यासाठीं तुमच्या त्या वैभवशाली मित्रापासून कांहीं द्रव्य मागून आणा. ” कित्येक वर्षे चाललेला हा भायेंचा आग्रह एक दिवस सुदाम देवाच्या मनास आला. “ निदान उत्तमश्लोकाचें दर्शन तरी होईल ” असा हेतु धरून बायकोनें भिक्षा मागून आणलेले दोन मुठी पोहे भेट म्हणून घेऊन पुरचुंडीत बांधून सुदाम्याची स्वारी निघाली, ती द्वारकेस श्रीकृष्णाच्या अत्यंत समृद्धीनें भरलेल्या मंदिरापाशीं येऊन पोंचली. दरवाजावर ब्राह्मणास मनाई नव्हतीच. अमुळें तो दरिद्री, दिन, कृश, चिंध्या नेसलेला ब्राह्मण पहारेकऱ्यांच्या हृदयांत आश्चर्य उत्पन्न करीत आंत शिरून तीन कक्षा ओलांडून गेला. तो एका मोठ्या महालांत श्रीकृष्ण रुक्मिणीच्या पर्यंकावर बसला आहे व रुक्मिणी त्यास वारा घालीत उभी आहे, असें त्याच्या नजरेस पडलें. श्रीकृष्णानें सुदाम्यास पाहाताच आनंदानें पर्यंकाखाली उडी टाकली व धांवत पुढें होऊन ‘ मित्रा, फार वर्षांनीं भेटलास ’ असें म्हणत सुदाम्यास कडकडून आलिंगन दिलें. त्या दोघांच्याही डोळ्यांतून त्या वेळीं आनंदाचे अश्रु वाहू लागले. श्रीकृष्णानें सुदाम्यास पर्यंकावर बसवून रुक्मिणीनें घातलेल्या ऊन पाण्यानें त्याचे पाय स्वतः धुतले व त्या पाण्याचा नेत्रस्पर्श केला. नंतर मधुपर्कानें त्याची पूजा करून त्याचें स्वागत केलें. याप्रमाणें मलिन, कृश वर आलेल्या शिरांनीं व्याप्त झालेल्या शरीराच्या त्या ब्राह्मणाचें प्रेमातिरेकानें आदरातिथ्य केलें, हें पाहून अंतःपुरांतील लोकांस मोठें गूढ पडलें. पण त्यांच्या गुरुगृहीच्या गोष्टी जेव्हां सुरू झाल्या तेव्हां त्यांचें गूढ नाहीसें झालें. श्रीकृष्ण म्हणाला, “ सुदाम्या, गुरुगृहाहून निघाल्यावर तूं लग्न केलेंस काय ? तुझा विरक्तपणा संसारांतही कायम आहे असें दिसतें. गुरुगृही असतां एक्या रात्रीं वादळामुळें आपण रानांतच अडकून राहिलों आणि गुरु आपल्या प्रेमानें

सकाळी आपला शोध करीत आले तें तुला आठवतें काय ? सुदाम्या, अहाहा, ते आनंदाचे पोरपणाचे दिवस आठवले म्हणजे हृदय सद्गदित होऊन जातें. सांदीपनी महर्षींची आपल्यावर केवढी ममता. ” ज्याप्रमाणें एक हायकोर्ट जज्ज झालेला व एक गरीब शाळामास्तर राहिलेला असे दोघे कॉलेजांतील समवयस्क प्रेमी मित्र बारा वर्षांनी भेटले असता एकमेकांस अरे तुरे करून आनंदानें बोलत रात्रची रात्र जागून काढतात, त्याप्रमाणें गुरुगृहीच्या आठवणी काढीत श्रीकृष्ण व सुदामा यांची स्थिति झाली. शेवटी श्रीकृष्ण म्हणाला, “ सुदाम्या, माझ्या वाहिनीनें मला कांहीं तरी भेट पाठाविली असेल. काढ लवकर. शुद्ध अंतःकरणाचा पुरुष जी अल्पस्वल्पही भेट भक्तीनें मला देईल ती मी स्वतः खाईन अशी माझी प्रतीक्षा आहे. दाखव काय आणलें आहेस तें. ” हे श्रीकृष्णाचे आप्रहाचे शब्द ऐकून बिचान्या सुदाम्यानें लाजत लाजत ती पोह्यांची पुरचुंडी काढिली. श्रीकृष्णानें ती सोडून त्यांतील पोहे हातांत घेतले, आणि “ वाः, असे पोहे मला कधींही खावयास मिळाले नाहीत, ” असें म्हणत एक मूठ तोंडांत टाकली. दुसरी मूठ टाकणार तों रक्मिणीनें हात धरला. “ महा-राज, एक मूठ आपल्या संतुष्टतेसाठीं इहलोकीं व परलोकीं पुरे आहे. माझा वांटा आपल्या भेटांत अर्धा आहे तो मला द्या. ” त्या पतिपत्नीचें हें सारखें प्रेम व औदार्य पाहून सुदाम्यास धन्यता वाटली. असो. ती रात्र आनंदानें गेल्यावर दुसरे दिवशीं स्नानादिकांनीं कृष्णाल्लियांनीं त्या ब्राह्मणाची सेवा केल्यावर व त्यास सुमृष्ट भोजन दिल्यावर सुदामा घरीं जावयास निघाला. तेव्हां श्रीकृष्ण त्यास बराच दूर पोंचवावयास गेला, व त्यास त्यानें अनेक प्रिय भाषणांनीं संतुष्ट केलें. सुदाम्यानें लाजेनें द्रव्याची याचना त्याजपाशीं केली नाही आणि श्रीकृष्णानेही तुला कांहीं द्रव्य पाहिजे काय असें विचारिलें नाही. घरीं परत जात असतां आपली बायको आपल्यास मुखस्तंभ म्हणेल आणि आपली अतिशय नाचकी करील असें सुदाम्यास वारंवार वाटूं लागलें. “ श्रीकृष्णाचा केवढा योरपणा ! तो मला विसरला नाही इतकेंच नव्हे, तर मला ब्रह्मबंधूला आलिंगन देऊन त्यानें आपल्या पर्यंकावर बसवले ! त्या धन्य स्त्रीपुरुषांनीं माझी देवासारखी सेवा केली ! बहुधा श्रीकृष्णानें मला मूळचा अधन, यास एकदम धन दिलें तर हा उन्मत्त होऊन ईश्वरभक्ति

विसरेल, अशा समजुतीने मला धन दिलें नसावें.” असे नानाप्रकारचे विचार करीत तो आपल्या गांवापाशी आला तों त्यास सर्वच विपरीत दिसूं लागलें. शहरचे सर्व लोक गीतवाद्यांसह आनंदानें त्यास सामोरे आले होते. त्यांनीं त्यास सुवर्णाच्या रथांत बसवून त्याच्या घरी पोचविलें. घरी येतांच मोती, हिरे, लाल, पाच इत्यादि रत्नांच्या दागिन्यांनीं भरलेल्या त्याच्या पत्नीनें घराबाहेर येऊन त्यास पंचारतीनें ओवाळून नमस्कार केला व मनोमय आलिंगन दिलें. उत्तम वस्त्रे नेसलेले पुत्रपौत्रही पुढें येऊन त्यास बिलगले. शेंकडों दास व दासी घरांत उभ्या होत्या, त्यांनीं त्यास गडगंज संपत्तीनें भरलेल्या गृहांत नेऊन त्याचे श्रम परिहार केले. हीं सर्व संपत्ति श्रीकृष्णानें आपल्या न कळत आपल्यास दिली हें जेव्हां त्यास समजलें तेव्हां त्याच्या नेत्रांतून खळखळ प्रेमाश्रु बाहू लागलें. “श्रीकृष्णा, धन्य तुझी ब्राह्मणाविषयीची भाक्ती! मला द्वारकेंत कांहींच कळू दिलें नाहींस, पण हा अपर्यंत धनौघ तूं आपल्या दीन, दरिद्री गुरुबंधूला देऊन तूं त्यास आपल्यासारखें केलेंस ! केवढें तुझे औदार्य ! ” असें म्हणत त्यानें श्रीकृष्णाचें प्रीतीनें व भक्तीनें ध्यान केलें व त्याचें मनोमय स्तवन केलें. असो. त्या धन्य पातिपत्नींनीं धनानें उन्मत्त न होतां श्रीकृष्णाच्या भजनांतच आपला काळ घालाविला अमणि शेवटीं तीं परम पदास गेलीं. (भाग० अ० ८१).

अशा अनेक रीतींनीं ब्राह्मणांचा परामर्श घेत, संसारसुख अनुभवीत व पुत्रपौत्रांचा सोहळा पहात श्रीकृष्णाचें पुढचें आयुष्य गेलें. केवळ ललितेन नरदेह धारण केलेल्या त्या परमात्म्यानें गृहस्थाश्रम कसा चालवावा याचें जंगतास उदाहरण घालून दिलें. शेवटीं अवतार समाप्त करण्याचा समय आला व देवांशधारी यादवांचीही पृथ्वी सोडून जाण्याची वेळ येऊन पोचली, पण श्रीकृष्णाच्या प्रभावानें वैभवाच्या शिखरास पोचलेल्या यादवांचा अंत व्हावा कसा ? परशूकडून त्यांचा नाश होणें शक्यच नव्हतें. भूमीचा भार हरण करण्याची श्रीकृष्णांची प्रतिज्ञा होती मी भारतीयुद्धानें पूर्ण झाली. पण पृथ्वीस यादवांचा भार झाला; त्यांचा नाश त्यांच्याच हातून होणें शक्य होतें. परमेश्वर बहुधा स्वतः कोणासच मारीत नाहीं. ज्यांचा नाश व्हावा अशी त्याला इच्छा होते त्यांची प्रथम तो बुद्धि हरण करतो किंवा त्यांच्यांत विशेष दुर्गुण उत्पन्न करतो. ऐश्वर्याच्या कळसास पोचलेल्या यादवांत हळूहळू ब्रह्मद्वेष व

मद्यप्रीति हे दुर्गुण कळसास जाऊं लागले. क्षत्रियांत हेच दोष इतिहासात वारं-
वार विकोपास गेलेले दृष्टीस पडतात; पण श्रीकृष्णाच्या प्रत्यक्ष हयातीत, त्याच्या
समक्ष, त्याच्या नगरांत, त्यांचे दिव्य उदाहरण डोळ्यांसमोर असतां क
त्याचा उदात्त उपदेश कानांत दुमदुमत असतां यादवात हे दोष उत्पन्न
होऊन कळसास जावे हे एका प्रकाराने आश्चर्य होय ! असो. यादवांचा
नाश होण्यास काही तरी दोष त्यांच्या ठिकाणी उत्पन्न होणे जरूर होते.
कालवशाने श्रीकृष्णाचा ब्राह्मणाविषयीचा आदर त्याच्याच पुत्रास वेडेपणा-
सारखा भासू लागला. कलियुगाचा प्रादुर्भाव झाल्याने वाडिलाची धर्मश्रद्धा
व संतसेवा चिरंजीवांस म्हातारचळासारखी वाटू लागते हे पुष्कळ ठिकाणी
दृष्टीस पडते. एके प्रसंगी विश्वामित्र, कण्व, नारद इत्यादि महर्षि श्रीकृष्णाचा
अवतार संपण्यापूर्वी त्यांचे दर्शन घ्यावे ह्या इच्छेने त्यास भेटावयास आले.
ह्या ब्राह्मणांचे उगीच प्रस्थ माजले आहे, यांची काही तरी कुचेष्टा करूं
या, अशी सल्ला ठरून सारणप्रभृति यादव श्रीकृष्णाचा सुंदर तुदिल पुत्र
सांग यास स्त्रीचा वेष देऊन त्या ऋषीकडे जाऊन म्हणाले, “ ऋषीहो,
आपण त्रिकालज्ञ आहां. ही पुत्रेच्छु बभ्रूची स्त्री गर्भार आहे, हिला पुत्र
होईल की नाही ते सांगा. ” हे ऐकून नारदप्रभृति ऋषींस संताप आला
व ते म्हणाले, “ ही स्त्री नाही, हा ब्राह्मणाविषयी अत्यादर असलेल्या
श्रीकृष्णाचा ब्रह्मद्वेषी पुत्र सांग आहे. याला उद्यां सकाळीं घोर मुसळ होईल
व तेच तुम्हां उन्मत्त यादवांचा समूळ नाश करील. ” दुसरे दिवशी
सांबाला खरोखरच मुसळ झाले तेव्हां सर्व यादव घाबरले व विषण्ण-
वदनाने ती हकीकत त्यांनी राजास सांगितली. वसुदेवाच्या आज्ञेने त्या
मुसळाचे चूर्ण करून त्यांनी समुद्रांत नेऊन फेंकून दिले. याप्रमाणे मनाचे
समाधान करून यादव मद्याच्या व्यसनांत मग्न झाले व त्यास दारूच्या
धुंदीत नाना प्रकारची पातके करतांना लाजही वाटेनाशी झाली. पितर
आणि देव यांची निंदा व द्वेष तर वाढलाच, पण पाति-पत्नींच्या पवित्र
संबंधाचाही परस्पर उच्छेद होऊं लागला. हा घोर प्रकार पाहून यादवांचा
विनाशकाल समीप आला, असे जाणून श्रीकृष्ण उद्विग्न झाला. दिवसानु-
दिवस भयंकर अपशकुन होऊं लागले. रस्त्यांतून व घरांतून असंख्य वाढलेले
उंदीर दिवसाढवळ्या फिरू लागले. पिंजऱ्यांतील मैना आपला सुंदर शब्द

विसरून वीची कूची असा अभद्र शब्द काढूं लागल्या. मोठ्या बकऱ्या कोळ्यासारख्या ओरडूं लागल्या. मंदिरांतून मूर्तीच्या डोळ्यांतून अश्रु वाहूं लागले. असे घोर उत्पात पाहून वसुदेवानें यादवांची सुधारणा करण्याचा पुष्कळ यत्न केला. सुरा कोणीही पिऊं नये अशी त्यानें दवंडी पिटवली. पण लोक चोरून सुरा पिऊं लागले व यादवांचा उन्मत्तपणा कमी झाला नाही.

त्या यादवांतही कित्येक सत्त्वस्थ, निरिच्छ व अनपानप म्हणजे सुरेस कधीही स्पर्श न करणारे असे होते. त्यांमध्ये उद्धव अग्रणी होता. तो श्रीकृष्णाचा चुलत भाऊ म्हणजे वसुदेवाचा बंधु देहभाव याचा पुत्र असून श्रीकृष्णाचा परमभक्त होता. श्रीकृष्णाचा अंत समीप आला असें वाटून श्रीकृष्णाच्या मुखांतून शेवटला अमृततुल्य उपदेश ऐकावा या हेतूनें उद्धव श्रीकृष्णापाशीं गेला व त्यास साष्टांग नमस्कार करून गद्गद स्वरानें म्हणाला, “ प्रभो, देवदेवेशा श्रीकृष्णा, तूं या कुलाचा संहार घडवून आणून लवकरच परलोकास जाणार असें दिसतें. तर तूं मला आपल्या निजधामास ने. खान, पान, आसन, शय्या इत्यादिकांत आम्ही तुझी आजवर प्रेमानें सेवा केली. तुझ्यावांचून आमची काय गति होईल ? ” असें उद्धवाचें भाषण ऐकून श्रीकृष्ण म्हणाला, “ उद्धवा, तूं म्हणतोस तें खरें. या कुलाचा लवकरच नाश होणार आहे. देवांच्या इच्छेप्रमाणें मीही लवकरच हा लोक सोडणार आहे. पण तूं निराश होऊं नकोस. तुझ्यासारखे शानी कधीही निराश होत नाहीत. तूं स्वजनांचा स्नेह सोडून माझ्या ठिकाणीं मन लावून युक्ताचित्त हो आणि सर्व जगत् आपल्या ठिकाणीं व आपल्यास माझ्या ठिकाणीं पाहा. सर्व भूतांशीं प्रेम ठेवणारा, शांतचित्त, ज्ञानविज्ञानाचा निश्चय झालेला आणि सर्व विश्वांत माझा आत्मा पाहणारा मनुष्य कधीही विपन्न होत नाही. ” उद्धवानें म्हटलें, “ हे योगेशा, योगसंभवा, श्रीकृष्णा, संन्यासरूपी त्याग आम्हां विषयांत आसक्त असलेल्या पुरुषांस कामाच्या तडाक्यामुळे दुष्कर आहे. तुझ्याच मायेनें मनुष्य मूढ होऊन तो मी, हा माझा, इत्यादि कल्पनांनीं ग्रस्त होऊन संसारांत बद्ध होतो, याला तरणीपाय कोणता तें मला सांग. ” श्रीकृष्णानें उद्धवास या वेळीं जो दिव्य उपदेश केला तो भगवद्-गीतेच्या उपदेशाच्या खालोखाल महत्त्वाचा असून भागवतांत एकादशस्कंधांत

दिला आहे. त्याचा सारांश येथे देणे शक्य नाही. अर्जुनास जसा कर्तव्याचा उपदेश करून श्रीकृष्णाने युद्ध करण्यास तयार केले, त्याचप्रमाणे उद्धवास कर्तव्य जो संन्यास त्याचा उपदेश करून श्रीकृष्णाने शेवटी त्यास म्हटले, “ उद्धवा, माझ्या आज्ञेने तू बदरिकाश्रमाला जा व तेथे वल्कलें धारण करून वन्य फलमूल इत्यादि खाऊन माझ्या ठिकाणी चित्त लाव, म्हणजे अंती परमगतीस जाशील. ” श्रीकृष्णाची आज्ञा उद्धवाने शिरसा-
बंध केली व त्याच्या चरणावर सद्गदित कंठाने मस्तक ठेवून त्याचा निरोप घेतला व तो तात्काळ बदरिकाश्रमास तपश्चर्या करण्यासाठी निघून गेला.

श० पू० ३१४४ वर्षी भारती-युद्ध-वर्षाप्रमाणेच कार्तिक वद्य अमा-
वास्येस सूर्यग्रहण पडले व तो वद्यपक्ष १३ दिवसांचाच झाला. शहरांत होणारे उत्पात व हा ग्रहणाचा कुयोग मनांत आणून श्रीकृष्णाने सर्वास पर्वसाठी प्रभासतीर्थी जाण्याची सल्ला दिली. त्याप्रमाणे सर्व यादव आप-
आपल्या वैभवानुरूप ध्यानांत वसून जेथे सरस्वतीनदी समुद्रास मिळाली आहे, त्या प्रभासतीर्थावर बायकामुलांसह गेले. ग्रहणाचे पर्वस्नान वगैरे झाल्यावर एके दिवशी यादवांनी दानमहोत्सव केला. नानाप्रकारची भक्ष्ये तयार करवून भोजने केली. अर्थातच मेजवानीनंतर नटनर्तकांसह महापान सुरू झाले. द्वारकेत कित्येक दिवस मद्याची बंदी असल्यास साहजिकच प्रभासक्षेत्रांत सुरापानाचा अतिरेक झाला. श्रीकृष्णासमोर बलराम, कृतवर्मा, सात्यकि, बभ्रु इत्यादि यादववीर अतिशय मुरा प्याले. सुरेचा अंमल चढला म्हणजे मार्गाल उखाळ्यापाखाळ्या निघावयाच्याच. गोष्ठी भारती युद्धाच्या चालल्या. दारूच्या धुंदीत असलेला सात्यकि कृतवर्माची निंदा करून म्हणाला, “ झोपी गेलेल्या लहान बालकांना तुझ्यावांचून कोण नीच क्षत्रिय ठार मारील ! ” प्रद्युम्नाने त्याच्या म्हणण्यास दुजोरा दिला; तेव्हा कृतवर्मा रागाने सात्यकीकडे अवशेने हात करून म्हणाला, “ प्राणायाम करून बसलेल्या भूरिश्रव्याला मारणारा नीच मनुष्य तूच का हा बोलतो आहेस ! ” तेव्हा श्रीकृष्णाने निर्भर्त्सनासूचक मुद्रेने कृतवर्माकडे पाहिले. सात्यकीने उत्तर केले, “ स्यमन्तक मण्याची चोरी करविणारा हाच, सत्रा-
जिताला ठार मारविणारा हाच आणि द्रौपदीच्या पांच पुत्रांचे गळे दाबणारा हाच. द्रौपदीची मुले, शिखंडी, प्रसेन, सत्राजित अशा कित्येक लोकांच्या

खुनांचें उसनें हें मी फेडतों. ” असें म्हणून सात्यकीनें एकदम सभेंत उठून तरवार उपसून कृतवर्म्यांचें शिर उडविलें. तो भयंकर प्रकार पाहून कृतवर्म्यांचे भोज, अंधक मित्र सात्यकीवर तरवार काढून धावले. सात्यकीच्या मदतीला प्रद्युम्न अनिरुद्ध धावले. याप्रमाणें दोहोंकडे वीर होऊन आपसांत काटाकाटी सुरू झाली. दारुच्या धुंदीत मित्रांनीं मित्र पाहिले नाहींत, बंधूंनीं बंधु पाहिले नाहींत, व पुत्रांनीं पितरांस पाहिलें नाहीं. हजारों यादव—भोज एकमेकांशीं लढून मरण पावले. आपले पुत्र, पौत्र, मित्र मेलेले पाहून श्रीकृष्णासही राग आला. समुद्रकिनाऱ्यावर उगवलेल्या जाड व लांब एरका तृणाची एक काडी त्यानें उपटली, तों ती लोखंडाचे मुसळासारखी झाली. त्यानें जो जो मनुष्य त्याचे समोर आला त्यास त्यानें झोडपून मारलें. तें पाहून ज्यांच्या हातांत शस्त्र नव्हतें त्यांनीं त्या एरकास उपटून लोखंडाच्या मुसळाप्रमाणें मार देण्यास सुरवात केली. याप्रमाणें दारुच्या धुंदीत आपसांत मारामारी करून पांच लाख *यादव, भोज, अंधक, वृष्णि वीर मरण पावले. केवळ मुलें व बायका शिल्लक राहिल्या.

श्रीकृष्णानें दारुकास बोलावून त्यास ही भयंकर हकीकत हस्तिनापुरास जाऊन पांडवांस कळाविण्याविषयी सांगितलें. व अर्जुनानें येथें येऊन यादव-स्त्रियांना व मुलांना तिकडे घेऊन जावें असा त्याजबरोबर निरोप पाठविला. दारुकानें श्रीकृष्णास मोठ्या दुःखानें नमस्कार करून त्याचा रिकामा रथ तात्काळ हांकला. इकडे श्रीकृष्णानें प्रभासांत यादवांच्या स्त्रिया व पोरें जिवंत राहिलीं होती तीं जमा करून यानांत बसवून द्वारकेस पोचविलीं. वृद्ध वसुदेव व देवकी अद्याप जिवंत होती त्यांच्या पायांवर मस्तक ठेवून श्रीकृष्णानें त्यास म्हटलें, “ बळराम वनांत योगानें प्राणाचा अवरोध करून बसला आहे. मीही तेथें जाऊन योगानें प्राणावरोध करून हा लोक सोडतों. पूर्वी कौरवपांडवांच्या युद्धांत मी क्षत्रियांचा भयंकर क्षय पाहिला. आतां हा यादवांचा पाहिला. यापुढें आतां माझ्यानें पृथ्वीवर राहवत नाहीं. अर्जुनास बोलावणें पाठविलें आहे तो येईल आणि मुलांस व स्त्रियांस घेऊन

जाईल. तोंपर्यंत तुम्ही त्यांचें रक्षण करा. ” असें सांगून श्रीकृष्ण पुन्हां त्यास नमस्कार करून शहराबाहेर पडला. त्या वेळेस सर्व स्त्री-कुमार द्वार-केंत रडूं लागले, परंतु त्या रडण्याकडे लक्ष न देता श्रीकृष्ण जेथें बलराम योगमुक्त होऊन बसला होता तेथें आला व आपणही योगानें इंद्रियांसहित मनाचा निरोध करून झाडाला टेकून डाव्या उभ्या गुडघ्यावर उजवा पाय ठेवून ब्रह्मासनांत डोळे मिटून पडला. इतक्यांत एका भिल्लानें दुरून त्या पायाच्या तळव्याला मृगाचें तोंड समजून त्याजवर नेमका बाण मारला. तेव्हां श्रीकृष्णाचा आत्मा देह सोडून निघून गेला (भा० मो०).

पांडवांस श्रीकृष्णाच्या निघनाची व यादवांच्या भयंकर यादवीची हकीकत दाखकाडून कळली; तेव्हां त्यास पराकाष्ठेचें दुःख झालें. ‘ काल ! काल ! काल ! ’ असा उद्गार काढीत त्यांनीं आल्या प्रसंगाचा निर्गम केला. अर्जुन एक क्षणाचा विलंब न करतां श्रीकृष्णाच्या आज्ञेप्रमाणें द्वारकेस आला. त्या निःशब्द झालेल्या निरानंद नगरांत शिरतांना त्यास अतिशय दुःख झालें. त्यास पाहून श्रीकृष्णाच्या स्त्रियांचा ‘ स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ’ या कालिदासाच्या उक्तीप्रमाणें तोफेच्या गोळ्यासारखा एकदम बाहेर पडलेला शोकाचा उमडा ऐकून त्याचें हृदय विदीर्ण झालें व “ हा ! श्रीकृष्णा ! ” असें म्हणत तो मूर्च्छा येऊन खाली पडला. सावध झाल्यावर कसेंबसें त्यांचें सांत्वन करून अर्जुन आपल्या मामाच्या भेटीस गेला. अत्यंत वृद्ध झालेला वसुदेव पुत्रशोकानें संतप्त होऊन अंथरुणास खिळला होता. त्याचे पाय अर्जुनानें धरले तेव्हां तो म्हणाला, “ ज्यांनीं हजारों शत्रु जिंकले ते सर्व वृष्णिवीर आपसांत लढून मेले. पुत्र, पौत्र, मित्र, शांति, बंधु सर्व मेलेले पाहून श्रीकृष्ण येथें येऊन मला म्हणाला, “ अर्जुन येथें येईल आणि तुमचा बंदोबस्त करील. जो अर्जुन तो मी, जो मी तो अर्जुन. असें समजा. मी व राम योगानें आपला प्राण सोडलों. ” असें सांगून श्रीकृष्ण गेला. अर्जुना, त्या पुत्रश्रेष्ठांचें मरण ऐकूनही मी अद्याप जिवंत आहे हे आश्चर्य नव्हे काय ? असो. तूं आला आहेस बरें झालें. या सर्व बायकामुलांचा बंदोबस्त कर. मी तेव्हांपासून अन्न वर्ज करून तुझीच वाट पहात होतो. मीही एकाद्या दिवसाचाच सोबती आहे. ” अर्जुनानें उत्तर केलें, “ या शून्य नगरींत जरूरीपेक्षां क्षणभर-

सुद्धा जास्त मला राहवणार नाही. अनिरुद्धाचा पुत्र वज्र यास यादवांचा राजा करून मी तुम्हां सर्वास इंद्रप्रस्थांत नेऊन बसवितों. सात दिवसांत सर्व तयारी करून आपण येथून निघू. ” याप्रमाणें ठरवून अर्जुन त्या रात्री तेथेंच राहिला. तों पहाटेस वसुदेवाचा शोकानें काळ झाला. तेव्हां शेंकडों स्त्रियांच्या रडण्याचा वसुदेवाच्या अंतर्गृहांतून आवाज आला. निरुत्साह अर्जुनानें वसुदेवाचें और्ध्वदैहिक, त्याचें आश्रमेधिक छत्र व गृहस्थाश्रमाचे आग्नि पुढें करून यथासांग केलें. नंतर प्रभासतीर्थी जाऊन तेथें छिन्नविच्छिन्न प्रेतांनीं भरलेली यादवांच्या युद्धाची भूमि त्यानें पाहिली. श्रीकृष्ण व बलराम यांचीं प्रेतें शोधून काढून त्यांचें और्ध्वदैहिक वज्राकडून करविलें. इतर यादव-कुमारांनीं इतरांचीं प्रेतें सांपडलीं तशीं दहन केलीं. याप्रमाणें सर्वांचें प्रेतकार्य संपादून सातवे दिवशीं अर्जुन, स्त्रिया, कुमार, वृद्ध व सेवक यांसह रथादिक द्रव्य घेऊन द्वारकेच्या बाहेर पडला, तों एकदम समुद्र वाढून समग्र द्वारका पाण्यांत बुडून नाहीशी झाली. तो अद्भुत प्रकार प्रत्यक्ष पाहून सर्वास आश्चर्य वाटलें. श्रीकृष्णाच्या प्रभावानें रत्नपुरी द्वारका निर्माण झाली होती ती त्याच्या अभावानें नाहीशी झाली असें वाढून धन्य श्रीकृष्ण ! श्रीकृष्ण !! असे उद्गार काढीत तीं माणसें आपल्या प्रवासास मोठ्या कष्टानें लागलीं.

काननें, पर्वत, नद्या अशा ठिकाणीं मुक्काम करीत अर्जुन पंचनद अथवा पंजाबच्या मुलखाजवळ येऊन पोंचला. हजारों सुंदर स्त्रिया व लक्षावधि सुवर्णाचें धन केवळ वृद्ध व कुमारांच्या संरक्षणाखालीं एकटा अर्जुन घेऊन जात आहे हें पाहून चोरट्यांच्या तोंडांस पाणी सुटलें. ते दस्यु एके दिवशीं लाठ्या घेऊन त्या मंडळींवर घसरले. अर्जुनानें मोठ्या मुष्किलीनें आपल्या गांडीव धनुष्यास दोरी चढविली आणि तो अस्त्राचें स्मरण करूं लागला, तों एकाचेंही स्मरण होईना. भात्यांतून बाण काढून सोडले तों त्याचा अक्षय्य बाणांचा भाता असून बाण संपले. शेवटीं अर्जुनानें नुसत्या धनुष्याच्या टोकानें दस्यूंस मारण्यास सुरवात केली. श्रीकृष्णाच्या अभावीं आपलाही पराक्रम नष्ट झाला, असें वाढून लजेनें मुख खालीं करून अर्जुन आणि यादवांचे नोकरचाकर व कुमार यांच्यानें जेवढें द्रव्य बचाविलें व स्त्रियांचें रक्षण करतां आलें तेवढें त्यांनीं केलें, बाकी दस्यूंनीं पळवून नेलें.

पंजाबांतून अर्जुन कुरुक्षेत्रांत आला तेव्हा ते निर्भय झाले. मग हार्दिक्य भोजाचा म्हणजे कृतवर्म्याचा पुत्र भोज त्याच्या मंडळीसह त्यानें मार्तिकावत नगरांत राजा स्थापन केला; युयुधान सात्यकीच्या पुत्रास त्याच्या मंडळीसह सरस्वतीतीरावर स्थापन केलें, आणि पांडवांची जुनी राजधानी इंद्रप्रस्थ येथें सर्व यादवांसह त्यानें वज्राची स्थापना केली. रुक्मिणी, गांधारी, शैब्या, हैमवती व जांबवती या श्रीकृष्णाच्या पांच पट्टश्रिया इंद्रप्रस्थास सती गेल्या; व सत्यभामा, लक्ष्मणा आणि मित्रविंदा या तीन तपाचा निश्चय करून अरण्यांत गेल्या. याप्रमाणें सर्व व्यवस्था लावून अर्जुन हस्तिनापुरास आला व युधिष्ठिरास त्यानें अश्रु ढाळीत सर्व हकीकत सांगितली. पांची पांडव व द्रौपदी यांनीं श्रीकृष्णाच्या शोकानें उद्विग्न होऊन विलंब न करितां परिक्षितीस राज्यावर बसविलें व सुभद्रेस हस्तिनापुरांत परिक्षितीचा व इंद्रप्रस्थांत वज्राचा सांभाळ करण्याविषयीं ताकीद करून ते महाप्रस्थास निघून गेले !

श्रीकृष्णानंतर यादव द्वारका सोडून जे उत्तरेस गेले, ते पुन्हां द्वारकेस परत आले नाहीत. त्यांचें राज्य उत्तर हिंदुस्थानांत अनेक वर्षे नांदून शेवटचे हल्लींचे त्यांचे वंशज जाधव हे केरोलील राजपुतान्यांत राज्य करीत आहेत. जाधवांचे कांहीं वंशज दक्षिणेंत येऊन त्यांनीं देवगिरी ऊर्फ दौलताबादचें राज्य इ० स० १००० चे सुमारास स्थापन केलें; तें इ० स० १३०० चे सुमारास अल्लाउद्दिन खिलजी यानें रसातळास नेलें. इ० स० १६०० चे सुमारास शहाजीस आपली मुलगी देणारा लखुजी जाधव देवगिरीच्या यादव वंशांतलाच होता असा समज आहे. शिवाजीमहाराज, याप्रमाणें बापाकडून श्रीरामचंद्राच्या वंशांतलि असून आईकडून श्रीकृष्णाच्या वंशांतलि होत. लखुजी जाधवाचा वंश हल्लीं शिंदखेड व मालेगांव येथें नांदत आहे, हें सांगणें नलगे.

यावरूनच परिक्षित व वज्र हे लहान असावेत, ३६ वर्षांचे नसावेत असें माझें अनुमान आहे. भारती युद्धानंतर श्रीकृष्णाचें निधन १८ वर्षांनीं झालें असें मानावें लागतें.

उपसंहार

भारती युद्धाचा अर्थात् श्रीकृष्णाचा काळ म्हणजे भरतखंडाचा अत्यंत ऊर्जित स्थितीचा काळ होय. ह्या काळीं आर्य लोकांची वस्ती बहुतेक सर्व हिंदुस्थानभर पसरली होती. आर्यांचीं राज्यें श्रीरामाच्या काळीं पंजाबांत व पूर्वेस हिमालयापासून गंगेपर्यंत पसरलीं होती; तर श्रीकृष्णाच्या काळीं त्यांनीं गंगेच्या दक्षिणेकडचा विंध्य-पर्वतापर्यंतचा भाग संपूर्ण व्यापला होता. गुजराथ व बंगाल या देशांतही आर्यांची तुरळक वस्ती झाली होती, व विंध्याच्या दक्षिणेसही विदर्भ अथवा वन्ह्याड यांत भोजांची वस्ती झाली होती. त्याच्याही दक्षिणेकडे सह्याद्रीच्या पठारीवर माहिष्मती, करवीर, वन-वासी व रत्नपूर हीं राष्ट्रे नागकन्यांपासून उत्पन्न झालेल्या यादवांच्या वंशांनीं स्थापिलीं होती, याप्रमाणें हिंदुस्थानचा नर्मदेच्या उत्तरेकडचा भाग, नर्मदेच्या दक्षिणेस हल्लींच्या मुंबई इलाख्याचा बहुतेक भाग, हल्लींचे वन्ह्याड व निजामशाहीचे मराठी जिल्हे इतका प्रदेश त्या वेळीं आर्यांनीं व्यापला होता. यांतील आर्य राष्ट्रे अत्यंत भरभराटीस आलीं होती. प्रत्येक राष्ट्राचें एक मुख्य मोठें शहर असून त्याशिवाय त्यांत लहान शहरे किंवा शाखानगरे आणि ग्रामे असत. प्रत्येक राष्ट्रांतील ग्रामांची संख्या हजारोंनीं मोजली जात असे (हरि० ह० अ० ५१). अशीं हीं आर्यराष्ट्रे हिंदुस्थानांत शंभरावर होती (भारत, सभा०). हल्लींच्या मानानें तीं लहान होती; तथापि, एकंदरीत प्राचीन इतिहासांतील इतर राष्ट्रपेक्षा तीं पुष्कळ मोठीं होती. देश अफाट असून बहुतेक सपाट, हवा सशक्त असून जमीन सकस, अशा स्थितींत या विस्तीर्ण प्रदेशांत लोकसंख्येची वाढ झपाट्यानें झाली यांत नवल नाहीं. सर्व देश माणसांनीं गजबजून गेला. प्रत्येक राष्ट्रांत कोटीपर्यंत

माणसांची संख्या झाली. सुवत्ता व सुव्यवस्था असली म्हणजे मनुष्याची वाढ किती होऊ शकते, हे अमेरिकेच्या उदाहरणावरून हल्लींच्या काळीही दृष्टीस पडते. अमेरिकेत जरी एकपत्नीविवाहाचा परिपाठ पहिल्यापासून चालू आहे तरीसुद्धा तेथील सुवत्तेच्या व सुव्यवस्थेच्या अमलांत प्रारंभी वीस वीस वर्षांत लोकसंख्या दुप्पट झाल्याचा दाखला मिळतो. मग प्राचीन काळी हिंदुस्थानांत जेव्हा क्षत्रिय लोक अनेक स्त्रिया करीत असत, व हिंदुस्थानच्या सुपीक व सपाट मैदानांत त्यांची वस्ती वाढण्यास कोणतीच हरकत नव्हती, त्या वेळेस लोकसंख्या किती झपाट्याने वाढली असावी याची कल्पना वाचकांत करता येईल. धर्माची, नीतीची व सुधारणेचीही पराकाष्ठा या वेळी भरतखंडांत झाली होती, व त्यामुळे सर्व प्रकारची सुखेही या देशांत नांदत असल्याने प्रजेची वाढ अतिशय होण्यास आणखी जोर आला. लोकांची धर्माकडे पूर्ण प्रवृत्ति असल्याने व नवीन वसतीत ज्वरासारखे बलिष्ठ जनमार रोग उत्पन्न होत नसल्याने धार्मिक आणि संपन्न आर्यांकडे वक्रदृष्टीने अकाली पाहण्यास मृत्यूही समर्थ होत नव्हता ! (हरि० ह० अ० ५१). राजेही धार्मिक वृत्तीचे असल्याने व प्रत्येकास वाढण्यास पुष्कळ वाव असल्याने परस्परांशी वैर करीत नव्हते. ते प्रजेपासून योग्य कर घेत असल्याने प्रजाही संपन्न व संतुष्ट असे. धर्माने चालणारे राजे व प्रजा जेथे आहेत, तेथे इद्रही वेळेवर पर्जन्य का पाडणार नाही, किंवा वायुही शांत व निरोगी का वाहणार नाही ? अशा अनेक कारणांनी एकंदर प्रजेची व विशेषतः क्षत्रियाची संख्या अतोनात वाढली. या असंख्य प्रजेचा भार पृथ्वीस सहन होईनासा झाला. प्रजेची अतोनात वाढ ही एक पृथ्वीस काळजीच आहे. एवढ्या प्रचंड लोकसमुदायास तिने अन्नसामुग्री कोठून पुरवावी, हा एक तिच्यापुढे कठिण प्रश्न असतो. युरोपाची जी हल्ली स्थिति आहे ती त्या वेळी भरतखंडाची झाली होती असे म्हणण्यास हरकत नाही. जर्मनी, फ्रान्स, इंग्लंड इत्यादि देश जसे हल्ली अतिशय भरभराटीस आले आहेत, शेंकडों शहरें मनुष्यांनी गजबजून गेली आहेत, जिकडे जिकडे सुराज्य नांदत असल्याने प्रजा संपन्न व आनंदांत आहेत; राहणी सुव्यवस्थित असल्याने रोगाचे प्राबल्य बहुतेक नाहीसे झाले आहे; सारांश, सर्व तऱ्हेने प्रजेची वाढ होत असल्याने प्रत्येकास स्वदेश पुरा

पडेनासा होऊन प्रत्येक बाहेरच्या प्रदेशावर हळुहळू पसरत आहे, अशी जी युरोपांतील बहुतेक देशांची हल्ली स्थिती झाली आहे, तशी त्या वेळीं हिंदुस्थानची झाली होती. श्रीकृष्णाच्या काळीं कुरु, पांचाल, शूरसेन, चेदि, कुरुष मगध, भोज, आनर्त, पंचनद, केकय, कोसल, विदेह इत्यादि अनेक राष्ट्रे अत्यंत भरभराटीस येऊन सुखांत नांदत होती; व त्यांत लोकसंख्येची वाढ अतोनात झाली होती. पृथ्वीवरचा मनुष्यांचा भार कमी होण्याचे मुख्य तीन मार्ग असतात; आपसांत लढून मरणे, परदेशांत जाणे, आणि रोगाच्या भयंकर सांथी उत्पन्न होणे. सबंध देशांतील द्राविडी वस्ती हटत हटत दक्षिणेकडे जमल्यानें तिकडे वाढण्यास वाव नव्हता. राजे लोक धार्मिक असल्यानें आपसांत लढत नव्हते. प्रजाही धार्मिक व सुव्यवस्थित असल्यानें रोगांच्या सांथीही उत्पन्न होत नव्हत्या. सारांश, पृथ्वीचा अतोनात वाढलेला भार कमी कसा होईल, याची श्रीकृष्णाच्या जन्माच्या वेळीं ब्रह्मदेवास काळजी पडली होती असें जे हरिवंशांत वर्णन आहे ते योग्य असून या वेळीं हिंदुस्थानची स्थिती अत्यंत भरभराटीची होती याचेंच द्योतक आहे. (हरि० ह० अ० ५१).

असो तर, याप्रमाणें श्रीरामचंद्राचा काळ जर वाढीचा होता, तर श्रीकृष्णाचा काळ वाढीच्या परमावधीचा होता. तसाच पहिला काळ ऐतिहासिक दृष्ट्या अंधुक चंद्रप्रकाशाचा होता, तर दुसरा काळ ऐतिहासिक दृष्ट्या पूर्ण उजेडाचा व सूर्याच्या मध्यान्हीचा होता. श्रीरामाच्या काळांत भारती आर्यांनीं हिंदुस्थानांत नुकताच प्रवेश केला असून त्यांचीं राज्ये गंगापारच होती. श्रीकृष्णाच्या काळीं भारती आर्यांनीं हल्लींचा मद्रास इलाखा खेरीजकरून बहुतेक हिंदुस्थान संपूर्ण व्यापिलें होतें. अमेरिकेच्या इतिहासावरून हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासांतील या निरनिराळ्या काळांची चांगली कल्पना करतां येईल. श्रीरामचंद्राच्या काळीं भारती आर्यांचे पुढारी सूर्यवंशी क्षत्रिय होते, तर श्रीकृष्णाच्या काळीं त्यांचे पुढारी चंद्रवंशी क्षत्रिय होते. स्पॅनिश व फ्रेंच लोकांनीं जसा अमेरिकेच्या शोधण्यांत पुढाकार घेतला, व इंग्लिश व डच लोकांनीं त्या खंडाच्या वसाहतींत पुढाकार घेतला; त्याचप्रमाणें सूर्यवंशी क्षत्रियांनीं गंगेच्या उगमापासून तीं मुलापर्यंत आर्यावर्ताचा शोध लाविला, आणि दंडकारण्यासारख्या भयान अरण्यांनीं

भरलेल्या दक्षिणेस लंकेपर्यंत उजेडांत आणलें. तसेंच चंद्रवंशी क्षत्रियांनी मोठमोठ्या वसाहती करून गंगेच्या दक्षिणेकडे कृष्णेपर्यंत सर्व देश आपल्या राज्यांनी व्यापून टाकिला. स्पॅनिश व फ्रेंच लोकांना जसें मूळच्या नरमांस-भक्षक रानटी अमेरिकन लोकांशी झगडावें लागलें, त्याप्रमाणें सूर्यवंशी क्षत्रियांना नरमांसभक्षक राक्षसांशी युद्ध करावें लागलें व नरमांसभक्षणाचें भयंकर पातक हिंदुस्थानांतून नाहीसें करावें लागलें. दुसरे पक्षी इंग्लिश व डच लोकांना मूळच्या अमेरिकन लोकांपासून फारसा त्रास सोसावा लागला नाही, त्यांचे मुख्य शत्रु त्यांचेच भाऊवंद होते व त्यांच्याशीच त्यांना भयंकर युद्धप्रसंग पडले. त्याचप्रमाणें चंद्रवंशी क्षत्रियांना भारतवर्षांत पूर्ण वसाहत करण्यास फारसा अडथळा मूळच्या लोकांकडून झाला नाही, व त्यांचेही मुख्य शत्रु त्यांचेच भाऊवंद होते; व त्यांचा नाश शेवटी आप-सांतील युद्धानेंच झाला. सारांश, श्रीरामचंद्राचा काळ व श्रीकृष्णाचा काळ यांतील मुख्य मुख्य परिस्थिति कशी भिन्न होती, याचें स्वरूप अमेरिकेच्या उदाहरणावरून चांगलें लक्षांत येते.

सूर्यवंशी क्षत्रिय व चंद्रवंशी क्षत्रिय दोघेही वैदिक धर्माचे अनुयायी असून एकंदर धर्म व नीति या बाबतींत सारखेच उदात्त आचरणाचे होते. या संबंधांत मात्र अमेरिकेच्या अर्वाचीन व हिंदुस्थानच्या प्राचीन इतिहासांत फरक दिसून येतो. स्पॅनिश व फ्रेंच लोक आणि इंग्लिश व डच लोक यांत ख्रिस्ती धर्म सारखाच होता, पण पूर्वोक्त लोक कॅथोलिक पंथाचे असून धर्मवेडे होते व नीतिदृष्ट्याही ते अवनत होते, म्हणजे ते अतिशय क्रूर व जुलमी असून त्यांस सत्याची चाड मुळीच नव्हती असें म्हटलें तरी चालेल. त्यांच्या मागून वसाहतीस गेलेले इंग्लिश व डच हे जरी ख्रिस्ती होते तथापि ते प्रॉटेस्टंट पंथाचे असून पक्के प्युरिटन होते. अर्थात् नीतिसंबंधानें, भूतदयेसंबंधानें त्यांचा मोठा कटाक्ष होता. या उलट हिंदुस्थानची स्थिति होती. हिंदुस्थानांत प्रथम आलेले सूर्यवंशी क्षत्रिय जितके धाडसी व शूर होते तितकेच सत्यनिष्ठ व दयावंत होते, आणि सूर्यवंशीयामागून आलेले चंद्रवंशी क्षत्रियही शूर व धाडसी असून नीतिमान् व सत्यनिष्ठ होते असें म्हणण्यास हरकत नाही. ते दोघेही शरीरानें उंच, नाकाडोळ्यांनी नीटस व सुस्वरूप होते.

मात्र चंद्रवंशी क्षत्रिय वर्णानें थोडे काळे असावे असें अनुमान करण्यास जागा आहे. निदान गंगेच्या दक्षिणेकडच्या उष्ण प्रदेशांत विशेषतः त्यांची वसति झाल्याने त्यांचा रंग काळा पडला असावा. श्रीकृष्ण काळा होता, अर्जुन काळा होता व द्रौपदी काळी होती. अशा मोठाल्या व्यक्तींच्या वर्णावरून कृष्णवर्ण आर्यांची संख्या या नवीन वसाहत करण्यास आलेल्या लोकांत जास्त असावी. व्यास महर्षीस कृष्णद्वैपायन म्हणतात, यावरून व्यासही काळा होता असें दिसते. सारांश, हल्लींचे उत्तरेकडचे पण पंजाब-च्या अलीकडचे उंच मजबूत, नाकाडोळ्यांनीं नीटस, तेजस्वी, तुवर, राठोड वगैरे रजपूत किंवा सनाढ्य, मारनोळ इत्यादि ब्राह्मण पाहिले म्हणजे हे चंद्रवंशी आर्यांचे वंशज आहेत असा भास झाल्यावांचून राहत नाही. चंद्रवंशी क्षत्रियांत धनुर्विद्या तर होतीच, पण त्यांस मल्लविद्येचा विशेष नाद होता, व मल्लांसच करतां येणारें गदायुद्ध त्यांस प्रिय होतें. श्रीकृष्ण, बलराम, जरासंध, भीम, दुर्योधन इत्यादि महान् महान् राजेसुद्धा नामांकित मल्ल व गदायोधी होते, हें लक्षात आणलें म्हणजे हे क्षत्रिय मल्ल-विद्येचे किती भोक्ते असावेत याची कल्पना वाचकांस होईल.

विवाहपद्धतींत या दोघां क्षत्रियांचें पुष्कळ साम्य होतें. दोन्ही क्षत्रिय-जातींत विवाहकाली कन्या मोठ्या असत हें सांगणें नको. रुक्मिणी, द्रौपदी, सत्यभामा, सुभद्रा, इत्यादि स्त्रियांच्या विवाहांचीं वर्णनें वाचलीं म्हणजे त्या काळीं क्षत्रिय-कन्या कशा पूर्ण वाढलेल्या असत, याचें चांगलें अनुमान होईल. या स्त्रिया सर्व विद्यांत सुशिक्षितही असत. लिहिणें, वाचणें, घोष्यावर बसणें, रथ चालविणें, नृत्यादि ललितकला शिकणें अशा निरनिराळ्या विषयांत त्यांस शिक्षण मिळत असे, हें रुक्मिणीच्या किंवा उत्तरेच्या वर्णनावरून स्पष्ट आहे. आर्यास्त्रियांना पति हेंच दैवत आहे, असें जें परमतत्त्व सीतेनें उपदेशिलें, तेंच द्रौपदीनें व रुक्मिणीनेंही गिरविलें. पण या पतिनिष्ठ स्त्रिया संसारांतही दक्ष असून नवऱ्यास निर्भीडपणें बुद्धिवाद सांगण्यास मार्ग-पुढें पहात नसत. रुक्मिणी, द्रौपदी, इत्यादि स्त्रियांच्या भाषणांची रम्य वर्णनें कविकल्पित आहेत, असें कदाचित् कोणी म्हणेल; पण अशीं वर्णनें त्या काळीं प्रिय होतीं यावरूनच उत्तम स्त्रियांची त्या वेळीं काय कल्पना होती याचें चांगलें अनुमान होतें. धनुर्विद्येच्या परीक्षेनें स्वयंवर करणें किंवा

मनानें पति वरणें, हेंच विवाहाचें तत्त्व त्या काळां क्षत्रिय-स्त्रियांत मुख्यतः प्रचलित होतें. राक्षस-विवाह म्हणजे कन्येस बळानें हरण करून नेणेंही अमलांत होतें. तरी पण हरण केलेली कन्या मी दुसऱ्यास मनानें वरलें आहे असें म्हणेल तर ती विवाहास अपात्र मानीत, हें अंबेच्या उदाहरणावरून स्पष्ट दिसतें. असो. सूर्यवंशी व चंद्रवंशी क्षत्रियांत विवाहाचे रिवाज व विवाहबंधनाचें उदात्त तत्त्व सारखेंच होतें. तथापि, कांहीं चालींत त्यांच्यांत फरक होता असें म्हणावें लागतें. मुख्यतः एका स्त्रिनें एकाहून अधिक पति करण्याची चाल त्यांच्यांत अद्याप अवशिष्ट होती, हें द्रौपदीच्या उदाहरणावरून व्यक्त आहे. एकानें अनेक स्त्रिया करण्याचा प्रघात दोहों-तही सुरू होता. पण, चंद्रवंशी क्षत्रियांमध्ये तो पुष्कळ अंशानें अधिक होता. अशा स्त्रिया सर्वच आर्य किंवा क्षत्रिय नसत तर त्या अनार्य लोकांच्याही कन्यका असत असें दिसतें. चंद्रवंशी आर्य व द्राविडी लोक यांचें मिश्रण होण्यास हेच विवाह जास्त कारणीभूत झाले असावेत. अर्जुनानें उलूपी व चित्रांगदा ह्या नागकन्या केल्या, श्रीकृष्णानें जाम्बवती ही पट्टराणी केली व अनेक नागकन्या उपराण्या केल्या, इत्यादि उदाहरणावरून चंद्रवंशी राजे अनार्य स्त्रिया पुष्कळ करीत हें उघड दिसतें. हल्लीं जे आर्य द्राविडी मिश्रणाचे लोक संयुक्त प्रांतांत व सिंध, बंगाल, गुजराथ व महाराष्ट्र इत्यादि ठिकाणीं शीर्षमापनप्रमाणावरून सेन्ससच्या वेळीं दृष्टोत्पत्तीस आले ते याच मिश्रविवाहापासून उत्पन्न झाले असावे असें वाटतें.

आणखी एका विवाहाच्या बाबतींत चंद्रवंशी क्षत्रियांचें विशेषतः यादवांचें इतर क्षत्रियांहून भिन्नत्व दृष्टीस पडतें. आर्य लोकांत मामाची मुलगी करणें निषिद्ध मानलें गेलें आहे. पण, “ दाक्षिणात्यानां मातुलकन्यापरिणयः अनाचारः ” असें कबूल केलें गेलें आहे. मामाची मुलगी करण्याची ही चाल दाक्षिणात्य लोकांत फार जुनी किंबहुना श्रीकृष्णाच्या काळाइतकी जुनी आहे असें दिसतें. अर्जुनानें सुमद्रेशीं लग्न लावलें तें अशाच प्रकारचें. प्रद्युम्नानें रुक्मीच्या मुलीशीं लग्न केलें तें अशाच प्रकारचें. किंबहुना असा हा विवाह तिसऱ्या पिढींत रुक्मिणीनें मुद्दाम हासेनें करवून आनिरुद्धास रुक्मीची नात देवाविली ! सारांश, मामाच्या मुलीशीं लग्न करण्याचा भावाचा हक्क आहे असें त्या वेळीं मानीत असावेत. महाराष्ट्रांत ही सम-

नूत किती खोलवर गेलेली आहे, याची कल्पना मुंजीच्या वेळीं मुलगा काशीयात्रेस जाण्यास निघाला असतां, मामानें 'मी मुलगी देतो तूं जाऊ नको,' असें म्हणण्याचा सांप्रदाय अजूनही चालू आहे याजवरून होईल. किंबहुना ही चाल महाराष्ट्राच्या भावेतही व्यक्त होतें. मराठ्यांत सास-न्यास मामा, व एकंदर लोकांत बायकांनीं सासन्यास मामंजी म्हणण्याचा जो प्रघात पडला आहे, त्या प्रघातांत एक अति प्राचीन इतिहास भरला आहे, हें पाहून चमत्कार वाटतो. या मातुलकन्यापरिणयाच्या चालीवरून यादवांचेच वंशज हल्लींचे मराठे असावेत या अनुमानास बळकटी येते.

याप्रमाणें कित्येक बाबतींत सूर्यवंशी चंद्रवंशी क्षत्रियांचें भिन्नत्व दिसतें; तरी ते दोघे आर्यजातीचेच होतें हें निःसंशय आहे. दोघांसही वैदिक धर्माचा सारखा अभिमान असून यज्ञयागादि क्रिया दोघेही सारख्याच प्रीतीनें व थाटानें करीत. चातुर्वर्ण्याची व्यवस्था दोघांतही सारखीच प्रचलित होती. ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या तीन आर्यजाति असून त्यांच्यांत अनुलोम विवाह प्रशस्त मानीत, व प्रतिलोम अप्रशस्त मानीत. एक देवयानी-ययातीचें फार प्राचीन उदाहरण मात्र याच्या उलट आहे. चातुर्वर्ण्याप्रमाणेंच चतुराश्रमाची व्यवस्थाही त्यांच्यात प्रचलित होती. विशेषतः सूर्यवंशी क्षत्रिया-प्रमाणें चंद्रवंशी-क्षत्रियांचा ब्रह्मचर्याश्रमावर पूर्ण कटाक्ष होता. मौंजीबंवन झाल्यावर वेदविद्या व इतर विद्या पठण करण्यासाठीं गुरुगृही जाऊन राहण्याचा सांप्रदाय दोघांतही जारी होता. ब्राह्मणांनीं विद्या देण्याचें काम आपल्या अंगावर घेतलेंच होतें, तें त्यांनीं एकनिष्ठपणानें व निष्कामबुद्धीनें चालविलें होतें. असें विद्यादान करणारे गुरु मोठमोठ्या शहरीं रहात असत. त्यांचे आश्रम शहराजवळच्या एकाद्या उपवनांत असत. निरनिराळ्या शहरांची त्या त्या ठिकाणच्या गुलंविषयी ख्याति असे. अशा विद्यालयांत ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य तिघेही वेदविद्या शिकत. आणि शिवाय आपआपल्या वर्णाच्या विशिष्ट विद्या शिकत. ही गुरुकुलें किंवा कॉलेजे म्हणजे त्या वेळच्या संस्कृतीचें एक उदाहरणीय व प्रधान अंग होतें. श्रीकृष्ण व बलराम वृंदावनांतून आपल्या बापाच्या घरीं आले तेव्हां त्यांस वेदविद्या व धनुर्विद्या शिकण्यासाठीं सांदीपनी व्यास या नामांकित गुरुजवळ मथुरेहून उज्जयिनीस पाठविलें, याजवरून प्राचीन काळी उज्जयिनी हें प्रासिद्ध

विद्यापीठ असावें, तेथें दूरदूरचे विद्यार्थी शिकण्यासाठी येत, असें दिसतें. श्रीकृष्णाचा सहाध्यायी सुदामदेव होता याजवरून ब्राह्मण—क्षत्रिय, गरीब—श्रीमंत एकाच गुरुगृही एकाच तऱ्हेनें म्हणजे गरीबी तऱ्हेनें रहात हेंही सिद्ध होतें. गुरूकरितां रानांतून लांकडे, समिधा, भाज्या वगैरे आणण्याचें शारीरिक श्रम विद्यार्थी करीत असत; आणि गुरूही शिष्यांवर पुत्राप्रमाणें प्रेम करीत. कांहीं ठिकाणीं विद्यार्थी पुष्कळ असल्यास द्रोणाचार्यासारखे शिक्षक आपल्याच शहरीं ठेवून त्यांजकडून सर्व शिक्षण राजपुत्रांस दिलें जात असे. कौरव पांडव मिळून एकशे सहा विद्यार्थी द्रोणाचार्याच्या स्वाधीन केले गेले होते याजवरून हें अनुमान होतें. सारांश, ब्रह्मचर्याश्रमाचा त्या काळीं हल्लींप्रमाणें फारस नमून अविवाहित स्थितीतच कडकडीत रीतीनें वेदविद्येत व इतर विद्येत ब्राह्मणाकडून उत्तम रीतीचें शिक्षण आर्यांस मिळत असे; व असे शिक्षण संपूर्ण झाल्यावर गुरूच्या आज्ञेनें विद्यार्थ्यांचे विवाह होत. असें शिक्षण संपूर्ण होण्यास दहा बारा वर्षांचा अवाधि साधारणतः लागे, पण शिष्य विशेष बुद्धिमान् असल्यास दोन चार वर्षांतच शिक्षण पुरें होत असे. असो. गुरुगृही किंवा स्वतंत्र गुरु ठेवून विद्यार्जन करण्याची पद्धति श्रीकृष्णाच्या काळीं श्रीरामचंद्राच्या काळाप्रमाणेंच अमलात होती, व यामुळें राजे लोक आपआपल्या कर्मांत कुशल, धर्मनिष्ठ व नीतिमान् असत.

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आपआपल्या धंद्याचें योग्य शिक्षण मिळवून गृहस्थाश्रमां झाल्यावर आपआपल्या वर्णाप्रमाणे निरानिराळे धंदे करून धर्मानें व नीतीनें चरितार्थ चालवति. प्रत्येक वर्णाचीं मुख्य मुख्य कर्तव्ये ठरलेलीं होती. पठन—पाठन, यजन—याजन हीं ब्राह्मणांचीं मुख्य कर्तव्ये होती. प्रत्येक कामाचीं संपूर्ण माहिती मिळवून इतर वर्णांस त्यांच्या कामाचें शिक्षण देत व त्यांच्यासाठीं यज्ञयागादि क्रिया करीत. क्षत्रियांचें मुख्य कर्तव्य राज्य करणें व युद्धांत पाठ न दाखाविणें हें होतें, आणि तें कर्तव्य उत्तम रीतीनें बजावण्यास ते योग्य शिक्षणानें लायक होत असत. वैश्यांचें मुख्य काम म्हटलें म्हणजे कृषि, गोरक्षण व वाणिज्य होतें, व तेही आपल्या कामांत तरबेज असत. याप्रमाणें तिन्ही वर्णांचीं विशिष्ट कामें ठरलेलीं असत, पण कधीं कधीं अनुलोम विवाहाप्रमाणें अनुलोम रीतीनें वरिष्ठ वर्णांचे लोक खालच्या वर्णांचे

घंदे करीत; म्हणजे द्रोणकृपांसारखे ब्राह्मण युद्धाचा धंदा करीत, किंवा क्षत्रिय गोरक्षणाचा धंदा चालवीत. विशेषतः यादव हे गोपांचाच धंदा करून उपजीविका करीत होते. यादवांस राज्य करण्याचा अधिकार नाही असे जे मानीत त्याचें तात्पर्य हेंच दिसतें. कदाचित् हे क्षत्रिय अद्याप गोरक्षक स्थितीत असून त्यांनीं हिंदुस्थानांत आल्यावर आपलीं राज्यें स्थापिलीं नव्हतीं, तर पूर्वीं आलेल्या क्षत्रियांच्या राज्यांतच त्यांनीं आश्रय घेतला होता असें दिसतें. असो. आपआपले घंदे उत्तम रीतीनें करून धर्मानें व नीतीनें गृहस्थाश्रम चालविण्यास तिन्ही वर्णांचे लोक योग्य असत व यामुळे सर्व देश संपन्न व संतुष्ट स्थितीत असे.

याप्रमाणें श्रीकृष्णाच्या जन्माच्या पूर्वीं हिंदुस्थानातील आर्यांची स्थिति भरभराटीच्या कळसास पोचली होती, व सर्व देशांत शांतता व सुख नांदत होतें. पण कोणताही देश उत्तरीच्या परमोच्च बिंदूंत कायमचा राहू शकत नाही. चक्राच्या गतीत जसे उच्च बिंदूला पोचल्यावर ग्वालच्या दिशेकडे जाणें अपरिहार्य आहे, तसा हा उच्च नीच गतीचा प्रकार जगतांत सारखा चालू रहाणारच. ज्याप्रमाणें हल्लीं सुधारणेच्या शिखरास पोचलेल्या युरोप खंडांत एका मनुष्याच्या ह्दयानें भयंकर रणकंदन माजलें आहे, त्याचप्रमाणें नीति, शौर्य, विद्या, इत्यादिकांत संस्कृतीच्या परमोच्च बिंदूस पोचलेल्या प्राचीन भारतवर्षात श्रीकृष्णाच्या काळींही एका मनुष्याच्या ह्दयानें भयंकर युद्धाचा प्रसंग ओढवला आणि त्या युद्धापासून हिंदुस्थानच्या अवनतीस प्रारंभ झाला. भारती युद्धापासून कलियुग सुरू झालें, अशी जी आमची समजूत आहे त्याचें तरी बीज यांतच आहे. हजारों किंबहुना लाखों मनुष्ये आपल्या शौर्यानें व विद्येनें त्या युद्धांत मृत्युमुखी पडलीं आणि देशांत लोकसंख्या कमी झाली. हें जरी एकेपरी हितावह झालें, तरी अन्यपरी दुर्बलता व त्यामागे येणारी अनीति यांचा पगडा हळूहळू देशावर बसत गेला. भारतीय आर्यांची ही परमोच्च बिंदूस गेलेली संस्कृति कशी लयास गेली, याची मीमांसा जरा जास्त केली पाहिजे. कारण श्रीकृष्णाच्या दिव्य चरित्राचें व उपदेशाचें रहस्य तिजवरून चांगलें लक्षांत येईल.

कोणत्याही देशाची सामाजिक, नैतिक व धार्मिक उन्नति सर्वतोपरी होण्यास त्या देशाच्या लोकांत प्रवृत्ति व निवृत्ति या दोहोंचें सेवन योग्य

रीतीनें होत असलें पाहिजे, ही गोष्ट श्रीरामचरित्राच्या उपसंहारांत दाखविली गेलीच आहे. या वृत्तीच्या यथायोग्य सेवनांत अंतर पडलें म्हणजे समाज निकृष्ट स्थितीकडे वळतो. जेव्हां कोणताही समाज केवळ प्रवृत्ति-परायण होतो, किंवा त्यांत निवृत्तीचें अत्यंत स्तोम माजून तो पोकळ निवृत्तीच्या फेऱ्यांत सांपडतो त्या वेळेस तो समाज खाली जाऊं लागतो. “ भौतिक सुखाच्या अत्यंत स्वाधीन झालेला समाज किंवा मनुष्य अव-नतीस गेलाच पाहिजे; उलटपक्षीं अत्यंत निरिच्छपणें किंवा निराशपणें राहणे समाजाला किंवा मनुष्याला शक्य नाही. ” (श्रीराम च० पा० २८२). सारांश, मनुष्याची उन्नति होण्यास आधिभौतिक व आध्यात्मिक दोन्ही सद्गुण त्याच्या अंगी असले पाहिजेत. भारती आर्यांच्या अंगी उत्साह, तेज, उद्योग. साहस हे आधिभौतिक अथवा प्रवृत्तीतील सद्गुण आणि धर्म, नीति, तप, अनासक्तता हे आध्यात्मिक अथवा निवृत्तीतील सद्गुण त्या वेळीं सारखे वसत होते; आणि म्हणूनच ते या वेळीं उन्नतीच्या पर-मोच्च बिंदूस पोचले होते. यापुढें या गुणांच्या समतोलपणांत अंतर पडलें. एकीकडे प्रवृत्तीचें प्राबल्य झालें तर दुसरीकडे निवृत्तीचें स्तोम माजलें. प्रवृत्तीच्या प्राबल्याचा पहिला परिणाम म्हटला म्हणजे लोभ होय. जगतां-तील प्रत्येक वस्तु मला पाहिजे अशी इच्छा या वेळीं मनुष्यांत उत्पन्न होते. या जगतांत जेवढें धन आहे, जेवढी भूमि आहे, जेवढी रत्ने आहेत तीं सर्व मला असावीत असें त्यास वाटूं लागतें ! ! ! “ यत्पृथिव्यां ब्रीहि-यवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत् ” या सुप्रसिद्ध लोकांत मर्मज्ञ व्यासानें उपदेशिल्याप्रमाणें जगतांतील सर्व उप-भोगजात एकाला मिळाले तरी पुरेसे व्हावयाचे नाही. हें जाणून मनुष्यानें शमप्रधान वृत्तीनें राहिलें पाहिजे. पण हा विचार लोकांतून विशेषतः राजे-लोकांतून नाहीसा होतो, आणि सर्व उपभोग्य वस्तूंची जननी जी भूमि ती सर्व आपल्यास असावी असा हव्यास उत्पन्न होतो. या हव्यासाच्या मागून हळूहळू इतर दुर्गुण समाजांत खेळूं लागून महत्त्वाकांक्षा, कपट, जुलूम इत्यादिकांचें प्राबल्य सुरू होतें; आणि शेवटीं वैर उत्पन्न होऊन समाज अथवा राष्ट्र क्षयास जातें. पृथ्वीचा भार कमी करण्यासाठी, व तदनुसारानें भारती आर्यांचा न्हास होण्यासाठी, ब्रह्मदेवानें या वेळीं आर्यभूमीत

लोभाचें बीज पेरलें; आणि नाशाची केंद्रस्थानें तीन ठिकाणी उत्पन्न केली. कंस, जरासंध आणि दुर्योधन या तीन लोभी व महत्त्वाकांक्षी व्यक्ति उत्पन्न करून त्यानें आपलें इष्ट कार्य तडीस नेलें. लोभाच्या व महत्त्वाकांक्षेच्या भरीस पडून कंसानें अवरंगजेबाप्रमाणें बापास कैद करून राज्य बळकाविलें, आणि नंतर या दुष्ट कृत्याच्या समर्थनार्थ तत्पक्षी लोकांवर जुलूम मांडला. जरासंधानें शेंकडों क्षत्रिय कैद करून पारमैश्वर्य संपादण्यासाठी त्यांचा पुरुष-मेघ करण्याचा विचार चालविला ! दुर्योधनानें पांडवांची संपत्ति व राज्यें द्यूतांत हरण करून कराराप्रमाणें परत देण्याची वेळ आली तेव्हां सुईच्या अग्रानें निधेल इतकी मृत्तिकासुद्धां देण्यास मी तयार नाहीं असे साफ सांगितलें ! अर्थातच भयंकर रणसंग्राम माजून अतिशय प्राणहानि झाली. लोभास बल व संपत्ति यांचा पाठिंबा असला म्हणजे ही रणें फारच भयंकर होतात. तशांत दोन्ही पक्षांची संस्कृति उच्च असेल व शौर्यादि गुण सारखे असतील तर ही युद्धें किती हानिकारक होतात, याचा अनुभव प्राचीन कालापासून हल्लींच्या युरोपीय युद्धापर्यंत जगतास येत आहे. “ When Greek fights Greek, then the tug of war is terrible ” अशी एक म्हण इंग्रजीत आहे. भारती युद्धांत याच कारणाने अठरा अक्षौ-हिणीतून दहाच माणसे शिल्लक राहिली. असो. तर लोभाचें विष पेरून ब्रह्मदेवानें अथवा नियतीनें भारती आर्यांच्या नाशास सुरवात केली. अशा विलक्षण प्रसंगी श्रीकृष्णाचा अवतार झाला होता, हें लक्षात ठेवले पाहिजे. प्रवृत्तीच्या नादास लागून लोभास व महत्त्वाकांक्षेस बळी पडून आपसांत रणें माजण्याच्या वेळेस निर्लोभतेचें उदात्त उदाहरण घालून देण्यास बुद्धि, व पराक्रम आणि क्षिप्रकारित्व यांनी सत्याची बाजू संभाळण्यास श्रीकृष्ण पुढें आला होता. अशी निर्लोभ वृत्तीची उदाहरणें इतिहासांत फार थोडी सांपडतात. जें निर्लोभतेचें काम वाशिष्ठननें अमेरिकेंत स्वातंत्र्य-युद्धाच्या वेळीं केलें किंवा पुढें युनायटेड स्टेट्समध्येच दक्षिण व उत्तर संस्थानांत गुलामगिरी नाहीशी करण्याच्या कामीं जें आपणांत रण भाजलें त्या वेळीं सत्यक्षानिष्ठ, निश्चयी अब्राहाम लिंकन यानें जें काम केलें, किंवा हल्लींच्या युरोपीय महायुद्धाचे प्रसंगी जें काम प्रेसिडेंट वुड्सवुड करीत आहे, तशा प्रकारचें, किंबहुना त्याहून उदात्त कार्य, श्रीकृष्णास राजकीय उलाढालींत

करावयाचें होतें हें लक्षांत घेतलें म्हणजे श्रीकृष्णाच्या राजकीय कामागिरीचें महत्त्व आपल्या निदर्शनास येईल.

प्रवृत्तिपरायण झालेल्या लोकसमाजास निवृत्तीचा धडा शिकाविणें हें महत्त्वाचें कार्य जसे श्रीकृष्णास राजकीय बाबतींत करावें लागलें तसेंच दुसऱ्या बाजूनें भलत्याच दिशेस वाहूं लागलेल्या निवृत्तीच्या पुरासही श्रीकृष्णास या वेळीं बांध घालावा लागला. त्या वेळीं निवृत्तीचेही पोकळ स्तोम कसें माजलें होतें, व एकंदर धार्मिक बाबतींत गैरसमज कसे उत्पन्न झाले होते हें येथें विस्ताराने दाखविलें पाहिजे. श्रीकृष्णाचा काळ म्हणजे औपनिषद् विचारांचा काळ होय. श्रीकृष्णाच्या उपदेशिलेल्या दिव्य भगवद्गीतेचें रहस्य नीट कळण्यासाठीं या काळीं धार्मिक समजुती कोणत्या प्रचलित होत्या हें पाहिलें पाहिजे. वेद, वेदान्त, सांख्य आणि योग हीं मते मुख्यतः त्या काळीं प्रचलित असून प्रत्येक मत सर्वच गोष्टी आपल्या बाजूला ओढीत होतें, या मनाचे हल्लींचे सूत्रग्रंथ जरी अद्याप निर्माण झाले नव्हते, तथापि हीं मते त्यांच्या त्या मुख्य मुख्य सिद्धांतांसह प्रस्थापित झालीं होती, व तीं एकमेकांचा निषेध करून आपआपल्याच पोळीवर तूप ओढीत होती. कित्येक लोक वेदात सांगितलेली यज्ञयागादि कर्मेच मनुष्याने करावीं आणि स्वर्गाची प्राप्ति करून घ्यावी असें म्हणत, तर कित्येक लोक कर्म बिलकुल न करतां “ पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति ” या बृहदारण्यकोक्तीप्रमाणें संसार सोडून अरण्यात जावे, असें म्हणत. आणि हा वाद सुशीक्षित लोकांत चालला असतां बहुजनसमाज विशेषतः मिश्रसमाज आणि शूद्र व स्त्रियां यांजला कशाचाच आधार नव्हता. कारण त्यास वैदिक कर्म करणें शक्य नव्हते, किंवा औपनिषादिक संन्यासही मोकळा नव्हता. अशा परिस्थितीत श्रीकृष्णानें भगवद्गीतेचा दिव्य उपदेश करून एकीकडे कर्माचें बंड मोडलें तर दुसरीकडे निवृत्तीचे, अर्थात् भ्रांत निवृत्तीचें मोडलें आणि सर्व लोकांस सुगम असा भक्तिमार्ग नवीन प्रातिपादन केला. या सिद्धांताचें आपण आणखी ऐतिहासिक विवेचन करूं.

प्राचीन भारती आर्य प्रथम हिंदुस्थानांत आले त्या वेळीं त्यांची मानसिक स्थिति कशी होती हें ऋग्वेदांतील अनेक ऋचांवरून चांगलें दिसून

येतें. हे ऋग्वेद-कालीन आर्य ताज्या दमाचे व नव्या जोमाचे असून आनंदी, शूर आणि जगतांतलि उपभोग्य वस्तूंचा योग्य उपभोग घेणारे होते. ते इंद्र, वरुण इत्यादि देवतांपाशी सुंदर स्त्रिया, वीर पुत्र आणि दमदार घोडे मागत. ते स्वतः सोमरस पीत आणि आपल्या प्रियदेवतांनाही सोमरस पिण्यास आवाहन करीत. ते स्वतः मांस भक्षण करीत, आणि यज्ञांत पशु मारून देवतांस मांस अर्पण करीत. त्यांचें अंतिम साध्य स्वर्ग असून तोही अशाच प्रकारचा म्हणजे सुख व ऐश्वर्य भोगण्याचें स्थान होता. सारांश, हे प्रथमचे आर्य प्रवृत्तीचे भोक्ते होते, तरी पण त्यांच्यांत निवृत्तीचें बीज अगदींच नव्हतें असें नाहीं. कारण कित्येक वैदिक ऋचांतून त्यांच्या निवृत्तिप्रधान प्रार्थना आपल्यासमोर उभ्या आहेत. हेच निवृत्तीचें बीज भारती आर्य हिंदुस्थानांत आल्यावर गंगासरस्वतीच्या दरम्यानच्या ब्रह्मभूर्मीत मोठ्या वृक्षरूपास पोचून त्यास औपनिषत्क विचाररूपी अत्यंत मनोहर व रसभरित फळें आली आणि सर्व विश्व नश्वर आहे किंवाहुना स्वर्गही नश्वर आहे, असें त्यांच्या निदर्शनास येऊन तप आणि अरण्यवास यांची त्यास गोडी लागली. यज्ञाचा मार्ग त्यांनी सोडला नाहीं, पण यज्ञाच्या बरोबरीला तप नेऊन ठेविलें. स्वर्गापेक्षा मोक्ष हाच परमपुरुषार्थ आहे असें ते मानू लागले. सर्व सृष्टि यज्ञ करीत आहे, प्रजापतिही यज्ञ करीत आहे, असे पूर्वी ते म्हणत. आतां सर्व सृष्टि आणि प्रजापति, इंद्र सुद्धा तप करीत आहेत अशी त्यांची भावना झाली. सर्व उपभोग्य वस्तूंचा त्याग करून सर्व कर्मांचा संन्यास करणें हाच मोक्षाचा उपाय त्यांस दिसू लागला. कोणत्याही वस्तूची इच्छा करणें म्हणजेच दरिद्रीपणा कबूल करणें आहे, व कशाचीही इच्छा नसणें हीच ऐश्वर्याची परमावाधि होय असें ते म्हणू लागले. सारांश, संसार सोडून अरण्यांत जाऊन शमप्रधान बुद्धीनें अकाम स्थितींत राहणें, हें मनुष्याचें परम कर्तव्य होय असें वेदान्ती तत्त्ववेत्त्यांस वाटू लागलें. आशिष्ठ, द्रदिष्ठ, बलिष्ठ अशा सार्वभौमाला जें सुख त्याच्या सहजपट सुख अकामहत श्रोत्रियाला, असा त्यांचा निश्चय झाला. ही वेदांत्यांचीच कल्पना नव्हती तर जगदुत्पत्तीचा स्वतंत्र रीतीनें विचार करणाऱ्या कपिलादि द्वैतमतवाद्यांचीही कल्पना अशीच होती. सारांश, मंत्रकाळीं कर्मवाद्यांची प्रवृत्तिपरायणता कळसास गेली तर उपनिषदांपूर्वी

व तत्काळीं निवृत्तिवाद्यांची निवृत्तिपरायणताही कळसास जाऊं लागली.

जगताच्या इतिहासाकडे पाहिलें तर मनुष्यसमाज याप्रमाणें प्रवृत्तीच्या व निवृत्तीच्या प्रकृष्ट बिंदूमध्ये वारंवार हेलकावे खात आला आहे असें दिसून येईल. घड्याळाच्या लंबकाप्रमाणें तो एकदां प्रवृत्तीच्या परमबिंदूस जातो, आणि तेथून परतून हेलकावा खाऊन निवृत्तीकडे वळतो; तो जातां जातां निवृत्तीच्या परमोच्च बिंदूस जाऊन पुन्हा हेलकावा खाऊन प्रवृत्तीकडे वळतो, असाच अनुभव आजवर इतिहासांत दिसून आला आहे. ग्रीक लोकांत होमरच्या वेळेस प्रवृत्तीचें पूर्ण प्राबल्य होतें असें दिसतें; तें हळूहळू कमी होऊन पायथ्यागोरासच्या वेळेस लोक निवृत्तीकडे वळले. पायथ्यागोरासचे अनुयायी मद्यमास वर्ज करीत; इतकेंच नव्हे, तर विवाह सुद्धां न करणें श्रेयस्कर मानीत. या वृत्तीचा कळस होऊन डायोजेनिस हा सर्वसंग परित्याग करून एका पिपात जन्मभर राहिला. साहजिकच याच्या उलट दिशेला एपिक्यूरसने जाण्यास प्रारंभ केला. निसर्गानें प्राप्त होणारीं सुखें सदाचरणानें भोगून मनुष्यानें आनंदांत दिवस घालवावे, असे त्याचें मत होतें. हेंही मत हळुहळू प्रबल होऊन प्रवृत्तीच्या दुसऱ्या टोंकास लोक गेल, आणि सुखोपभोग हेच जीविताचें इतिकर्तव्य मानू लागले. अशा रीतीनें ग्रीक लोक व तदनुयायी रोमन लोक एप्याराभात दंग झाले. ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार होण्यास हीच त्याची विषयलोलुपता कारण झाली. या वेळीं ख्रिस्ती धर्मांत निवृत्तीचें स्तोम शिरलें होतें. ख्रिस्ती लोक लग्न न करणें हे प्रशस्ततर मानू लागले होतें. निदान एक वायको आमरणान्त करून तिचाही घटस्फोट न व्हावा अशी त्याची शिस्त होती. तसेंच आमरणान्त अविवाहित राहून शारीरिक तप करून आध्यात्मिक सामर्थ्य वाढविणारे संन्यासी अथवा मंक त्यांच्यांत होऊं लागले होते. इंद्रियासक्तास इंद्रियांचा जय करणाऱ्या तपस्व्यांचा मनोनिग्रह नेहमीं दिपवून मोडतो. अर्थातच निवृत्तिप्रधान ख्रिस्ती धर्माचा पगडा, सर्व प्रकारची अनीति बोकळलेल्या ग्रीक व रोमन समाजावर सहजच बसला आणि त्या लोकांत ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार झपाट्यानें झाला.

ही निवृत्तिप्रधान वृत्ति मूळ ख्रिस्ती धर्माची नव्हती. येशू ख्रिस्ताचें मत ज्यू लोकांच्या निवृत्तिपर आचारांच्या विरुद्ध होतें. हे लोक उपासानें

आपल्या देवास संतुष्ट करीत. मद्यमांसापासून निवृत्त होऊन अविवाहित राहून देवाची भक्ति करणें हाच मुक्तिमार्ग आहे असें ते मानीत. त्यांच्या मताच्या विरुद्ध येशू ख्रिस्त होता. “ कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः । मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्वथासुरनिश्चयान् ॥ ” या गीतेंतील वचनाप्रमाणें येशूचेही मत होतें. पण हळूहळू ख्रिस्ती धर्मात निवृत्तीचें प्रस्थ शिरून वाढूं लागलें, आणि मठसंस्था त्यांच्यांत अस्तित्वांत येऊं लागल्या. ख्रिस्ती धर्माधिकार्यानें लग्न करूं नये असा निर्वेध तर त्यांच्यांत लवकरच उत्पन्न झाला; इतकेंच नव्हे तर शेंकडों किंवा हुना हजारां पुरुष व स्त्रिया संसार सोडून मंक्स् व नन्स् म्हणजे जोगी किंवा जोगिणी होऊं लागल्या ! कालगतीनें हें निवृत्तीचे स्वरूप केवळ पोकळ झालें. खरी विषयपराङ्मुखता नाहीशी होऊन दर्शनी मात्र राहिली आणि अनेक प्रकारचे अनाचार त्यांच्यांत चालू झाले. अखेरीस निवृत्तीच्या या पोकळ स्वरूपाचा कळस झाला, तेव्हां व्यूथरच्या वेळेपासून ख्रिस्तीधर्माचें तोंड प्रवृत्तीकडे फिरले. प्रवृत्तीचें योग्य रीतीनें सेवन करणें म्हणजे अधर्म नव्हे असें प्रस्थापित होऊन प्रॉटेस्टंट मत जोरांत आलें. सध्यां हें मत दुसऱ्या बाजूकडे म्हणजे प्रवृत्तीच्या परमोच्च बिंदूकडे जाऊं पाहत आहे असें म्हटलें असतां चालेल. पाश्चात्य लोकांची हल्लींची भौतिक उन्नति व आधिभौतिक सुखाविषयांची लालसा लक्षांत आणली म्हणजे पाश्चात्य समाजाचा लंबक प्रवृत्तीच्या परमोच्च बिंदूकडे जात आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही.

पाश्चात्य लोकांच्या वरील अत्यंत संक्षिप्त व त्रोटक हाकिकतविरून मनुष्यसमाज प्रवृत्ति व निवृत्ति यांच्यामध्ये कसें हेलकावे खातो व दोन्ही वृत्ति समतोल ठेवून त्यांचें योग्य रीतीने नेहमीं सेवन करणे हें मनुष्यसमाजास किती कठीण आहे याची कल्पना वाचकांस होईल. आपल्या देशांतही जनसमाज पूर्वीपासून असेच हेलकावे खात आला आहे, असें ऐतिहासिक समालोचनानें दिसून येईल. फार प्राचीन काळां आर्यांचे परमपूज्य ऋषि या दोन्ही वृत्तींचा योग्य आश्रय करून वागत असत, असें त्यांच्या आश्रम व्यवस्थेवरून स्पष्ट दिसतें. दोन आश्रम प्रवृत्तीचे तर दोन निवृत्तीचे. ‘ यौवने विषयैषी ’ तर ‘ वार्धके मुनिवृत्तिः ’ अशी त्यांची रहाणी होती. ऋग्वेदकालाच्या अखेरीस प्रवृत्तीचें प्रस्थ माजलें. यज्ञयागादि क्रिया अत्यंत

भानगडीच्या व खर्चाच्या झाल्या. यज्ञकमें मोठ्या डामडौलानें करून स्वर्ग-
सुख प्राप्त करून घ्यावें हीच ब्राह्मणक्षत्रियांनीं इतिकर्तव्यता मानली, आणि
वाजपेय, राजसूय, अश्वमेध किंवाहुना पुरुषमेध यांचें प्रस्थ त्यांच्यांत माजलें !
अशा वेळीं उपनिषदांचे उदात्त विचार सुरू झाले. संसारसुखापेक्षां आध्या-
त्मिक सुखाचें महत्त्व वेदांती लोकांस अधिक वाटूं लागलें. निरिच्छ वृत्तीनें
अरण्यांत राहून तप करणें किंवा ब्रह्माचा निदिध्यास करणें यांतच मनुष्य-
जन्माचें साफल्य आहे असें विचारवंतांनीं ठराविलें. हळूहळू ही निवृत्ति
वृत्तिही दुसरीकडे कळसास गेली. उठला तो वनात जाऊन तप करूं लागला.
पाहिजे त्यानें पाहिजे त्या स्थितीत संन्यास घेऊन ब्रह्मज्ञानाचा मार्ग सुधा-
रावा असें होऊं लागलें. ह्या वेळीं श्रीकृष्णानें आपल्या दिव्य भगवद्गीतेचा
उपदेश करून जनसमाजास ताळ्यावर म्हणजे प्रवृत्ति आणि निवृत्ति यांच्या
मध्यवर्ती बिंदूवर आणण्याचा प्रयत्न केला. तप करूं नये किंवा संन्यास
घेऊं नये असें त्यांचें मत नव्हतें. तपाची किंमत श्रीकृष्ण पूर्णपणें ओळखून
होता. तपनशील मनुष्यासच सुखाची खरी किंमत समजते. शारीरिक
सामर्थ्य व आध्यात्मिक तेज तपानेच संभूत होते. पण तप हेंच अंतिम-
ध्येय अशा कल्पनेनें शरीराचें व्यर्थ कर्षण मात्र करणें चागलें नव्हे हें उघड
आहे. संन्यासही पाहिजे तेव्हां क्षणिक वैराग्याने किंवा मनाच्या कमजोर-
पणानें ध्यावयाचा नाही; तर अंगी पूर्ण वैराग्य बाणलें असतां व जग-
ताच्या नश्वरत्वाची पूर्ण जाणीव चित्तांत बिंबली असता ध्यावयाचा आहे.
असें न होतां उठला सुटला क्षणभर टिकणाऱ्या वैराग्याने संन्यास घेऊन
अरण्याचा आश्रय करूं लागेल तर शहरांतील गर्दी मोडून अरण्यांत गर्दी
होईल, यापेक्षां जास्त काहीं साध्य होणार नाही. किंवाहुना समाजाचें
नुकसान होऊन समाजांत अनीति माजेल. अशी स्थिति खरोखरच पुढें
बौद्धांच्या भरभराटीच्या वेळीं झाली; आणि जंगलांतील विहार शहरासारखे
मोठे होऊन दुराचारी भिक्षूंनी व संन्यासिनींनीं भरून गेले. असो. उप-
निषदांच्या वेळीं निवृत्तीचें प्रथम बंड वाटूं लागलें, तेव्हां तें श्रीकृष्णानें
आपल्या दिव्य उपदेशानें मोडलें. वेदान्त, सांख्य व योग यांच्या भ्रांत
कल्पनांनीं संसारत्याग हेंच आयुष्याचें इतिकर्तव्य असें जे लोक मानूं
लागले होते, त्यास त्यांनीं आळा घातला. संसार सोडून अरण्यांत जाऊन बस-

ल्याने संसार सुटत नाही. उलटपक्षी संसारांत लोलुप झाल्यानेही मनुष्यास खरें सुख मिळत नाही. प्रत्येक गोष्टीस मध्यबिंदु आहे व यांतच राहून मनुष्यास परमगती मिळू शकते. एके पक्षी शारीरिक कर्माचा आत्यंतिक त्याग करणे अशक्य आहे, तर दुसरे पक्षी शारीरिक सुखात अत्यंत निमग्न होणेही हानिकारक आहे. जो योगी युक्ताहार व युक्तविहार असेल किंवा जो संन्यासी मनाने कर्मफलाचा त्याग करून कर्म करीतच राहील तोच परमगतीला जाईल. सारांश, श्रीकृष्णाने ऐकान्तिक निवृत्तीचा किंवा ऐकान्तिक प्रवृत्तीचा निषेध केला आणि लोकांस मध्यवर्ती बिंदूवर आणण्याचा प्रयत्न केला.

श्रीकृष्णाच्या या दिव्य उपदेशाचाही कालक्रमाने विपर्यास झाला हे सांगणे नकोच. शेंकडो वर्षांच्या अवधीत श्रीकृष्णाच्या या उपदेशाचा भलताच अर्थ समजला जाऊन प्रवृत्तीकडे वळलेला जनसमाज, घड्याळाच्या लंबकाप्रमाणे प्रवृत्तीच्या परमावधीला गेला. असे जाणे अपरिहार्यच होते. श्रीकृष्णानंतरच्या अडीच हजार वर्षांच्या काळांत जनसमाजांत प्रवृत्तीचे प्राबल्य इतके माजले की, कृष्णभक्ति किंवा भागवतमत म्हणजे एक सुलोपभोगाचे साधन आहे असे लोकांस वाटू लागले. जगांतील भौतिक सुख भोगणे हीच मनुष्याची इतिकर्तव्यता वाटू लागली. अर्थातच समाज निवृत्तीकडे वळला आणि बुद्ध महावीर इत्यादि धर्मोपदेशक उत्पन्न होऊन त्यांचे निवृत्तिपर मत लोकांत पसरू लागले. पण हळूहळू कालावधीने जनसमाज दुसऱ्या बाजूने निवृत्तीच्या परमावधीस गेला; आणि हजारों बौद्ध आणि जैन भिक्षु आणि भिक्षुकिणी यांनी गच्च भरलेले-शहरवजा झालेले-विहार अनीतीचे माहेरघर बनले. साहाजिकच समाज उलट खाऊन पुन्हा प्रवृत्तीकडे वळला. तो इतका की, जैन व बौद्ध यांनी वेदास झुगारून देऊन अरण्यवास व संन्यासास गादीवर बसविले होते तर मंडनमिश्रादि नवनि मंडळींनी वेदास पुन्हा गादीवर बसवून मद्यमांसाचे सेवन पुन्हा सुरू केले; आणि संन्यासास पदच्युत करून त्यास कलिवर्जात टाकले. खोट्या संन्याशांनी संन्यासास त्या काळी इतक्या नीच स्थितीत आणून सोडले होते की, संन्यासी म्हटला म्हणजे मंडनमिश्राच्या ढोक्याची तिडीक उठे. याप्रमाणे प्रवृत्तीकडे, कर्माकडे, सुलोपभोगाकडे झुकून समाज दुसऱ्या दिशे.

कडे वाहू लागला, तेव्हां लवकरच श्रीमच्छंकराचार्यांनी निवृत्तीला पुन्हा जागृत करून व संन्यासास योग्य स्थानी बसवून समाजास मध्यबिंदूवर आणिले. पण निवृत्तीचा पुन्हा जोर झाला तेव्हां रामानुज, मध्व इत्यादि प्रवृत्त्याभिमानांनी धर्मोपदेशक उत्पन्न होऊन त्यांनी समाजास पुन्हा प्रवृत्तीकडे वळाविले. ते इतके की, पुढे वल्लभाचार्यांचे मत उत्पन्न होऊन त्याचा अश्व व मूढ लोकांत भलताच विपर्यास झाला. असो. याप्रमाणे आपल्या देशांत लोकसमाज आजवर प्रवृत्ति व निवृत्ति यांच्यामध्ये कसे हेलकावे खात आला आहे, याचे दिग्दर्शन वरील चोटक ऐतिहासिक समालोचनावरून होईल.

श्रीकृष्णाच्या दिव्य उपदेशाचे ऐतिहासिक महत्त्व नीट लक्षात येण्यासाठी वरील समालोचन जरूर आहे. श्रीकृष्णाच्या काळी कित्येक लोक वैदिक कर्मे करणे हीच मनुष्याची इतिकर्तव्यता म्हणणारे समाजास एकीकडे ओढीत होते. तर संसार सोडून अरण्यांत जाऊन औपनिषदिक पुरुषाचा निदिध्यास करणे हाच परम पुरुषार्थ मानणारे दुसरीकडे ओढीत होते. दुर्योधन किंवा पुरुषमेध करू इच्छिणारा जरासंध हा पूर्वोक्त मताचा निदर्शक होता, तर ऐन युद्धप्रसंगी अरण्यांत जाऊन संन्यास घेऊ इच्छिणारा अर्जुन हा दुसऱ्या मताचा निदर्शक होता. एकास श्रीकृष्णाने बलाने ताळ्यावर आणले तर दुसऱ्यास भगवद्गीतेच्या दिव्य उपदेशाने आणले. पूर्वाचार्यांनी उपदेशिलेले सिद्धांत सर्व धर्मोपदेशकांप्रमाणे श्रीकृष्णानेही अमान्य केले नाहीत. वैदिक कर्माभिमान्यांची कर्मनिष्ठा, सांख्याची ज्ञाननिष्ठा, योगाभिमान्यांचा चित्तनिरोध आणि वेदांत्यांचा संन्यास हे त्याने सर्व मान्य केले. पण इतिकर्तव्यता काय ती हीच असे जे मत प्रत्येक प्रातिपादित होते त्यांचा त्याने निषेध केला. त्या त्या मतास योग्य महत्त्व देऊन सर्वांचा समन्वय करून त्याने त्याचा उपयोग आपल्या नव्या कर्तव्यसिद्धांताकडे म्हणजे निरपेक्ष फलेच्छारहित कर्माकडे केला. मनुष्याने आपले कर्तव्य कसे बजवावे हे त्याने भगवद्गीतेत मुख्यतः प्रातिपादन केले. आपले कर्तव्य काय आहे हे शास्त्राने ठरवावयाचे आहे. पण ते ठरल्यावर ते कसे करावे याची त्याने फारच उत्तम समजूत घातली. अडचणीस भिऊन किंवा मोहपाशास गुंतून कर्तव्यपराङ्मुख होणे व अरण्यांत जाऊन संन्यास घेणे म्हणजे खऱ्या

मोक्षमार्गास लागणें नव्हे, हें त्यानें अर्जुनास चांगलें समजाविलें.. कर्तव्य करता करतां चित्त शुद्ध झालें म्हणजे संन्यास घेणें युक्त आहे, किंवा योगारूढ होणें शक्य आहे, अन्यथा नाही. सारांश, वेद, वेदान्त, सांख्य, योग यांस योग्य सन्मान देऊन त्यांचा आपसांतील वाद किंवा आपलाच शेखी मिराविण्याचा प्रयत्न मिटवून प्रवृत्ति निवृत्तिरूप किंवा निवृत्ति प्रवृत्तिरूप कशी करावी आणि मनुष्यानें आपले कर्तव्य कसें बजवावें हें त्यानें अर्जुनास भगवद्गीतेत सांगितलें. तात्पर्य, एका दृष्टीनें पाहता सर्वांत जुनें उपलब्ध व खरे सांख्यशास्त्र भगवद्गीता होय आणि योगशास्त्र व वेदान्तशास्त्रही भगवद्गीता होय. या शास्त्रांचे मान्य सिद्धांत विलक्षण संकलित व ओजस्वी वाणीनें कोठे सांगितले अमतील तर ते भगवद्गीतेत प्रथम सांगितले आहेत. आणि यासाठीं भगवद्गीतेस उपनिषद्, ब्रह्मविद्या व योगशास्त्र हीं विशेषणें यथार्थ लागू पडतात.

पूर्वीच्या आचार्यांनीं उपदेशिलेल्या वेद व वेदान्त, सांख्य व योग या मार्गांतील मान्य व उत्तम अंश आपल्या अमोघ व दिव्य वाणीनें श्रीकृष्णानें अर्जुनास याप्रमाणें समजावून दिला. इतकेंच नव्हे, तर त्याने या वेळीं आपला नवीन उपदेशिलेला भक्तिमार्गही अर्जुनास समजावून सांगितला. भक्तिमार्गाचा अथवा भागवत धर्माचा प्रथम उपदेशा श्रीकृष्ण आहे असें माझे मत आहे. श्रीकृष्णापामूनच या मनास भागवत ही मंजा मिळाली. याचेंच एक विशिष्ट स्वरूप पांचरात्र मत होय. हें ज्ञान श्रीकृष्णानें राजविद्या, राजगुह्य अशा संज्ञेनें भगवद्गीतेत विशेषिलें आहे, व तेंच शेवटीं अठराव्या अध्यायात “सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज” या श्लोकार्धांत गृह्यतम म्हणून अर्जुनास सांगितलें आहे. अनन्यभावानें एका परमेश्वराची प्रेमानें भक्ति करून त्याला शरण जाणें हा मोक्षाचा मार्ग सर्वास सारखा मोकळा व सुलभ आहे. संन्यास योग किंवा यज्ञादि कर्में हीं साधनें सर्वास सुलभ व मोकळीं नाहीत. यज्ञयाग हजारों रुपयांच्या खर्चाशिवाय किंवा शास्त्राच्या सूक्ष्म ज्ञानाशिवाय होऊं शकत नाहीत. तसेंच संन्यास व योग बुद्धिवानाशिवाय आणि निग्रहवानाशिवाय इतरांस प्राप्य नाहीत. द्रव्यहीन, बुद्धिहीन, संयमहीन जीवांस कांहीं तरणोपाय आहे कीं नाही हा प्रश्न मनुष्यापुढें नेहमीं उभा आहे; पण त्या वेळीं तो विशेष रीतीनें उभा होता.

भारती आर्य हिंदुस्थानांत आले, त्या वेळीं त्यांच्यात तीन वर्ण होते. हिंदु-स्थानांत आर्यांची, विशेषतः चंद्रवंशी क्षत्रियांची वस्ती सर्व ठिकाणीं पसरली, तेव्हां चौथा शूद्र वर्ण त्यांच्यांत येऊन मिळाला. याशिवाय अनेक मिश्र वर्णही उत्पन्न झाले. बहुतेक वैश्य कृषि करूं लागल्यानें वेदापासून व शिक्षणापासून हळूहळू दुरावले. स्त्रिया सर्व वर्णांच्या होऊं लागल्यानें त्याही पुष्कळशा अशिक्षितच राहिल्या. अशा प्रचंड जनसमूहास यज्ञ, संन्यास अथवा योग हे मार्ग साहजिकच बंद झाले. अशा स्थितींत अज्ञ लोकांस परमपद प्राप्त होणें शक्य आहे कीं नाहीं हा प्रश्न जोरानें उपस्थित झाला; आणि हे लोक मोक्षास जाण्यास योग्य नाहींत असें मत विशेषतः ब्राह्मण-क्षत्रियांत प्रचलित हांऊं लागलें. श्रीकृष्णाची सामान्य जनसमूहावर विलक्षण प्रीति होती. त्याच्या उद्धाराकरिताच त्याचा धर्मदृष्टीनें अवतार होता, असें म्हटलें असता चालेल. त्याचें आयुष्य लहानपणीं स्त्रिया, वैश्य आणि शूद्र यांतच गेलें होतें. हे लोक देवावर निःसीम, निहंतुक प्रेम कसे करतात, हें त्यानें प्रत्यक्ष पाहिलें होतें. अशा स्थितींत परमेश्वरावर किंबहुना परमेश्वराच्या कोणत्याही दिव्य विभूतीवर निरतिशय प्रेम व भक्ति ठेवल्यानें हेही लोक मोक्षास जातील असे त्यानें उदात्त मत प्रातिपादिलें यांत नवल काय ? भक्तिमार्गाचें रहस्य अर्जुनास समजावून दिल्यावर भक्तिमार्गानें स्त्रिया, वैश्य, शूद्र किंबहुना चाडाळ परमगतीला जातील असें त्यानें भगवद्गीतेंत स्पष्ट सांगितलें. पुण्य ब्राह्मण आणि भक्त राजर्षि या दोन कोट्या त्या वेळीं समाजांत निराळ्या दिसत होत्या. एक संन्यास किंवा तप यांचे अभिमानी होते तर दुसरे अश्वमेध वगैरे मोठमोठ्या यज्ञाचे अभिमानी होते. हेच मोक्षास जातील, इतर जाणार नाहींत अशी त्यांची समजूत होती. हे पूर्वीच पुण्यमार्गास लागलेले लोक ईश्वराच्या भक्तीनें परमगतीला जातीलच जातील; पण स्त्री, वैश्य, शूद्र, चांडाळ वगैरे केवळ अज्ञ व मोक्षाच्या रस्त्याला अंतरलेले आहेत, तेही भक्तीनें परमगतीला जातील असें श्रीकृष्णानें छाती ठोकून सांगितलें. साहजिकच श्रीकृष्णाचा हा भक्तिमार्ग हळूहळू इतर मार्गांस मागे टाकून भरतखंडांत पुढें सरसावला. त्याची छाप आज सर्वत्र भरतखंडांत दिसत आहे. 'रामः शम्भुतामहं,' 'वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि,' यांत सांगितलेल्या दोन विभूतींची भक्ति आज हिंदुस्थानांत सर्वत्र रुढ झाली आहे.

इतकेंच नव्हे तर यज्ञ, तप, संन्यास वगैरे मार्गासही तिनें मार्गे टाकलें आहे. हिंदुस्थानांतील सर्व वर्णांतील लोक श्रीकृष्णास पूज्य कां मानतात याचें इंगित यावरून सहज लक्षांत येईल. केवळ ब्राह्मण आणि तेही संन्यास घेऊन मोक्षास जाताील असें वेदान्तसूत्र अजून म्हणत आहे. मुसलमानांस गति आहे, इतरांस नाही; ख्रिस्तासच येशू तारील, इतरांस तारणार नाही; असें ते ते धर्मवादी अजून म्हणतात. पण कोणत्याही जातीचा किंवा मताचा मनुष्य असो, तो परमेश्वराच्या कोणत्याही विभूतीच्या भक्तीनें मोक्षास जाईल हें अत्यंत उदात्त तत्त्व श्रीकृष्णानें भगवद्गीतेत प्रतिपादिलें. भक्तिमार्गाचें अथवा 'रिलिजन ऑफ डिव्होशन'चें उदात्त स्वरूप श्रीकृष्णाच्या भक्तिमार्गात जसें दिसतें, तसें इतरत्र दिसत नाही असेंही म्हटलें असतां चालेल. या स्वरूपाची परमावधि तुकाराम, तुळसीदास इत्यादि भारतीय संतांनीं केली. "सततं कीर्तयंतो मा नित्ययुक्ता उपासते" याची मनोहर साध अयोध्या, मथुरा, किंवा पंढरपूर या ठिकाणाशिवाय अन्यत्र सांपडणार नाही. असो. श्रीकृष्णानें हा आपला अत्यंत उदात्त तत्त्वाचा भक्तिमार्ग अर्जुनास प्रथम उपदेशिला, त्याचा उत्कर्ष तेव्हांपासून "यद्गत्वा न निवर्तते" अशा रीतीनें हिंदुस्थानांत झाला आहे. आणि या भक्तिमार्गामुळें श्रीकृष्णाच्या अवताराच्या मुख्य धार्मिक कामगिरीचा ठसा भरतभूमीतील लोकांच्या हृत्पटलावर कायमचा उमटला आहे.

याहूनही एक महत्त्वाची कामगिरी श्रीकृष्णानें तत्त्वज्ञानाचे बाबतीत बजाविली पण तिचा ठसा मार्गे दिलेल्या कारणांनीं हिंदुस्थानच्या हृत्पटलावर कायमचा उमटलेला दिसत नाही. मनुष्याची या जगांत इतिकर्तव्यता काय आहे हा एक अति विकट व महत्त्वाचा प्रश्न तत्त्ववेत्त्यांपुढें नेहमीं उपास्थित होतो. शेक्सपियरनें म्हटल्याप्रमाणें To be or not to be, that is the question. या जगांत जिवंत राहण्यांत कांहीं स्वारस्य आहे, किंवा मनुष्याचें जीवित निरर्थक आहे ? अर्थात् मनुष्यानें आपल्या परिस्थितीप्रमाणें कर्म करावें किंवा अकर्म अंगीकारून जीविताचें निरर्थकत्व व्यक्त करून दाखवावें ? असा हा कर्म आणि अकर्म यांमधील वाद अनादि असून विचारवंतांपुढें तो नेहमीं उभा असतो. श्रीकृष्णानें गीतेच्या एकंदर विवेचनाचा समारोप करतांना अठराव्या अध्यायांत या

प्रश्नाचा आपल्या दिव्य व अमोघ वाणीने ऊहापोह केला आहे आणि आपला सिद्धांत अर्जुनास समजावला आहे. वेदांतील यज्ञयाग किंवा वेदान्तांतील संन्यास, सांख्यमार्गातील ज्ञान किंवा योगांतील चित्तवृत्तिनिरोध किंबहुना भक्तिमार्गातील भजन यांपैकी कोणताही मोक्षाचा मार्ग मनुष्याने स्वीकारला तरी त्यास कर्म केलेंच पाहिजे. ते करणें कधीही सुटणार नाही. सूर्य, चंद्र, नक्षत्रें सारखी फिरत आहेत, समुद्राच्या लाटा सारख्या धांवत आहेत, कधी मंद कधी झपाट्याने एवढाच फरक. मनुष्याचा श्वासोच्छ्वास कोणत्याही स्थितीत बंद पडत नाही; मेल्यावर बंद पडला तरी ही ओली माती एका स्थितीत रहात नाही. सारांश, या जगतांत क्रिया सातत्याने चालू आहे व राहणार. हा लोक कर्माशी बांधलेला आहे. नियत किंवा प्राप्त कर्म सोडून देणें शक्य नाही. वेडेपणानें त्याचा त्याग करणारे तामस त्यागी होत. ऐच्छिक कर्म करणें न करणें हें आपल्या हातांत आहे असें वाटतें. पण त्यांतही स्वभावप्राप्त कर्म सुटत नाही. येथें सदोष निर्दोष हा विचार करणेंही व्यर्थ होय. जसा अग्नि धूमने नेहमी व्याप्त असतो. त्याचप्रमाणें कर्माचा आरंभ दोषानें व्याप्त आहे. यासाठी सदोष असलें तरीही स्वभावज किंवा सहज कर्म करणें श्रेयस्करच आहे. सारांश, कर्म सुटणें किंवा सोडणें अशक्य आहे असा श्रीकृष्णाचा सिद्धांत आहे. हा सिद्धांत पाश्चात्य तत्त्वज्ञान्यासही मान्य होण्यासारखा आहे. कर्म करणें हीच माणुसकीची थोरवी आहे असें त्यांचेही मत आहे. पण श्रीकृष्णाच्या कर्मयोगाचा आणखी विशेष आहे, तो कदाचित् पाश्चात्य तत्त्ववेत्त्यांस मान्य होणार नाही. मनुष्याने कर्म करावें, नियत किंवा सहज कर्म तर सुटावयाचेंच नाही, आणि ऐच्छिक कर्म कर्तव्य असेल तेंही केलेंच पाहिजे. आपलें कर्तव्य काय हें मनुष्याने शास्त्रावरून ठरवावयाचें आहे, किंवा आपल्या सदसद्विवेकबुद्धीने ठरवावयाचें आहे. मनुष्यास त्याची शुद्ध सात्त्विक बुद्धि तुझे कर्तव्य काय हें नेहमी सांगते. “ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ” असें सांगून श्रीकृष्णानें असेही सांगितलें आहे की, मनुष्याची सात्त्विक बुद्धि “ कार्याकार्य भयाभय ” जाणते. तात्पर्य, आपलें कर्तव्य काय हें ठराविण्यास शास्त्र नको असेल अंतर आपल्या सदसद्विवेकबुद्धीने तें ठरवावें. या बाबतीतही पाश्चात्य तत्त्ववेत्ते कदाचित् एकमत अस-

तील पण कर्तव्य करणें तें, कर्म सिद्धीस गेलेंच पाहिजे असा अहंभाव न धरतां मनुष्यानें करावें, असा श्रीकृष्णाच्या कर्मयोगाचा आणखी एक विशेष आहे. मी माझे कर्तव्य करतो, तें सिद्धीस जावो अथवा न जावो, अशा भावनेनें मनुष्यानें कर्म करावें असा श्रीकृष्णाचा कर्मसिद्धांत आहे. “सिद्ध्यासिद्धयोः सभो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ।” अर्शा त्यानें कर्मयोगाची प्रारंभीच व्याख्या केली आहे. सिद्धि, असिद्धि सारखी मानून आपलें कर्तव्य करावें. “तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर, ” असा श्रीकृष्णाचा उपदेश आहे. येथे कदाचित् श्रीकृष्णाचा व पाश्चात्य तत्त्व-वेत्त्यांचा मतभेद होण्याचा संभव आहे.

कारण, असें जर आहे तर कर्तव्याकर्तव्य ठरविणाऱ्या धर्माला अधिष्ठान काय ? हा प्रश्न साहजिक उपस्थित होतो. विहित कर्म शुद्ध भावनेनें मनुष्यानें केलें असतांही जर सिद्धि मिळणार नाही, तर विहिताचरण करण्यात तात्पर्य कोणतें ? धर्माचा मुख्य आधारच येथे नाहीसा होतो असें म्हटलें असता चालेल. हा प्रश्नही अनादि आहे. धार्मिक वृत्तीचे लोक या जगांत दुःख कां पावतात, आणि अधार्मिक दुर्वृत्त लोक वारंवार उत्कर्षास पोचलेले कां दिसतात, हें एक जगतांतील मोठें गूढ आहे. इहलोकीं नाही तर परलोकीं, या जन्मीं नाही तर अन्य जन्मीं धर्माचें फळ सुख आणि अधर्माचें फळ दुःख मिळाल्याशिवाय राहणार नाही हें समाधान अदृष्टावर रचलेलें असल्यानें पोकळ वाटतें. विहित कर्म केलें असतां जर सिद्धीस जाणार नाही तर त्याचें विहितत्वच कोठें राहिलें ? धर्मावर निहंतुक प्रीति ठेवून मनुष्यानें कर्म करावें, सुखरूपी फळाच्या आशेनें करूं नये, हा परम सिद्धान्त खरा, पण तो युक्तीनें बसत नाही. एके प्रसंगीं द्रौपदीनें हाच प्रश्न विचारला तेव्हां धर्मानें उत्तर केलें, * “सुंदरी, मी धर्माचें आचरण करतो तें धर्माच्या फळावर नजर देऊन करीत नाही. धर्माचा व्यापार करूं इच्छिणारा हीन मनुष्य धार्मिकांत शेवटच्या पायरीचा समजला पाहिजे. ” हें उत्तर योग्य आहे, पण तार्किकांचें समाधान यानें होत नाही. श्रीकृष्णानें

* धर्मं चरामि सुश्रोणि न, धर्मफलकारणात् । धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनाम् ॥

या प्रश्नाचें मोठें मार्मिक उत्तर दिलें आहे. कर्माचें फल इष्ट, अनिष्ट किंवा मिश्र असें त्रिविध असतें. पण तें कोणाला ? ज्याची नजर फळावर असेल त्याला. ज्यानें फळाचा त्याग केला त्याला कोणतेही फळ मिळालें तरी सारखेंच. याशिवाय जें कांहीं कर्म मनुष्य करतो, त्याच्या फळास पांच गोष्टी कारणीभूत असतात; अधिष्ठान, कर्ता, करण, त्रिविध चेष्टा, आणि दैव अथवा ईश—इच्छा. तेव्हा कर्माच्या फळास कारणीभूत अशा कित्येक गोष्टी आहेत, की त्या आपल्या स्वाधीन नसतात. अर्थात् कर्माचें फळ केवळ आपल्याच कर्तृत्वावर अवलंबून नमून इतर गोष्टींवरही अवलंबून असते. यामाठीं कर्तव्य म्हणून जें कर्म आपण करतो त्याचें फळ नेहमीच झळिल्लें येत नाहीं, यांत नवल नाहीं. मनुष्यानें कर्तव्याचा अहंकार कधीही करूं नये. कारण फळास कारणीभूत पांच गोष्टी असतात. त्यांत कर्ता एक आहे. सारांश, कर्तव्याच्या फळावर नजर न देतां मनुष्यानें आपलें कर्तव्य, कर्तव्य म्हणून करावें हाच शास्त्राचा सिद्धांत युक्तिदृष्ट्याही योग्य दिसतो.

पण येथें आणखी असा प्रश्न उपस्थित होतो की, कर्तव्य नेहमी सिद्धीस जाईल असा निश्चय नाहीं, तर मग कर्तव्याची थोरवी काय ? कर्तव्याचें कर्तव्यमहत्त्व बाकी रहात नाहीं. कर्तव्य आणि कर्तव्येतर कोण- तेंही केलें तरी चालेल असा प्रसंग येईल. पण थोडासा विचार केला तर ही शंका ठरणार नाहीं. कर्तव्य शास्त्रानें ठरवावयाचें आहे. शास्त्र म्हणजे पूर्वीच्या शहाणे लोकांनीं अनुभवावरून घालून दिलेले नियम, अर्थात् कर्तव्याला एका प्रकारचे समजसत्व आहे. शास्त्र बाजूस ठेवून केवळ सात्त्विक बुद्धीनें कर्तव्य ठरविलें तरीही त्यात एक प्रकारची महती व पवि- त्रता आहे. मनुष्याची अकलुषित सात्त्विक बुद्धि जें करावयास सांगते तें युक्त व मान्य करण्यास योग्य आहे. किंवाहुना ही ईश्वरी प्रेरणाच होय. ही ईश्वराची आज्ञाही होय असे समजण्यास हरकत नाहीं. सारांश, कर्तव्यास कर्तव्यता येते ती याच कारणाने. आणि अशाच दृष्टीनें मनुष्य फळावर नजर न देतां कर्तव्य करूं शकेल. श्रीकृष्णानें आपल्या कर्मयोगाचा तिसरा विशेष हाच सांगितला. मनुष्यानें कर्तव्य करणे तें परमेश्वराला अर्पण करावें. परमेश्वराच्या आज्ञेप्रमाणें जो कर्तव्य करील त्यासच फलेच्छा

सोडून कर्तव्य करणें शक्य आहे. अशा उच्च भावनेनें कर्म करणारा मनुष्य उत्साहानें आणि प्रेमानें आपलें कर्तव्य बजावील यात संशय नाही कर्तव्य सिद्धीस जाईल किंवा न जाईल अशी शंका मनात आली तर कर्त्यास धैर्य व उत्साह राहणें अशक्य आहे. कर्तव्याच्या फलावर नजर ठेवली तर मनुष्य निरुत्साह होईल असा सहज आक्षेप येऊं शकतो. पण तेच मनुष्य जर ईश्वराज्ञेनें मी हें करतो आणि त्यालाच मी हे अर्पण करतो अशा भावनेनें कर्तव्य करील तर त्याचा उत्साह व धैर्यही कमी होणार नाही. सारांश, श्रीकृष्णाच्या कर्मयोगाचा हा तिसरा उच्चतर विशेष आहे. “चेतसा सर्वकर्माणि मायि संन्यस्य मत्परः” अशा रीतीने मनुष्यानें कर्तव्यकर्म करावें असा त्याचा सिद्धांत आहे. “मुक्तमंगोऽनहवादी धृत्युत्साहसमान्वितः। सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता मान्विक उच्यते ॥” या लहानशा लक्षणांत श्रीकृष्णाच्या कर्तव्यसिद्धान्ताचें उच्च रहस्य संपूर्ण गोविलेले आहे. अशा प्रकारचा कर्ता कोठें प्रत्यक्ष असेल की नाही ही शंका कदाचित् कोणास येईल. पण असे महात्मे कर्ते संसारात वारंवार दृष्टीस पडतात हें निर्विवाद आहे. लहानसेंच उदाहरण घेणें तर एखादी शान्त शानी स्त्री आपल्या अत्यवस्थ पुत्राची शुश्रूषा हा मरेल की जगेल या गोष्टीचा हवाला परमेश्वरावर सोंपवून धर्यानें व उत्साहानें करताना आपण पाहतो, तेव्हां सात्विक कर्ते संसारांतही कसे असनात याची आपल्यास खात्री पटते.

याप्रमाणें श्रीकृष्णानें आपला कर्मयोग अर्जुनास योग्य रीतीनें समजावून देऊन त्याची धर्म्य व प्रात युद्धाविपर्याची पराङ्मुखता नाहीशी केली. पण यावरून श्रीकृष्ण हिंसामतास अनुकूल होता, असें मात्र समजू नये. श्रीकृष्ण अहिंसामताचा अभिमानास असून त्यानें तेंही मत जोरानें उपदेशिलें आहे. अहिंसामताचे प्रथम उपदेशक बुद्ध व जिन होत, अशी पुष्कळांची गैरसमजूत आहे. अहिंसामत उपनिषदांत आहे. “अहिंसन् सर्वभूतानि अन्यत्र तीर्थेभ्यः” असा छांदोग्याचा आदेश आहे. भगवद्गीतेंत तरी अहिंसा ज्ञानाच्या लक्षणांत दिली आहे. शिवाय अहिंसा हें एक शारीरिक तप आहे असें सांगितले आहे. अहिंसातच बुद्धाच्या पूर्वीपासूनच हिंदुधर्मांत आहे, याचें प्रत्यंतर परकीय इतिहासावरूनही दिसतें. पायथ्यागोरासचें अहिंसामत असून तें त्यानें हिंदुस्थानांतून घेतलें असा समज आहे. हिराडो-

टसच्या इतिहासांत तरी अहिंसामतवादी लोक त्या वेळीही हिंदुस्थानांत होते असा स्पष्ट उल्लेख आहे. सारांश, अहिंसामत बुद्धापूर्वीचें आहे. त्याचा उगम श्रीकृष्णाच्या उपदेशापासून झाला असें वाटतें. श्रीकृष्णाचा काल म्हणजे उपनिषत्सम व ऋग्वेदोत्तर होय. त्या काळी यज्ञयागांचें पूर्ण प्राबल्य होतें. अशा काळी यज्ञांतिलही हिंसा वर्ज करार्वी असा त्यानें उपदेश केला नाहीं. याचें आश्चर्य वाटावयास नको. यामुळें पांडवांस राज-सूय व अश्वमेध करण्यास त्यानें जरी प्रतिबंध केला नाहीं, तथापि इंद्राचा यज्ञ करण्याएवजी गिरियज्ञ करा असा त्यानें गोपांस लहानपणींच उपदेश केला हें लक्षांत ठेविले पाहिजे. भगवद्गीतेतही स्वर्गाच्या इच्छेनें नानाविध काम्य यज्ञ करण्याच्या विरुद्ध श्रीकृष्णाचा कटाक्ष पूर्ण दिमून येतो. हिंसा-युक्त यज्ञाच्या विरुद्ध श्रीकृष्णाच्या कालानंतर हळूहळू लोकमत वाढूं लागलें असें दिसतें. गवालंभ तर सर्व हिंदुस्थानच्या लोकांना श्रीकृष्णाच्याच भक्तीनें वर्ज केला असे म्हणण्यास हरकत नाहीं.

भाक्तीमार्ग, कर्तव्यनिष्ठा, अहिंसा, इत्यादि नवीन उच्च तत्त्वे हिंदुधर्मांत श्रीकृष्णाच्या दिव्य उपदेशामुळें समाविष्ट झालीं, या गोष्टीवरून धर्माच्या बाबतीत श्रीकृष्णाने आपल्या आयुष्यात वजाविलेल्या कामागिरिचि महत्त्व वाचकांच्या लक्षांत येईल. श्रीकृष्णाचे उदार चरित्र त्याच्या उदात्त उप-देशास साजेल असेंच असलें पाहिजे हें कोणीही कबूल करील. “ बोलें तैसा चाले, त्याची वंदावी पाउले ” या तुकारामाच्या उक्तीप्रमाणेंच श्रीकृष्ण वंद्य होता; त्यास जे आपण पुण्यश्लोक म्हणतो तें विरोवी लक्ष-णेनें नव्हे; धर्मसंस्थापनेकरितां श्रीकृष्णाचा अवतार होता; इत्यादि गोष्टी धडधडीत असून श्रीकृष्णाच्या चरित्रावर दोन कलंक उत्पन्न झाले आहेत; इतकेंच नव्हे तर लोकांत सर्वतोमान्य झाले आहेत, याचें आश्चर्य वाटतें. हे कलंक चंद्राच्या कलंकाप्रमाणेच रम्य जरी नसले तरी खोटे व काल्पनिक आहेत हें निःसंशय आहे. शृंगारप्रिय कवींनी व हास्यप्रिय हरिदासांनी त्यांचें चांगलेंच पोषण करून त्याजवर सत्यत्वाचा आभास आणला आहे हें आपलें दुर्दैव !! पण “ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः कामः-क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ ” असा उपदेश करणारा श्रीकृष्ण बालपणीं कां होईना, निंद्य कामचारांत सांपडला असेल हें संभवनीय

नाही. तसेंच “ यथा मे दयितो धर्मः ” असें प्रातिज्ञेनें सांगणारा श्रीकृष्ण अधर्म्य किंवा कपटी आचरण करणारा असेल हेही संभवत नाही. असें असून हे दोन्ही आरोप त्याच्या चरित्रावर लोककल्याणेंत नेहमी येतात हे निर्विवाद आहे. यासाठी त्यांचा येथे विचार केल्यावांचून गत्यंतर नाही. हे दोन्ही आरोप निराधार असून भ्रांत समजुनीनें मागाहून उत्पन्न झाले आहेत ते कसें याचें आपण थोडक्यांत दिग्दर्शन करू.

श्रीकृष्णानें गोपींशीं अश्लाघ्य वर्तन केलें हा आरोप श्रीकृष्णाच्या काळीं नव्हता. श्रीकृष्णावर गोपी जे प्रेम करीत होत्या, ते निर्व्याज विषयातीत-ईशभावनेनें करीत होत्या, अशीच कल्पना महाभारतांत दिसते. महाभारतास हल्लींचें स्वरूप इ० स० पू० २५० च्या सुमारास मिळालें. त्या वेळे-पावेतों अशीच कल्पना होती. द्रौपदीनें वस्त्रहरणाच्या वेळीं श्रीकृष्णाचा धावा केला; त्यांत तिनें त्यास “ गोपीजनप्रिय ” या विशेषणानें संबोधिलें आहे. या विशेषणांत तो दीन अवलांचा कैवारी आहे एवढाच अभिप्राय आहे, हें उघड आहे. त्यांत निंद्य संबध अभिप्रेत असता तर सती द्रौपदीस तिच्या पातिव्रत्याच्या परीक्षेच्या प्रसंगी तो आठवता ना; आठवता तर ती तो उच्चारती ना; आणि उच्चारती तर तो तिच्या कामास येता ना. तात्पर्य, या विशेषणांत गोपींचे विषयातीत भगवत्प्रेमच गर्भित आहे हें निर्विवाद आहे. दुसरे, शिशुपालानें राजसूयांतील अर्धहरणाच्या प्रसंगी श्रीकृष्णाची मनसोक्त निंदा केली; पण त्यांत हा आक्षेप त्यानें घेतला नाही. तिसरे, श्रीकृष्ण लहानपणापासून मलविद्येचा चाहता होता हें प्रसिद्धच आहे. कंसानें त्यास कुस्ती खेळण्याकरितांच मथुरेस बोलाविलें होतें. असा बालमल्ल कधीही कामाच्या नादी लागत नाही, आणि लागेल तर तो अमर्याद शक्तिही दाखवूं शकणार नाही हा सिद्धांत होय. ईश्वराच्या कल्पनेनें वाटेल तें संभवे, पण श्रीकृष्णानें आपल्या अवतारांत मानवी कृत्येच करून दाखाविली आहेत; ईश्वरी सामर्थ्य उपयोगांत आणलें नाही; आणि कोठें आणिलें असलें तरी तें असल्या निंद्य कृत्यांत तर खचित आणलें नसावें. सारांश, सर्व दृष्टीनें विचार करता हा आरोप खरा नाही; असेंच म्हटलें पाहिजे. गोपी श्रीकृष्णावर केवळ निर्विषय प्रेम करणाऱ्या परम भक्त होत्या, अशीच समजूत हल्लींच्या महाभारतापर्यंत होती. पण हळूहळू भक्ति-

मार्गांत भक्तीची मीमांसा होत गेली तेव्हां भक्तीस असतीच्या जारावरील प्रेमाची उपमा घेऊं लागले असावे, आणि “ यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः । ” या भवभूतीच्या उक्तीप्रमाणें स्त्रियांविषयीं नेहमी गैरसमज जगतांत उत्पन्न होत असल्यानें ही कल्पना रुढ झाली असावी. श्रीकृष्णाच्या प्रवृत्तीला अनुकूल असलेल्या मतामुळे या प्रवादास पुष्टि मिळाली. असावी आणि रासाच्या वर्णनानें त्यास पालवी फुटली असावी. याप्रमाणें हा प्रवाद मागाहून उत्पन्न होऊन तो कालगतनिं इतका वाढला की, इ० स० नवव्या शतकांत प्रसिद्धि पावलेल्या भागवतास तो टाकतां येईना. या अद्वितीय वेदान्तपर ग्रंथानें त्यास आपल्या रम्य कवित्वानें एकेपरी अजरामर केलें तर दुसरेपरी त्यास वेदान्तांत गुरफटून इतकें पवित्र केलें की, श्रीकृष्णाच्या व गोपींच्या लीलांचीं हजारों पद्यें आम्ही ऐकतो. पण आमच्या मनांत निद्य भावनेचा एक लेशही उत्पन्न होत नाही. भागवताने या प्रवादास थारा देऊन पवित्र केल्यावर शृंगारप्रिय कवींनीं, विशेषतः जयदेवानें गीतगोविंदांत, व इतर कवींनीं ब्रजभाषेंतील हजारों सुंदर पद्यांत, त्यास चोर्हीकडे फैलावून लोकाप्रिय केले यांत नवल काय ! किंबहुना यामुळे शृंगारांत प्राकृतात एक प्रशस्त मर्यादा उत्पन्न झालेली दिसते. शृंगार गावयाचा तर गोपीकृष्णाचा, असा एक प्रशस्त कविसांप्रदाय हल्लीं दिसून येतो. असो. या आक्षेपाचें निद्यत्व याप्रमाणें जरी भागवतानें काढून टाकले आहे तरी ऐतिहासिक दृष्ट्या त्याच्या सत्यासत्यतेचा विचार करणें जरूर पडले आणि तसा विचार करतां हा प्रवाद निराधार आहे असेंच म्हणावें लागलें.

आतां आपण दुसऱ्या म्हणजे कपटीपणाच्या आक्षेपाकडे वळूं. ह्या आक्षेपाचा उगम महाभारतांत आहे हें खरें; पण भारतांत ही कल्पना नसून ती भारती कथेच्या गैरसमजुतीमुळे मागाहून उत्पन्न झाली आहे. श्रीकृष्णानें भीष्म, द्रोण वगैरेस कूटयुद्धानें पांडवाकडून माराविलें असें भारतांत वर्णन आहे; पण या प्रसंगांचें स्वरूप अपवादक होतें हें लक्षात न राहिल्यानें असा आक्षेप वाचकांच्या मनांत उत्पन्न झाला. साधारण कवींच्या अतिशयोक्तीनें ही समजूत इतकी वाढली आहे की, श्रीकृष्णाची नीति म्हणजे पाश्चात्य देशांत प्रसिद्ध असलेली मॅकियाव्हेल्लीचीच नीति होय असें

वरवर विचार करणारे समजतात. पण हा समज सर्वथैव चुकीचा आहे. श्रीकृष्ण नीतीचा व धर्माचा पूर्ण अभिमानी होता. अधर्म अथवा अन्याय यांचा त्याने कधीही उपदेश केला नाही; किंवा आपल्या आचरणांत अवलंब केला नाही. अलवृत्ता विशिष्ट अपवादक प्रसंगी धर्माच्या भ्रांत कल्पनेने उत्पन्न होणाऱ्या गैरसमजाचा त्याने निषेध केला आहे. अशा प्रसंगी धर्माधर्म ठरविणे बुद्धिवानांसही कठीण पडते. असे अपवादक प्रसंग श्रीकृष्णाच्या चरित्रांत कित्येक वेळां आले. त्या वेळां त्याने आपल्या आचरणाने व उपदेशाने अशा प्रसंगी मनुष्याने कसे वागावे हे दाखविले आहे. ते कसे याचा आपण जास्त गुलासा करूं.

अहिंसा, सत्य, अस्तेय इत्यादि नीतीची व धर्माची परमतत्त्वे सर्वांस सारगर्भीच मान्य आहेत. हिंदू धर्मात, ख्रिस्ती धर्मात, बौद्ध धर्मात व मुसलमानी धर्मात याच आज्ञा प्रधान आहेत. हेच आदेश सर्व जगांतलil विचारवंतांनी घालून दिले आहेत, पण या सर्वमान्य तत्त्वांस कांही अपवादक प्रसंग आहेत की नाहीत ! उदा० एकादा आततायी अधर्माने आपल्यास मारावयाम येईल तर आपण त्यास मारावे किंवा आपल्यास बळी द्यावे ? आपणच मारावे असे अहिंसामताची अतिशयोक्ति करून कोणी म्हणेल; पण हिंसा दोन्ही पक्षां होणार; तेव्हा आततायीलाच मारणे बरे. कारण आततायीच्या हातून मरणे यात हिंसा होऊन शिवाय अधर्मास प्रोत्साहन होतें. यासाठी “ आततायिनमायान्त हन्यादेवाविचारयन् ” असा धर्मशास्त्राने अहिंसाधर्माला अपवाद घातला. इंडियन पिनलकोडमध्ये खुनाला जे अपवाद आहेत ते सर्व धर्मशास्त्रास धरूनच आहेत, हे कोणाच्याही लक्षांत येईल. सारांश, अहिंसा, सत्यवचन, अस्तेय इत्यादि धर्मास अपवाद प्रसंग आहेत हे उघड आहे; आणि त्या त्या प्रसंगी हे धर्म सोडणे निंद्य नाही. आपण द्रोणवधाचा प्रसंगच विवेचनासाठी घेऊं. अधर्माने अहं न जाणणाऱ्यांस द्रोण अस्त्रांनी ठार मारीत होता. पांचाल सैन्य अधर्माने सफाई नाहींसे होत होतें. अशा प्रसंगी श्रीकृष्णाने द्रोणास छलाने मारण्याची सल्ला दिली, आणि अश्वत्थामा. मेला अशी खोटी हूल उठवून म्हातान्याचा हात थांबविला. या वेळां श्रीकृष्णाने धर्मास पांच प्रसंगी खोटे बोलले असतां पातक नाही असे सांगितले. ह्या पांच प्रसंगांचा विचार करतां

त्या त्या वेळीं केलेलें असत्य भाषण पुण्य नसलें तरी पाप नव्हे, असें कोणत्याही नीतिच्या अथवा धर्माच्या दृष्टीनें विचार करणारा कबूल करील हें पान २०८ वर दाखविलेच आहे.

येथें द्रोणवधासारख्यांच एक मनोरंजक हकीकत आपण इतिहासांतून तुलनेकरिता घेऊं. अठराव्या शतकात ब्रिटिश आणि फ्रेंच यांचें युद्ध सुरू झालें, त्या वेळीं ब्रिटिश शूर सेनापति जनरल वूल्फ यानें क्वेबेकची लढाई जिंकून कॅनडाप्रांत हस्तगत केला हें प्रसिद्ध आहे. या युद्धाच्या वेळीं क्वेबेक फ्रेंचांच्या ताब्यांत असून त्या शहराबाहेर त्याचें जय्यत सैन्य लढत होतें. त्यांच्या ब्रिटिश सैन्याच्या मधून एक मोठी नदी वाहान असल्यानें ब्रिटिश सैन्यास फ्रेंचावर चढाई करता येईना. त्या वेळीं जनरल वूल्फ यानें एक युक्ति योजिली. आपल्या सैन्याचे दोन विभाग करून एक विभाग त्यानें फ्रेंच सैन्याच्या पुढेंच ठेविला, व दुसरा विभाग रात्रीच्या काळोखांत होड्यांतून वर नेऊन नदी एके ठिकाणीं ओलाडून पलकडे नेला. तेथें नदीकाठ कमी दरडीचा अमून या वाजूनें कदाचित् शत्रु येईल या कल्पनेनें फ्रेंचांनीं एक चौकी त्या दरडीवर ठेविली होती. एक लहानशीं फ्रेंचांची टोळी त्या वाजूला नुकतीच गेलीही होती. ब्रिटिश शिपाई दरड चढून वर आले तो पुढील शिपायांस चौकीदारानें “ कोण ? ” म्हणून हटकलें. तो शिपाई एक हुशार हायलंडर होता. त्यानें तात्काळ “ ला फ्रान्स ” ‘ फ्रेंचांचा शिपाई ’ असा जबाब दिला. “ कोणती रेजिमेंट ” असें चौकीदारानें पुन्हां हटकलें, हायलंडर चांगला माहितगार व निधळ्या छातीचा होता. “ डिलीरीन ” ‘ रीन रेजिमेंट ’ असा त्याचा बेधडक जबाब ऐकून चौकीदार स्वस्थ बसला. अर्थात् दहापांच शिपाई ब्रिटिशांचे बिनदरकत वर चढून आले, आणि त्यांनीं प्रथम त्या चौकीदारास व त्याच्या शिपायांसच ठार केलें. जनरल वूल्फची सर्व तुकडी साहजिकच सुखरूप वर चढून आली आणि क्वेबेकजवळील फ्रेंच सैन्याच्या पिछाडीवर पडून तिनें त्याचा पराभव केला. जनरल वूल्फ या लढाईत मारला गेला, पण आपला जय झाला हें समजेपावेतों तो जिवंत होता. असो. त्या हायलंडरनें खोटें बोलून चौकीदाराचा प्राण घेतला हें त्याचें कृत्य निंद्य किंवा प्रशस्त ? ‘ Every thing is fair in war ’

या न्यायानें तर तें प्रशस्त आहेच. अशा तऱ्हेनें शत्रूसैन्यास फसवून जिक-
ल्याची शेंकडों उदाहरणें हानिवलानें बैलाच्या शिंगास मशाली बांधून रोमन
लोकांस फसविले तेव्हांपासून तों चालू युरोपीय युद्धापर्यंत इतिहासांत सांप-
डतील. पण या न्यायाहूनही विशिष्ट न्याय या ठिकाणी लागू पडतो. जर
तो हायलंडर शिपाई खरें बोलता, तर जनरल वूल्फचा सर्वस्वी नाश होता.
या दृष्टीनें या वेळीं तो जें खोटें बोलला तें क्षम्यतर आहे. द्रोणवधाच्या
वेळीं धर्म जें खोटें बोलला तें याहूनही क्षम्यतम आहे. जनरल वूल्फप्रमाणें
या वेळीं पांडव चढाई करून जात नव्हते किंवा फ्रेंच ब्रिटिशांशी अधर्मानें
लढत नव्हते. या उलट द्रोण पांडवांवर चढाई करून त्यांचा अधर्मानें
सर्वस्वी घात करीत होता. अशा वेळीं श्रीकृष्णानें खोटें बोलण्याची धर्मास
जी परवानगी दिली, ती सर्वथा क्षम्य होय, असाच नीतिशास्त्रवेत्त्यास निकाल
द्यावा लागेल.

आणखी एका दृष्टीनें या विषयाचा विचार करतां येईल. कोणत्याही
गोष्टीचा अतिरेक करणें सदोष होते. मग तां अतिरेक सद्गुणांचा कां असेना?
True virtue lies in the mean between two extremes
अशी एक पाश्चात्यांची म्हण आहे. अतिशय दातृत्व दाखवून स्वतःच्या
पोराबाळांची उपासमार करणें हा नीतिदृष्ट्या दुर्गुणच होय. अशा प्रका-
रचा अतिरेकाचा दुर्गुण महाभारताच्या कर्त्याने त्यातील उदात्त व्यक्तीच्या
ठिकाणी खुद्दीनें दाखविण्या आहे. अर्जुन खेळण्यास ये, असें कोणत्याही राजानें
म्हटलें असता, नाही म्हणावयाचें नाही हा धर्माचा दुर्गुणच होय. स्त्रीवर
शस्त्र धरावयाचें नाही ही उदात्त कल्पना खरी; पण आततायी किंवा सर्व
जगतास त्रास देणाऱ्या स्त्रीवर शस्त्र धरल्यावाचून गत्यंतर नसेल तर शस्त्र
धरलेंच पाहिजे. श्रीरामचंद्रानें ताटक्रेस याच न्यायानें मारलें. हल्ली इंग्लं-
डांतही सफ्राजेट बायांना बोट लावावयाचें नाही, असें तिकडील नीतिशास्त्र-
वेत्तेही म्हणत नाहीत. सारांश, शिखंडीवर मी शस्त्र धरणार नाही ही
भीष्माची प्रतिज्ञा अतिरेकाची होय. आणि अशा वेडेपणाचा फायदा प्राति-
पक्ष्यानें घेतला तर तो गैरवाजवी नव्हे. तसेंच संकुल युद्धांत एका वीरावर
अनेकांनीं चालून जाणें अधर्म नव्हे. जेव्हा द्वंद्वयुद्ध होत असेल, तेव्हांच
हा नियम लागू पडेल, इतर प्रसंगी तो लावतां येणार नाही. असें नसेल

तर संख्याबलाने शत्रूस मारणे कधीच न्याय्य होणार नाही. कौरवांकडे अकरा अक्षौहिणी सैन्य, तर पांडवांकडे सात अक्षौहिणी, येथूनच अधर्म मानावा लागेल. सारांश, भीष्मवधाच्या प्रसंगी जरी पांडवांनी अधर्म केल्याचा भास होतो, तरी येथे वास्तविक तो अधर्म नव्हता असेच म्हटले पाहिजे. असो. सर्व बाजूने सूक्ष्म विचार करतां पांडवांकडून श्रीकृष्णाने जेथे जेथे कूटयुद्ध करविले, तेथे तेथे युद्धाच्या नीतीच्या दृष्टीने गैरवाजवी कांही नव्हतेच. पण उच्च नीतीच्या दृष्टीनेही कोठे अपवादक प्रसंगांत सर्वस्वघात वगैरे करण्यासाठी अधर्माचा अवलंब केला असल्याने तो क्षम्य होता असे दिसून येईल. मात्र युद्ध चालू नसतां व सर्वस्वघातादि कारण नसता इतर पाहिजे त्या प्रसंगी अधर्माचा अवलंब करणे कधीही न्याय्य होणार नाही, हे लक्षांत ठेवले पाहिजे. ही मर्यादा लक्षांत न राहिल्याने मनुष्याचा श्रीकृष्णाविषयी गैरसमज होतो, आणि श्रीकृष्ण म्हणजे एक कपटी व्यक्ति असा भ्रम होतो; परंतु वास्तविक विचार केला तर अहिंसा, सत्य, अस्तेय इत्यादि परमधर्मास धर्मशास्त्राने व मन्वादि स्मृतींनीही अपवाद मानले आहेत; आणि अशा प्रसंगांचे श्रीकृष्णाने कूटयुद्धाचा अवलंब करण्याची सल्ला दिली आहे; इतरत्र कधीही दिली नाही ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे.

भ्रांत समजुतीने उत्पन्न झालेले हे आक्षेप सूक्ष्म विचाराच्या मुर्शीत जडून गेले म्हणजे श्रीकृष्णाचे रम्य चरित्र तसे सुवर्णाप्रमाणे तेजस्वी व उज्ज्वल असेच दिसून येते. पण त्याच्या चरित्रांतिले कित्येक गोष्टींचा अतिशयोक्तीने किंवा गैरसमजाने कितीही विपर्यास झाला असला, तरी त्याच्या उदात्त विचारांचे विधान—दिव्य भगवद्गता जोपर्यंत जिवंत आहे, तोपर्यंत श्रीकृष्णाचे चरित्र कधीही चमकल्यावांचून व जगतास मोहित केल्यावांचून राहणार नाही. या परम तत्त्वज्ञानाच्या ग्रंथांत जो कर्मयोग श्रीकृष्णाने उपदेशिला आहे, तो सर्वकाळीं व सर्व देशांत, सर्व लोकांच्या आदरास पात्र होईल. कर्म सिद्धीस जाईल किंवा नाही, या विचाराने मन डगमगू न देतां, आपले कर्तव्यकर्म परमेश्वरावर भरवसा ठेवून, मी परमेश्वराच्या इच्छेनें हे करीत आहे ते त्यालाच अर्पण करतो, अशा भावनेनें करावे. सिद्धांत अत्यंत उदात्त असून इतका उदात्त कर्तव्यसिद्धांत आजपर्यंत कोणत्याही तत्त्ववेत्त्यानें उपदेशिला नाही असे म्हटले असतां चालेल. हा सिद्धांत

च्याचे चित्तांत पक्का ठसला, तो दुःखोदधि उतरून निःसंशय पार झाला. दुसरें, कर्म अगदी सोडून देणें अशक्य आहे, आणि इंद्रियांच्या व्यापारांचा आत्यंतिक निरोध करणेंही अशक्य आहे, ही गोष्ट श्रीकृष्णानें जगताच्या निदर्शनास चांगली आणून दिली. यासाठी धर्म व नीति यास अनुसरून जगांतील भौतिक सुखाचा नियमयुक्त उपभोग घेणें, अर्थात् सदाचारयुक्त गार्हस्थ्य, संन्यासाइतकेंच पुण्यप्रद आहे. ही दैवी संपत्ति होय. आणि दैवी संपत्ति मोक्षासच नेणारी आहे, असें त्यानें आपलें मत स्पष्ट नमूद केलें. महाभारतांत व्यासानें एके ठिकाणीं म्हटल्याप्रमाणें, 'इंद्रियांचा सर्वथैव निरोध करणें मृत्यूपेक्षांही दुःखकर आहे. दुमरे पर्शी इंद्रियांना मनसोक्त सोडून देणें देवांनाही अधःपातास नेईल. ' तात्पर्य, नीतिशाम्नांत श्रीकृष्णानें युक्ताहार-विहार राहून मनुष्यानें उत्साह व उत्थान यांचा अवलंब करून कर्तव्यकर्म करावें असा उपदेश केला. धर्माच्या बाबतींतही श्रीकृष्णानें असाच अतिरेकास सोडून न्याय्य व योग्य अशा मध्य बिंदूंत राहण्याचा उपदेश केला. संसार सोडून अरण्यांत जाऊन राहणें म्हणजे संन्यास नव्हे, तर काम्य-कर्म—न्यास म्हणजे खरा संन्यास. त्याग म्हणजे कर्म अजिबात सोडणें नव्हे, तर कर्माच्या फलाच्या आसक्तीचा त्याग असें त्यानें ब्रजाविलें. तप म्हणजे शरीरांतली भूतग्रामांचें हट्टानें कर्पण करून आत्म्यासही सर्व प्रकारानें नाडणें नव्हे, तर योग्य नियमांनीं युक्त असें गुरुश्रूयादि शारीरिक, सत्यभाषणादि वाचिक व प्रसाद, शांति इत्यादि मानसिक तप होय असें त्यानें प्रतिपादन केलें. ईश्वरसिद्धांतांच्या म्हणजे ब्रह्मज्ञानाच्या बाबतींत त्यानें सुष्टांचा कैवारी आणि दुष्टांना शासन करणारा अशा ईश्वरी अवताराचें अथवा सगुण ब्रह्माचें सनातन व अव्यक्त ब्रह्माच्या अविरोधानें प्रतिपादन केलें. तसेंच परमेश्वर केवळ भक्तीनें साध्य असून हा भक्तिमार्ग सर्वांस सारखाच मोकळा व सुलभ आहे; किंबहुना चांडाळ आणि ब्राह्मण, स्त्री आणि पुरुष ईशभक्तीनें सारखेच मोक्षास जाताल, असें उदार व उदात्त मत त्यानें बघडक जगासमोर मांडलें. तत्त्वज्ञानाचे बाबतींत सांख्य व योग, कर्म व वेदान्त यांचा विरोध काढून टाकून त्यानें आपल्या नवीन उपदेशिलेल्या भक्तिमार्गाशीं त्या सर्वांचा समन्वय केला; आणि सर्वांस आपल्या उच्च तत्त्वाचे अनुयायी केलें. राजकीय बाबतींत त्यानें निरपेक्ष स्वार्थत्यागाचा जगतास धडा घालून दिला.

कंस किंवा जरासंध यांचा नाश त्याने आपल्या स्वार्थाकरिता केला नाही, किंवा आपल्यास त्यांपासून यत्किंचितही फायदा करून घेतला नाही. भारती युद्धांत सुद्धा त्याने पांडवांस केवळ सत्याची बाजू पतकरून मदत केली; आणि दुर्योधन पांडवांस अधर्माने राज्य परत देत नव्हता यासाठी पांडवांचा पक्ष हीनबल होता, तरी त्यांच्या बाजूम होऊन त्याने अर्जुनाच्या घोड्यांच्या पागा हातांत धरल्या. सर्वांत मुख्य गोष्ट ही की, श्रीकृष्णाने आर्य व आर्येतर यांस सारख्या प्रेमाने वागवून सर्वांस ईश्वरभक्तीचा मोकळा व सुलभ मार्ग दाखवून दिला. यामुळे आज हिंदुस्थानांत जरी निरनिराळे वर्ण आपापल्या परीने विभक्त दिसतात तरी श्रीकृष्णाची भक्ति करण्यांत व त्याच्या गोड 'गोविंद' नांवाचे कीर्तन करण्यांत सर्व जातीचे व सर्व मतांचे, आत्राल-वृद्ध स्त्रीपुरुष हिंदु लोक एक्या पायरीवर उभे राहून आपला भेदभाव विसरून भगवद्भजनांत तल्लीन होतात; आणि आम्ही सर्व जातिनिरपेक्ष मोक्षास जाऊं असा विश्वास धरतात. साहजिकच हजारो वर्षांपासून आजपर्यंत भारतवर्षीय हिंदु लोक कनिष्ठ व उच्च, अज्ञ व सुज्ञ श्रीकृष्णास सारख्या भक्तीने व प्रेमाने पूजित आले आहेत, आणि यापुढेही भगवद्गीतेच्या दिव्य उपदेशाने मोहित होऊन श्रीकृष्णास पूजितील.

समाप्त.

पुरवणी

श्रीकृष्णाच्या चरित्राची शकवारी

श्रीकृष्णाचें चरित्र ऐतिहासिक आहे, ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. भारती युद्धाच्या काळासंबंधानें मतभेद असला, तरी त्या युद्धाचा कोणताही मान-लेला काळ ऐतिहासिक आटोक्यांतील आहे. भारतीय युद्धाचा काळ जो सामान्यतः सर्व हिंदू लोक मानतात तोच खरा आहे असें माझे मत मी आपल्या पुस्तकांतून प्रतिपादिलें आहे. शके १८३६ च्या पंचांगांत गतकलि ५०१५ आहे; म्हणजे कलियुगाचा आरंभ श. पू. ३१७९ व्या वर्षी झाला. या वर्षाच्या चैत्र शु. १ पासून कलियुग सुरू झालें. याच्या मागील वर्षाच्या म्हणजे श. पू. ३१८० च्या मार्गशीर्ष शु. १४ ला भारती युद्ध सुरू झालें, असें माझे मत आहे. भारती युद्धाचा काल शके १२०० च्या सुमाराचा कित्येक धरतात, तर कित्येक सु. १४०० धरतात. असे; भारती युद्धाचा पहिला काळ धरून श्रीकृष्णाच्या चरित्राची रूपरेखा कशी ठरते, तें तेथें विस्तारानें दाखविण्यासारखें आहे; व तें वाचकांस मनोरंजकही वाटेल. भारती युद्धाच्या वेळीं श्रीकृष्ण ८३ वर्षांचा होता, अशी ज्योतिषांत परंपरा म्हणा, कल्पना म्हणा, प्रचलित आहे. उज्जयिनी येथील माजी प्रसिद्ध दीनानाथ जोशी यांनी आपल्या ग्रंथांत हें वर्ष दिलें असून श्रीकृष्णाची इत्थंभूत पत्रिका अंशासह दिली आहे. अर्थात् श्रीकृष्णाचा जन्म श. पू. ३२६३ श्रावण व. ८ हा ठरतो. या दिवशी बुधवार असून रोहिणी नक्षत्रावर श्रीकृष्णाचा जन्म असल्याचा उल्लेख पुष्कळ पुराणांत आहे. लष्कर येथील व्हिक्टोरिया कॉलेजचे प्रो. आपटे यांनी केतकीवरून गणित करून पाहिलें; त्यांत श. पू. ३२६३ व्या वर्षी रोहिणी नक्षत्र श्रावण व. ८ मीस मध्यरात्री येतें. ही ज्योतिषाची कल्पना किंवा परंपरा भारतावरूनही योग्य दिसतें. राजसूय यज्ञ भारती युद्धापूर्वी १५ वर्षे झाला असावा. या यज्ञाच्या वेळीं शिशुपालानें पांडवांस, श्रीकृष्णास अग्र-पूजेचा मान दिल्याबद्दल जें दूषण दिलें आहे त्यांत असें एक वाक्य आहे. “श्रीकृष्णास वृद्ध समजून तुम्ही हा मान दिला असेल तर त्याहून वृद्ध राजे,

त्याचाच बाप वसुदेव यासारखे, येथे आहेत त्यांस कां दिला नाही ?” या वाक्यावरून राजसूय यज्ञाच्या वेळी श्रीकृष्ण वृद्धच होता. भारती युद्धाच्या वेळी जर तो ८३ वर्षांचा होता, तर ह्या यज्ञाच्या वेळी तो ६८ वर्षांचा होता, म्हणजे वृद्धांत मोडण्यासारखा होता. आतां अर्जुनाचें वय भारती युद्धाचे वेळी ६५ वर्षांचें होतें, असें भारतावरून दिसतें. म्हणजे श्रीकृष्णाच्या व अर्जुनाच्या वयांत १८ वर्षांचें अंतर होतें. या गोष्टीलाही प्रत्यंतर भारत, भागवत, हरिवंश यांवरून मिळतें. कंसाचा वध केल्यानंतर, किंबहुना जरासंधाचा पहिला पराभव केल्यावर श्रीकृष्णानें मथुरेंतून अक्रूरस हस्तिनापुरी आपली आत्या कुंती हिमालयांतून मुलें घेऊन आली आहे ही बातमी ऐकून, तिच्या समाधानासाठी व धृतराष्ट्रास आपल्या पुतण्यास न्यायानें व प्रेमानें वागविण्याचा उपदेश करण्यासाठी पाठविल्याचा या ग्रंथांत उल्लेख आहे. या वेळेस अर्जुनाचें वय ४ वर्षांचें. मानण्यास हरकत नाही. श्रीकृष्णाचें वय बावीस वर्षांचें असावें. म्हणजे त्यांच्यांत अठरा वर्षांचें अंतर असावें. सारांश, श्रीकृष्णाचें वय भारती युद्धाचे वेळी ८३ वर्षांचें व अर्जुनाचें ६५ वर्षांचें मानून या आधारावर त्यांच्या चरित्रांतील ठळक ठळक गोष्टींचा काळ ठरतो तो येणेंप्रमाणें:—

काळ.	वृत्तांत.	वय.
शा. शकापूर्वी अंगर इ. सनापूर्वी.	कृष्णाचें अर्जुनाचें	
३२६३ आ. व. ८, ३१८५ श्रीकृष्णजन्म	० ०	
३२४४ ३१६७ कंसवध.	१८ जन्म	
३२४१ ३१६३ अक्रूराचें हस्तिनापुरी गमन.	२२ ४	
३२३८ ३१६० रुक्मिणीविवाह.	२५ ७	
३२३६ ३१५८ प्रद्युम्नाचा जन्म.	२७ ९	
३२२० ३१४२ द्रौपदीस्वयंवर.	४३ २५	
३२१८ ३१४० इंद्रप्रस्थाची स्थापना.	४५ २७	
३२१२ ३१३४ प्रद्युम्नाचें लग्न. रुक्मीच्या मु.	५१ ३३	
३२१० ३१३२ अर्जुन तीर्थयात्रेस गेला	५३ ३५	
३१९८ ३१२० सुभद्राहरण.	६५ ४७	
३१९६ ३११८ अभिमन्यूचा जन्म.	६७ ४९	

३१९५	३११७ राजसूय यज्ञ	६८	५०
३१९३	३११५ हस्तिनापुरी द्यूत	७०	५२
३१८० मा. शु.	३१०१ भारती युद्ध	८३	६५
१४			

३१८० फा.	३१०१ अनिरुद्धाचा विवाह व रु. वध	८३	६५
३१४४ मा.	३०६५ श्रीकृष्णाचें निर्याण	११९	१०१
(किंवा ३१६२ मा. ३०८४)*		(किंवा १०१ ८३)	

भारती युद्धाच्या पूर्वीच्या कार्तिकांत पौर्णिमेस चंद्रग्रहण असून अमावास्येस तर निश्रयानें सूर्यग्रहण पडलें होतें असें भारतावरून दिसतें. त्याच प्रकारचा योग श्रीकृष्णाच्या निर्याणवर्षी आला होता असेंही भारतांत आहे. प्रो. आपटे यांनी माझ्याकरितां केतकी गाणित केलें. त्यावरून श. पू. ३१८० कार्तिक वद्य अमावास्येस म्हणजे भारती युद्धापूर्वी सूर्यग्रहण होतें असें दिसतें. प्रो. आपटे यांनी हें गाणित करून मला दिलें त्याजबद्दल त्यांचा मी आभारी आहे.

या शकवारीसंबंधानें एक दोन गोष्टींचा खुलासा करणें जरूर आहे. वसुदेव श्रीकृष्णाहून ४० वर्षांनी मोठा मानला तर वसुदेवाचें वय मरणसमयी १४१ किंवा १५९ असें येतें. प्रथमदर्शनी हें जरी असंभाव्य वाटतें तरी तें अशक्य नाहीं. प्राचीन काळी हिंदुस्थानात दीर्घायुर्षी माणसें प्रत्यक्ष पाहिल्याचा दाखला आपल्याकडे आहे. इतकेंच नव्हे, तर ग्रीक इतिहासकारांनीही लिहून ठेविला आहे. दुसरे, रूक्मीचा वध भागवतावरून भारती युद्धाच्या पूर्वीचा वाटतो. पण तो तसा नसावा. कारण, युद्धाच्या वेळी दोन्ही पक्षांस सहाय्य देण्याकरितां तो गेला होता असें भारतांत वर्णन आहे. शिवाय अनिरुद्धाचें हें दुसरें लग्न मानलें, किंवा पाहिलेंही मानलें तरी तें भारती युद्धानंतरच बरें दिसतें. या वेळी त्याचें वय ३० वर्षांचें असावें अस (प्रद्युम्नाच्या विवाहानंतर एकदोन वर्षांच्या आंत तो झाला असें धरून,) मानतां येईल. तिसरें, श्रीकृष्ण धर्माहून लहान होता म्हणून

● श्रीकृष्णाचें वय मरणसमयी भागवताचे मते १२५ वर्षांचें होतें, ज्योतिष्यांच्या मते १२० वे वर्ष होतें. माझ्या मते १०१ असावें. याचें कारण पृष्ठ २४९ वर टिपेंत दिलेंच आहे.

(४)

तो त्यास नमस्कार करी असें भागवतांत वर्णन आहे. पण वरील शक-
वारीवरून श्रीकृष्णाहून धर्म १२ वर्षांनी लहान असावा, असेंच मानणें
युक्त आहे. तो श्रीकृष्णाला सार्वभौम या नात्यानें वंद्य होता. असो.
याप्रमाणें ही शकवारी मुख्यतः भारतावरून हरिवंश व भागवत यांच्या
मदतीनें ठरते; ती वाचकांसमोर मांडली आहे. ती वाचकांस मनोरंजक
वाटेल, अशी मला आशा आहे.

किंमत अडीच रुपये

